

84(2Pce=кара)C-4

кара 552

Б18

Байрамукъланы

А

Халимат

ДЖАШАУУМ

Байрамукзланы Халимат.

Портретни суратчы *Мижаланы Умар* салганды.

*Байрамукъланы
Халимат*

ДЖАШАУУМ

Автобиографиялы китаб

Къарачай-Черкес китаб басма
Черкесск 1996

Художник Бобырёва М. П.

Халимат Башчиевна Байрамукова, известный поэт, прозаик, драматург и публицист, вложила большой труд в развитие карачаевской литературы. Она автор более 40 книг. Её произведения переведены на 50 языков Советского Союза и мира.

Книга «Моя жизнь» — это автобиографическая книга, плод жизненных размышлений, читается с интересом.

О творчестве Халимат Байрамуковой написано много, отзывы читателей, критиков, деятелей литературы и искусства могут составить специальную книгу. Здесь мы даем лишь часть их вместо предисловия.

Книга написана в доперестроечное время, но передавая рукопись в издательство, автор не стал менять ни одной строки.

Байрамукова Халимат Башчиевна

МОЯ ЖИЗНЬ

Автобиографическая книга. На карачаевском языке

Редактор М. М. Кубанов. Художник М. П. Бобырева. Художественный редактор В. В. Сиротина. Технический редактор М. М. Дышева. Корректор Л. Х. Наурузова. Сдано в набор 08.02.96. Подп. к печати 31.07.96. Формат 84 x 108¹/₃₂. Бумага типогр. Гарнитура «Таймс». Печать офсетная. Усл. печ. л. 17,2. Усл. кр.-отт. 17,4. Уч-изд. л. 18,2. Тираж 1000 экз. Заказ № 649. С. 1. Карачаево-Черкесское государственное республиканское книжное издательство. 357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. АО «Полиграфист», 357100, Черкесск, Первомайская, 47. Лицензия № 040035 от 14.06.94.

Б 4702690000 — 1 1 — 96
9 III (03) — 96

ISBN 5-7289-0057-7

кара: 5529
Къарачай-Черкес
китаб басма, 1996

АЛ СЁЗНЮ ОРНУНА

Байрамукъланы Халиматны джазгъанларыны юсюнден къралны тёрт джанында окъуучуладан кёб письмо келеди. Биз бу китабны аллында ол письмоладан бирер кесек келтире, окъуучулагъа сёз беребиз.

• • •

... Сизни джазгъанларыгъызны окъуучу сансыз этиб къояллыкъ тюлдю, нек десенг, назмуларыгъыз терен джюрек сезимден толудула: джашауну ариулугъун ачыкълайдыла, суйдюредиле. Кавказны юсюнден аз поэт джазмайды. Сизни назмуларыгъызда уа Кавказны Сизге дери киши эслемеген бир сейир затлары эслениб, окъуучуну джюрегин саудан кючлеб къояды.

В. Леус, шахтер, Таджики ССР.

• • •

Совет литературада фахмулу джазыучугъа, керти джангы сёз айтханнга Александр Макаровну эси кетиб, кёзден тайдырмай тохтаучан эди. Леонид Вилкомирни, Илья Сельвинскийни, Байрамукъланы Халиматны, Евгений Винокуровну поэзиялары аны джюрегин кючлю къозгъай эдиле.

С. Баруздин, статьядан.

• • •

Къараланы Асиятны китабында Байрамукъланы Халиматны литература портрети къалгъанладан айырылыб башха бериледи. Халиматны творчеству литературада бир жанргъа, бир формагъа сыйыныб къалмайды, къарачай литературада ол джангыды.

З. Кедрина, критик.

* * *

Бютеусоюз радиону «Поэтическая тетрадь» деген бериюнде Сизни назмуларыгъызы эшитиб, китабыгъызыны табаргъа болушурларын тилеб, ары письмо джазгъан эдим. Ала адресигизни бергендиле. Назмуларыгъыз терен магъаналы джазылыб, джюрегиме асыры къатылгъандан Сизге джазмай чыдаям.

К. Пашихина, Березники шахар.

* * *

«Вечные всадники» деген китабыгъыз ючюн бек сау болугъуз. Къарнашым да, мен да аны бек суйгенбиз. Къарнашым онюч кере къайтарыб окъугъанды.

Мамаланы Аслан бла Лейла, Черкесск шахар.

* * *

Тилейме, къол салыб, меннге бир китабыгъызыны ийигиз.

И. Сергеев, Псков область.

* * *

Сизге бу письмону Насыров Адилжон джазады. «Вечные всадники» деген китабыгъызыны кючлю джаратдым. Узбек тилге кёчюрюрге деб турама.

Узбек ССР.

* * *

Кёбден бери джюрегим былай къанмагъан эди, Сизни «Вечные всадники» деген китабыгъызыны окъугъунчу. Китабны керти да джылы джюрек бла фахмулу джазылгъанын джаратханым бла бирге къарачайлыланы психологияларындан, джашауларындан хапарлы болдум. Халкыгъызгъа суймеклигиз терен кёрюнюб турады.

Р. Малышева, медицина илмуланы доктору, Свердловск.

* * *

«Утренняя звезда» деген китабыгъызны бошалады деб кѳоркѳа, талпыб окъудум. Аны бетлеринде Ата джуртну сюерге юретген адамланы юслеринден айтылады. Бу китаб бир адамны да кесине сансыз кѳаратырыкъ тюлдю.

Н. Батаев, Ревда сахар.

* * *

Сизни назмуларыгъызны сейир заты неди десенг, не кѳа-дар окъуй баргъанынг бла, ол кѳадар кеслерине тартыб барадыла. Аланы теренликлерин, кючлерин, Сизни джюрегигизни да уллулугъун бекден-бек сезе бараса.

Н. Макарова, Москва.

* * *

Юч кере инфаркт болуб дуниягъа джангыдан кѳайытдым. Сизге бла Кѳулийланы Кѳайсыннга разылыгъымы айтыргъа излейме: экигизни да назмуларыгъызны кючю меннге дарман бола, ёлюмню кѳолундан алыргъа болушдула. Хар тизгинигиз джылытады, кѳарыу береди.

Ю. Худенский, инженер, Харьков сахар.

* * *

«Суд аула» деген оюмлу, терен магъаналы китабыгъыз ючюн Сизге сау болугъуз дейме.

Е. Егорова, Курган сахар.

* * *

«Утренняя звезда» деген романтикалы китабны ишден чыкѳгъаным сайын окъуйма. Кѳарачай халкѳны джашауу бу китабда иги, романтикалы джазылгъанды. Бу китаб ючюн Сизге бирда бек разыма.

С. Буслаева, Хабаровск.

* * *

Сиз халкѳгъа кѳб зат этиб, халкѳны джазыууна, эсине сингенгенсиз. Халкѳны атын айтдырыр ючюн салгъан кѳыйыныгъызгъа Сизни бла бирге кѳууанама.

Магометланы С., генерал-полковник.

* * *

Сексанчы жылланы эм иги назмусун — «Джоконданы» «Правда» газетде окъуб бек джаратдым.

В. Михельсон, профессор, Краснодар.

* * *

Байрамукъланы Халиматны аты Совет Союзда бек белгиледи. Къуру къарачай тил бла орус тилде тюл, бизни къралда кёб тилде да окъуйдула аны затларын. Назмуларында терен тин къарыу, адамлыкъ от сакъланады. Неден да бек багълалы не затды десенг, назмуларында ашхы, ариу адамны образы кёрюнюб. Ол адам, мени артымдан, аллымдан да не айтадыла деб къарамай, кесини сыйы бла махтанмай джашай, окъугъанны джюрегин кесине ключлю байлайды.

В. Ермаков, рецензиядан.

* * *

Сеннге джашау, Къарачайгъа уллу джазыучуну берген Кюннге къор болайым.

Сотталаны А., Нальчик.

* * *

Сизни китабыгъыз — «Мать отцов» — хар сёзю бла мени джюрегиме сингиб барады. Таулу тиширыу джашауну усказы, философу болгъанына ким да къууаныргъа керекди.

Е. Вербицкая, доцент, Харьков шахар.

* * *

Къарачай-малкъар тилден кёчюрюлген Байрамукъланы Халиматны назмулары уллу байлыкъды. Аланы магъаналары мийикди, кирсизди, джашаудан алыннгандыла.

Михаил Луконин, журналдан.

* * *

Сборникде ашхы автор («Ясные дали» деген талай авторну китабы) Байрамукъланы Халиматды. Назмучу

Байрамукъланы Халимат прозачы Байрамукъланы Халиматха оздурмайды.

Н. Дружинина, журнал «Звезда».

* * *

Сизни письмогъузну да, «Къара чепкен» деген хапарыгъызы да алгъанлай огъуна окъугъан эдим. Хапарны бек джаратыб, журналгъа бердим.

Мариэтта Шагинян.

* * *

Карачаево-Черкесияны кызы Байрамукъланы Халимат ленинчи партияны юсюнден мийик эмда поэзиялы джазгъанды. Сиз аны «Литературная Россияда» басмаланган «Ленин бла шагърей» дегенин бир ишексиз да билесиз.

Олесь Гончар, газетден.

* * *

Бу поэтессаны кесини энчи поэтика ауазы барды. Джашауда бола тургъан сансыз затланы юсю бла уллу магъаналы, терен драматикалы затланы айта биледи.

Расул Гамзатов.

* * *

Совет Литваны ара шахары Вильнюсда литва тил бла поляк тилде Байрамукъланы Халиматны «Айран» деген хапары басмаланганды. Къарачай сурутлау литературадан литва тилге кечюрюлген бу биринчи затды. Литва джазычула да анга бек джылы тубегендиле.

Альгирдас Гришкенас.

* * *

Керти адамны джюреги ура тургъан назмуларыгъызы юсюн уллу бюсюреу этеме. Джашауугъуз къууанчдан, насыбдан толсун. Назму китабыгъызы мени столумдан кетмейди. Къолларыгъызыны уппа этеме.

Г. Середя, Черкесск.

* * *

*Бу джаз кюнледе Сизге эм иги ашхылыкъланы излейме,
ёмюрлеге насыблы болугъуз. Кёб турмай, бизни школда
Сизге аталгъан ингир боллукъду. Сизни бла махтаунабыз,
Сизге ушаргъа излейбиз. Сиз бизни миллетни махтауусуз.*

Чотчаланы Н., Гитче Къарачай район.

* * *

*Багъалы мадам! Сизни «Къара чепкен» деген ашхы ха-
парыгъыз ючюн берилген саугъа бла таза джюрекден ал-
гъышлайбыз.*

Ивонна Киль, Берлин.

* * *

*Сизни назмуларыгъызны, поэзиягъызны окъугъанма.
Назмуларыгъызны бирда бек джаратама. Ала терендиле,
ариулукъну, адамлыкъны кёргюзедиле. Сизге письмону аны
ючюн джаза, сейир поэзиягъыз ючюн бюсюреуюмю айтама.*

Георги Гривнев, Болгария.

КЕСИМИ ТЕРЕГИМ

Нарат джонгурчхаланы ийиси

Нарат агъачны ийиси бюгюн да джюрегими бир тукъум бир тюрлю къозгъайды: атам сауча, аны джылы къолу башымы сылай тургъанча болама. Атасыз ёсгеними сабийлигимден бюгюннге дери чекгенлей, сезгенлей келеме...

Атамы юсюнден эсимде къалгъан аз зат барды, алай а ол кесек зат да мыдыхдан от тамызгъанча, бютеу джашауума чыракъ болгъанлай турады.

Юйюбюзню тюбюнде эркин подвалла бюгюнча кёзюмде-диле, аланы бири атамы мастерскоюду: узун станокну юсюне сюелиб тургъан адам кьолунда сюрмеси бла бирча кымылдайды; сюрмени тюбюнден акъ бурма джонгурчхала джерге тюшюб, тюшгенден сора да тёнгерев биразны барадыла. Аланы араларында атамы аякълары да эсимде кьалгъандыла: мессилени тышындан, бояулары оннган, теренбаш галошлары.

Джонгурчхала уа тюшедиле, тюшедиле. Мастерскойну полу аладан толуду. Мен да аланы ичинде сюелеме. Бу бурма джонгурчхала да, ала тёкген нарат ийис да джюрегими дыгъы этгенча, бир тукъум бир онгсунама.

Мастерскойну ичи уа? Анда болмагъан зат джокъду! Бир мюйюшюнде — ишлениб бошалгъан шкафла, бешикле, шиндикле, терезе рамала.

Аланы асламысына юсюнде сейир оюулагъа кирпич кьакъмай кьараб турурум келеди, ёзге, ол чунгур кёзлю «сарыубек башха» кьарамай кьоймайма. Аны керилиб тургъан джаякъларыны ичинде джити азаулары, неге илинейик дегенча, ёрге-ёрге турубдула. Анга кьарамай да болалмайма, кьараргъа да кьоркъама. Башы эчки башха ушайды, алай а тюю джокъду, джылтырай турады. Андан хаман джау тамыб тургъаны себебли, тюбюнде джер кьап-кьара кьаралыбды. Артда, мен джукъ ангълай башлагъан заманымда, ол башны юсюнден бютеу Хурзукга белгили хапарны меннге да айтырыкъдыла. Бусагъатда уа баугъа-мастерскойгъа хар киргеним сайын анга битиб кьалама...

Кьабыргъалада тюрю-тюрю агъач керекле тагъылыбдыла, алкъын мен аланы атларын билмейме. Атамы кьолундан чыкъмагъан былайда джукъ джокъду — бир бош агъачны алыб, андан бир сейир зат этиб кьояды.

Сюрме тохтамай ары бла бери джюрююдю, тогъай джонгурчхала да тёнгерев-тёнгерев джерге тюшедиле. Дагъыда бираздан кьол мычхы тишинги кьаматырча джызылдай, джерге да атамы галошларыны ичлерине да мычхы умур себиб барады. Кёзюу ютюрюгю деб бир затха да джетеди.

Иш тохтаб, мастерскойну ичи шум болады. Джерде джонгурчхала шыбыр-шыбыр этедиле, атам мени таба келеди. Джылы кьолу бурма башыма кьабланады, мен а алыб кьояды кьолун деб кьоркъа, асыры онгсуннгандан сабий сан-

ларым джызылдай, солуууму тыйыб сюелеме. Джашаудан мени бусагъатда излегим, неда этиб ол джылы кьол башымда бираз турса деб олду.

Мени башымда кьолун мычытыргъа атамы заманы болмагъанын а мен кьайдан эсгерлик эдим — онеки джанны (артдан а аздан-аз бола баргъандыла) асырар ючюн ол джашауун мастерскойда ашырыргъа керек болгъанды. Ол себебден, кёб турмай атам биягъынлай сюрмелеб, джонгурчхала да биягъынлай джерге-джерге тёнгереп тебреучен эдиле. Мен а аладан этекчигиме джыйыб, баудан чыгыб, (мастерскойга бау деучен эдик) таш басхычлагъа кючден-бутдан илине, юйге элтиучен эдим.

Отджагда уа бир-бирде анам джаулукъ бла ауузун, башын да байлаб, тегенеде тылы баса туруп эди. «Отха куй» деб меннге кьолу бла кёргюзсе, мен джонгурчхаланы алгъы бурун этегимден отджагдагъа тёгюб, сора сынджыргъа тагъылыб тургъан чоюнну тюбюне бир-бир атыучан эдим. Джонгурчхала кьабын-кьабынмаз, чоюн «сёлешиб» тебреб, джукъланганлай тохтаб, дагъыда атсам, дагъыда «сёлешиучен» эди. Ол эрлай джаныб кьалгъан от да, «сёлешген» чоюн да, отну кьараб кьарагъынчы джандырыб кьойгъан джонгурчхала да, аланы нарат ийислери да мени асыры сейирсиндиргенден дагъыда баугъа тюшюб барыб, этегим бла джонгурчхала алыб чыгъама... Ол джонгурчхала болмасала отджагда джылыу боллукъ тюлдю деб акъылым алайды. Бауда атам саулукъдан а юйде отну джылыуу кьурумай турду...

Алай а 1920-чы джылны джайгъы кюнлерини биринде бизни уллу болмагъан, ташлы арбазыбыз адамдан толду. Мастерскойда тюл, гида балта бла арбазда кьангала джонандыла: сюрме джонгурчхала болмай, балта джонгурчхала джерде агъарадыла. Кьабыр кьангала хазырланганларын мен кьайдан биллик эдим...

... Мени юй тюбюнде джегенде бир акъ затха элтедиле. Юйню ичи тиширыудан толуду. Ала сарнай, джылай, нек эсе да мени кёкюреклерине кьысадыла, башымы уппа этедиле. Кьайсы эсе да ол акъ джабыуну кьыйырын кёлтюрюб, мени анга кьаратады: бузлаб тургъан адамы аз-буз чал ургъан, узун болмагъан сакъалы; муккуруракъ бурну; кьаты кьысылыб тургъан джукъа эринлери. Кьатында ёлче таякъ.

Атамы, ёмюрюме кёзюмде кьалгъан сыфаты меннге кьуру буду. Аны хар ким да айтыучу, гынтдылы ала кёзлерин да эслейелмейме.

Ёлгенни башын биягынлай акъ джабыу бла джабадыла, мени уа хоншубуз Джолкъан алыб кетиб, къолума хычын джуммакъ тутдуралы.

Атамы ёлген кюню меннге алай ётгенди. Аны къолуну джылыууна бурма башым тюл, ма бюгюнню чал башым да сесе турганча алайма. Керти ата къалай болганын ол джылыугъа кёре ангылайма.

Бир кюн дагъыда бизни арбаз адамдан толду. Бу джол а уллу агъач чаралада джангыз ийнегибизни, атамдан къалгъан къойларыбызны этлери къызарадыла. Бизни тийреден Гитче хаджи, къоркъутурча бир тюрюлю ауаз бла дууа окъуйду. Ол атамы схаты болады.

Ол кюнден башлаб, ол тюрюлю ауаз къулагъымдан кетмей, бюгюн да эсима тюшсе, санларым титирейдиле. Ол кюн а, бизни аллыбыздан малларыбызны къурутуб, къуп-къуру къуру арбазгъа къаратыб кетди...

Беш-алты айдан дагъыда бизни арбазда биягъы хаджини ауазы чыкъды, бу джол а тёрт къарнашны бири болуб джангыз къалгъан мени къарнашым Юсуфге дууа окъулады. Ол, Ахмат къаяда къошдан, атамы ауушханын билмей келиб, арбазгъа кирир-кирмез мен аны аллына чабыб:

— Атты ёлгенди, — деб ийгенimde, багъанагъа башын уруб джылагъанды дей эдиле, андан сора «башым» деб, аязымагъанлай ёлюб кетгенди.

Мастерской къуу-шуу болду. Анда къалыб турган джонгурчхалагъа анам кишини да тийдирмейди. Агъач керекле, къанга кесекле кими къабыргъагъа тагъылыб, кими да станокну юсюнде мыдах-мыдах къалыб турадыла. Ала да джылай болурла, нек десенг, ала да атамы къолуну джылыуун биледиле...

Сюрме джонгурчхаладан алгынча джылынмагъан отджагъабыз да джылайды...

Мастерскойда тагъылыб турган бир зат а артыкъсыз да бек джылай болур. Ол, атам кеси ишлеген къыл къобуздуну. Иеси ёлгенден сора да ол къыл къобуз тагъылгъан джеринден алынмай, джылла бла турду. Бош затчыкъча кёрюннген ол къобуз, атамы къолуна джетер-джетмез, неллей бир «хапар» айтыучан эди: кюле эди; джылай эди; кимни эсе да самаркъау эте эди; къайры эсе да чакъыра эди; джюрекни кёлтюре эди. Агъачха джан салгъан атам аны «сёлешдире» да билгенди.

Гитчелигимден бюгюннге дери да адамны бет сыфатын эсимде туталмайма. Атамы сау заманында тюрсюнюн да билмейме, кёб заты уа эсимде турады.

... Ол отджагыны төрюнде олтурады. Мен алкын атын билмеген бир агъашчыкъ да (аты уа кыл кьобуз кёре эдим) сейир макъамланы согдады. Атамы кьолу, бир чыбыкчыкыны ары бла бери кымылдатхандан озуб джукъ этмегенча алайды, макъам а, мени бурху санларымы бир кьуджур джызылдата, төгюлюб барады, алай бошуна бармай, атамы ариу ауазына дагъан болуб баргъанчады.

Биз солууубузну алыргъа кьоркъа, тынгылайбыз. Биз дегеним мени тамада эгечлерим бла анам. Къарнашым Юсуфну да ауангы эсгереме, ол кеси да кёбюсюне Кьобан ары джанында, Ахмат къаяда, анамы къарнашлары Окъуб бла Махаметни кьошларында бизни малла бла туруучан эди.

Анам, атамы джырлагъанына тынгылай, кьуру да кюле туруучу кёзлери, джарый болур эдиле; эм тамада эгечим Айшатны уа джукъа эринлери бир-биринден айырылыб, башы да бир джанына кетиб, чагъыр кёзлери кьууанчдан толуб тынгылагъанына сёз джокъду; аны кичиси Байдыматны уа, кеси былайда олтуруб турса да, неге да дженгил учунуучу джюрегин, эшта, къайры эсе да узакъгъа тартыб бара болур эди. Мени тамадам Къанитатны дугъум кёзлеринде джана тургъан отчукъланы кёрсенг а, ол ма бусагъатлай секириб кьобуб, адетича, кимни болса да тепсегенин, сёлешгенин, не джырлагъанын энikleб тебрерикди дериксе, алай этсе, сора бу сейир джыр джукъланныкъды... Ёзге, кымылдамай олтуруб туруу анга тынч болмаса да Къанитат эси кетиб тынгылайды.

Атам кыл кьобузну согъуб джырласа, мазаллы юйюбюз джырдан толуб, сора ол да тарлықъ этиб, неда булутлу кёкге чыгыб, джуддузлагъа джетиб, терсликге къаршчы кюрешген ёхтем нартланы, не Къанаматны, не да Къарачайгъа тюшген эминаны юслеринден хапар айта болур эди...

Джыр тохтаб, джырчы тобукъларына кыл кьобузну акырын салыб, олтургъанлагъа гынтдылы кёзлери бла къарай болур эди, ала уа, таб Къанитат да, джыр энтда джюреклеринде джырлана, «бери къайыталмай» талайны туруучулары хакъды.

Мен атамы кьатында онг кьууушдама. Атамы биягьы джылы кьолу мени бурма кьара чачымы сылайды. Атам кесини Джакьасына (меннге ол Джакьа деучен эди дейдиле) бир джангыз тилде да джюрюмеген сёзлени айтыб, эркелете болур эди. Керти атала сабийлерине аллай сёзле чыгьарыб, эркелете биледиле, ол сёзлени биз унутмай ёмюрюбюзге кетебиз...

Арыгьанын джыр бла бираз кетериб, атам мастерскоюна тьшюб, ишине джарашыучан эди.

Тилимди кесекча бир джерчик, гардош бачха — атам бла Юсуфге — джер юлюшюбюз ол эди, тиширыулагьа джер кесилген адет джокь эди. Аны ючюн болур эди, мен туугьанымда аначы кьатын Дола башымы тыбыр ташха ургьан маталлы этгенди дейдиле. Мен юйдегиде онунчу, кьызлада да алтынчы болуб туугьанма. Кьыз сабий, джер юлюшю да болмай, юйдегиге кьайгьыгьа туугьаны себебли, башымы да тыбыр ташха аны ючюн ургьандыла. Мен тууаргьа, ол он сабийни бешиши кьорагьан эди.

Юйдегиге кьошула баргьаны бла атамы да джюгю ауурдан ауур бола баргьанды. Сюрме джонгурчкала уа, юйге не ташыб кюрешсек да, азлыкь этгендиле. Джылла бла, станокдан тогьай-тогьай тёнгерев, бауну тьбюн толтуруб турсала да отджагьаны джылыуун кьчден сакьлагьандыла. Алай болса да джылыуу, огьуру да сакьланыб тургьанды. Мен артдан ангылагьаннга кёре, атам бла анам, алагьа кёре юйдеги да бири бирин билиб джашагьанлары себебли юйде джылыу да, берекет да сакьланыб тургьанды.

Атам бла анам бир-бирин танымагьанлай юйленгендиле. Белгилисича, ол заманлада юй чачыу, айырылыу осал ишлени бирине саналгьанды. Бир-бирин танымасала да мени атам бла анамы эслерине айырылыу деген зат келмегенди, юйленген эки адамны арасында борчну ала неден да уллугьа санагьандыла, бири бирин сыйлай, бири бири ючюн кьайгьыра джашау этгендиле. Анам атама Баудагьы деучен эди, атам а, асыры накьырдачыдан анга атамагьан чам аты болмагьанды дейдиле.

Анам да накьырданы бек сьое эди, кеси да таб накьырда эте билиучен эди, кьулсе уа кёзлеринден джыламукукь чыкьгьынчы кьюлюб, кьатындагьына да «джукьдуруучан» эди. Атам кьуру накьырда бла сёлешсе да кеси кьулмей эди дейдиле.

Атама шекиртге кириб ишлегенле хаманда болуб тургъандыла, ал кёзюуде аланы кёбюсю атамы накъырдасын ангылаб къалалмай, джунчугъан да этгендиле. Алай бла, бизни юйдегиде накъырда бюгюн да аз орун алмайды.

Атамы, анамы да халилери джашауну ауурлугъун кёл-тюрюрге болушханды. Экиси да ишлеген, урунган адамла, сабийлерин да алай юретгендиле.

Тийреде юйлени кёбюсю фундаментсиз ишленген эди, терезеси болгъан юй да аз эди — терезени орнуна уллу кенг оджакъ бла, кёбюсюне кенгине керилиб тургъан эшикле тутта эдиле. Ол юйлени араларында бизни юйюбюз айырылыб белгили эди: тюбю джер юйле, ала эки эдиле — биринде атамы мастерскою, бирине гардош да къуя эдик, башха керекле да туруучан эдиле. Джер юйлени терезечиклери бизни гардош бачхабызгъа къараб эдиле. Юй кеси «Г» харифге ушаш, ол джер юйлени башларына ишлениб, аллы да мийик тыркык эди. Къыш печни уллу терезеси къыбылагъа айлан-ныб эди. Юйню мийик къанга къабыргъалары, Къарт-Джуртдан эшекге джюклеб келтириучю акъ топракъ бла къуру да ариу сюрткулгенлей туруучан эдиле.

Алай бла, атам бла анам бири бирин билиб, тыйыншлы-сыча юй тутхандыла, аланы таныгъан бары да бу затны бюгюн да айтады. Атамы къолуну усталыгъы, анамы да юй джарашдыра билгени юйдегини джунчутмай джашатханды.

Арбазда, юйде да ол сейир нарат ийис саудан да санларынга сингиб, джюрегинге къалай эсе да бир бёгеклик да, къарыу да бериб, бир кир ышан къондурмай, тазалаб тутханча алай эди. Мен ол хауаны юйюбюзде юч джылдан кёбню солумагъанма, алай а ол нарат джонгурчхаланы ийиси бурунумдан кетмегенлей ёмюрюм джашаб барама. Мени, алкъын акъыл-балыкъ болмагъан сабийни, ол нарат ийис ол заманда огъуна къайры эсе да бир узакъ, бир сейир джерлеге тартыб, джюрегими ашыкъ этиб тутхан ол болгъанын артдан ангыладым. Ол нарат татыуну юсю бла меннге, дунияны не зат болгъанын билмеген джаннга, табигъат кеси келиб, ариулукъну алай бла кёзюме тутуб тургъанды. Туугъан джерими ол нарат ийис бла къаныма сингиб къалгъан ариулугъу, кёб джыл арадан ётгенден сора меннге бу тизгин-лени да джаздыргъан болур:

Ариулукъну джесириме джашауда,
Хазырма мен къуру да аны тогъургъа.

Бу джесирлик меннге кьанат беред да,
Излемейме чыртда азат болургъа.

Табигъатны кючю, кесим да билмегенлей, меннге кьанат бериб, мен, сабий, джашауда бир уллу зат этерим келиб джашай эдим. Дуния мени тегерегимде болгъаны себебли, мен аны эшиклерин бир-бир ачыб, ичлерине кьарай башлаб, кесиме кёб джангы затны ачдым: талай ёмюрню дыгалас бла джашаб келген Хурзукну; кьарт Кертини; джырчы Мисир бла аны кьатыны Алмастыны; кеси джангыз джашагъан Джинджини, шайтанлары болгъан Бушайны; Мандалакъ бла анасы Джолкъанны; башыбызда кьая эринде Мамия кьаланы...

Тегерегинге джашау кьалай сейирди!

... Дунияда ненча джыл джашай эсем да, мен заман заманы бла сабий кюнлериме бара да кьайта турама. Анда, сабий кюнлеримде, болгъан зат бары меннге сюрме джонгурчхаланы ийиси бла байламлыды. Кьыйын кюнюмде да ол сейир нарат хауа бурнума уруб:

— Башынгы энишге тутма, мени солу да кьарыу ал, сени отджагъангы сууутмай тутхан джеринги наратыды. Туугъан халкьынг «тогъуб» джашагъан менме, нарат хауа, — деб меннге кьарыу да кёл да бергенча болама...

... Кьазауат барады. Нарат чегетни ичинде 2436-чы номерли эвакогоспиталь. 1942-чи джылны кьыйын кьышы. Палатада ауур джаралыла сандыракъ этедиле, ынгычхайдыла. Джангыз лампачыкьны мутхуз джарыгъы хар нени тунакы кёргозеди. Къан ийисден, йод ийисден солууунгу кючден аласа.

Эшикде терен кьар. Боран. Боранны сарнагъанын кёл-тюралмай, джюрегинг аз болады.

Орунда джаш лейтенант-танкист Жук сандыракъ этиб, кечени узуну кесини танкистлерине «атакагъа!» деб буйрукъ береди, орундан секириб кьобаргъа кюрешеди. Алай этсе, мен аны кючден-бутдан тыяма. Бу джаралыланы джазыкь-сыннгандан, арыгъандан, асыры джукъу кереклиден азгъын бетиме джыламукуларым тёнгерейдиле, насыбха, тунакы джарыкъда киши эслемейди...

Эртдебла мени орнума адам келиб, мени бошлайды. Ауа-сауа, Рая, Соня, мен джашагъан тыгъырыкьгъа барама!

Пешчикни джанында — джангы джарылган нарат джаркъала. Ала бу тыгырыкчыкъда хауаны саудан да нарат ийисге алдыргандыла. Огъай, не бек арыб, не бек къыйналган эсем да, бу нарат хауаны солуй эсем, аякъ тирерикме. Джюрегим бир сейир басылыб, печь аллында олтуруб джылынама. Отну Соня этгенди, бу от меннге къуру от болуб къалмай, саугдады.

Эшикте, чыпчыкъ кёзча терезечикни тышында, биягынлай боран. Мазаллы нарат тереклени юслеринде акъ джамчылача турган къарны къайры суюсе, ары сюреди боран. Ата джуртну хар элисин сакълар ючюн кеслерин аямай, джаралы болганла да госпиталны палаталарында джан къазауат эте...

Отну джанына чёге, джюрегим сорушады. Джаралылары да сау болурларына, боран да сарнагъанын тохтатырына, совет джерни джауну къолунда бир элиси къалмазына, мен да ма бусагъатдача хауаны нарат ийисден алдыра, чыкъырдаб оту джана турган отджагъама къайтырыма ийнанама.

Эки сутканы аякъ юсюнде туруб, орунга киргенимде, джукъу менден кетди: эки кёзю да бошалган лейтенант-танкист Жук башымдан кетерге унамайды...

Эшикте боран, юйчюкню ичи тунакы, печде от джанады. Соня бла Рая да къуллукъда. Не этиб да кирпич къысалмай, агъач тапчанда сыртымдан джатыб турама. Кёзлери байланыб, орундан кесин ата, танкистлеге буйрукъ бере джатхан лейтенант Жук кёз туурамдан кетмейди... Сёзле кеслери алларына башымда назму болуб тебрейдиле: «Дуния джарыгъы анга кечелей къалырын ангыладыкъ» деген сёзле уа къайта да башыма келе, тынгы бермейдиле. Алай бла башымда назму джазылады...

Мандалакъ

Узалсанг, кёкге джетерлей, мийиклик алайды. Андан, тёппеден къарасанг, эл бир да бир узакъ кёрюнеди: юйле гинджи юйчюклекча алайдыла, Къобан а мазаллы ёзенни тюбюнде къынгыр-мынгыр тартылган сынджырча бара-барыб, къайры эсе да тас болуб кетеди.

Биз Намазлыкъ тауну тёппесиндебиз, ол Байрамукъланы тийрени туурасында болганы себепли, тёнгертке юйлени чыпчыкъ кёзлекча терезечиклери анга къуру да битгенлей турадыла.

Не зат терек эсе да, джамчылача бутакълары бла бир терекни тюрбуне биз агъач челеклерибизни, къанджал башлыларыбызны, кружкаларыбызны нанькъдан толтуруб тизгенбиз.

Биз джангыча алкъын атын билмеген кюз ай, не байлыгъын да тюрбуб, быжылдайды. Чегетни айтыб айталмазлай сейир ийиси башыбызгъа бир тукъум бир татлы чабханды; сауутларыбызны нанькъдан толтургъаныбыз джюреклерибизни къууанчха белегенди. Нанькъдан тоуб-тоуб, бирерибиз бирер терек бутакъгъа къонуб, не ауузубуз джабылмай селешебиз, неда шум-шум болуб, чегетде шыкыртха къулакъ салабыз.

Бирерибиз бирер терекге къоннганыбыз себебли, джамчылача бутакъланы тюрблеринде бир-бирибизни кърмейбиз, кимни къалайда болгъанын а билебиз. Селешсек, асыры къычырыб селешгенден, къаяла бизни эниклейдиле.

Мандалакъ терекни тюрб тюрбесине къонубду, игид да дейсе, алайсыз Мандалакъ Мандалакъ да болмаз эди: бизге тенг болуб ол, терекни тюрб бутагъында къалай олтурур?! Аны тышында да, «кимни къыздыргъанын кърсюн» деб, бизни тюрб башыбызда тохтаб тургъан кюннге Мандалакъ къолун узатыб саламлашыргъа излей болур... Бу салкъын чегет болмаса, эшта, байрым ингир сайын биз межгитге элтиучу хычынлача къабырчакъланыб тургъан кюн, бизни биширлик болур эди.

Мандалакъны уа кюн бек ариу биледи: аны джюлюннген башын сахтиянча къаралтхан кюрдю; джылтыргъан келегинден кюрбуне тургъан этин да, юслеринде чабыр чыдамаучу аякъларын да. Джаздан башлаб къышха дери аны юсюнде туруучу, анасы Джолкъан джамаб джетдирелмеген, къупкъуру джюн шалбарыды.

Мандалакъ бусагъатда шумду. Кюнде, аязда кюрбун бегтин ёрге тутуб, къап-къара кърлерини къабакъларын керелгенича бир кериб, кърге битгенди: къалгъанлача кърлерин джумуб къараса, сора Мандалакъ Мандалакъмы боллукъ эди... Мандалакъ бусагъатда не зат оюмла этеди, къайдам...

Арбаздан бизни кеннге иймеучендиле, Мандалакъ а бизни ол тукъум джесирликден къутхарыргъа амал табады. Бюгюн да ма, нанькъ джыяргъа бизни огъай, Зубайны да келтиргенди. Ёге анасыны тюрбунден аны къаллайла къутхаргъанды, къайдам.

Мандалакъны кюн, эшта, кимден да бек сюе болур, нек десенг, аны керти да мандалакъ этиб атхан кюндю. Мандалакъ тамырны биз, сабийле, джаз бла къач кёзюуледе сабанлада къазыб, бал татытыб ашайбыз. Джашы бу тамырча къара болгъаны себебли, Джолкъан анга чам атха мандалакъ деб кеси атагъанлы, аны тюз атын энди киши да билмейди.

Кюн бюгюн да Мандалакъны джаратханы какъды: аллына тюбеген булутун джырыб, Мандалакъны андан да мандалакъ этер ючюн къыздырады. Бизни ючюн да. Нек десенг, биз Мандалакъны нёгерлерибиз, анга не бла да ышанабыз. Биз дегеним: Зубай, Шабадихан, менбиз. Терекледе шумшум болуб, бу сейир, бу алапат дуняны тамашалыгъын сёз бла айтыргъа билмей, аралыб къарайбыз. Учү-къыйыры кёрюнмеген чегетде бусагъатда бир шошлукъ барды! Алай а не шошлукъ? Насыбыбыз асыры уллудан джюреклерибизни терк ургъанлары төрт дунягъа эшитиле болур; бизден узакъ болмай, бал чибинлени да жууулдагъанлары эшитиледи; не зат эселе да эки къанатлы бир-бири бла эриниб «сёлешедиле». Узагыракъда къургъакъ бутакъла чыкъырдайдыла, айю чыкъырдата болурму? Мандалакъ айтыудан, ол былайдан узакъ болмай джашайды...

Тюз төппебизде къуш къалкъады, Мандалакъны тюл, бизни уа ол истем этмей, кёлтюрюб кетерге боллукъду. Ол башыбызда бир эки төгерек айланыб, сора бир мийик терекге къонуб, бизге битиб тохтады...

Төгерекде наныкъ төше-мёшеди, бутакълары кеслерин кёлтюралмай, тюклениб тургъан кёксюл ташлагъа джабланнгандыла. Анда-мында такъызюк, муртху терекле, бутакъларын сынджырлача ийиб къызарадыла. Мандалакъ айтыудан ала, кёб болмай мындан алда, эл Совет деб бир юйню башына чанчылгъан къызыл байракъгъа ушайдыла, биз ючюбюз а Совет деб неге айтылгъанын да билмейбиз.

Бизден энишгерек талачыкъда, ким эсе да себиб кетгенча, шкилди топ-толуду, аланы къарын тюбчюклери акъ, сыртчыкълары уа хаджи къамыжакъчыкълача къып-къызылладыла. Кийик балны, кёгетни, чегет хансны хауалары бир-бирине къатышыб, дуняда болмагъан бир сейир дух ийисни солуй, къарыулу да, насыблы да болуб къалгъанча кесибизге алай кёрюнебиз.

Бу халыбыздан бизни уятыб:

Орайда-райда, орайда-рида,
Орира-рира, рирарам,

Орайда-райда, орайда-рида,
Орира-рира, рирарам, —

деб Зубайны назик ауазчыгын эшитдик. Ауузундан бир-бири ызындан эки сёз чыгъармаучу Зубайны джырлагъанына сейирсиннгенибизни айтыб да айталмам. Сейирсиннгенибиз бла бирге кючлю къууаныб, аны джырлагъанын бёлебиз деб къоркъгъандан, бир тилли болгъанча, тылпыуубузну алмай тынгылайбыз.

Зубайны къарыусуз ауазчыгы уа:

Орайда-райда, орайда-рида, —

деб былайда шошлукъну бузуб, къарыу ала, таукелден таукел чыгъыб баргъан болмаса, тохтар акъылы джокъду, биз да ол ингирге дери джырлаб турса да бёллюк тюлбюз.

Бизни тийреде, къойнунда сабийсиз, Зубайны киши кёрген болмаз, ёге анасы джыл сайын бир сабий таба да, аны юсюне ата да къоя, Зубай да кеси къаралыр керекли болуб тургъанлай, алагъа къарагъандан озуб, дуня джарыкъны кёрмегенча джашайды. Аны арыкъ, къарыусуз санчыкъларында эт ышаны барды дерик тюлсе.

Бюгюн Зубай джазыкъ, барыбыздан да насыблыды: ёге анасыны къуру да ол хыны бетин ингирге дери кёрмей турлукъду; кесини кьоллары бюгюн кесиникиледиле. Бу игиликни Зубайгъа келгени Мандалакъны кючю блады, ингирде Мандалакъ къалай тукъум джулурукъ эсе да Зубайны башын ол «Суу агъачдан» джуллукуду. Бусагъатда уа:

Орайда-райда, орайда...

Биз аны джазыкъсына, джырлагъанына (ким биледи, джашауунда биринчи огъуна джырлай болур эди) къууана, тынгылайбыз.

Джыр юзюлдю. Зубай джырлагъанына кеси сейирсиниб, юзюбмю къойду, ким биледи. Джалан аякъларын бир бутакъдан бир бутакъгъа къоркъуб сала, джерге тюшюб келгенин эследим. Чынг тюбюнде бутакъдан джумушакъ агъач тюкге чынгаб тюшдю да, сора бир айыблы зат этиб уялгъан-

ча, аууб тургъан терекге барыб, башчыгъын сюеклеча то-
букъларына ийди. Сырты, джангылыб айтмайма, сырты
бирда бир мыдах кёрюнюб, джазыкъсыннгандан джюрегим
чанчады. Акъылым бла тюл, джюрегим бла, Зубайны джа-
шауу кыйын болгъанын бюгюн къалай эсе да артыкъ бек
ангылаб титилдим. Сюзюлюб баргъан джюн чепкенчигини
тюбюнден джауорун къалакълары ёрге-ёрге турубдула. Ба-
шы чыгыр болгъаны амалтын ёмюрде джаулугъу тешилмей-
ди. Мени бурма чачымы уа эгечим Къанитат кюн сайын бир
джуугъанча джууб, джылтыратханлай тутханына былайда,
Зубайны къатында, тартыннганча болдум.

Къалай эсе да барыбызны да джунчуяракъ болгъаныбыз-
ны эслеп, биягъы Мандалакъ, аякълары джерде чыгъанагъа,
ташха тиедиле деб да къоркъмай, чынгаб терекден тюшдю.
Къоркъуб а неден къоркъарыкъды — аны аякълары сына-
магъан джукъ къалмагъанды: алагъа чыгъана киреди, мияла
кеседи, ташха урулур керекли къалмайдыла. Алай болуб,
къан чыгъа башлагъанлай, джол джанлада кюру да битиучю
ит тил чапракъны джарасына джабышдырыб, не зат болса да
бир быстыр бла байлаб кетиб къалыучанды. Хурзукну бир
кыйырындан бир кыйырына тартылгъан уллу джолну ба-
шыннан аягъына Мандалакъ аммачукка этиб чыгъыб огъуна
кетерикди. Биз а, кызчыкъла, элни башын, аягъын да бил-
мейбиз, кесибизни тийреден джукъгъа ёмюрюбюзде чыкъ-
магъанбыз.

— Эй, келигиз бери, ашаргъа, — деб бизге буйрукъ
бериб, Мандалакъ улакъ къапчыкчыгъын да алыб, къара
сууну джанына тебреди.

Бу кёзюуде элден муэдзинни азан тартхан тауушу аз-буз
эшитилди — элчилени кёзююлю намазгъа чакъыра болур.

Сары шинли, токъ кызчыкъ Шабадихан да сахтиян
чарыкълы аякчыкълары ташха чыгъанагъа тиедиле деб да
къоркъмай, бутакъдан джерге чынгаб, азыкъ къапчыкчы-
гъын алыб, Мандалакъны ызындан кетди. Терек юсюнде
къалгъан энди джангыз менме. Мен къалай тюшерге билмей
тургъанлай, Мандалакъ джетиб:

— Бери тутдур къолунгу, сен алкъын... — деб меннге
къолун узатханында:

— Энди мен иги болганма, — деб анга джууаб этиб, терекден сылдыраб кесим тюшдюм: Мандалакъны кьатымда болганы меннге кьарыу берди дейме.

— Иги болурунг бла болмазынгы кьорю эдим дохтур келмесе, — деб меннге алай айтыб, аллымда тебреди.

Мени мындан алда кьмеден кыйналганымы билмеген тийреде киши джокьду. Анам чакьырмагъан бир уста кьалмагъан эди, меннге тюкюрген кьатынланы саны-санауу да болмаз эди. Тюкюрген кьэюуде энеселе уа анам да, кьалгъанла да кьууанч тыбырлы боладыла — тюкюрген адам энесе, ауругъан сау болады дейдиле. Анам Бушайгъа да эки айланыб баргъанды. Алай болса да джукь болушмай, бир аягъым анда, ол дуняда болуб тургъанлай, элге джангы келген фельдшерни чакьыргъан эдиле...

Зубай олтургъаныча олтуруб тургъанлай, Шабадихан барыб, аны кьолтугъундан акьырын алыб келтирди.

Кьара сууну джанына джарашдыкь. Чегет расагъа азыгьыбызны тькдюк: Мандалакь гардошла бла бышлагъын чыгъарды; мен да быстыр хызенден эки туурагъан нартюк гырджын, тийреде гаккы ашагъан хазна адам болмаса да, эки гаккы, тилкем бышлакъны джартысын алыб салдым. Шабадихан будай гырджынны (!), этни, башы алынмагъан бышлакъны чыгъаргъанында уа, бир кесекге кьэзлерибиз джаныб кьалыб, эрлей кесибибизни эследик... Шабадихан а аны азыгьы бизникиден игилиги ючюн кесини бир уллу терслиги болгъанча тартынды: бир тукьум бир зат бла бизден башха тюрлю кьорююрге сюймеученди.

Зубайны азыгьы джокьду, алай а чапракъгъа тьгюлген азыкь энди барыбызгъа да азыкьды — нени сюйсенг да, ал да аша. Тартына-тартына Зубай сууукь гардошладан бирин алыб арыта башлады.

Наныкьдан, дугъумдан тоюб турсакь да, азыкь ашар ючюн кьалмайбыз, алай а кьэюююз не бек кьарай эсе да, Шабадиханны кюлде бишген будай гырджынына, семиз тууар этине узалмайбыз, Шабадихан кеси уа мени гырджынымдан бир бурхучукь сындырыб ауузуна атыб, ол гырджын болмай, таш кесек болгъанча, чайнаргъа кьорешеди.

Ашарыбыз а келеди: будай гырджынны, этни да юйде кьору да ким табыб турады, Шабадиханны атасы Гитче хаджича сан биреу болмаса... Хаман гырылдаб тургъан ауузларыбыздан да сьз чыкьмады да кьалды — ол эки хантха не иймейбиз десек да, кьэзлерибиз зукку кетиб кьаладыла...

Биягъы Мандалакъ болумну тюрлендирди. Будагь гьрджынны да, этни да кезликчиги бла эрлай туураб-туураб:

— Ашагъыз! — деб буйрукъ берди.

Буйругъун бек дженгил толтуруб, сора къатыбызда къара суугъа къабланыб-къабланыб, тогъудукъ. Бу къара суучукъ былайда боркъулдаб чыгъыб, къулакъда агъач ийиучю ыз бла Джуртха тюшюб, алайда къалай эсе да, джерге джутулуб къалады.

Ашаб-ичиб да бошаб, зауукъдабыз — джер да, кёк да, биз да бир-бирибизге, айырылалмай джагъылгъанбыз: кёкде кюн бизникиди; бу сейир джашау бла джашагъан чегет да бизникиди. Бу мийиклик да бизникиди. Былайдан, юйлери гинджи юйчюклуча кёрюннген ол узун элге энерибиз келмейди... Былайда уа биз кеси кесибизге къарыулу да, насыблы да, бай да кёрюнебиз, Шабадиханны атасыча бай тюл, къалай эсе да айтыб айырталмазча, бай...

Бу тукъум зауукъ бизге Мандалакъны кючю бла келгенди. Аны джаш тенглери «къызланы командири!» деб къозусала да, Мандалакъ аллай затны сан этген, кишиден къоркъгъан Мандалакъ тюлдю, бизге, къызчыкълагъа уа, аны къатында биреу бир сёз айтыб къутулалмайды. Кесини да джашау джолу, бизнича болмай, узунду — сау тогъуз джылды.

Биз тёртюбюз да бир тийреден — бир тукъумдан болгъаныбыз себебли, бизге бирге айланыргъа эркинлик бердиле, ансы биз башха тукъумдан джашчыкъ бла алай айланыргъа не эркинлигибиз барды!

Мандалакъ терек тюбюне таяныб, оюмгъа кетгенди — аны башына келмеген оюм а джокъду. Кюн, джел кюйдюрген бетинде къынгырыракъ бурну артыкъ белгилиди: ауузуна салгъан чёбчюкню чайнай, джукъа эринлери тохтамай къымылдайдыла; къой кёзлери къайры эсе да узакъгъа чыракъ кетибдиле...

Биз, ол огъай Зубай да, асыры зауукъдан ауузубуз джабылмай, не айтханыбызны, не сёлешгенибизни сан этмей, гергеджызлача, гырылдаб турабыз.

— Майна мени терегим, — деб Мандалакъ кишиге да къарамай, кеси кесине айтханча айтханында, биз башларыбызны ол къараб тургъан джанына бирден бурдукъ, алай а къалайгъа къарасанг да, тёрт джанынг терекди. Мандалакъны тереги къайсы болгъанын а къайдан билгин...

— Къайсыды сени терегинг? — дедик биз анга.

— Майна, — деб башсыз-тюбсюз айтыб къойгъандан ары не айыртмады, не орнундан къымылдамады.

Биз а къадалыб аны терегин къарамыбыз бла излейбиз. Табмадыкъ. Кеси да кёргюзюрге излемеди. Энди биз да къазауат этиб, кесибизге терекле излеб башладыкъ.

— Майна, мени терегим! — деб Зубай бизден алгъа айтды. Бюгюн ол башха тюрюлю болгъанды, сёлешеди...

— Мени терегим да майна! — деб Шабадихан секириб ёрге къобду.

Мен а чегетни кёреме, кёрпеча чегетни. Терекле уа бир къаууму мийик, бир къаууму алаша; кими — къулач джет-мезлей базыкъ, кими — назик; кими — ийнели; кими — чапракълы. Къайсыды экен мени терегим? Кесими сорууума джууаб этелмей, нёгерлериме къулакъ ийдим.

— Майна, мени терегим!

— Меники да майна!

— Меники...

Тереги болмагъан а джангыз мен.

Алай а ким биледи, бар эсе уа мени да терегим...

...Алтмышынчы джылланы джайында восток джанында Сибирге джазыучулары делегациясыны члени болуб бардым. Москвадан баргъанбыз. Сибирде эллени, шахарлары, таулары кёрюр ючюн къалмадыкъ. Декабристле джашагъан джерлени, аланы музейлерин кёрюб, джуреклерибиз джангыздан эзилдиле. Буддий храмгъа барыб, ламала бла ушакъ этдик. Къобан суугъа къабланганча, Селенгагъа къабланыб суу тогъудум. Ангарада катер бла биразны айландыкъ.

Тайга уа алааматды. Асыры къысыкъдан тереклени аралары бла ётелмейсе. Былайда да мени терегим болгъанына сёз джогъду, алай а къалайгъа барсам да, излеген затым энди башхады — халкълары бирери бирер тил бла сёлешсе да, адетлери-шартлары башха болса да аланы бир-бирине байлагъан, ушатхан затла кёбдюле. Ол затлары кёрюрге, ангыларгъа деб излегеним энди олду.

Кюнлени бир кюнюнде къонакъбайларыбыз бизни Байкал кёлню (анга тенгиз да дейдиле) джагъасына элтдиле. Шынкъартда тишледе, дунягъа белгили омуль чабакъны тишлейдиле; къазанда эт къайнайды.

Кюн хыныракъ кюн болгъаны себебли, учу-къыйыры болмагъан Байкалны сууу ууакъ чыпылдай келиб, сора тол-

къун-толкъун болуб, аунай башлады. Бизни кемебиз ол толкъунланы сан этмей барады. Белгилисича, Байкалны сууу дуняда эм таза суугъа саналады. Ичебиз. Ичебиз.

Джагъагъа къайытханыкъда, тепсиле хазыр болуб тура эдиле. Юслеринде дарий халатлары бла эки къарт, бурятлыла, кеслерича бир джырны джырлай, саханла бла аллыбызгъа хант келтириб салгъанлары мени сейирсиндирди. Ала келтиргенден ары тилге тийирмей къояргъа болалмай, къан сохталаны татыуларын да кёрдюк.

Мында адет бла, къартла эм багъалы къонакъгъа тепсини кеслери сала кёре эдим. Бу затда магъана теренди — ол къартланы сыйларын тюшюрмейди, артыкъ да мийик этеди.

Ол кюн Байкалны джагъасында джюрюй барыб, бир уллу терекге тюртюлдюк. Наз терек. Базыкълыгъы юч-тёрт къулач болур эди. Алайда бир къауумланы айтыулары бла, терекге тёрт джюз джылдан аслам болгъан болур. Ашауу болса, терек а чагъыб турлукъ кёреме...

Бу терекни кючю, ариулугъу джюрегибизге джагъылады. Кёб заманны тегерегине айлана, ол сабий кюнлеримде Намазлыкъ къаяда кесибизге терекле сайлагъаныбыз эсиме тюшеди. Шо, Мандалакъ былайда бир болгъа эди! Бу терекге да, Байкалгъа да не айтыр эди?! Алай а къайда Мандалакъ... Сабий тенглери кюсей, алагъа термиле, джашаууму кеси кесиме къызгъана, кюнлерими ашырыб барама...

Джангыз терек

Мийиклиги мийик, базыкълыгъы талай къулач болгъан бу терек эки къабыр хунаы арасында джаппа-джангыз ёседи. Аны бутагъын сындырыргъа элде бир джангыз адамны къолу кёлтюрюлмегенди, алай а, огъай, Джуккаладан биреуленни балтасы анга тийгенинде, экинчи кюн юйюн элия уруб, от тюшген эди. Джангыз терекге тийгени ючюн болгъанды алай деб айтыу джюрюйдю.

Джангыз терек таш тёбени арасында, Джуртдады. Юслеринде джашилсыман таш тюклери бла бу кёксол ташланы терекни тегерегине адам къолу къалагъаны белгилиди. Тёбени тюбюнде уа шиякы бастырылгъанды дейдиле...

Сабий джылларымда тереклени атларындан мени халпарым джожъ эди, джангыз терек деб къуру муну атын биле эдим ансын. Бу терекни джазыкъсыннгандан джюрегим эриб

баргъанча алай бола эдим. Джазыкъсынмай не этерик эдинг: эки джаны къабырладыла — Боташланы къабырла бла Байрамукъланыкъы (атлары алай болгъанлыкъгъа, ёлгенлерин былада башха тийреле да бастырадыла); Джуртда дух ийис этиб тургъан, къатапача ханс, Джангыз терекни тегерегине уа таш тешелиб... Терекден къоркъмай шиякыгъа киши тиймез деб бастыргъандыла дейдиле.

Джюрегим Джангыз терекни да, кеси джангыз джашагъан Додур улу Кишини анасы Джинджини да бирча джазыкъсынады.

Джангурда джангыз терекни тюбюне сюрюучю къойлары бла сыйынныкъды, алай а аны тюбюне кирирге болмайды дейдиле; бир бутагъыны агъачындан бир орундукъ ишлерге боллукъду, алай а... дейдиле.

Къысха сёзю, «боллукъду», «боллукъ тюлдю ансын...»

Меджисуулада уа муну тегерегинде тюгерен тепсеуню да тепсегендиле дейдиле.

Бу терек мени башыма бир къуджур сезимле келтиреди: аны джазыкъсынама, андан къоркъама, аны кёрюб болмайма. Къоркъгъаным не ючюндю десенг, кеси ол адам болмагъанлыкъгъа, хар нени эшитген да, билген да этгени ючюн. Сюймегеним а — Джуртда терек къоймай, джутуб бошагъаны ючюндю. Бу хапарны къоркъа-къоркъа, тийреде бир къауумла ычхындырадыла.

Джангыз терекни юсюнден мени кёлуме джукъ да келмей джашарыкъ болур эдим, ол кече-кюн да бизни юйге, бизни тийреге «къараб» турмаса. Юйден арбазгъа чыкъгъанлай, суйсенг, суймесенг да аны кёресе. Бизни юйюбюз Къобанны онг джанында, ол а — сол джанында Джуртда, арабыз — бир къычырым.

Джангыз терекге меджисуула табыныб тургъандыла, ол нарат терек болгъанын мен артдан билген эдим, тюзю, нарат деб несине айтыргъа боллугъун ангыламакълыкъ да тынч тюл эди — хурзукчула аны хар ийнесине дегенча бирер бусхул тагъадыла. Асыры кёб заманны тагъылыб тургъандан аланы бир къаууму учхун бет алгъанды; бир къауумуну бояуу онга башлагъанды; бир-бир джурунла уа бояулары бла алкъын «махтаныргъа» боллукъдула.

Шиякы излей бир къауумла, терекден къоркъууну-юркюуню да атыб, ташланы къотарыр ючюн къалмагъандыла, алай а киши джукъ табмагъанды.

Сокъур Юзеирни хатхусу ауруб, юй бла эшикни арасына джорюучю болуб къалгъанында, «кече бла шиякы излеб, Джангыз терекни тынгысын бузгъанды да, аны ючюн ауруйду» деб тийреге хапар джайылгъан эди. Юзеирни уа таш къотара тургъанын, сюрюуден артха къалгъан ийнегин излей барыб, Гырджынбет кѣргенди дейдиле. Гырджынбет деб а, бети таба гырджынча тѣгерек болгъаны себепли, Абатха атагъандыла.

Эртден сайын малны Джуртха Джангыз терекни къаты бла къыстай, адамланы бир къаууму анга къоркъа-къоркъа, кѣз джетдириб озады, бирлери да — ышана. Андан къоркъгъан-юркген да этмей, бутакларына къонуб, тѣгерекде къабырланы тынчлыкларын буза, джырлаб тургъан къуп-къуру къанатлыладыла.

Джылны не кѣзюуонде да Джангыз терекни «кийими» бек тюрлюдю — юсуне тагъылыб тургъан быстырчыкъла аны къолан кѣргюзедиле. Элде эки мингден артыкъ юй, хар юйде уа ненчашар джан болур... Хар джан да насыблы болургъа сюеди, алай болур ючюн, Джангыз терекде хар бирине бусхулчукъла тагъылыбдыла. Адамны керти дунясы ма ол шошлукъ басыб тургъан къабырладады десе да Чомаланы Унух афенди, хар адам бу дуняда бираз мычыгъан да этиб, бираз насыб да кѣрсе сюеди...

Джангыз терекде мени ючюн да тагъылгъанды бусхулчукъ.

Он сабийден сау къалгъан тѣртюсуне келин¹ насыб излегенине не сѣз барды, ол себепден бизни ючюн тагъылгъан беш бусхулчукъ терекни эсине бизни да салыргъа керекди...

Джазыкъ терек. Кеси джап-джангыз да, насыбсыз да болуб тургъанлай, ненча джанны насыблы этерге керек эди?! Алай а мен арtdан ангылагъаныма кѣре, аны аллай къарыуу чыртда болмагъанды — адамла аны унутмагъанлыкъгъа, ол адам деген не зат эсе да билген да этмегенди.

Адамла унутхан огъай, трапы намазны аны къатында къылыб туруучан эдиле. Аллай кюнледе эркишиле къапталларыны малгар тюймелерин джолда эте, белибауларын тартдыра, анда-мында тыгъырыкъладан чыгыб, Уллу джолгъа къотарыла эдиле. Джуккаланы хылеу кѣпюр бла суудан

¹ Анама келин деучен эдик.

ётюб, эки арба чарх кючден сыйынган саз джол бла тик ёрге чыгыб, Джангыз терекни сол джаны тюзде тохтай эдиле.

Бизни бау башыбыздан ала ачыкъ кёрюнедиле: ол тик ёрге элтген саз джолда аякъларын кючден-бутдан алыб баргъан къартланы джюрегим джазыкъсынады. Таякъларына таяна, тырнакълаб, аманны кеминде баргъанча алайдыла...

Джангыз терекни төгереги Джуртду, ол Учкуландан башлаб, Хурзукда Хасанланы тийрени туурасына дери баргъан отлау джерди. Джуртну бир джаны чегетге, бир джаны да Къобанны башы джаргъа тирелибди. Аны юсюнде битген къатапача ханс ёзенни къуру да дух ийисге алдыргъанлай турады.

Джаздан башлаб къачха дери элни малын асырагъан Джуртду, къула тюз. Трапы намазны да кюйюзде къылгъанча къыла эдиле аны юсюнде.

Намазгъа ийилгенлени аллары къыбылагъа айланнганы себебли, джашил Джуртну юсюнде аланы сыртлары, къара къабыргъача, бизге алай кёрюне эди. Барыны аллына чыгыб тургъан афенди бу намазда керекли дууаны окъуй болур эди, аны тауушун Къобанны шууулдагъаны тунчукдурады, кёзюу кёзюуюу бла аны ызындан бары бир аууздан айтхан «Фатиха» деген сёзлери уа бизге кесгин эшитиледи, алай а аны магъанасы неди, къайдам...

Джангыз терек былагъа къарай, джелчикде башын булгъай болур эди. Аны төппесин да сылай, Джуртха таймаздан къагъыб туруучу ол джелчик чегетни, хансны да бал татыун келтириб сеннге «ичире», башынгы эсирик, джюрегинги да ётгюр этеди.

Джурт элни джашатыб тургъан бир джерди.

Къобанны онг джанында, элни артында да, джалан къаяла зыгъырлары агъа, къаралыб турадыла. Къаяны джити бурнунда, тюз бизни тийрени башында, таш къала кимге, неге къарауул болуб турады, къайдам — ёмюрю турады. Бу къаялада не терек, не ханс, не джаныуар джокъду, кертиди, быланы кеслерича къара кеселекге кюнде къызгъан ташда джукълай туруб, шыкъырт эшитилгенлей, къая тешикге джумула, дагъыда ызына чыгъа, къаллайла кечине эсе да кечинеди. Къаяланы арты уа джайлыкъды — Къала башы джайлыкъ.

Къачан эсе да бир заманлада бу къаяланы юслери чегет болганды дейдиле. Энди уа къыш была «сууукъ» бола болурла; джайгы кюн а къыздырыб, «башларына чаба» болур; жангурла да аланы тюблеринден-башларындан кире джылтыратсала да, кючден-бутдан юслерине къоннган топракъны джууб, ырхыгъа джол ачыб къоядыла. Ырхы кёбюсюне Хабишланы тийрени юсю бла ёте, юйню, малны, къачалмай къалгъан адамны да сибириб, балаланнган Къобаннга къуяды.

Бу къымыжа къаяла элден дертлерин алгъанлай турадыла...

Къобанны сол джанында кюмюш башлы тауланы уа джыкъсыныр джерлери джокъду: ала деменгили, ариу кийинибдиле; не къар, не жангур алагъа заран келтирмейди; джел быладан бир ууч топракъны да къоратмайды; была «эрикген» да этмейдиле: ичлеринде тюрю-тюрю джаныуарла джашайдыла; къанатлыла джырагъанлай турадыла; башларында къушла къалкъадыла; кёгетлери бютеу ёзенни кёгет ийисге алдыргъанлай турады.

Алай бла, элни бир джанында чегет элни джашатады, бир джанында къотур къаяла уа къоркъутханлай тутадыла. Аралары уа — бир-эки къычырым.

Кюз артында бизге, сабийлеге, эркинлик бериб, наныкъ джыяргъа чегетге ийселе, кесибизден насыблыгъа биз кишини санамайбыз. Ал кюнледе хазырланыу башланады: аналарыбыз чарыкъларыбызны джамайдыла (чарыкъланы уа биз кюн сайын да джамарлай этер ючюн къалмайбыз); азыгыбызны быстыргъа чырмаб, элтирик сауутубузну ичине саладыла. Кече уа кёзюнге джукъу кирмей, ашыгыб тангнга чыгъаса...

Татлы аязчыгъы бла чокъуракъ эртден келеди. Биз кюнден алгъа къобабыз. Эл жангы уяна башлайды. Бизни сакълаб тургъан чегет, элни сол джанын тунакы этибди, онг джаны уа кесине кишини да сакълатмайды...

Кёзлеринги ууа, аякъларынгы орундукъдан салындырыб, учлары бла джерде чарыкъларынгы излейсе, джайгы кюн сахтиянча къаралтхан аякъларынгы аланы ичлерине сукъсанг, ананг ийилиб, бауларын къаты-къаты тартады.

Джуккалада итле бизни дауурубозну эшитиб, тёрт джаныбыздан юсюбюзге кеслерин ата, кёпюрге киребиз, къуру да ашыгыб барыучу суугъа кёпюрю тешиклеринден кёз джетдире ётуб, джолубузну къыйынындан, алай демеклик,

кёпюрден, кьутулабыз. Андан ётгенлей а ауузубузну джабмай, не айтханыбызны, не сёлешгенибизни да эсгермей, ол джангыз саз джол бла турналача тизилиб чыгыб, эки кьабыр хунаны арасындан ётюб, Джангыз терекге бетден бетге кьарашабыз, кьатына джете уа — шум-шум болуб, кёзюбюзню андан алмагъанлай барабыз, аны бютеу шиякысы, быстырдан тёшелиб тургъан гагарагы бла да артда кьояркьоймаз, биягъы ауузларыбыз джабылмай тебрειдиле. Джубуранла арт аякьчыкъларына чончайыб, анда-мында сюеледиле, бизни кёргенлей думп боладыла. Биз а бу табигъат бла бир болуб, анга джагъыла, ичибизни кьууанч алыб, алгъы бурун зыгытлагъа киребиз. Зыгытланы ичи шкилди бла джилекден толуду, биз алагъа тиймей, басабыз деб кьоркьа, ёргеден ёрге, Кёнчек чауулгъа кьулакь бла ёрлеб барабыз.

Джолубуз тик ёрге болса да арыгъан-талгъан да этмегенлей, кюн кьагъаргъа Намазлыкьны теппесине чыгъабыз. Кьургъакь ёре турукьлагъа олтуруб, алгъы бурун азыкь ашайбыз, бу сейир хауа бизге артыкь да бек ашатады. Наныкь терекле, наныкъларын кёлтюралмай, чауулгъа-чауугъа ийилиб турадыла, аладан да юзе да ауузубузгъа ата, ашаб тойгъандан сора сауутларыбызны толтурур кьайгъылы болабыз.

Кюн кьыздыргъандан кьыздыра, чегет да уянгандан уяна тебрειди: кьанатлыла джырлайдыла; наныкь тереклени тюблеринден, мылы джерден, текелемюйюзлени созулуб чыгыб келгенлерин эслейсе. Наныкьдан толгъан сауутларыбызны кьулакь суучукьну джанына тизиб, биягъы биз, адетибизча, бирер бутакьгъа кьонабыз. Мыйыбыз алкьын суу болгъанын эсгермей, биз этмеген оноу, биз этмеген оюм джокьду — эшта, биз алай этмесек, дуня дуня болаллыкь болмаз...

Мени башыма уа хар джол сайын ол Мандалакь айтхан терекни юсюнден сагъыш келеди. Кесими терегими юсюнден. Бу кьадар терекде меники кьайсыды...

Джангыз терекге кесими терегим дерим келмейди, таб меники десем да, ол меники боллукь толдю, ол бютеу элникиди. Кесим да мен Джангыз терекден кьоркьгъан этеме: аны кьулакълары кёб болуб, элде хар адамны не сёлешгенин аны ючюн эшите болур... Кёзлери уа болмаз. Кёзлери болса, хаман анга кьараб тургъан бизни юйню кёрлюк болур эди, бизни юйге джолну уста билген ёломню аллына кечиу салыр эди; бизни бусхулларыбыз да аны бутакъларына туююлюбдюле сора келин-

нге, Айшатха, Байдыматха, Къанитатха, меннге бир иги затла этсе уа...

Огъай, мени терегим мунуча терек болурун суймейме.

Джангыз терекни джюрегим махтанчакъга да санайды. Махтанчакъ деген сёзню магъанасын кёб болмай ангылагъанма: Къаракетладан бир джаш бизни алыбыз бла ёрге-эниште озса, мени башымы сылаб, эркелетиб озуучан эди, энди уа тюрлениб къалгъанды, уллула ол тюрлениуге махтанчакъ дейдиле. Джашны алай болуб къалгъаны неденди десенг, джармалыкъдан джыр-джыр чурукъла алыб кийгенлиди, чурукъланы джырылдагъанына къулакъ ие болур, кеси да энди башын кёкге тутуб джюрюйдю.

Кесими терегими табарга керекме деген акъыл а джел башымы алыб, кетерге унамайды. Тенглерим кеслерине терекле да сайлаб, тереклерин унутхан да болурла. Мен а...

... Къарачайны къадау ташы! Муну юсюнден эшитмеген къарачайлы болмаз. Джангыз терекча меджисуу замандан къалгъан бу да бир затды. Аны къатында сюелеме. Уллу Къарачайга бара, ол таш «Эльбрус» рудникге (Ташчыга) тюгел киргинчи, Къобанны джанындады. Алгъынлада ол джол джанында эди деб айтыу алайды. Бусагъатда, сарайчыкъча бир межамчыкъны джанында, тегереги да ханс болуб турады.

Юсюне сюелеме. Башыма кёб зат келеди. Ауурлугъу, эшта, төрт-беш тоннадан кёб болмаз. Тегерегинде суу ташладан башхалыгы — къараууз кёксюллюгюдю.

Къарачайлыла Къарачайга къадау киритге бу ташны нек сайлагъан болурла? Мындан уллу ташны санарга боллукъ эдиле къадау ташха. Бояуу былайда ташлагъа ушамагъаны ючюн сайлагъан болурламы? Метеорит а тюлдю. Алай болса, анга «кёкден тюшген таш» дерик эдиле. Бу таш, неден да бек вулкан ташха ушаш чирчикди. Алай эсе, Минги Тау вулкан тёкген ёмюрледен къала кетген болурму? Ёзге, Минги Тау былайга узакъды, андан чачырагъан таш былайга джетерми?

Къарачайлыла ёмюрлени былайтын оза, аны къатында тохтамай озмагъандыла: таш орнунда тура эсе, Къарачай киритли кюбюрча, неден да сакъланады деген оюм аланы джюреклерин джапыргъан болур.

Ол ташха баш урмагъандыла, багъалы уа кёргендиле. Аны къачан да орнунда тургъаны, карачайлыланы рахат ту-

таргъа болушады деселе да, кыйынлыкъ бери джол табар ючюн къалмагъанды...

Мен да сюелеме бюгюн Къарачайны къадау ташыны юсюнде. Мени сагъышларым башхадыла: не дыгаласла этгенди халкъым джашауунда! Джангыз терек. Къарачайны къадау ташы. Бушайны шайтанлары. Таш салыу. Ауругъаннга тюкюрюу.

Къарачайны къадау ташын бюгюн бек аз къарачайлы биледи. Унутмазгъа уа керекди, нек десенг, тюненени унутхан бюгюнню багъасын чыгъара биллик тюлдю.

Отджагъада

Сабий джашауну туугъан отджагъасында эсгериб тебрейди. Былайда, ана тилинги биринчи эшитген джерингде, халкъынгда джюрюген кёб зат ёмюрюнге къанынга, джанынга да сингиб къалады.

Бизни отджагъада джашаугъа ашхам болгъанлай, кёкде джулдузла ийилиб-ийилиб, кенг оджакъны башындан къарагъанча меннге алай кёрюнеди. Ала оджакъдан чыкъгъан тютюнню да сан этмей, джабланыб, кеслерини «иелерин» таныргъа излей болурла. Келин бир джолда айтханнга кёре, хар адамны кесини джулдузу барды, ол себебден, бизни джулдузларыбыз бизни не тукъум адамла болгъаныбызны билирге, не эте тургъаныбызны кёрюрге, не сёлешгенибизни эшитирге деб къарагъанларына ийнаныбма.

Алай а ауангы джарыкъда ала бизни ачыкъ кёреле болмазла, биз кесибиз да бир-бирибизни кючден кёребиз: чырахтанда джауу чырылдай джаннган чыракъ агъашчыкъны джарыгъындан эсе, джалыны озгунду. Бир агъашчыкъ бошалыргъа, Къанитат туруб башханы къабындырады. Мазаллы джай юйюбюзню ичин джалын асыры алгъандан кючден солуйса.

Бу тукъум ауангыда джулдузла джангылыб, бизни танымай, бизге хазырлагъан игиликлерин кимлеге болса да ышырыб къоярла да деген къоркъуу джюрегими алгъанлай турады... Алай а мен, тынгылауукъ, тышымдан джукъ айталмайма.

Биз ючеуленбиз: келин, Къанитат, мен. Тёр къуушда олтура, мен юйде къарангъдан асыры къоркъгъандан, къуууш агъачха сыртымы тиреелгеним чакълы бир тирейме — алай этсем, сыртыма къарангы «джабышырыкъ» тюлдю деб акъылым алайды. Алай къысылмасам а, къарангы сыртымы къоркъутады. Бусагъатда мен къобуб, анда, юйню аргъы

кыйырында, не шкафха, не да кыбыргыда сауутла тизилиб турган тапхалагы баргандан эсе, былайда кыуушда ёлсем да разыма — отджагы аз-буз джарык, аргы джаны уа кыппа-кырангыды.

Джыйгычны кыты джерде уа — ол акъ джабыуну тюбюнде тюзетилиб, бузлаб турган ёлюк кёз туурамдан кетмегенлей джашайма. Алайгы кёз джетдиреме деб да кыркыама, алай а джетдирейим, джетдирмейим, юде болсам, алайын хаман «кёрюб» турама. Ол акъ джабыуну биринчи кёрген кюнюмде тюл, энди артдан кыркыуб тебегенме. Ол огъай, кюндюз да юде алайын басмай джюрюйме...

Оджакъ башындан энишге базык, кыра сынджыр энеди. Нарат отунланы джалыны ол сынджыргы чулгыана-булгыана, ёрге чыгыб кетеди. Хар юде да алмасты джашайды дегенлери себепли, ол джалын алмастыны чачыды деб акылым алайды. Тышыма уа джукъ айтмайма — атын сагыныргы алмастыдан кыркыама. Бизни алмастыгы келин ашарыкыны гёзеннге салады, гёзенни эшиги да бери юйге ачылады. Алайгы да кыркымай бир атлам этерик тюлме. Деу санлы, чакымак чачлы, азау тишли алмасты, дуккул-джурун кимни этейим деб босагыны сакылаб тура болур... Мен гёзен таба кыараргы да кыркыама.

Юйню босагысына да барлык тюлме. Алайдан да кыркыама. Эки ачылган, кызыл боялган эшикни кёнделенине базык эмен кылыч салыныбды. Кылычланы кыбарыб, актибистле деб бирлени юйлерине кече кирген аманлыкчыланы хапарлары джюрюйдю, алагы бандитле дейдиле. Кёб болмай эл Совет деб бир джерге ычхыныб, бандитле не эсе да бир кыагытланы ала башлагыанлай, мыртазакъ, сокыур Юзеир, тегерекде джашагыанланы кычырыгы бла уятыб кыойгыанында, бандитле башларын алыб кючден кыутулгыандыла дейдиле.

Былай хапарла келинни джюрегин кыркыууда тутадыла — юде эркиши болмай, биз джакысыз кыалгыанбыз деб келин алай айтады.

Кыанитат отджагыда урчук ийиреди, келин меннге ашатыргы агыч аякыда кыахауа эте, агыч кыашык бла аны чагыб кюрешеди.

Сагыакыларымы ауругынын джумушатырыкыды дейди.

— Ауаз ашчы бизге, — дейди келин Кыанитатха.

Джарыкъ халили Къанитат ауаз бергенден эсе, ариу макъамы къонгурауча зынгырдай, ийнар айтыргъа сюерик болур эди, алай а ананы, атаны къатында киши ийнар айтмайды, аны тышында уа Къанитат къуран чыгыб, окъуулу адам болгъаны себебли, бизге, къарангы адамлагъа, ауаз бере туругъа борчлуду. Биз, келин бла мен, бусагъатда джашаб тургъан бу ётюрюк дуняда тюл, керти дуняда бизни не сакълагъанын билирге керекбиз...

Къанитат ингир сайын бериучю ауазла да мени къоркъутадыла. Мен танымагъан эгечлерим, къарнашларым, атам кетген «керти» дунягъа, «ётюрюк» эсе да бу джашаб тургъан дунямы къоюб кетерим келмейди. «Ётюрюк» дуня эсе да бу дуня къондюз къалай алапатды! Бу сагъышлагъа кетиб тургъанлай, Къанитатны ауазын узакъдан эшитгенча эшитме:

— ...Сора болджалы джетгенлей, адамгъа джан алыучу мёлек Азраил келеди...

...Бу кёзюде мен кесими джашау ёмюрюмю юсюнден сагъыш этмейме — Азраил анга чырта келмезлей, Къанитат бла мен амал табаргъа керекбиз. Кесибибизни ёмюрюбюзню берсек эди, алай а къалай?..

Ауазны эшитирге къоркъа, къурум басхан оджакъ бла ёрге къараргъа къорешеме: джулдузла кёз къыса, бизге къараб турадыла. Мындан джарыкъ джокъду деген бири бла ичимден «сёлешиб» тебрейме.

— Джулдуз, джан алыучу мёлек Азраил келинге чырта келмезлей эт, мени джашау ёмюрюм къаллай бир эсе да барын келинге бер. Алай этерге сени къолунгдан келликди. Келин хаманда бу «ётюрюк» джашауда джашаб турсун. «Керти» джашау алапат эсе, ары «кетген» адамгъа нек джылайдыла? Къалай-алай болса да, меннге джыласынла, келинни орнуна ары мен кетейим. Гитче хаджи муджурасыны темир учу бла джолда ташланы тыкъырдата, бизни юйню къатында биченлигине къарай, къюнюне юч-тёрт кере тийреден эниученди, «керти» джашауну махтаб турмай, кеси ары нек ашыкъмайды, джулдуз?!

Джулдуз кёз къыса, тынгылауну ийиб турады, Къанитатны, мен ёмюрде эшитмегенча мыдах ауазы уа мени санларымы титиретеди:

— ...Адамны джанын алыб, учуб кетеди. Ёлгенни элтиб къабыргъа салгъанлай а, шыб деб соруучу мёлек Джабраил джетиб, ёлгенден соруу алыб башлайды...

Мен асыры кьоркьгъандан, кьуууш агъачха сыртымы бекден бек тирейме. Юй тьобуне уа кьарагъан да этмегенлей, юсюне акъ джабыу атылыб, джеген юсюнде бузлаб тургъан ёлюкню кёре тургъанча алайма. Ачы Джабраил мени атамдан соруу алгъанды сора... Мени кёкюрегимде ура тургъан гитче джюрекчикде уллу ачыу кьайнаб тебрейди: мени атамдан соруу неликге ала эди, бизге келген хар адам атамы огьурлулугъун, аны кьол кьыйыны кирмеген элде юй болмагъанын айтады. Мени атамдан соруу алыргъа Джабраилны кары джокъ эди...

«Соруу» деген сёзню уа билеме: эгечим Байдымат мен кьоюнда заманда эри Сагъитден айырылгъанды. Нек айырылгъанларын артдан мен да ангылагъан эдим: Сагъит бла Байдымат бир-бирин суююб джашаб башлагъандыла. Ал сабийлери Азрет да туугъанды. Отоуда Байдымат ким бла эсе да сёлеше, кьайын анасы Гошханны атын айтханын Гошхан эшитиб, андан сора экисин бир-биринден айыргъынчы тохтамагъанды, джангыз джашы Сагъит да ол айтхандан чыгъалмагъанды. Байдымат кетиб тебрегенинде, Гошхан анга не сабийин, не хапчюгюн бермегенди. Алай бла Байдыматдан эмчек иче тургъан сабийин тартыб алгъанды. Джашы Сагъит «этме былай» деб сёз кьошханында уа, дунианы юслерине кьаратырлай этгенди.

Келин ишни Учкуланда төреге бергенинде, анда кимледен эсе да соруу алгъан кибикле этселе да, «улан сабий ата-сында кьалыргъа керекди» деб төре алай буюруб кьойгъанды. «Соруу» деген сёз а бизни юйюбюзге киргенича кьалыб кетиб, сабийи амалтын Байдымат чекген азабны эсибизге салгъанлай тургъанды.

— ...Сора ёлгенле бары Сыйрат кюн сау болуб, Сыйрат кёпюрден ётерикдиле. Ол кёпюр тьокча иничге боллукъду. Гюнах этмей, джашаудан кетгенле кьыйналмай андан ётуб, джандетге барлыкъдыла; гюнахлы кьауум а кёпюрден джыгъылыб-джыгъылыб, тьобюнде боркъ-боркъ эте тургъан кьазанлагъа тьошерикдиле, шынкьартлада джанарыкъдыла, аланы кьызгъан тишле бла кюйдюрлюкдюле...

Тёрде олтуруб тургъан келин мени башымы кёкюрегине кьысыб, ауузундан сёз чыгъармай сылайды, сылайды. Джананимни кёзюме кёргюзююм башымда тунакыдан тунакы бола, бир кесекден джукъугъа кетеме, ол мен кьоркьуучу джерден узакъ болмагъан, кьызыл агъач орундукъгъа кьалай тьошгенимден да хапарым боллукъ тьюлдю...

Сабийни гитчеликден огъуна кеси кесин хорлай билирча юретирге кереклисин кесими юсюмде ангылагъанма.

Уллу болгъанымдан сора да юй тубюнде ол сабийлигимде кёзюме сурат болуб къалгъан, атамы ёлюгю тюзетилген джерни басмазгъа кюреше, алайдан къоркъгъанлай къалдым.

Алай бла бир джангыз адам да кёрмеген дуня «керти» дуня болгъанын, мен джашаб тургъан дуня уа «ётюрюк» дуняды деб отджагъада эшите башладым. Бу «ётюрюк» дунягъа уа не ючюн туугъанымы къайдан биллик эдим... Мен анга керекмеми, керек тюлмеми...

...Тийсенг къолунга балча джабышхан «джыламукъларын» чомарт теге, кылды нарат джаркъала отда кючденбутдан джанадыла. Биз тепсиде какга узала олтурабыз. Какны тузу джогъду. «Туз» деген сёз башыбыздан чыкъмай турса да, тышыбыздан аны айтыргъа къоркъгъанча, тынгылауну ийиб, какга эриниб узалабыз. Какга атаргъа юйде туз болмагъанын келин биле тургъанлай, ёнкюч туз излете бизни эки да атлатмай, как этгенди. Эртдеден огъуна юсюне кёб къыйынлыкъ тюшген анам башын энишге тутмай, бир тукъум бир ариу джюрюте биле эди. Ол бизни «биреуню» арбазында кёртюзмегенча ёсдюргенди. Тийреде ёнкюч гырджынлыкъ, хаух кийим, от тамызыкъ алыу адет эди. Анам бизге ол затланы да унамай эди, кеси уа келгеннге болгъан затдан бермей ашырмаучан эди. Тузсуз как этмез ючюн, бир къауумла чёмюшчюкню алыб, ёнкюч туз излерик эдиле. Анам а «юй-юйге кириб айланмаз» ючюн, юйде болумуча джашаргъа излей эди.

Тийреде тузу джетишим болгъан хазна юйдеги джогъ эди, туз а къачда къакъ тузларгъа артыкъсыз да бек керек бола эди.

...Отджагъаны ауангы джарыгында кёлеккелеча олтурабыз. Къайнай башлагъан айран бла тузсуз как тамакъдан энерге унамайды. Мен эм тамада эгечим Айшатны эри Хаджи-Бекирни эсиме тюшюреме. Эшта, келин бла Къанитат да тюшюре болурла эслерине. Айшатлары къыш да джай да къошда джашайдыла, Хаджи-Бекир а хар байрым кюн сайын дыргасына артмакъланы атыб, джерк бояу бла боялгъан эки гыбытны да атны эки къабыргъасына къысыб, джюгенни алыб, атха чух-чух айта, Тик къулакъдан джаяу келиученди. Элде малларын асырар мадар болмагъаны амалтын, кёб юйдеги къошлада джашаб турадыла.

Хаджи-Бекир джау, бышлакъ, айран, эт, къаймакъ, тихден келтириучен эди, къачда уа — чѣртлеуюкле, чынарла, чегет алмала, кертмеле да. Алай бла атам ёлгенден сора Хаджи-Бекир, джумушакъ, огъурлу адам, бизни «борчубузну» кесини бойнуна алгъан эди.

Хаджи-Бекирни келирин мен ашыгъыб сакълаучан эдим. Байрым кюн эртденден кюнортагъа дери бау башына чыгъыб, уллу джолну огъары джанындан кѣз алмай къарай эдим. Бир-бирде уа тѣзюмюмю бошаб, садакъачы Джайылгъанны юйюне дери Хаджи-Бекирни аллына къарай баруучан эдим. Мени узакъдан эслеб, Хаджи-Бекир къысха мыйыкъчыкъларыны тубюнде ариу ышара, мен да чабыб къатына джетсем, джюгенден бош къолу бла мени къойнуна алыб, ызыбыздан да алашасы башын ууакъ-ууакъ силке, юйге алай джыйылыучан эдик.

Хаджи-Бекир атыны башын алыб, Тик къулакъдан эртдембла эртде чыкъса, Ёлмез тубюн къыдырыб, Айрыдан аууб, кюнортагъа элге джыйылыучан эди. Таурухдача сейир Ёлмез тубю ёзенде Хаджи-Бекирни аллына хыйлачы тюлюкю да, къоркъакъ къоян да, билеу джылан да, бир джолда уа джабагъы бетли бир мазаллы айю да чыгъа тургъандыла. Хаджи-Бекирни кѣкден къуш бир кере сынаб къоймагъанды, ууакъ къанатлыла уа, аны кѣргенлей сѣзюн этгенча, тюрлю-тюрлю ауазла бла гырылдаб тебрей болур эдиле.

Кенг джауорунлу, саубитген Хаджи-Бекир аланы барын сынай, ариу ышара, арыгъан-талгъан да этмегенлей джаяу келген, баргъан да этиучен эди.

Хаджи-Бекир келиб, артмакъларын юйге салгъанлай, аты къайгъылы болуб, аны ашын-сууун тындырса, тепсиге алай чѣгюучен эди.

Таурухну мен Хаджи-Бекирни юсю бла суйгенме.

Ол келген кюн, ашхам тюшерге ашыкъмагъанча кѣзюме алай кѣрюнюучен эди, ашхамны асыры сакълагъандан кесимде тѣзюм табмаучан эдим. Кюн кеч бет алыб, биз отджагъагъа джыйылгъынчын а таурух башланмаучан эди.

Хаджи-Бекир келген кюн отда отунла да «джыламагъанча» меннге алай кѣрюне эдиле. Къарангъдан къоркъуб, къууш агъачха да сыртымы тиремеучен эдим, керек болса, тапхалагъа, босагъа юсюне да барлыкъ эдим... Айтыргъа, Хаджи-Бекир бизде болгъан кюнледе, къоркъуу джюрегимден кетиб, бир сейир затланы сакълаб туруучан эдим.

Ашхам! Отда чыракъ отунла чыкъар-чукъур эте джанадыла; аладан чыкъгъан джалын къара сынджырны чыклары бла тырнакълаб, оджакъ бла ёрге ёрлеб барады. Хаджи-Бекир а, кеси таурухдан келиб къалгъан деуча, отну къызгылдым джарыгъында кёзюме алай кёрюнеди.

Отджагъада таурух айтылгъан ингирлени къуру мен тюл, къалгъанла да бир уллу байрамны сакълагъанча сакълайдыла. Джукъгъа бёлюнмей, рахат тынгыларгъа хазырланабыз: келин тёрде джабагъы джастыкъгъа олтуруб, къатына да мамукъ айырыргъа джюн салады. Тёбен къууушну джанына джаркъала къалайбыз; быллай кюнледе джандырыучу къалай лампаны патегенден толтурабыз; Къанитат башлыкъгъа тухтуй тюерге чилле халыларын тоз гырынчыкъ бла джанына сала, юсюнде джастыгъы болгъан алаша шиндикчикге олтурады; къып-къызыл тюртю сууну да агъач челекчик бла къатыбызгъа салабыз.

Хаджи-Бекир келинни къатында олтуруб, къара къапталыны джагъасында малгар тюймелерин бошлайды.

Хар ким да, хар не да таурухха хап-хазыр болдукъ. Биз бирер зат бла джубанган кибик этгенликге, джюреклерибиз гыб-гыб эте, таурухну ашыгыб сакълайбыз. Къалай сакламазса?! Ма, бусагъатлай бир сейир дунягъа кириб, джерни джети къатына, джерни джети этегине бир къуджур джаныуарлагъа, игиликни джакълагъан адамлагъа, аманлыкъ излеб айланганлагъа, сейир къалалагъа, тенгизлеге туберикбиз! Ол бары да ма бусагъатчыкълай боллукъду!

Башланды! «Эртде-эртде...»

«Эртде нек дейсе? — деб къычырырым келеди. «Эртде де-ме да, Хаджи-Бекир, ма бусагъатда де! Таурух къачан да джашаб турады, сора анга «эртде-эртде» дерге неге керекди?!»

Ёзге, бу сёзлени тышымдан айтмайма, къалай айтырма, таурухну бёлюб?! Ол себебден, тылпыу алмагъанча тынгылайма...

...Эмеген а Сосуркъаны хапарын эшитиб, андан къоркъуб тургъанды ансы халкъны малын, адамын да бир кюннге тылкъ этерик эди. Сосуркъа бир джолда эмеген бла сермеширге атланганды. Сагъыш этиб талай хыйла

джарашдырганды. Эмеген дорбунундан Сосуркъаны кёрюб, ол болгъанын а билмей:

— Эй, алан, сен Сосуркъаны таниймыса, ол не этеди, къайдады? — деб соргъанды.

— Сосуркъаны айхай танийма, мен аны бла бек шагърейме, аны оюнларын кесим кёрюб тургъанма, — деб джууаб этеди. — Темир таякъны отда къып-къызыл этеди да ичине джутады, аны ючюн анга не аз да хата болмайды.

— Сосуркъа алаймы этеди, ол а бош затды, аны мен да этейим, — деб эмеген исси темир таякъны ичине джутады, анга бир джукъ болмай къалады...

Таурух барады. Хаджи-Бекир, Сосуркъа эмегенни хыйла бла суугъа кийириб бузлатыб, халкъны андан къутхаргъанын айтады.

Хаджи-Бекир кеси да бусагъатда бир сейир халгъа кирибди: суююмлюлюпонден да бек суююмлю болганды; къысха къара мыйыкчыкъларыны тюбюнде джукъа эринлери сёзлени шыбырдаб айтханча, алай къымылдайдыла; кёзлерин къысаракъ этибди — айта тургъан таурухунда адамланы, джаныуарланы кёре тура болур. Бусагъатда Хаджи-Бекир тамам да Сосуркъача эмегенле бла къазауат эте болур. Таурухда атны адам тил бла сёлешгенин эшите болур, ким биледи, кесини атына да аны ючюн мине болмазмы, атла адамча сёлешгенлери ючюн?

Хаджи-Бекир таурух башлагъанлай, мен да ол таурухда «джашаб» башлайма, башха джукъ эсгермейме, таурух а меннге дунияны кёргюзе, сейирден сейир эте барады. Таурух бла шагърей болгъунчу мен Хурзукдан башха дуния барды деб билмей эдим...

... Къарнашланы эм гитчеси жарлылагъа джакъ болуб, алагъа тюзлюк излей, джолгъа чыгъады. Джолда уа аны аллына тюбемеген чырмау къалмайды. Алай а тенгиз деб аты алай болгъан уллу суу эки жарылыб, джашны ётерге къояды; элде эм ариу къыз халкъгъа сууну бошлатыр ючюн кесин эмегеннге ашатады; къайда эсе да джерни джети этегинде сахар деб, Хурзукга ушамагъан эл барды, аны къаласында джашагъан хан халкъны къанын ичиб турады, джигер, деу адамла уа халкъны андан къутхарыр ючюн кюреш ачадыла; джаныуарла адам тилде сёлешедиле; Апсатыны къызы уучуну джесир этеди; джерни джети къатында тюрлю джаныуарла бир-бирин ашаб кюрешедиле...

Сабийлигинде таурух эшитмей ёсген сабийни сезими къарыусузду, аны фантазиясы да боллукъ тюлдю. Бизни джашауубузду уа адамны космосха ёрлетген, тенгизледе кемеле джюздюрген, тюрлю-тюрлю мешинала чыгъартхан, китабла джаздыртхан да фантазияды.

... Таурух тау сууча барады: бир-бирде шоркъача ура, бир-бирде сюзмелей, бир-бирде кёмеуюллей... Бу зат бары да Хаджи-Бекирни ауазы бла бериледи. Таурухну кючу бла биз, тынгылагъанла джерни джети этегине джетебиз: джашауну юсюнден, аманлыкъдан-игиликден хапарлы болабыз. Алай бла, эсибиз таурухда болуб, дуняны башына айлана тургъанлайыбызгъа «аны кёрмегенибиз кибик ауруу-талау кёрмей къалайыкъ» деб Хаджи-Бекир ийилиб, къысхач бла отда кёсеуню ышырады. Биягъы мен «нек бошалды?!» Не уа: «Кёрмегенлей айтмайса да?!» деб къычырыргъа аздан къалама. Айтхан затын ол кеси барын да кёрюб-чегиб айтханча джюрегим алайгъа санайды.

Джатхандан сора кёзюме джукъу кирмейди — таурух бошалмаз ючюн аны созуб, джангы затла къошама. Кесим да ол таурухда «джашайма». Бир джангыз таурухда да болмагъанча бир джаныуар меннге чабады, алай а бир чыпчыкъчыкъ андан къоркъмай, мени къутхарады. Ол къанатлычыкъны кючлю этгеними магъанасын сабий акъылым бла сезе болур эдим: игилик этген, игилик ючюн кюрешген кесинде кзуру да кюч табады, аманлыкъны сюрген а кесин кючлюге санаса да, кюч андан таяды, аманлыкъ ёмюрде да кюч бермейди.

Сабий башда бу оюмла таурухну кючу бла туадыла, алай бла кесим джангы таурухла кзураб кюрешеме...

Артада школгъа джюрюб, окъуй, джаза юреннгенимде, таурух китаблагъа джаным кире башлады. Меннге энтда бир сейир дуня ачылды: Пушкинни таурухлары!

...Анда, тюрлю джоллада,
Тюрлю джаныуар ызла...

Ол сейир джолла да, тюрлю джаныуарла да кёзюме кёрюнюб, джюрегим сезимден тола, кюнлени, айланы айланган болур эдим. «Тауукъ аякъланы юслеринде ишленген» юйчюгю уа?! Бизни эринчек киштигибизча болмай, «алим» киштик а?! «Чегетде айланган агъач киши» уа,

«терек бутакъда русалка», «къара джюрекли къарткъуртха уа?!»

Ол кёзюуден башлаб бюгюннге дери Пушкин мени эм суйген джазычуларымы бири болду.

Таурух джашаргъа да, ишлерге да болумунгдан эсе иги болургъа да тартханын мен кесими юсюмде сезгенме. Таурухну кючу бла мен аманлыкъны игилик хорлагъанын, дуня ариу болгъанын, адамны фантазиясыны учу-къыйыры болмагъанын, аман адамдан эсе, иги адам кёб болгъанын, халкъы, къралы ючюн отха-суугъа да кирирге керек болгъанын сабий кюнлеримде огъуна сезгенме.

Бюгюн-бюгече да таурух китаб мени аллымдан къурмайды. Дуняда халкъланы таурухлары уллу байлыкъны бириди. Таурух — халкъны джюрегиди, халкъны джюрегин билсенг, анга джууукъдан джууукъ боласа.

Таурух мени къоркъуугъа тюл, джашаугъа ийнаныргъа юретгенди.

Хаджи-Бекир меннге, биринчи болуб, сейир дуняны ачханы ючюн мен анга къаллай бир разыма.

Таурухну уста айта билген бизни халкъда аз адам джокъду. Бу да фахмуну бир тюрлюсюдю.

Бусагъатда хар адамны телевизоргъа къараргъа, радиогъа тынгыларгъа, китаб окъургъа амалы уллуду, алай а таурух хар адамны джюрегинде энчи орунну алыб, узакъгъа чакъыра, джол нёгерлей къалады.

Таулуну отджагъасы! Сени тыбыр ташларынг салынган кюнден башлаб, сен кёрмеген, сен эшитмеген джукъ къалмагъанды. Юйдегини джашауу сени юсюнгдеди. Сени ташларынг, бир-бирде джашауну кесича исси, бир-бирде ёлюмча сууукъ бола, кёб затны чекгендиле, ол сеbebден ташны джаны джокъду дерге джарамайды. Табигъатда хар нени да джюреги, джаны барды. Адамды бир-бирде аланы экисин да тас этген...

Асыры кёбню чекгенден (къызгъандан, сууугъандан) тыбыр ташны джарылгъанын да кёргенме. Асыры сууукъдан ол бир-бирде кёгериб, асыры иссиден да къып-къызыл къызарыб къалыучан эди. Былай болууу тыбырда отха кёреди...

Мен да, ол заманда таулу сабийлени барыча, аллай тыбырда ёсгенме, тыбырны отун джукълатмай тутаргъа мени да юретгендиле. «Тыбырынг кюл болсун» деген къаргъыш Къарачайда ачы къаргъышланы бири нек болгъанын артдан

ангылай, халкъны тыбыры къуру да джылылай турур ючюн, хар адам къыйынын салыргъа кереклисин билдим.

... Тийреде сернеги джетишим болгъан бек аз адам бар эди: эркишиле отлукъ таш бла къууну джанларында джюрте эдиле, исси кёсеулени уа кече джата туруб, къюню теренине кёмюб къойсала, аланы джилтинлери эртдемблагъа сакълана эди. Джилтин болса уа от тамызылады. Кёмген кёсеулери эртденблагъа джукъланыб къалгъан юйню адамы уа къолунда араууну бла от алыргъа хоншусуна барыучан эди.

От тамызыкъны бир-бирине халкъ алай сакълаб тургъанды.

...Бизни эм къысха хоншубуз Асланбеклери эдиле. Асланбек мен билгинчи ауушханды. Атамы мастерскою сакъланганча аны да гюрбеджиси сакълана эди. Юч къыз бла эки джашны тамадасы, Асланбекни къызы Джолкъан, эри ёлгенден сора джангыз джашы Мандалакъ бла ата юйюне къайтыб джашай эди. Анга Джолкъан деб чам ат аталгъанын бир ишексиз кеси да биле болур эди, кёзюнден айтсала да ачууланлыкъ болмаз эди, алай а кёзюне къараб киши да аны айталмай, Бабуш не да Бурунсуз деб тюз атын айтыб сёлешиучен эдиле.

Эшик къагъыб кирген адет джюрюмегени себебли, Джолкъан да къакъгъан-макъгъан этмей, эки эшикни эки джанына кериб, (къуру бир джанына сыйынныкъ тюл эди), тыкъар-тукъур этдире кириучен эди. Юйге киргенлей отджагъагъа олтуруб мен аны билмейме — уллу юйде (джай юйде) болса, тапхада сауут къалдырмай, «мында не барды?», «мында уа?» деб ичлерине къараб бошамай, олтурмаз эди. Печде (къыш юйде) кёзюуде да плитаны юсюнде чоюнланы башларын ача, джаба, биягъы соруун соруб бошаб, алай олтуруучан эди. Аны алай этгени ючюн бизни юйде андан кишини кёлю къалмай эди.

Тёбе къаланганча ауур санлы Джолкъан отджагъагъа олтуруб, къысхач бла арауунуна отдан къызыл мыдыхны салыб тебресе, отда джукъ къалмай, джукъланыргъа джетиучен эди. От алыуну уа кесини «законуна» кёре, юч-тёрт мыдыхдан асламны ушагъыусузгъа санай эдиле.

Арауунун, тютюнлей тургъан кёсеуден, мыдыхдан толтургъандан сора да Джолкъанны кетер акъылы болмай, азбуз зукку кёзлерин сеннге тюл, къайры эсе да чыракъ ийиб, «ичин тёмюб» башлар эди. Мен Джолкъанны бизге келирин

къуру да сакълаучан эдим, тюзю, ол сакълатхан да этмеучен эди — кюнюне эм азы бла төрт-беш джолда келе болур эди, келсе уа элни хапары аны «къойнунда» болуучан эди. Ол айтхан хапарланы магъаналарын мен ала-чула ангылагъаным хакъды, алай а эшитгеними тынч алыучу болгъаным себбли, айтылгъан сөзле башымда къалыучан эдиле.

— О, келин (мени анама тийреде да бизнича «келин» деучен эдиле), тюнене преуленде (эл Советге бир-бирле алай айтыучан эдиле) джыйылыу болгъанды да, анда бир затла айтылгъандыла, — дейди!

— Келин бла сен эл джыйылыугъа джюрюмейсиз да «айтадыла», «айтадыла» дейсиз да турасыз! — деб силдеди джырналкыкъ тюе тургъан Къанитат, кели башны кёл-тюралгъаны чакълы бир ёрге кёлтюрюб, дюнюрдетелгени чакълы бир дюнюрдетди.

— Тишируу эл джыйылыугъа барыб ким кёргенди, ахырысы?! — деб келин къырыу ийне бла чарыгъына бедек сала, Къанитатха хыны айтды.

— Власть энди джангыды, тишируу, эркиши да тенг болгъандыла, сен а не кесинг джюрюмейсе эл джыйылыугъа, не бизни къымылдатмайса джукъгъа, — деб Къанитат келиден джырналкыкны къотарыб, кебеклерин сууурургъа эшикге алыб кетди.

Джолкъан «ичин төгерге» ашыгъа болур эди, Къанитатха джууаб этмей:

— Элде туз, сернек, патеген, лампа, алакъытай сатхан тюкен ачыллыкыды дегендиле.

— Да, Бабуш, джаным, сен айтхан бары да уруяланы тюкенлеринде Ушкуланда да сатылады.

— Асто-опирилла, келин, уруяла сатхан багъа бла ёмюрде джукъ алалгъанбызмы?! Джангы власть а казна багъасы бла сатарыкъды, газна! Ол багъа бла уа хар юйдеги да алыргъа боллукъду деб айтдыла дейди.

...Къууушда олтуруб бу хапарлагъа тынгылай, бизни да Гитче хаджиледеча лампабыз болурун кёзюме кёргюземе. Лампабыз болса, юйде кече къарангыдан мен къоркъарыкъ тюл эдим. Тузубуз да болса, тузсуз как да ашарыкъ тюлбюз. Сернек деген зат а не зат эсе да мен аны алкъын кесими аз джашаучугъумда кёрмегенме, «атагъыз сау заманда сернегибиз, тузубуз да къурумаучан эди», — деб келин алай айтады. Лампа джандыра эдик дейди. Огъары тапхада тот

болуб тургъан къалай лампаны мен да кёреме. Бир джанына къагъыт джабышдырылгъан мияла башы да юсюндеди.

— Ариу джашай билген юй эдигиз, Башчы хариб сизни джукъдан керекли этмей эди, — деб бизге келген адамладан къуру да эшитеме.

Атам, мен дуниягъа келир келмез, мени къоюб кетгени ючюн, андан кёлум къалгъанча болама...

— Юсюме къумач чепкен кийсем деб талпыгъанлай джашайма, келин, джаным. (Тийреде уллайгъан тиширыуну асламы джюн чепкен киеди. Анамы юсюнде мен джюн чепкен кёрмегенме, не къыйын болса да, атам сау замандагъы ызын тутханлай барады). Энди уа, тюкен ачылыр заманнга, хазыр уюкъларымы сатсам, ачха тюшюрлюкме, сора кесиме къумач чепкенлик, Мандалакъгъа къумач кёлеклик алсам... О, келин, билемисе, джандет джашаугъа чыгъа айланабыз, джандет джашаугъа! Кесибизни джерибиз да боллукъду, келин! Джерибиз! — деб араууннга алыб тургъан оту джукъланнганын эслеб, ызына, отха, тёкдю. Къызгъан кёмюрлени къысхач бла отдан бир-бир алыб, биягъы араууннга сала:

— Ахырысы, не болса да болсун, мен эл джыйылыулагъа джюрюрюкме, айыб этген этсин. Кёзюнге бир кёргюзчю, къу-умач чепкен! Къумач!

Джолкъанны джюн чепкенини юсюне джабышдырылмагъан джамау джскъду, кёнделенине, узунуна да. Къыш да джай да бир чепкенни ичинден чыкъмагъанчады. Аягъында гоможлары, чыклары ийилиб-ийилиб башында джюн джаулугъу. Анга къыркъ джылдан кёб болгъан болмаз.

Джолкъаннга тынгыласам, кюнлени, кечелени да ашыкъдырлыгъым келеди: заман кете кириб, Джолкъан этген муратла тола кирселе сюеме.

...Заман а керти да ашыгъыргъа борчлуду — тийрени кёбюсю аны тёзюмсюз сакълагъанын ол къалай билмейди!

Туугъан юююю тыбыры меннге да университет болуб, джашауну юсюнден дерслени былайда алыб башладым...

...Адетимча, тыбырны онг къууушунда олтуруб турама. Келин бизни «киши арбазында кёргюзюрге» суймегени себбли, биз тышында, тийреде, бек аз болабыз. Сол къууушну иеси сары киштикди. Джукълагъандан башха джукъ билмейди, кеси да токълу тенгли бирди дерсе.

— Бир да бир иги киштикди, чычхан тутмагъанлыкъгъа, деученди келин бизге келген адам, къууушну толтуруб тургъан киштикге кёз джетдирсе.

Бюгюн Хаджи-Бекир да, Айшат да биздедиле, Хаджи-Бекир таурух айтыб башласа деб, асыры ашыкыгъандан джыланларым чыгады, алай а айтыр къаны джокъду: джер юлешиниуню юсюнден сѣлешиб башлагъандыла, аны бир башласала уа кеслерин тыялмай къалыучандыла.

— Большеукле (большевикле), айтханларыча, дженгилде джер юлешселе, бизге да бир тынчлыкъ чыгъар эди, — деди Хаджи-Бекир къара драф къапталыны эзиюнде тешилиб тургъан малгар тюймелерин эте.

— Джай бир ишге да ушайды, къыш а къошну тешиклеринден юсюбюзге боран ура, сабийле да мурджарда буздай-къата. Джерибиз болса, элге къайытырыкъ эдик, юйюбюз да алай иесиз атылыб турлукъ тюл эди, — деди Айшат. — Энди школла да ачыллыкъдыла дейдиле, окъусала сабийледен бирда къуруса да бири къагъытчы болур эди, — деб къошду дагъыда. Сабийи къагъытчы болурун Айшат дуняда эм уллу насыбланы бирине санай болур.

— Эй къой, Гитче (Айшатха келин алай айтыучан эди), биреуню заты биреуге халал аш боллукъ тюлдю, эсигиздемиди, эки джылны мындан алда джангы власть кириб джерлени юлешгенинде, къалай болду артда... — деди келин шемшер аякъгъа бегене къуюб, тепси бла Хаджи-Бекирни аллына сала. Бегенеге тымгъа да шекер сууну чѣмюшчюк бла келтириб салды.

— Ол заманда, келин (Хаджи-Бекир да келин деучен эди), Совет власть бизге джангы кирген эди, ол къарыу алгъынчы акъла аны буууб къойгъан эдиле, Ресейде уа власть кючлю эди да бизге андан болушлукъ келиб, Шкурону тютюн этдириб ийдиле да? Энди уа властны киши да тебдираллыкъ тюлдю, — деди Хаджи-Бекир.

— А джаш, сен айтхан тюз болур, алай а ъмюрледен бери ие болуб тургъан джерин къолундан ким ычхындырлыкъды, бир бершогун да (вершок) берлик тюлдюле. Джерлени сыйырлыкъдыла деб эшитгенли, кѣресе, хаджини гоммойла-ныб айланнганын, — деди келин.

— Ахырсы, келин, сенден къарангы бир адам болмаз, — деди Къанитат, чарада джууа тургъан сауутларын тыкъартукъур этдире. — Хаджи-Бекир къошун, юдегисин атыб, самооборон болуб айланнганды (самооборон отрядда дегенлигиди), ол билмесе, ким билликди кертини, ѳтюрюкню?! Сен а...

— Сен, аны кьой да джумушунгу тыйыншлысыча эт, сауут-ну тыкьырматыб джууа турма деб ненча айтама мен. Ингирде чуку баста этерге ол туюню да ариула, — деди келин.

— Джерни ким юзелсе, аныкьы болуб баргъанды, келин. Кимни кьарыуу джетсе, ол сермеб. Мюлк болуб джер кишиге да берилмегенди, биз а кьарангылыгыбыз амалтын «бу джерни иеси бу», «ол джерни иеси ол» дегенбиз да баргъанбыз. Энди уа «джер иелеге» киши да сорлукъ тюлдю, сыйырлыкъдыла да юлеширикдиле. Кёб болмай мындан алда Тик кьулакъда кьошлагъа актибист (активист) келген эди, адамланы джыйыб, билемисе, нени окьугъанын? Джерлени юсюнден кьагъытны! Джер энди халкъныкьы болгъанды деди. Кьагъытха кьол салгъан а, келин, Ленин кесиди, Мыкалайны тахтадан атхан адам! — деб Хаджи-Бекир ёрге кьобуб, билеу белибауун кьаты тартдыра, юйден чыкьды.

Айшат да кьуюз артмакъланы ичлерин хар неден тыкь этиб, джолгъа хазырлады. Кьошдан бери келир-келмез, ызларына ашыгъыб тебреучен эдиле — сабийлерин, малларын хоншуларына аманат этиб келе эдиле да, ашыкьмай болмай эдиле.

...Боллукьду. Ол да боллукьду, бу да боллукьду. Алай да боллукьду, былай да боллукьду деген сёзлени кюн сайын эшите, уллу болургъа ашыгъама. Уллу болсам, заманны дженгил келтириб кьоярыкъ эдим деб акьылым алайды, заман келсе уа «боллукьду» деб сакълаб тургъан затлары болуб кьаллыкъдыла деб ийнанам.

...Джюрсингде сени узакъгъа тартхан уллу муратынг болса, джашау аламатды.

Сакълау

«Боллукьду».

Бу сёз мени ана тилимде баш сёзлени бири болду. Кече джатаргъа тебреген адамны бу сёз джюрегин рахат эте, джастыкьгъа башын салдырады; эртдембла кьобса — джюрегин кьызыу тебдиреди.

Бу сёз Хурзукну эки мингден артыкъ юйюню хар бирине киргенди. Ана тилни кьалгъан сёзлеринден артыкъ башхалыгъы болмагъан бу сёз энди уллу магъана алды.

Не зат боллукьду да?

Тюзлюк боллукьду. Дуниягъа кьачан эсе да бир ол бошуна туумагъанды. Кюн, адамлагъа джарыкъ да джылыу да

берир ючюн туугъанча, тюзлюк да джашауну насыблы этер ючюн туугъанды, алай болмаса адамла ол сёзню унутмай, эслеринде да тутмаз эдиле, аны ючюн къан да тѣкмез эдиле...

Джаратылгъан кюнден бери кѣкде Кюн сыйлы борчун толтургъанлай келеди, «кюн къуру бизге тийсин» деген къауум да анга джукъ этелмегенди. Тюзлюкню уа джукъла-тыргъа къолларындан келгенди, алай а анга ёлюм джукъду, керти адамла анга джол ачханлары себебли, энди терслик къораб, тюзлюк боллукъду.

«Боллукъду» деген сёзню къатына «боллукъ тюлдю» деген сёз да къошулгъанды.

Адамла бары да энди тенг боллукъдула, тукъум-джукъ айырыу боллукъ тюлдю; джер джерсизленики боллукъду, киши къыйыны бла джашагъан боллукъ тюлдю; сабийле бары окъурлай школла боллукъдула, медресе боллукъ тюлдю; сюде тюзлюк боллукъду, сатлыкъ тѣре энди боллукъ тюлдю; суймекликге эркинлик боллукъду, суймегенлей юйлендириу боллукъ тюлдю; хар ким да окъуулу, билимли боллукъду, окъуй, джаза билмеген боллукъ тюлдю.

Энди сакълау, айтылгъан затны болурун сакълау адамла-ны чыдамларын кючлю сынайды.

Неден да алгъа джерлени юлешинирлерин сакълайдыла: суугъа, хауагъа, кюннге термилгенча сакълайдыла. Къалгъанны барына — джерледен сора.

Келин, тѣрени орнуна сюд болуб, бизни Байдыматны джашчыгъын атасына къоймай, кесине къайтарса деб сакълайды. Байдыматны джазыуу келинни къуру да инджитгенлей турады. Аны ариулугъу да башына джау болду. Сагъитден айырылгъандан сора эки-юч джылдан Байдыматны джѣгетейчи Боташланы Хаджи-Осман урлаб кетгенди. Артдан белгили болгъанына кѣре, аны юйде адамы, Байдыматдан хазна гитче болмагъан эки къызы, бир джашы болуб чыкъды. Хаджи-Осман кеси иги адам болса да Байдыматны кюндеш юсюнде джашагъаны келинни кюйдюргенлей турады.

Джолкъан да сакълайды: къумач чепкеним, тузум, сернегим, патеген лампа болса, Мандалакъ да къагъытчылыкъгъа окъуса деб.

Джангыз джашагъан Джинджи да сакълайды: Ресейден фельдшер келликди дейдиле, ол Джинджини сау этерине не

сёз барды, сау этсе уа, джангы власть берирге айтыб тургъан джерде, кеси джеринде, къаллай тахтала этерик эди! Джа-шагъан тыгъырыгъын да патеген лампа джарытыр эди. Юсю-не да тери джуургъан джабмай, къумач джуургъан джабар...

Мен Джинджиге барсам, «сыртымы бир къашычы, къы-зым» деб къашытыучан эди.

Гитче, сары кишичик Хаджи-Киши, Зубайны атасы, тёрт джашы да ёге ананы тубюнден къутулуб, джер алыб, бирери бирер юй болурун сакълайды. Аны экинчи къатыны алты къыз табханды, энди алагъа да джер берилликди дейдиле. Зубай а, хариб, ёге анадан къайры кетсин, алай болса да къайгъырмаз, «мен анга бу бёрюден джашыртын къумач чепкен кийдирirme, эгечим Эркехан этгенди дерме да къоярма» деб оноула къурады. Ёмюрю къатыны айтханнга сёз къошмаучу Хаджи-Киши, бир джолда къошдан тюшген-нинде, Зубайны джакълаб сёлешгенди дейдиле.

Къарт Керти да сакълайды. Аны къатыны Гаппушланы къыз эртдеден бери да кёзлеринден инджилиб джашайды, аны бакъмагъан элде уста къалмагъанды, алай а кёзлери ту-накыдан тунакы кёредиле. Бир джолда уа Керти къайсына эсе да тарыгъыуун айтханында, «кёз дохтур да къараргъа керекди, кёзлюкле да керекдиле» дегенди. Бу сёзле Кертини эсинден бир да кетмейдиле, алай а кёз дохтур да кёзлюк да ол къайда табсын! Джангы власть киргенли уа ышаныу келиб, Гаппушланы къыз алгъынча бир джарыкъ кёрсе деб сакълайды.

Къарт Баппа кесини тыгъырыгъында юч джашын от-джагъада бирге кёрюрге талпыйды. Ала ючюсю да джалда-дыла, джылдан бири келсе, адам танымазча болуб келеди — юсю бускул текеча сагал, кеси таякъча, бит къабар эти джокъ. Ючюсю да къарын джалгъа кириб, къышлары-джай-лары болмай, таякъ тутханлай айланадыла. Энди кеслерини джерлери боллукъду, юйде джашаргъа мадар табарыкъдыла, ол къатхан тонладан чыгъыб, бир къумач къапталла да киер эселе уа... Ючюсю кёзюулеб киерлей эки чурукълары да болса... Неден да алапат а, аланы энди киши учуз этерик тюлдю...

Гитче хаджи да сакълайды. Бандитге чыкъгъан къауум джумдурукъ бола кириб, Хурзук Советни да аны тамадасын

да бир бошай кирселе деб. Эки джылны мындан алда кёмген-лерича Совет властны кёмюлюрюн, тёзюмю джетмей сакълайды...

Зубай да сакълайды, алай а анга джарыкъ дунияны къарангы этиб джашатхан, боялмагъан суу агъашча, кынгыр сюекли ёге анасына, бир тукъум бир власть къарыу этеллик тюлдю, не кючлюдю дей эселе да Совет власть да аны тюрлендиреллик тюлдю. Алай болса да унугъуб тургъан джюрегинде аз ышаныу туууб сакълайды... Кесини кьоллары кесине кьалырлай Зубайгъа бир кюн тууар эсе уа; къарыусуз, арыкъ кьолчуклары Суу агъачны сабийлерин кёлтюре, аланы быстырларын джууа арыб бошагъандыла. «Кёзлери джин гаккылачадыла» деб Суу агъачха, ауузлу Баладжан алай айтханды, джин гаккыланы кьайда кёрген эсе да.

Къаратон Унух афенди да сакълайды, джашауну башын тюбюне айландыргъан большевиклеге аллах бир эмина ийиб кьырыр эсе уа деб, кечесин-кюнюн да тилекде ашырады. Чомаланы межгитге намазгъа джюрюгенлени ичинде бу арт кёзюде халны ол табха санамайды — кьым-тым уллуду, кюнлени бир кюнюнде межгитге киши кирмей кьалыргъа боллукъду...

Шабадихан да сакълайды. Тийреде сабийледен башхалыгъы болмай джашарыгъын сакълайды. Бусагъатда уа ол ариу чепкенлерин, чуруклары кийиб, кьолуна да мяяла гинджисин алыб чыкъса, тийреде аны тенгчиклери сюелиб къараб кьаладыла. Аны атасы, анасы кьалгъанлача болмай, башха тюрлю джашагъанларын, юде сёлешген сёзлери да тийречилени сёзлерине ушамагъанын Шабадиханны сабий джюреги сезеди. Не уа, ол кьолуна будай гьрджын алыб чыкъса, сабийле анга аууз суулары келе къарагъанлары уа?.. Ол себебден, кюнлени бир кюню келиб, Шабадиханны тенглеринден башхалыгъы болмазча этсе сюеди.

Бир джолда уа ол атасы Гитче хаджиге:

— Атты, сен кьызыл абаны нек киесе, тийреде сенден сора аллайны киши киймейди сора, чыртда джарашмайды, сен гитчечик, аба уа джерни сибире, деб ийгенинде, Шабадихан кеси айтханнга кёре, атасыны таягъы шууудаб келиб, джумушакъ джерине тийиб, юден атылыб чыкъгъанды, атасыны алай нек чамланнганын а ангыламай барады. Алай бла, Шабадихан да тенглеринден бир тукъум бир зат бла башхалыгъы болмай джашарын сакълайды.

Төгерекеде кѳрген затымдан, эшитген затымдан ишлениб кълганча болуб, мен да сакълайма. Джашил нарат хауа санларыма синге, тѳгерегимде адамла, таула, чететле, барган Къобан ѳмюрюме кѳз гинджиме сурат болуб тѳше, сакълайма. Джашауумда тѳгенмез ючюн, мени сабий джюрегим аны барын кесине джыйыб барады. Мени уа ол затдан хапарым болмай, башыма кючден-бутдан сыйынган джюкню тѳбюнде айланама, Шабадиханныкыча мияла гинджим болуруна термиле, сакълайма...

Сакъламаган киши джокѳду. Сакълану ышанууду, чакырууду. Ол себеден джарык джашау кеси келликди деб кълну кълган салыб олтурмай, адамла заманны ашыкдырадыла, «боллукѳду» деген сѳз «болганды» дер кюнню аллына ашыгыб барадыла.

Эл джыйылыуга тиширу ѳмюрде да джюрюмегенди, алай а энди эркишини, тишируну да эркинликлерин тенг этген законнга къл салынганды.

Ал кѳзюде тишируланы эл джыйылыуга мыртазакъ Юзеир чакыра башлады, алай а бу затдан джукъ да чыкмады: Юзеирни учу джерде барыучу уллу бычагыны таш арбазлада тауушу юйге кесинден алган киргени себедли, джыйылыуга барыча абадан тиширула бугъунурган заман табыб, кими орундукъ тѳбюнде гардош уруга сылджыраб, кими да кълрангы гѳзенде бекшай джанына кысылыб кълалучан эдиле.

Арта уа Юзеир тѳл, тиширула кеслери, джангы джашаудан тѳз хапар билирге асыры талпыгандан, эл Советге джууукъдан джууукъ бара тебретиле. Алгы бурун ала, эл Советден узакъ болмаган Алийледен бир топракълбаш юйчю джанында джоппу-джоппу болуб, боюнларын созалганларыча бир созуб, Советни кълган буруундан ары-ары кълраб, арбазда джыйылыб сѳлешген эркишилеге тынгылаб башладыла, алай а айтханлары ала-чула эшитилгени себедли, экинчи келгенлеринде буруудан башларын ары-ары кълратыб, палтон джаулукълары да имбашларындан сылджырай, тынгыладыла. Джаз, джерлени юлешуноу аллыбла уа арбазган кириб (!) эркишилени орталарында, сѳлешгенлеге тынгылаган огъай эсенг, кеслери да сѳлешиб тебретиле. Бѳтеу элде аты айтылыб турган Кълчаланы Эршини сѳлешгенине уа эркишиле да ауузларын ачыб тынгылайдыла, дей эдиле.

...Джырчы Мисирни къатыны Алмасты, деб хапар айтадыла, эрини аякъларын джууаргъа унамай тохтагъанды. Аякъларын тешиб, джуудурургъа хазыр болуб тургъан Мисирге ол:

... Энди эркишини, тишируну да эркинлиги да бирди, аякъларынгы кесинг джуу, кесимикилени мен да кесим джууарма, — деб тохтагъанды дейдиле.

Мисир тили тутулуб къалгъанча, ауузундан сёз чыгъаралмай къалгъанды дейдиле. Аны эртдембласында уа Алмасты (Алмасты деб Мисир атагъанды, тюз атын а тийре огъай, кеси да унутхан болур) от этерге тебрегенинде, ингирден жарылыб хазыр отун джокъ. Мисир орундан къараб, ичинден табалай тургъанлай, Алмасты «отун жарыб къоймагъанса ингирден» деб Мисирге джаннганында:

— Энди тишируу, эркиши да тенгдиле, суйсем, жарырма отун, суймесем, кишини дауу джокъду, керек эсенг жар, — деб къабыргъагъа бурулуб къалгъанды.

— Алай эсе, Байрамукъланы джаш, мен чыгъайым да отун жарайым, сен къызынгы бешик быстырларын джуу, — деб балтаны алыб тебрегенлей, Мисир орундукъдан чынгаб тюшюб, эски мор чепкенин юсюне къаблаб, джетиб Алмастыны къолундан балтаны сермегенди — юйде эркиши тургъанлай тиширугъа, ариу ол алмасты эсе да, отун къалай джардырсын?!

Сакълайдыла, къолну уа къююннга салыб олтурмайдыла. Джерни юлеширге списокла джарашдырадыла; сажнала ишлейдиле; хар эли джерни эсебге аладыла; джер къаралтыб, ичине гардош атарлай, адамлагъа болушлукъ хазырлайдыла.

Уллуну, гитчени да окъургъа, джазаргъа юретир ючюн мекамла хазырлайдыла. Ресейден устазла келиб, сабийлени окъутурукъдула дейдиле. Орус тилни элде сан бир адам алачула биледи. Бизни тийреден Джобай джармалыкъгъа отун алыб барыб, аны будай уннга ауушдурургъа излеб, сора отунларын соргъан оруслаулагъа «ышымым бетли мукагъа ауушдурама» деб бутларында акъ ышымларын кёргюзюб тургъанды дейдиле.

Активистле деб атлары алай болгъан къауумла юй-юйге айланыб, Совет власть не зат болгъанын ангылатадыла.

Мандалакъ да сакълайды, къолну къююннга салыб олтурмай, сакълайды. Кюнлени бир кюнюнде Советге кириб барыб, тюз тамаданы аллына джалан аякъ сюелиб, тебджилдей:

— Мен буденновчу болургъа сюеме, къалайгъа барыргъа керек эсе, мени ары джиберигиз, — деб тохтагъанды.

Буденновчуланы уа Мандалакъ кѳргенди: узун шинеллери, джитибаш бѳрклери, бѳрклеринде къызыл джулдузлары. Ала бизни элге келген эдиле, экеулени уа бизни юйде ашагъан-ичген да этген эдиле. Тамада Мандалакъгъа:

— Уллу болсанг, сен да алача аскерчи болурса, алкъын а... — деб джууаб этгенди.

Мандалакъны сакъларгъа тѳюзюмю джетмегени себебли уа, кесини тенглеринден джыйын къураб, анга командир болгъанды, алай а не келсин, мыртазакъ Юзеирни уллу бычагъыча бычагъы уа джокъ — Хурзукда ол бычакъ джангыз бирди.

...Сабийлигим бу халда, бу болумда ѳтѳб, мен да сакъларгъа юреннгенме: тамблагъы кюн бюгюнден эсе иги болуруна, ол джангы, сейир затла келтирлигине ийнанам, сакълайма. «Боллукъду» деген сѳзю джашауда болуб баргъанын кюнде-кечеде да кѳре, сабий джылларым алай ѳтгендиле. Ол джылла, ол адамла, джукъланмагъан отну джюрегиме салыб, бюгюн да мени джашаугъа тартханлай барадыла. Ол заманны хауасы мени джаныма-къаныма сингиб бошагъанын кесиме насыбха санайма.

ДЖАНГЫ КЮН

Джангы кюн тууду
Джазгъы эртденде,
Тюнене ашыгъыб къараем аллына,
Бюгюн джашайма аны ичинде,
Тамбла келлик
Кюнню чакъыра.

Келеди ол да,
Кетеди ол да,
Бир кюннге аз болду
Мени ѳмюрюм.
Алай а сакълайма ашыгъыб дагъыда
Алда кюнлени бири келирин.

Джашаб барама
Мен алай бла —
Кюнлени хаман ашыкъдыргъанлай:

Биз киши адамча
Тюбешез да,
Татлы тенглеца айырылганлай.

Хар джол сайын да
Ышана кюннге,
Ийнаннгандан ийнана анга,
Нем бар эсе да
Бериб иерге
Излейме, кьуру ашырмай джолгъа.

Хар джангы кюню
Кёрюнед меннге
Тюненеден да огьурлу, рахат.
Алай болмаса
Сора великге
Кьарарыкъ эдик, аны аллын сакълаб?!

Бюгюн бар эсе да
Кьоркьуу джюрекде,
Бузулады деб джерде рахатлыкь,
Бир уллу ышаныу
Джашайды менде
Болур деб тамбла бюгюнден джарыкъ.

Бу зат башымы
Алыб турмаса,
Ашыкъдырмазем заманны, огъай.
Кюн кюнден игиди,
Джыл джылдан игиди,
Халкъла да бир-бирин бекден бек ангылай.

Гитче хаджи

Гитче хаджи ёмюрюнде бизни тыгъырыкъ бла ёрге-энишге джюрюй, ташланы ачытыб, ташла да ачыганларын айтыргъа амал табмайдыла деб акъылым алай эди. Алайсыз да башлары тьююлюб джашагъан ташланы тохтамай тьююб турур ючюн, хаджи кече да оруннга кире болмаз дегенча алай эдим, нек десенг, эртденде, ингирде да, къачда, джайда да аны муджурасыны бурнунда темири ташланы башларыннан къагъа, таркъ-туркъ этдиргенлей тура эди.

Биченликлерини бири бизни юй бла Деболаны тийрени араларында эди, биченлик бла бизни юйню ортасында уа — тар тыгырыкчыкык. Хаджи ол ташлы тыгырыкчыкык бла тохтамай джюрюб туруучан эди. Беш уахты намазын кьачан кыла болур эди, межгитге кьачан джюрюй болур эди, кьайдам, меннге уа тыгырыкьдан чыкьмагьанча ол алай кёрюне эди.

Биченлигини бир джаны бла тыгырыкчыкьдан эниб, уллу джол бла бирси джанын аулаб, дагыда ызына кьайтыучан эди. Мычымай энтда келирин билиб, мен аны алтына кьарайма: ол кьайытхынчы джер оюлуб, биченлиги тас болуб кетерикди дебми кьоркьа болур, огьесе, хар чёбно санаб кетиб, мен кетгенли киши тийдими экен деб джангьданмы кьарай болур...

Хаджи тийреде (элде да) онглу адамланы бириди, аты Гитче болса да чыны хаджи болгьаны анга не джаны бла да онг береди. Кёзден, артдан да анга «Гитче хаджи» деселе да бу «гитче» деген сёзню магьанасы кёзден бир тюрлю, артдан да бир тюрлю ангылашынады. Артдан айтсала, гитче деген сёзде хаджини сураты танылыб кьалады: чагьдий санлары; мазаллы сархны ичинде джумдурукь тенгли башчыгьы; бутларына чырмала айланган, бир-бирде джашил, бир-бирде кьызыл абасы; хна бла боялгьан мыйыкьлары бла сакьалыны арасында джангур кьуртча кьымылдагьан эрни.

Ол Меккагьа барыб, Мухаммат файгьамбарны кьабырына баш ургьанды, Зем-Зем суудан ичгенди дейдиле, алай этгени себебли, хаджи деген ат аталгьанды да энди ол аллахны джерде келечилерини бириди.

Тийреде аныча кёгет бачхасы болгьан бир джангыз юй джокьду. Тереклени тегереги кьалын чыгьана буруу болгьаны себебли, бир джан ичине тюшелмейди, салыныб-салыныб тургьан кёгетле уа алайтын озгьанны аууз сууларын келтиредиле...

Джер кьыт болгьаны себебли, тийреде тереги болгьан азды: Узуноджакьлада (бизни хоншубуз Асланбеклени джер юйлерини оджакьы асыры узун болгьаны ючюн атагьандыла) бир алма терек бла эки эрик терек; Хаджи-Кишиледе юч-тёрт сары эрик терек; Кертилери бла Бадиналада да алай бирер. Быладан сора тереги болгьан джокьду.

Хаджини тереклерине тюшелген а тийреде джаппа-джангыз бир адам барды...

Бир кюн мен Шабадиханнга, хаджини кызына, бардым. Аланы, тубюнде фундаменти болмагъан топракъбаш узун юлерине джете туруб, тереклери табадан дуняны къаргъышын эшитиб, сын болдум.

— Ёсмей кългъын, сен джаланбыдыр гыбышы! Анангы аллына ёлюнг барсын! Мени терегимде ол илиниб тургъан бутагъыннгдан джыгъылыб, башынгы тешгин!

Джууукъ баргъанымда хаджини къатынын кёрдом. Ол бойнун ёрге созуб, терекни тёппесинде чайкъала тургъанны къаргъайды. Мандалакъ болмаса, бери киши тюшелмейди, ма бусагъатда да башындан къатыннга чий алмаланы шууулдата тургъан Мандалакъды. Кюн исси кюн болса да хаджини къатыныны башында кълын джаулугъу болмаса, алмала аны догъурадан толтурлукъ эдиле, ол къаргъышы бла бирге башындан бузча «джаугъан» алмаланы да ызларына атаргъа кюрешеди, джетдирелмейди ансын.

Мен, хаджини юйюню джаны бла тереклеге элтген джолчукъда, Мандалакъгъа кългъылы бола, сюелеме. Не бла болушайым анга?

Башындан джаугъан «буз» тохтады: Мандалакъ узалыб джетерик бутакълада огъай эсенг, мор джюн кёлегини кълнунда алмалары да бошалгъандыла. Хаджини къатыны аны билиб, алай анда агъач сенекни келтириб, Мандалакъны джалан аякъларына чанчаргъа кюреше башлагъанлай, Мандалакъ терекни баш булчугъуна ёрлеб кълонду — тёртсандыкъ Мандалакъны ол кълалай кёлтюреди, билмейме...

Бу тереклени тегереги джерге Бачха арты дейдиле. Бачха арты бары биченликди. Кълйсы биченлик кимники болгъанын таныгъанлары сейирди, нек десенг, джер былай тилкем бышлакълача, таба гырджынча тууралыбды. Кълйрукъ терича бирер джерчикни тегереги белгиден толуду. Джаздан башлаб, къачда алысынлагъа дери иелери аны чачын алгъынчы къллай бир кълйын саладыла; малдан, сабийден сакълай, ол биченликден кёз айырмагъанча турадыла. Биз, сабийле уа, иелерине тынгы бермейбиз: зыка, тамза, кълзу кълулакъ, джыгыра джыя ёрюш хансны ичинде джашагъанча джашайбыз, биринден чиркитселе, башхагъа барыб киребиз...

...Бачха артында биченликлерине суу сала тургъан адамла хаджини къатыныны къаргъышын эшитиб, кюреклерине сакълаларын тирей, терекле таба битгендиле. Тереклени

ичинде тишируну да, кьаргышны ол кимге кьуйгъанын да кёрмейдиле. Миз чанчылгъанча кьулагъынга алай тийген таууш а тохтамай эшитиледи:

— Итле! Джангы власт сизни бугьоудан бошлагъанды да энди аллахыгъызны, адамыгъызны танымай тебрегенсиз! Тохтагъыз, тохта, кёб кьалмагъанды сизге энтда аякъ тюбюне тюшерге! Сен бююн бу терекге джетдирген зырафлыкъны мен сени анангдан терисин кьобарыб алырма!

Башындан атаргъа энди алмасы кьалмагъан Мандалакъ, аны кьаргышына тынгылай, учууукъда учханча, терекни тёппесинде ары-бери учады. Асыры ачуудан не этерге билмей, хаджини кьатыны:

— Хаджи-и-и, бизни тонай турадыла-а! Менден бошадыла-а-а! — деб хахайлады.

— Алдайды! — деб мен аллыма мыллык атханлай, бир томурау кесекге абыныб, мурса кёкеннге аудум. Бетим кюйюб, отча кьызыб башлады. Билмейме, тереклеге кириб да Мандалакъга не бла болушурукъ эдим. Мени назик ауазымы тунукъдуруб, Бачха артындан бир тауушла чыкьдыла: хаджини кьатыныны ачы кьычыргъанын эшитиб, биченликде адамла келиб-келиб, чыгъаналаны артларындан ичине-ичине кьарайдыла, ким-кимни «ёлтюре» айланнганын, бу джутдакайны тереклерин ким тонагъанын кёрюрге излейдиле.

Джукъ билмей тургъанлай, Мандалакъ кёкден таш тюшгенча хаджини кьатыныны аллына топ деб тюшюб, ол аны тартмасы тюше айлануучу кёнчегини бучхагъындан сермегинчи думп болду — кьалай ётдю эсе да чыгъана буруудан ётюб, Бачха артына джумулду.

Кьатыныны кьычыргъына хаджи чыкьмады, ким биледи, юйде болмаз эди, алай а уясындан чыкьгъан шугут джыланча хаджини кьызы чыгьыб, анасы кьайгьылы тюл, тёрт джанына чачылыб тургъан чий алмаланы джыяр кьайгьылы бола:

— Аштапарла! Мени атамы джеринден озуб, тереклерине да чабасыз! Ким эди ол гьыбышы, айтчы бери, мен барыб аны кёзлерин чыгъарыб алайым, — деди анасына, этегине алмаланы джыя.

— Неме... Немени гьыбышысы, — деб анасы асыры ачууланнгандан айтырын айталмай кьалгъанында:

— Немени! Немени! Сени ауузунгдан сёз чыкьгъынчы... — деб ол анасын энikleй тургъанлай, бурууну тышындан таууш чыкьды:

— Ол мени джашым эди! Гыбышы зат да тюл, некахлы атасындан тууган мени Мандалагым! Мен аны анасы Бабушма, Бабуш, ма былайда сени бурууунгу джанындама, чыггарчы кёзюю, чыггараллык эсенг! — деди.

— Сора сени кёнчексизингди, кьарнын бизни алмаларыбыз бла толтурургъа келген! Гыбышынгы урларгъа бошлаб тураса алаймыды? Энди асыры оза тебрегенсиз! Къайгьырмаз, аллах бизни ючюн дертин сизден энтда алыр...

— Мени сабийими некахлы атасы да болуб, аллах берген ауруудан да ёлюб, джеринде джатханын бек ариу билесе, сен а гыбышы джашынг болса табу да этерик эдинг, алай а ичинг-тышынг да кьара болгъаны себебли, сеннге эркиши бурулуб кьарамайды да джан-джанынгы талагъанлай джашайса! — деб Джолкъан бурууну ары джанындан анга джууаб этди.

— Тохта сени, зуккукёз Джолкъан! Тохта! Энди джигитчикле болуб айланасыз!

— Джигитчикле тюл, энди барыбызда джигитлебиз, сау кьалсын джангы бласт. Кетигиз бери, ол ауузунда ит ёлген, кьара багъана бла великге гырылдай турабыз, — деб бир башха тиширыуну ауазы чыкъды.

Тиширыула чачылыб бара болур эдиле, хаджини кьатыны бла кьызыны кьаргъышлары уа ызларындан кьуюладыла.

Бетими мурсала асыры кюйдюргенден кьашларыма дагъан салырлай болгъанма — ёрге кёлтюрюлюрге унамай, кёзлериме тюшюб келедиле, мурсала кёзлерими ичлериндамы кюйдюргендиле, кьайдам. Аны тышында да, джыгылгъанымда бутуму аурутханма. Аммачукка эте, мен да юйюбюзге тебрегенлей, Шабадихан кьайдан эсе да солууун кючден ала, мени кьатым бла ётюб:

— Анам, Наныкъ, тохтагъыз, тохтагъыз! — дей, кёзюу-кёзюу аланы бутларына чырмала, тилейди.

Анасы, эгечи да аны тилегин сан этмей, боюнларын ёрге-ёрге созуб, кьаргъышма дегенни биягъынлай бурууну тышына кьуя туруб, сора аргы джанындан джукъ эшитмегенлеринде джерде чий алмаланы этеклерине джыйыб юйге тебретиле, Шабадихан а, мен кьабыргъагъа таяныб, бир аягъымы юсюнде тургъаным эслеб, ауузундан сёз

чыгъармагъанлай къолтугъумдан алыб, юйюбюзге тебретди. Джолда не ол, не мен сѣлешмегенлей бизге баргъаныкъда, Джолкъан тыркыкда олтуруб, келинге хапар айта тура эди:

— Олтуруб юйде джюн тарай турсам, болгъаны тозураб, Мандалакъ киреди. Бир затла бола айланнганын сезиб сорсам, «ауруб тургъан Джинджи джукъ ашамайды, алма къабарыкъ болурму эди деб кирген эдим тереклеге» деб хапар айтады. Къарт Джинджини чий алмаланы ашарлай тиши болмагъанын эсгерсе уа! Ол алай айтханында уа мени джангызымы тѣппесине къаргъышма деген къуюла тургъанын, кимни ауузундан къуюлгъанын сормагъанлай билиб, огъай, хаджини къара багъаналарыны къаргъышларын кеслерине къайтарайым деб джюнюмю да атыб барыб, къайтарыб келе турама. Сагъыш эт, келин, энди джашау чыгъа айланнган заманда аланы къаргъышларын кѣлтюрюрге меннге неге керекди?! — деб Джолкъан кесини алай этгенине разы болгъаны таныла, — ахырсы, аладан гызмар бу тийреде адам болмаз, — деб къоша, Шабадихан бла мени отун къалауну джанында эследи.

Джылары джетиб тургъан Шабадиханнга не ариу сѣз билсем да айтырыкъ эдим, алай а джюрегим аны халын сезиб, эриб баргъанлыкъгъа джукъ айта билмедим. Экибиз да шум-шум болуб чѣгебиз.

— Тауукъгъа зайын салыргъа унутханма да къойгъанма, — деб Джолкъан кетди.

Тыркыкны бир джанында къурулгъан чепкен агъачда Къанитат чепкен согъады, Джолкъан кетгенден сора шошлукъну аны кисуучоллакъ тауушундан башха зат бузмайды. Келин Шабадиханны джюрегин ачитмаз ючюн этди дейме (арбазгъа бизни киргенибизни ол кѣрген эди), Джолкъанны хапарына биз эшитирлей сѣз къошмады. Юйге кириб чыкъды да, сора Къанитатха:

— Сютню ынгырдык этгенсе да къойгъанса, къорлукъну таб джарашдыргъан болмаз эдинг, — дей баугъа энди. Къанитат келинни не айтханын эшитген да болмаз эди.

Кюн батыб барады, аллыбызда чегетни джартысын къаралта, тѣппеге миннгенден мине, къайры эсе да ауарыкъды...

Юйлерине кетерге Шабадиханны ымыры тартмагъанын джюрегим сезеди, алай а къачан болса да кетерге керекди да керекди, ол сеbebден джаркъаланы юслеринде эшек терликден акъырын къобуб, тыгъырыкъ бла ёрге айланды.

Мыдахлык меннге да андан аз чабмай, асхай-асхай, мен да биргесине ашыра барама. Мыдах а игид да болабыз — дауур, биз кишиге тенг этмеген адамыбызны, Мандалакъны юсюнден чыкъгъанды. Сау тийреде Мандалакъны джюрегин кыйнагъан, ачитхан адам джокъду, бюгюн а мени джюрегими къркъуу алгъанды: хаджини къатыны бла къызы кыйгъан къраргыш бары джетиб, айтычуларыча, Мандалакъны кюл-кёмюр этиб кърар деб къркъама. Шабадиханны уа кыйгысы мындан сора да болур. . .

Биз тыгырыкъны башына чыгыб, Шабадиханланы хунагъа къабландыкъ. Кюн юслеринден тайгъаны себебли, ташла суугъандыла. Шум болуб турабыз. Джолну кенделен кесиб бара тургъан илипинни суучугъу ариу джююлдейди. Къатыбыз бла адамла тохтаусуз джюрюйдюле: кими суугъа барады, кими суу алыб чыгыб келеди; джалан аякълары бла къабыргъаларын къагъа, джашчыкъ эшекге джайдакъ миниб озду; бир къатын не къраруун да салыб, бузоуну тыбынасындан тарталгъаны чакълы бир тартады, бузоу уа аякъ тиреб, бузда тайгъанча тая барады.

Шабадиханны джыламукълары ташха тамгъанларын эслеб, джюрегим кыйнала, сыртына кълуму салдым. Сырты ууакъ къалтырай, джыламугъу бетин джуууб тебреди. Аны нек джылагъанын билсем да айыртыб айталыкъ болмаз эдим, былайда мени айтханымы, айтмагъанымы кереклиси да джокъ эди. Бу кезюуде Шабадиханны анасыны тауушу чыкъды:

— Шабадиха-ан! Юйюнгю кыйда болгъанын унутубму сюелесе алайда? Кел бери, бузоуну къроруула, ийнекни сау-дуругъа кыймазлыгъын билесе! — деди.

Шабадихан анасыны тауушуна башын да бурмады, анасы уа бауларыны аллында былтыргы багуш тебени юсюне миниб къычырады. Бу тюшюб келген ингирни ауангысында аны тамамда Хаджи-Бекирни таурухларында кърткъртхагъа ушатдым. . .

Мен тыгырыкъ бла юйюбюзге эниб бара, эки мазаллы къызыл ёгюз, кезлери чыгыб кетерлей джана, ауур арбаны кючден-бутдан тартыб чыгыб келе эдиле. Ёгюзлени джызыкъсындым, ала боюнсхадан ычхыныргъа дыгалас эте, боюнларын созуб кюрешселе да, боюнсха аланы ычхындырмайды. Аланы кезлеринде мыдахлыкъ айтыб айталмазча алайды, арбачы уа арбагъа къаланган суу ил-

кичлени юслерине кьонуб, сыбыртхыны ары-бери ойната, керпеслениб келеди.

— Ёгюзле арыгъандыла! — деб анга кычыралгъаным чакълы кычыра, айтдым.

Арбачы мени кьоркьутур ючюн сыбыртхысын хауада ойната, сары тишлерин ача, ышармыш этиб, мени кьатымдан озду. Мен тургъанымча хунагъа джагъылыб, арбаны ызындан кьарайма — илкичлени иничге джанлары арбадан салыныб, ташлы тыгъырыкъда нарат кьабукъ ызла кьоя барадыла. Бусагъатда былайда джашчыкъла болсала, ол ил-кичлеге кьонуб, арбачы ызына бурулуб эсегинчи барлыкъ эдиле, мен а терлеб, сыртлары тютюнлей баргъан ёгюзледен кёз айырмай, ала ташайгъынчы кьарадым...

Джуртдан кьайытхан ийнеклени ёкюрген тауушлары чыкъды. Мен арбазыбызгъа киргенимде, келин бау башына чыгъыб, орамгъа кеб болуб келген ийнеклеге кьараб тура эди. Тууарланы солугъанлары тегерекни артыкъда джылы этгенча алайды.

Джуртдан ингирде элге кьайытхан маллагъа кьараб турурум келеди: тоюб, эки джанына гыбытлача чыкъгъан кьарынлары тар орамны хуналарына тие баргъанча кёрюнеди; джелинлерин кючден кёлтюре, бузоуларына ашыгъа, ёкюргенлерин кьаяла эниклей, ёзен гюрюлдеб тургъанча алайды. Арбазлада тагъылыб, аналарын сакълаб тургъан бузоула да алагъа «джууаб» этедиле. Бир-бир арбазлада бузоула тыбыналарын юзюб, орамгъа чартлаб-чартлаб чыгъыб, алларына тюртюлген ийнекни джамызына башларын джетдиргенлей, ийнек киши бузоуну кесинден чиркитиб, кесиникине ашыгъады, бузоу а башха ийнеклеге бурун ура да чиркитиле, кыскынык этеди...

Мен келинни кьатына барыб, этегинден тутханымда да, эшта, ол мени эсгермеди — бир саугъаны челек бериучю Джулдузубузну кёбден бери арбазгъа кьайытмаучусун унутуб, аллына кьараб тура болур... Эртдембла ийнек кыстагъан кёзюуде да келин былай чыгъыб мыдах кьарамы бла тууарланы Джуртха ашырыб тургъанын мен кьайдан биллик эдим...

Ийнекле арбаз-арбазгъа кьайта, орам кьуру болду, келин а бау башында тургъаныча турады. Энди аны кьарамы Джуртда кенг хунаны ичинде кьабырлагъа бурулду. Юйдегисини асламысы аталары бла бирге ары «кёчгенди». Аладан «кёлю кьалыб» кьарай болур...

Ол кюнден башлаб, Гитче хаджини кёрюб болмай тебрэдим: бизни юч ийнегибизни да, кёрюларыбызны да ол кесдиргенди. Атамы да, кърнашым Юсуфну да схатларына, ашларына кесдиргенди деб юйде алай айтадыла. Да сора атамы таныгъан бары, андан сууаблы бир адам болмаз, аны кърлю джарамагъан элде бир юй джокъду деб нек айтады да?..

Не уа атасы амалтын Шабадиханны джашауу бир-бирде мутхуз нек болады?

— Атам, тийреде сенден сора аба кийген джокъду, сен да къралгъанлача чепкен кийсенг иги эди, бу кенг абагъа чырмала айланмай, — деб Шабадихан анга сюйюбмю айтханды. Аба Шабадиханны джюрегине джараша болмаз...

Андан сора да, хаджини тереклери алай кър болуб, къралгъанлада уа терек нек джокъду? Алай болмаса, Мандалакъ Джинджиге деб аладан алма урларыкъ тюл эди, аны кюнде къралгъан мандалакъча башына аллай бир къргъыш да кърюлюккъ тюл эди. Къргъышланы Джолкъан ызына кърятаргъанды, алай а...

Огъай, не тоба десенг да, Гитче хаджи бизни тийреге уллу кърйгъы келтириб тургъан бир адамды...

...Лермонтовну «Тамань» деген хапарына кере Таманда музей ачылды. Ол ачылыр кюннге ары тёрт джанындан джазыучула къронакъгъа барыб, мен да аланы ичлеринде эдим.

Митинг бара тургъан заманда кърюм биреуге илинди. Аны юсюнде ким да кийиучю костюмладан бир костюму, кърюрегинде орденлери, медаллары. Сакъалы белине джетеди, чачы сыртына тюшюбдю. Чачы бла сакъалына кере, ол бабаска (попха) ушайды. Да сора орденлери уа?..

Митинг бошалыб, музей да ачылгъандан сора биз Тамань бла шагърей бола, джер джерине айландыкъ. Лермонтов хапарында джазгъан тенгиз джагъада да бираз сюеле туруб, алайдан узакъ болмай, клисагъа кирдик. Клисада ол кърюуде бабас кеси бла, анда ишлеген бир кърюумла болмаса киши джокъ. Ол митингде сюелген кърартны таныб, сейирсиндим. Юсюндеги энди сутана эди, костюму ичинде болур эди.

Партияны шахар комитетини секретары бабас бла бизни шагърей эте:

— Ата джурт кързауатны заманында белгили партизан, — деб кескинледи.

Урушка деричи да ол клисада къруллукъ этиб тургъанын, урушну заманында кеси разылыгъы бла партизаннга чыкъргъанын, ол джыллада джаугъа къраршчы ётгюр кюрешгени ючюн талай кърал саугъасы болгъанын айтдыла.

Мынга ушаш дагыда бир дин кзуллукучуну хапарын мен Парижде эшитген эдим. Немец фашистле Францияны алганларында Парижде Нотрдам деген дунияга белгили соборну дин кзуллукучуларындан бири, фашистлеге кяршчы кюрешиге чыккыганды. Архитектура джаны бла бу сейирлик мекямда, Нотрдамда, биз аны суратын да, аны осюнден джазылганны да кердюк.

Кзалайга барсам да, неге тюртюлсем да, нени керсем да тууган халкымы историясында анга ушаган затланы излеб тебрейме.

Байрамукуланы Гитче хаджи. Мен сабийлигимде биринчи таныган дин кзуллукучу ол эди. Огъай, ол Ата джурт ючюн бир атлам да этмегенди. Этгенди, алай а чырмау болур ючюн.

Ёзге, Кярачайда дин кзуллукучуланы ичинде экеуленни аты историяга киргенди. Огъары-Тебердиде Байчораланы Солтан хаджи бла ол элден Акъбайланы Исмаил. Солтан хаджи кесини джерлерин джерсизлеге чачыб, кзалган джер иеле да алай этериклерин излегени ючюн, аны тутуб Сибирге ашырыб ийгендиле. Исмаил да кзара халкыга башха джаны бла болушлук излеб кюрешгенди: арабча окъутуу кишиге хайыр берген огъай, халкыдан джыртарга болушханын ангылаганы себебли, кеси букварь джарашдырыб, сабийлени ана тилде окъурларын излегенди.

Мени атамы кичи кярнашы Ибрагим афендини мен 1934-чю джылда таныганма. Мени восток классика поэзиядан тыйыншылысыча хапарлы этген ол болганды. Ол араб тилден кярачайчага кечюрюб, мен да тетрадлагга джазыб, сау поэмаланы азбар биле эдим.

Ол гитчеликден огъуна окъурга термилиб, Дагыстан джанына кетиб кзалганды. Анда богословиядан уллу билим алыб, Кзабартыда медреседе окъутуб турганды.

Аны библиотекасында болмаган восток литературада китаб кзалган болмаз эди. Ирак бла Тюркден газетле алыб, хапар айтыб туруучан эди. Кесини дин ишинде аны джангы заты — ёлгенни асыраганда джукъ алмау, ёлгени болган юйню аллында малын схатха, ашха деб сибиртиб кзоймай, аз адетин этдириб кзоюучусу болганды. Бу затлары ючюн афендиле бла аны арасы тик болганлай турганды.

Гитче хаджи. Кябага барыб, Кяба ташха баш уруб кзайтыу мунучалага не окъуу, не билим бермегенди, халкыны ашарга уа эркинлик бергенди. Хурзукда джети межгитде

неллей бир дин кьуллукьчу кьуллукь эте эди! «Джарым молла дин бузар» дегенлей, кеслери араб сёзлени магъанасын билмегенлей, сохталагъа азбар этдириб, «кьылфууну чыкъды», «Аптиекни», «Къуранны бошады» деб анча сайын сохталадан бузоулу ийнекле, кьойла алыб тургъандыла.

Къуру биз, сабийле уа, хар байрым кюн сайын неллей бир хант ташый эдик межгитлеге!

Кёгюрчюнню тепсегени

Дун-дунияны башында кёгюрчюн бла менден башха киши болмагъанча алайма. Огъай, юсюнде мазаллы чёблеу башча кюню бла, кём-кёк кёк да бизни блады. Сууну сол джанында учу-кыйыры болмагъан джашил чегет да шум болуб, кёгюрчюннге битгенди...

Дуня бир да бир таза, кёксюл-джашил кёрюнеди, биченликледе гокка хансла хауаны дух ийисден алдырадыла. Бу сейирликде биз къуп-къуру экибизбиз: кёгюрчюн бла мен. Ол — кёкде, мен — джерде, бау башында. Хаман да ариу сибирилиб туруучу сыйдам бау башына биз «тёрт джанына» кёз джетдирирге сюйсек чыгыучанбыз. «Тёрт джанында» уа Ариулукь «джашайды».

Кёгюрчюн тюз мени тёппемде къалкъады, мен андан кёз алмай къарай, ол «джууунады» дерим келеди. Игид да дейсе! Джерде тюл, мени башымда кём-кёк «тенгиз» барды сора! Кёзюнг джетген джери бары «тенгизди», сора нарат ийис бла бал ийис сингиб тургъан ол тенгизде-хауада кёгюрчюн «джууунмай» къалай чыдар...

Кёгюрчюн этмеген а джокьду: узакьгъа учмай, къанатларын дженгил-дженгил силкеди, неда силкмегенлей «сюелиб» къалады — кирпич къакьмай, бау башында анга битиб тургъанны сынай болур... Алай а ма, энтда «тенгизге» кёмюлюб, ызына чыгыб, баш энишге ийилди да къалды. Бир ишексиз, энтда меннге къарайды...

Кёкню тазалыгъы миялачады, кёб болмай элде джангы ачылгъан тюкенден алыб, биз терезебизге салгъан миялача. Кюн джарыкъ асыры кёбден, эл джаш болуб къалыб, юлени терезелери, эшиклери кюн таякъла бла бирге ичлерине бир тукьум бир рахатлыкьны да ийиб, ышара тургъанча алайдыла. Бал къошла орналыб къалгъанча, тегерекде биченликледен бал ийис уруб турады.

Кёгюрчюн тохтамай, «тепсейди», нек эсе да мен энди «джууунады» демей, «тепсейди» дерим келеди. Ол огъай, кёб болмай тийреде тойда бизни Къанитат бла аны активисти Хамзатны тепсегенлери эсиме тюшдю. Къобуз да харс да къуру ол экиси ючюн «дунияны бери къайтара» эдиле...

Кёгюрчюн ишексиз да насыблыды, насыбны уа джашырыргъа къыйынды, джашырыргъа да керек тюлдю. Насыбын хар джан бирер тюрлю танытады, кёгюрчюн а тепсегени бла... Мен да аныча учуб кёкге чыкъмай, кюннге аныча къууанмай бир джерде сюелиб тургъаныма ол сейирсине болур, алай эсе уа джангылады. Биринчиси, «тепсегени» бла ол мени кеси кесими унутурлай этгенди. Алакъытай чепкенчигими этик джагъасындан ингичке бойнуму созалгъанымча бир созуб, кирпич къакъмай анга къарайма... Заман заманы бла бизни къарамларыбыз бир-бирине чалыша да болурла, алай а кёгюрчюн къараб кёб тураллыкъ тюлдю — тепсерге керекди. Тёгерек а анга джырлайды: джылы, шош джелчик; гокка хансладан бал джыйыб айланган чибинле; тенгизге джетерге ашыкъса да Къобан; бизни «Г» харифге ушагъан тыркыгыбызны аргъы къыйырында олтуруб, къызыл халы бла джанджаулукъгъа гугурук суратла сала тургъан Къанитат да нени эсе да джырлайды, тыркыкны бирси джаны уа, мен сюелиб тургъан бау башына чыгъады.

Кёгюрчюнню арыр акъылы джожъду, къызгъандан къыза, тепсейди, тепсейди. Кём-кёк кёкню тюбюнде, джашил хауаны «тенгизинде» чыммакъ кёгюрчюн бир джангы тепсеуле чыгъара тепсейди. Ким биледи, къара шинли арыкъ къызчыкъ дугъум кёзлерини къабакъларын керелгенича кериб, анга битиб къалгъанын эслб, кёгюрчюн кесин «кёргозе» тургъанлыгъы болурму? Къызчыкъны джамчылача кирпичклери джабылмагъанларын, эшта, ол кёре да болур. Къызчыкъны бойну талгъанын да, башы бойнундан айырылыб, кёкге чыгъыб кетерлей болуб баргъанын да эсгермейди...

Кёгюрчюн башха джары кетерге излемей тепсейди. Кетиб а неликге кетеди! Анга керек зат бары былайда барды. «Юйю» да былайлада болур. Бу сейир, ариу кюн ансыз былай ариу кёрюнмезин кёгюрчюн биле болур. Сейир неди дессенг, төгерекде бир джангыз къанатлы кёрюнмегени! Къанатлыла бары, бир-бири бла оноулашыб, учсуз-

кыйырсыз кёкню ол джангыз кёгюрчюннге кьойгъанча, джерде бирер затха кьонуб, аны тепсегенине сьойюнуб кьараб тургъанчадыла.

Ол а «чанчылады». Кесини «тепсей» билгени, бу кюнню аламатлыгы аны башына чабхан болур: шын туруб ёрге уады, таш тюшгенча, кесин энишге атады, не бир джерде кьалкьады, неда тюрлю-тюрлю кьымылдады.

Оу!..

Кёзню джумуб ачхынчы тюз мени кьатымда шкок атылды...

Чыммакь акь кёгюрчюн кьанына боялыб, мен сюелиб тургъан бау башына тюшгенинде, мени кьатымда адам а тюрлю да болмай, белинде агъач кьабха маузерин сала айлана эди.

Мен джылагъанымы тыялмай, кёгюрчюннге ийилгенимде, аны болуру болуб тура эди.

Оюу сала тургъан джанджаулугъун да кёкюрегине кьысыб, Къанитат да келиб, кёгюрчюнню юсюне ийилди. Шкок тауушну эшитиб, башха адамла да чабыб-чабыб джетдиле. Кимден да алгъа уа — Мандалакь.

Бир такъыйкьаны мындан алгъа кёкге кьууат салыб тургъан кёгюрчюн а кьанына боялыб джатады. Ачылыб тургъан бир кёзю, эшта, адамланы джазыкьсыныб кьарай болур... «Насыбсызла, кеси кесигизге заран саласыз, кьарачыгъыз, кёк менсиз кьуу-шуу тюлмюдю» дей болур.

Кёгюрчюнню кьаннга боягъан а бизни тийреден биреудю. Аны тюб эрни салыныб, ауузу да уллу болгъаны ючюн чам аты Кьабчыкьауузду.

Адамла юсюне джаннганларында, ол джууабха:

— Нелени сёлешесиз, ахырсы, бюгюннге дери кьанатлы кёрмегенча! Бир кёгюрчюнню ёлтюрдюм эсе не болду?! Къанитат, тюгюн алчы, тишлик этейик, — деди.

Джумушакь кёллю Къанитат чёгелеген джеринден кьымылдагъан да этмейди, аны кьуру да джарыкь кёзлерин тубан басханды.

— Сауут адамгъа ёмюрде да игилик этмегенди, сен а джанынгдан тюшюрмегенлей айланаса, саууту болгъан бары Советге бериб барады, сен да элт да бер, — деди кьайсы эсе да.

— Сауут джюрютмеген эркиши — эркиши тюлдю, — деди ол. — Мен кесим тишлерме, — деб кёгюрчюнню ёрге алгъанлай «ой» деб кьолундан джерге ийди — аны тюклю кьолуна Мандалакьны джити тишлери чанчылыб болду

алай. Кьолуну кьаны чирчик-чирчик чыгыб келгенин мен да эследим. Аны аузу от чагъа, мен алкын джашауумда эшитмеген сёзлени бурчакъча тёкгенинде, эшта, мен сейирсиниб, анга битиб кьалгъан болур эдим. Мандалакъ а, ёлген кёгюрчюнню сермеб — думп! Джел болмаса, энди аны киши да джетеллик тюлдю. Адамла чачыла туруб, кёллерине келгенни айтдыла:

— Ма, мен айтхан эди дерсе, бу адамны сауут бла ойнаргъа излеую анга игилик этсе...

— Джандет кьанатлыны джашауун юзюб!

— Адамны аллай кьаты джюреги да кьалай болады!

Мен ёмюрюмде кёрмегенча бу джарыкъ, сейир кюн меннге кьарангы болду — мени сабий джюрегиме кьууанч салыб, «тепсей» тургъан кёгюрчюнню кьанына боялыб кьалгъаны, ариу дуняда быллай хыны адамла да джашагъанлары меннге мыдахлыкъ тюшюрдю. Кёгюрчюн кьалай насыблы эди! Мен да насыблы эдим. Кёгюрчюн ойнарлай джарытыб тургъан кюн да насыблы эди!

Энди тегерек кьуу-шуу болду: биченликде джызылдаб, бал джыйыб айланыучу чибинле да гокка хансланы кёрлюклерине кьууанмагъанча; Кьобан да бу сауут кьымылдагъан джерден кете кириб, тенгизге кьошулургъа ашыкъгъанча. Бизни мазаллы кёксюл итибиз а орнуна кириб, чыртда андан чыгъар акъылы болмай тохтады.

Келин кьайдан эсе да келиб, мени кёзлерими джыламукъ басханын элеб:

— Не болгъанды, Халлю? — деб кесине кьысды.

Мен энди джюрегим аз болуб джылай, бау башында топракъгъа сингиб тургъан кьанны кёргюздюм.

— Аллай сейир кьанатлыны ёлтюрюрге адамны кьолундан кьалай келеди, — дей, келин ийнанмагъанча, ийлиб кьан тамгъалагъа кьарады.

Бизни юнню кьаты бла баргъан улуу джолну аргъы джанында Кертини хунасындан Мандалакъны джангы джюлюнген башын эследим. Кьолу бла ол мени чакъырыб, мен кьатына баргъанымда:

— Кел, — деб кьысха буйрукъ берди.

Чалыныргъа джетиб тургъан биченликлени хансларын теблемей, ырджыла бла атлай, барыр джерибизге бардыкъ. Мандалакъ мени, улуу илипинден башланыб, Кьобаннга этеги тирелиб тургъан биченликге элтди. Шабадиханны

менден да алгъа элтиб тура эди. Аны кёзлери ёлген кёгюрчюннге асыры чыракъ кетгенден бизни эследи да демейме.

— Ма, — деб Мандалакъ баппаханладан этилген «тёшек-де» кёгюрчюнню кёрюздю. Ырджы ташны джанында тёртгюл къазылыб тургъан джерчикни да эследим. Мандалакъ бизни кёгюрчюнню бастырыргъа деб чакъыргъанды. Шабадихан бла меннге тегерекде гокка хансланы джыртдырыб, кеси аланы къабырчыкъгъа тешеди.

— Башын къыбылагъа буруб салыргъа керекди, ёлгенле-ни алай саладыла, къыбыла къайдады ансын, — деб Мандалакъ кеси-кесине айтханча айтды.

Къыбыла не зат болгъанын биз билмейбиз, алай а эсине бир зат тюшюб:

— Келин намаз этсе, къыбыла деб аллын къуру да ма ары бурады, — деб бусагъатда кюн «олтуруб» тургъан тау айрыны кёрюздюм.

— Хо, Халлю тюз айтады, кёб болмай мындан алда бизге ёгюз кесген кишиге атам ёгюзню бойнун ма ары бурдуртхан эди, къыбылагъа, — дер демез Шабадихан, Мандалакъ бла мени аланы ёгюз сойгъанларына сукъланныгъыбызны сезиб джунчуду.

Ючюбюз да джунчудукъ, адетича, Мандалакъ да ары-бери бурдуралмады, аны сагъышы башха затда болур эди. «Мен, эркиши, бу суубурунлагъа ийнаныргъа керекмеми?» деген оюмну эте болур эди... Алай болса да ийнаныргъа керек болду. Аны анасы Джолкъан намазлыкъгъа башын тийирмегенин тийре бары биледи, ол зат ючюн бир къауумла сёзюн этселе да, бир къауумла сан этмейдиле, Джолкъан кеси джашырыргъа кюрешгенликте, элде уа хар не да къол аяздача ачылыб къалыучанды. Ораза да тутмайды дейдиле, аны тюз айта болурла, нек десенг, Джолкъан къабаргъа сойген адамды. Ол себеден, Мандалакъ биз экибизге ийнанмай болмады — кёгюрчюнню башын биз айтхан джанына буруб, гокка ханлагъа бёлеб салды. Мен юсюне топракъ атханлай, Мандалакъ мени къолуму ары тюртюб, къаралыб тургъан бир джонгурчхаланы къалын хансны ичинден чыгъарыб, кёгюрчюнню юсюне тешеди да:

— Къуюгъуз энди топракъ, — деб буюрду.

Кёгюрчюнню этин ачытабыз деб къоркъгъанча, биз къургъакъ къара топракны ууучубуз бла къуюб, дуп-

пурчукъ этиб, аны юсюне да биягъы гокка хансланы тѣшедик. Тѣгерегине ташдан буруучукъ да ишледик. Мыдах-мыдах олтуруб тургъан болмаса, къобар акъылыбыз джокъду. Мандалакъны уа не эсе да бир сагъышы болгъаннга ушайды. Бираздан ол:

— Къабыргъа къалакъ салыргъа керекди, — деб экибизге кѣзюу къарады.

Ай суратха ушагъан, тѣгерек къангачыкъгъа айтханын ангыладыкъ, алай а керекли сѣзлени аны юсюне ким джазар? Сын таш ишленнгинчи къабыргъа къалакъ салыб, ёлгенни атын, тукъумун анга джазыучуларын Мандалакъ биледи.

— Къалакъ этиб мен бюгюн огъуна да келтирир эдим, алай а...

— Мен атама айтыб джаздырма, — деди Шабадихан.

— Бизни Къанитат да биледи джаза, — деб махтандым мен да.

— Сиз экигиз да эсги дуниядан къалгъан къарангы адамла-сыз, — деди бизге Мандалакъ, — бусагъатда джангы харифле бла джазадыла, джангы!

Биз керти да къарангы адамла болгъаныбыздан башха ол айтхандан джукъ ангыламадыкъ. Не джаны бла да уллу сыйы болгъан Мандалакъ кеси ауузу бла бизге алай айта эсе, сора биз керти да, ол айтханча, къарангы адамлабыз. Биз эсги дуниядан болмаз ючюн не этерге кереклисин къайдан билейик. Джангы дунияны адамлары болургъа уа бир талпыу этдик. Алай а «джангы дуня» деген да не затды, къайдам...

Мандалакъ муратын айтды:

— Къайгъырмаз, мен мектебге джюрюб башласам...

— Мектебге? — деб экибиз да бир аууздан сордукъ.

— Мектебге, энди хар сабийни да окъутурукъдула, мен джыйылыуда кесими къулагъым бла эшитгенме, сизни да алыр эселе уа мектебге. Джангыча харифлени билсем, кесим келирме да джазарма, — деб ол оноугъа келиб, ёрге къобду.

Мандалакъгъа сейирсиниб, сукъланыб, биз экибиз ауузларыбызны ачыб къалгъанбыз: дунияны башында ол билмеген зат болмагъанына; аны бизден тамадалыгына; къалай эсе да бир сейир харифлени окъутхан, мектеб деб бир джерге аны алырларына. Биз а, кѣгюрчюнню ёлтюрген эсги дунияны къарангы адамлары...

Кёгюрчюнню кябырчыгы бизден ташайгынчы ызы-бызгъа-ызыбызгъа къарай, джолубузгъа мыдах атландыкъ.

Кёгюрчюнню ёлтюргенлери дуняда аманлыкъланы бири болду, дуня уа джукъ тас этмегенме деб тура болур... Алай а майна, кёк къуу-шууду, кёкге къууат бериб туруучу къанатлыла ол шок тауушдан бери ёрге учмай, бирер джерге кыстырылыб турадыла. Алай болса да къанатлыладан кыйсы болса да бир батыры кёкге учуб, кългъланланы ызындан чакъырыр. Кёк аланыкъы болгъланын ала бек ариу биледи-ле...

...Адам кёкню кюн сайын кёреди. Бютеу джашауунда кюзгюден эсе кёкге кёб къарайды. Анга Кюн керекди. Джулдузла керекдиле. Ай керекди. Кёкню тазалыгы да мийиклиги да керекди. Учү-кыйыры болмагълан кёкде къанатлыланы эркин айланырларын сюеди. Адам алайсыз болалмайды.

Джер бюгюн кесини кёчерагълачында, юсюнде чыммакъ акъ кёгюрчюнню бла бурулады. Ол кёгюрчюн дуняда рахатлыкългъа, насыбха чакъыргълан кёгюрчюндю. Джер юсюнде ашкы адам бары ол кёгюрчюнню кёз гинджилерича сакълайдыла.

Джыр

Джырны бизни юй сюйгенча, ол да бизни юйню сюе болур. Бу мийик кябыргълала, бу мазаллы юй, джырны биринчи кере, эшта, атамы ауузундан эшитген болурла. Аны таныгъланла, «Башчы «къонгурауча» ауазы бла джырлаб тебресе, бошакъ къяды деб къркъа эдинг» дейдиле.

Атам ёлгенден сора да джыр бизни «атмады» — къара кийгенлери бошагълан болур эди, Къанитат ууакъ-ууакъ макъламла мурулдай башлады. Алай бла джыр юйюбюзде юйдегини бирича отджагълада орун алды. Мени бир узакълагъла чакъыра тебреди. Джыр бла таурух меннге экиси эки тюрлю дуня болуб келдиле.

Бизде джырлагълан Къанитатды: туб джабыугъла канва тиге, тартма согъла, окъа кыргълыч бла окъа кыра, юй джыя, арбаз сибире, джюн ишлей, джырлайды. Айтыргъла, джырламай джукъ этмейди, ол огълай, джырламагълан кёзююнде да Къанитатны «къонгурауча» ауазы хаман къулагълыма келгенлей турады. Келинни тангъларгъла сюйгени белгиледи.

Адетдеча, келинни къатында Къанитат ийнар айтмайды, ол юйден тайгъанлай а Къанитат, керти да ариу ауазы бла юйню зангырдата, ийнар айтыб башлаучанды. Аны кызылы бла агы тѣгюлген бетине, къалай эсе да бир джангы къууат келгени себебли, кѣзюмю алмай къарай тынгылайма. Ауузум да ачылыб къала болур. Быллай кѣзюуде келин бо-сагъадан тюшюб къалады деб къоркъама — ол келгенлей Къанитатны тохтаб къалырын билеме.

Сѣзлени магъаналарын толу ангыламасам да, эгечими алай тюрлениб, ариулугъундан да ариу болуб къалгъаны сейирсиндире болур. Ийнарланы сѣзлери уа биз кюнде-кече-де сѣлешинчю сѣзлеге ушамай, къалай эсе да къуру байрам кюнледе айтырлай сѣзледиле деб акъылым алайды. Айтыргъа, мен къуру да эшитинчю сѣзлеге ушагъан да уша-магъан да этедиле:

«Эшиклени ары бир ач,
Юйге бир кирейим,
Къашларынгы ариулугъун
Кесим бир кѣрейим».

«Къашларымы ариулугъун
Билмегенмисе,
Къарылгъачны къанатларын
Кѣрмегенмисе?»

Къарылгъачны къанатларына къашланы ушатыу! Был-лай зат къалай сейирди! Къарылгъачны уа мен бек таныйма — эшик аллыбызда, Тыркык башы чырдыда, топракъдан ариу уячыкъла ишлеб, бизден къоркъгъан-юркген да этмей, ары-бери «джюзгенлей» турадыла. Бу ийнарда айтылгъан къарылгъач къанатла ишексиз да Къанитатны къаш-ларыдыла. Къанитат а сау кешемер чепкенине туюме тиге, ийнарын айтады:

«Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим,
Кѣзлеринги ариулугъун
Кесим бир кѣрейим».

Къанитатны «кѣзлерине къараргъа излеген» ким болгъа-нын а билеме. Ол Хамзат деген активистди, аны юсюнден бизни юйде сѣлешинир керекли къалмагъанды. Келин аны

атын эшитирге да суймейди. Бир джолда уа келин бла Айшат даулашхан да этген эдиле.

— Адамлыгы болган адам бир тубегенинден айырылмайды, ол а кёре, сабийи да болганлай, къатынын къюб! — деди келин.

— Келин, сен къуджурса ахырсы, кеси суймей турганлай, зор бла алган эдиле ол тишируну анга, Совет власть келгинчи, — деб Айшат активистни джанында болду.

— По медет, да сора бары да айырылсынла да кълсынла, джангы джашаугъа дери юйленгенле! — деди келин чепкен иерге кыппа сайлай. Айшат анга джууаб этгинчи дагыда къошду:

— Ахырсы, мени юйюме келечиле сокъмакъ салыб турганлай, сора мен анга нек береме кызымы?! — деб джууаб излегенча Айшатха къараб, кълунда кыппасын къатында гырыннга ачуланаракъ атды.

— Къой-къой, келин, сен бу джангы законладан джукъ ангыларга излемейсе, Къанитат бла ол бир-бирин джаратадыла, суюдиле. Хамзатны элде иги адамланы бирине санайдыла. Орусча окъуй, джаза биледи, кёб болмай Левинскеде (Невинномыск) курсланы бошаб келгенди кеси да, — деди Айшат, къошха элтирге мая джыккырчыкны артмакъга кючден сугъа.

— Да сора къошдан эннгенли сен аны юсюнден хапар джыйыб айланган кёреме, тетей-тетей, — деди келин Айшатха гынтдылырыкъ къарай.

— Алайды, — деб Айшат да ышара, джууаб этди.

Ким биледи, активистни юсюнден андан ары да сёлеширикмедиле, къайдам, алай а Къанитат челеклени суудан толтуруб, бойнунда суу агъачы бла эшикден тюшгенинде, экиси да кым болдула.

...Да ма, ол сейир сёзлени айтхан, бир ишексиз да Хамзатды, алай болмаса Къанитат джырларкъмеди...

«Кёзлерими ариулугъун
Билмегенмисе?
Терекледе бишген балий
Кёрмегенмисе?»

Бишген балийни уа мен Гитче хаджини тереклеринде кёб кере да кёрюченме. Былкъ-былкъ эте, къап-къара балийле

сарыубузну кесдириучендиле, ёзге, ала бла бизни, Бачха артында ойнагъан сабийлени, арабызда къалын чыгъанакъ буруу тереклеге чыпчыкъны да иймегенча сакълайды...

«Эшиклени ары бир ач,
Юйге бир кирейим,
Чыбыкъ кибики санларынга
Бир суйюнейим».

Къанитат не джууаб этерикди экен?

«Санларымы ариулугъун
Билмеймисе сен?
Субай ёсген бусакъ терекни

Къанитат кесин бусакъ терекге ушатыб, мени сейирсиндирди. Бизни тийреде бусакъ терек къуру старшинаны юйюню аллында ёседи. Старшина деб адам болгъанды дейдиле.

Быллай сейир тилде сёлешиуню, мен джаратхан бла къалмай, ол тилде сёлеширим келеди, алай а кечеде-кюнде джорюютюлген сёзле бла да кючден сёлешеме, айтыргъа, атым тынгылауукъду:

— Кет, сен тынгылауукъ!

— Муну ауузундан сёз алмаз ючюн, киритли кюбюрден алырынгы алыб кетериксе!

— Ахырсы, къалай джашау этерикди Халлюу ма бу тукъум тынгылауукълугъу бла?! — деген сёзле мени юсюмден юйде кёб айтылыучандыла. Тынгылауукъ эсем да, мени сабий башымда болмагъан зат джокъду — джашауумда биринчи болуб таурух эшитген кюнюмден башлаб, къайда эсе да бир кёзкёрмезледе, тюрлю адамланы, тюрлю джаныуарланы ичлеринде «джашаб» турама.

Ол «джашауну» юсюнден тышыма айтырым келмейди, айтама десем да Хаджи-Бекирча сёзле къайдан табарыкъма... Алай бла, башымда кесим къураб кюрешген таурух джашау мени зауукъда тута, мени тынгылауукъ этер ючюн сёзлени менден алыб къойгъан болур...

Джырланы, ийнарланы эшите башлагъанымда уа, аланы сёзлерица болмай, музыкалары — макъамлары таймаздан къулагъыма келиб тебретиле, мен келирлерин излемесем да, шып деб джетиб къаладыла. Мени джюрек ышанымы ала кече-кюн да алыб бошагъандыла. Къанитат а джырны, ийнарны сейирлигин, кюнден кюннге меннге ача барады:

Кечеле узун, кюнле уа кысха,
Атдыралмайма тангымы...
Дуниям къара болуб къалгъанды,
Айыргъандыла нанымы.

Эгечими асыры джазыкъсыннгандан джюрегим эриб барады — дуниясы къара болмаз ючюн не бла болушайым анга?! Болушургъа кесимде къарыу табмай, къууушда джуммай-джуммай тегеме, джыламукъларым кьойнумда киштикни сыртын джибитедиле. Къанитат мени эслемейди — чепкенинден кьол айырыб, уанык сыйыннган сыргъалы къазанны ичин юй тюбюнде кьум бла джылтыратыб кюрешеди...

...Биз, эки скойген, негерле бла
Къачыб бараек кечеде,
Ызыбыздан сюрюб келелле деб
Джогъед бизни эсибизде.
Кечеле узун, кюнле уа кысха,
Атдыралмайма тангымы...
Алда келген атлы джетди да
Къара кёсеу этди санымы.

Бу сёзлени эшитгенимде уа тохтаб, Шыдакълай къатышдым: бизни Къанитатны ызындан киши да сюрмегенди, сыбыртхы бла туююб, санын киши да «кёсеу» этмегенди, сора Къанитат болмагъанны нек айтады?! Сорууну тышымдан бермейме, башымдан а кетерге унамай кыйнайды, ийнарда айтылгъан зат а джюрегими сылыб баргъанча алайды.

...Ана къарнашым кесин тыялмай,
Меннге сыбыртхы тартады,
Кьул бла къачыб бараса сен деб,
Сыйырыб алыб барады.

Къанитатны ийнарлары, джырлары мени кёзюмю энтда бир жангы дуниягъа ачдыла: ол джырлагъан джырлада джашла, кызла бири бирине бир сейир, бир ариу сёзле бла сёлешедиле; аланы джюреклери бир-бирин излеб, бир-бирине ашыкъ болуб турсала да, Хаджи-Бекирни таурухларында тюбеучу аман адамла алагъа заран боладыла, бир-биринден айырадыла. Иги адамлагъа таурухда джи-

гит уланла, деуле. ол огъай, бир къауум къанатлыла, джаныуарла да болушлукъ этедиле, ийнарлада уа суйген джашланы, къызланы бир-биринден айырадыла, суймекликни шайгъа да санамай, теблейдиле, алай этселе, бир къауум джаш-къыз кеси кесин ёлтюреди.

Бу мен джашаб тебреген джашауда тюрлю затла меннге кюнден кюннге ачыла, дуня кенгден кенг бола, сейирсиндире, мен да тюбден-башдан кире айланама...

Кечеги тойла. Бу затны магъанасы къызла бла джашлагъа уллу болгъанын сабий джылларымда тюл, кеч ангылагъанма. Бу тойла джаш адамлагъа къууанч да бушуу да келтиргендиле. Кечеги тойну къайсы болса да къызладан бири кесини юйюнде джыйыучан эди. Тойну къурагъан, бардыргъан да къызны къарнашы, туугъан къарнашы джокъ эсе уа — къысха джууукъ къарнашы болгъанды. Джашланы ол башха тийреледен чакъыргъанды, артыкъсыз да той баргъан тийреде къызланы суйген джашларын. Хурзук уллу болгъанлыкъгъа ким кимни суйгенин адамла билиб тургъандыла.

Кечеги тойланы ким болса да бир акъыллы адам чыгъаргъан болур эди, нек десенг, джаш, къыз бир-бирине тюбед сёлеширге, тепсерге, джырларгъа усталыгъын кёргюзюрге башха джерде амалы болмагъанды. Тюз, келин келген тойда, ыстым тойда абезекге баргъан кёзюуде бири бирине бир айтырларын сагъынсала да, кечеги тойдача олтурургъа, тепсерге, джырларгъа, ойнаргъа онг болмагъанды.

...Кечеги той бизде этиллик болса, Къанитат бла Зулкъарнай (Зубайны къарнашы) къош болуб, эртдеден оноулашыб тебреучен эдиле: киши тийреледен къайсы джашны чакъырыргъа кереклисин кесгинлей болур эдиле. Къызла уа бары да бизни тийреникиле. Бир-бирде уа башха элден мында джууукъларына «къонакъгъа» келиб тургъан къызны да чакъырыучан эдиле. Аны «къонакъгъа» келгенини таша магъанасы барды: къызын «орунлу» этерге ашыкъмагъан ата, ана болмагъаны себебли, бир «джарагъан» адамны кёзюне тюртюлюр эсе уа деб бир элден бир элге «къонакъгъа» ийиулдерини сылтауу кёбюсюне ол болгъанды.

Кечеги тойну кёзюую Къанитатха джетсе, уллу юйде (джай туруучу юйюбюзге алай айта эдик) этиучен эдиле — къыш да джай да алай эди. Тойну аллы бла Къанитат юй джыйыб башлар эди: сауутну-сабаны, тапчанны, шиндикни бир джерден бир джерге алыб, салыб, баш тапхада туруучу

къалай лампаны да оджакъ джанына тюшюрюучен эди, энди патеген казна тюкеннге дженгил-дженгил келсе да аны аяб, къонакъ-ёнге болмагъан кёзюуде, чырахтанда биягъы чыракъланы джандыра эдик. Лампаны мияласын да аяргъа керек бола эди.

Узун юйню саудан узунуна ишленген джыйгъычда тёшекле, джуургъанла, кийизле, джастыкъла къаланыб эдиле, мазаллы къанджал къюбюр да, кёзюнгю алдай, джыйгъычны къыйырында. Ол къаланган затны аты «Къанитатны хапчюгю» деб алай эди, къюбрдеги да — аны юшени. Джыйгъычны башындан джылтырауукъ мор джабыу ийилиб, ол хапчюкню къуру да джабханлай туруучан эди, джабыуну тюр джаны токъмакълы болгъаны себебли, ол токъмакъла бла къуру да ойнарым келе эди. Той болур кечени эртденинде Къанитат джабыуну алыб къюуб, джыйгъычда болгъан затны «бетин дуниягъа» ача эди — келген бары аны кёрюрге керекди!

Джыйгъыч, атам ишлеген наныкъ боялу шкаф бла босала эди. Шкафха «киши кёзю» кёрмезге керекли затланы салуучан эдик. Юйню кенделен къабыргъасында уа: чын, къанджал, къошун сауутла, ариу ишленген агъач аякъла. Тапхаланы орталарына чюйлеге тагъылыб тюрлю-тюрлю чарала, ашлаула, гырджын тегене, уллу чолпула, ичлеринде агъач къашыкълары, чолпулары бла къашыкъ орун.

Къанакъгъа салуучу чын, мияла сауутла эм огъары, сыйлы тапхада; экинчиде — къошун, агъач сауутла; ючюнчюде — кече-кюн джюрютюучю тюрлю-тюрлю чёмючле, гопуйла; чынг чюбюнде, тыркыкда уа — къазанла, чоюнла, гёгенле, челекле, айраннга, кёгет суугъа тутулгъан гитче джыккырчыкъла.

Бизде кечеги той болурну аллы бла бу сауутлагъа тынгы бермей, бирин алыб, бирин салыб Къанитатда бир чот болуучан эди. Мен аланы джазыкъсыннан да эте эдим: бир-бирине тийселе, юслерине къюлтюм тюше болур эди; ёмюрден бери «джашаб» тургъан джерлеринден ол, сауутну-сабаны кау-куу этсе, къыйнала болур эдиле...

«Къанитат отча бир къызды» деб мен къуру да эшитиучен эдим. Кечеги тойну аллы бла уа керти да от болуб къала эди. Эртденден ингирге дери уллу юйде урчукъча айлана, ийнар айтханын да тохтатмагъанлай, юйде бир тукъум бир затха тынчлыкъ бермей, аякъ юсюнде джетиучен эди. Эшта, аллай

кюн анга къанат бите болур эди, алай а мен къайдан кёрлюк эдим къанатланы... Мен кёрмесем да битгенине уа не сёз бар эди, ансын Къанитат алай тюрлениб къалмаз эди...

...Джашауунда «бюгюн меннге къанат битди» деб ол затны сезмегенлей кетиб къалгъан адам насыбсызды. Не къыйын джашауда да сени къууандырырча бир зат болады. Аны таба билирге, кёре билирге керекди. Бир къауумну юсюне ёлюм тюшсе, меннге болур болду деб, кеси да «ёлуб» джашайды, бир къауум а не къыйынлыкъны да ариу кёлтюре биледи. Джюрегинде ачысы турса да тышына чыгъармайды.

Бир джолда мени бла сёлеше келиб, РСФСР-ни махтаулу артисткасы, белгили къобузчу Ерижева Зулийни айтханы эсимдеди:

— Джашым тутулгъанлы джюрегим кемирилиб барады, алай а бетим мутхуз болуб, биреуню салкъын этмезге керекди, — деди.

Мени анам он сабийинден алтысын, баш иесин да «ашырыб», джашлай къалса да, бизни джюрегибиз мутхузлукъ кёрмезлей джашата биле эди. Бу зат бизге «къанат битдиргенлей», арабызда накъырдыны, чамны къурутмагъанлай тутта эди.

...Сауутну-сабаны джылтыратыб, орунларын алмашдырыб бошаса, тапхаладан узакъ кетиб, анда, агъач тапчанны къатында, онг аягъын бир кесек алгъа салыб, дженглери ёрге чюйюрюлген билеклери ачыла, джансюеклерине къолларын чанчыб, Къанитат тапхаланы башдан аякъ сынар эди. Орунларындан айырылыб, башха хоншуланы «сынаргъа» керек болгъан сауут-саба да къоркъубму, огъесе разы болубму Къанитатха кёз, къаш кериб къарай болур эдиле. Къанитат а башын акъырын бура, баш тапхадан тюб тапхагъа дери къараб, дагъыда тюбюнден башына дери уллу дугъум кёллерини джамчылача кирпичлерин кёлтюре сынаса, мен да андан кёзюмю алалмай къараучан эдим. Башын ары-бери бургъаны сайын базыкъ эшмелери да ары-бери аунай эдиле.

Не десенг да, тапхадагъыла Къанитатха къоркъуб къарай болур эдиле: энтда бизни былай къоймазгъа боллукъду деб «кёллерине» келе болур эди. Кертиси да аллай эди: къарай туруб, Къанитат бир сауутну алыб, башха джары салыр эди, алайдан алгъанын да къалайгъа орнатыргъа билмей, къарамы бла тапхаланы энтда бир-бир аулаб тебреучен эди. Бир джолда уа кём-кёк къагъытха чырмалыб тургъан шекер

башны кялайгъа салыргъа билмей, тамам да тентек болду. Шекер башла, кёб болмасала да, бизни эм огъары тапхабыздан кюрумаучан эдиле — гапначыкълача баш джанлары джити, тюрлери базыкъ, сюелиб-сюелиб туруучан эдиле. Баш тапхада, ауангыда, ала кёрюнмей кяаллыкъларын Къанитат биледи. Бюгюн юйге джыйыллыкъла уа аланы кёрмей кяалмазча этерге керекди. Кяалайгъа салса таб болур?

Юй джыйыб бошаса, Къанитат гёзенде агъач гюрбеден уллу гоппан бла бир нартюхню алыб, биягъынлай ичинден ийнарны мурулдай, кебегин-затын айырыб башлар эди: бюртюк джырнаны сары нартюхден этерик болса, гоппанны ичинде акъ нартюхлени излеб, бир-бир чёблеб къатында гопуйчукъгъа джыя эди, акъ нартюхден этерик болса уа — сарыланы айырыуучан эди. Башха кюнледе нартюхню гюх бла джарма этиб, не сют бла бишире эдик, неда айран, кыш а — тузлукъ кышуб ичиучен эдик. Кечеги тойда уа джашла, кызла тепсеб, джырлаб арысала, не тюрлю-тюрлю оюнланы ойнаучан эдиле, не да чам, накъырда хапарланы айта, алларында тепсилеге чын аякъла бла салыныб, тютюнлей тургъан джырнадан ууучларына алыб, ауузларына бир-бир сала да, кебеклерин тышына ата, чёблеучен эдиле.

Айырыб, джууб нартюхню хазырлаб бошаса, Къанитат кийимни кьолгъа алыучан эди. Кесинден джассы чапракъла тюшген къараууз кёк лаудан чепкенин уллу кянджал кюбурден чыгъара эди. Аны аллы ачыкъды, ичинден аз кызыгъылдым бетли сау пай кёлеги кёрюнюр ючюн кьойгъан болурла ачыкъ. Эки джаны бла уа окъа тигилгенди. Чепкени ызындан — алтын тюймесин, алтын кямарын, тикген джаулугъун, узун башлы мийик табан къара чурукъларын чыгъарады. Бу бары да агъач орундукъну юсюнде тизилиб сакълайды...

...Бюгюн да сейирсинген бир затым барды: тийреде не зат болса да бир зат бла махтаныргъа кяалай бек сюе эдиле! Муну бла махтаныргъа боллукъду деген затларын: джангы кийимни, ариу сауутну, башлы лампаны, шекер башны, ол огъай, энди хар юйде да джюрютген тузну, сернекни да киши кёзге тюртюлюрлей джерге салыргъа кюреше эдиле.

...Бюгечеги тойгъа хазырлана, айтханымча, Къанитатны кийимлери кюбурден ычкыныб, «бутлары-кьоллары керилиб» орундукъда солуйдула. Орундукъ кеси да быллай

кюнде башха бет алады: юсюнде хаманда туруучу ала кий-изни сыдырыб алыб, къонакъ келсе деб сакъланган, тюбюне хар тигилген акъ джабыуну джайыб, джабагы джастыкъланы къоратыб, юсюне къуш джастыкъма дегенни да тауча къалайды.

Бу ишлени тындырыб, отха къазан бла суу такъды. Кёкде ай тенгли бирди дерча, мазаллы джез тазны къабыргъада чюйден алыб, печге элтеди. Силтиден этилген къап-къара тегерек сапынны да, къазанны да алыб печге кириб, эшикни чюйюн салады...

Джууулуб, къырылыб, бети джарыгыянына къууаныб, ышара тургъанча уллу юйде, мен бла киштик къалабыз. Мен — кесими къуушумда, киштик да — кесиникинде. Мен алкъын джашауумда кёрмеген, бюгюче бир сейир затны чыдамым джетмей сакълай, киштик да джукъ да сакъламай, адетича джукълаб. Чычханланы уа тюшюнде да кёре болмаз, асыры эринчекден аланы тюнюнде да ызламайды.

Юйюнде къызы кечеги тойгъа хазырланса, атасы-анасы юйден тайгъан адетди — не джууукъларына, не хоншуларына кириучендиле. Къыз кесини эт адамы бла къалгыяны себебли, анга къоркъуулары болмайды. Алай бла, келин да джаллагъанды. Зулкъарнай а кире-кете, хазырланыуну кючлю баргыянын кёрюб, джашланы-къызланы къайгысында айланады.

Къанитат «юсюне суу къуюб» («джууунуб» демеучен эдиле), бетине къызыл къан уруб, печден чыкъды. Белинден озгъан джохар чачын тарай, отджагъада иги кесек мычырын билеме. Андан сора уа...

Андан сора уа мени къолгъа аллыкъды: джууундурлукъду, омакъ этелгенича бир этерикди. Мен кесими къалай тутаргъа керек болгыянымы юсюнден меннге ауазма дегенни берликди. Тутуб а къалай тутарыкъма? Кесимчала бла бирге отджагъада, не да тапчанда олтуруб турлукъма. Сабийлени тамада эгечлери бла бирге кечеги тойлагъа ийиучюлери себебли, негерлерим да боллукъдула.

Кюн энди элни къоюб, къайры эсе да ташайгъанды; адамланы, малланы аякъ тюблеринде къарны джырылдагыяны энди эшитилмейди; гугурукгула да къычыргъанларын къоюб, орунларына къонгандыла; ит юрген таууш да аз чыгъады.

...Башланды! Алгы бурун Зулкъарнай тийреде къобузчу къызыны келтиреди, тийре джашла тийре къызланы алыб-

алыб, эшикден тюшедиле; бир-бир кызла кеслери да келедиле — туугъан тийрелеринде алай келиуню айыбы джокъду.

Алай бла тийрени кызы, джашы да, бизнича «ууакъ къаралары», «эки кыркыгъанлары» да джыйылгъандыла — кими олтуруб, кими да юйде ары-бери бара, тойну аллын сакълайдыла.

Къанитат, къалай лампаны сернек бла, махтана-махтана джандырыб, оджакъ джанына салды. Майна, лампаны джарыгъында уа юч шекер баш да ачыкъ таныладыла...

Кызла эшик табагъа дженгил-дженгил кёз джетдиредиле — киши тийреледен келлик суйген джашларын сакълайдыла...

Ала кёб сакълатмай, топ-топ деб босагъадан тюшедиле, эшикни ачханлары сайын сууукъ аяз киреди, алай а сууукъну киши сан этмейди. Бир-бирлерини тышлы тонлары къар джугъу болуб киредиле — гызых джолда чабырларыны сыйдам тюблери тайыб-тайыб джыгъылгъан болурла...

Ма! Джукъ билмей тургъанлай къобуз да, харс да юйню зангырдатыб тебредиле. Дуния эрлай башха тюрюлю болуб къалгъанча, джыйылгъанланы халлары тюрленди. Аяклары бир джерде туруб туралмай, тепсерге ашыгъа болурла...

Тепсерге алгы бурун Къанитат бла Зулкъарнай чыкъдыла. Аякларын, къолларын къалай кымылдатханларын биллик тюлсе — «учуб» барадыла. Къанитатны сау лаудан чепкенини этеклери джел эте, ызына кыйылсала, ичинде сау пай кёлеги кёрюню керекли къалмайды, ууучха сыйынырлай белин кямары бир ариу буугъанды. Стемейге баргъан кёзюулеринде уа Къанитатны къоллары кёгюрчюн къанатлача бир тынч, бир сейир кымылдайдыла.

Зулкъарнай а аякларын къакъса, юйню тюбю дюнгордейди, тамам кызыб, бара турады. Ёмюрю къошдан чыкъмагъанча джашаб тургъан Зулкъарнай тепсерге къалай юренгенди, къайдам. Алай а бир джолда аны ёге анасы «суу агъач» бизни отджагъада келинге тарыкъгъаны эсимдеди;

— Ёмюрю кысха боллукъ, (Залкъарнайны къаргъай эди), таякъгъа бёркюн чанчанды да, тепсегенди да тургъанды, бёрюге уа ол эди кереклиси — иркни сермегенди да кетгенди.

...Зулкъарнай бла Къанитат чаладыла, чаладыла. Зулкъарнайны юсюнде, кёкюрегинде тьюмелери тарс-тарс деб

атылыргъа аздан тургъан, чыбыкъ баргъан къаназир къумачдан къапталы биреунюкюдю, бюгечеге хаух алгъанды. Чурукълары да хаух болгъанлары себебли, къысар ючюн къалмайдыла, алай а джугъун да сан этмей, Зулкъарнай урчукъча бурула, тепсейди. Шиндиклеге къагъылгъан харс тауушдан, юй тюбю асыры джонгюргегенден юйню къанга къабыргъалары оюлуб тюшедиле дерчады. Бу ауангы лампа джарыкъда ачыкъ кёрюр амал болса, джыйылгъанланы бетлерине къызыл ургъанын, аланы халларын насыб басханын таныргъа боллукъ эди.

Зулкъарнай бла Къанитат тойну башын ачдыла, Къанитат къызланы арасына кириб, Зулкъарнай да тойгъа башчылыкъ этиб тебреди.

Тюз тепсеуден башладыла. Бюгече былайда эришиу боллукъду деб киши кишиге айтмагъанды, алай а кечеге тойда эришиу къачан да уллуду — ким да кесини усталыгъын не джаны бла да кёргюзюрге къаст этиб келеди.

Тепсерге джаш ортагъа чыкъса, аны къызы къайсы болгъанын билиб тургъан тенг къызлары, къызны бир чимдиген да этиб, тепсерге ышырадыла. Сора къыз бла джаш бир-бирине оздурмай, чалыб тебреселе, ауузунгу ач да къара да къал...

Кечеге тойну ёзеге уа алдады — абезек. Абезекге баргъан заманда суйген суйгеннге сёлеширлей мадар табады.

Юсюнде, башха джашладача чепкен, не къаптал болмай, къара габрайы бла (бу сёз элде кёб болмай айтыла башланганды) орта бойлу бир джаш Къанитатны аллына барыб, черс бере, абезекге чакъыргъанында, Къанитат кёзюн ёрге кёлтюрмей, анга къолун бериб, экиси да абезекге къошулдула. Ол хаман Къанитатха нелени эсе да шыбырдаб барса да, Къанитатны эрни къымылдамайды. Джашны муккур бурну да, гитче ауузу да меннге эрши кёрюнюб, Къанитатха ачыум къайнаб тебреди: аллай ариу, аллай эрши бла нек барады? Бери джыйылгъанла уа муккурбуруннга сый бергенлери танылыбды, ол огъай, абезекден сора тегерекге барыб бошаб, бу экиси тепсерге чыкъгъанларына, харсны былагъа артыкъ бек къакъдыла. Къобузчу уа, тойда бек сыйлагъан адамларыны къобуз бла атын айтдыргъан адет болгъаны себебли «Къанитат, Хамзат келе турад да» деб тохтамай, неллей бир айтдырыб турду!

Бу, Къанитатны суйген джашы активист Хамзатды.

Къапатинаны да, стемейни да, ол огъай, тюгерекни да тепсеб арыб, солургъа олтурушдула. Джырнаны табакълагъа къуюб, къызла джашланы алларына тепсиле бла салдыла. Къанитат а, Къаталаны керки бла джохарланыб, ишленген оюулу агъач аякъгъа джырна къуюб, активистни аллына кеси салгъанында, меннге ачыу тийди...

Ууучларына ашыкъмай, аз-аз ала, ауузларына бюртюклени бирем-бирем атыб, ол джырна бюртюкню, кебеги джарылгъан нартюх бюртюк болмай, сау кюнню къайнаб, къатылай къалгъан ёгюз этча, алай «къыйналыб» чайнайдыла; ууакъ ушакъны тохтатмайдыла; накъырда, чам да барады. Алларында уа джырна кебекледен джер агъарыб тебреди — бир къаууму, джырнаны кебеги неси бла да (биз, сабийле, этгенча) джугуб бара болурла, бирлери уа кеслерини ишленмекликлерин танытыргъа излеб, кебекни тегереклерине тюкюрюб атыб барадыла.

Фунтбурун а (бурну улуу болгъаны себебли, Зулкъарнайны чам аты алайды) кесини борчун биледи:

Орайда, райда, орайда,
Орира, рира, рирарам.
Орайда, райда, ридада-а,
Рирара, рира, рирарам —

деб джыргъа джол ачды.

Зулкъарнайны хырхаракъ ауазы къарыусузуракъ чыгъа келиб, сора джашланы эжиулери къошула баргъаны бла кюч ала, артдан артха уа ол кесин джыргъа асыры бергенден дуниясын унутхан болур эди:

...Ой, тарпан тайла ойнайла,
Ала ойнагъандан тоймайла,
Сени ананг манга сормай берлигед,
Къалгъан сюймегенле къоймайла.

Къочхарланы Къасботну, Айджаякъны юсюнден бу джырына тынгылай (ол заманда мени не Къасботдан, не Айджаякъдан хапарым болмагъаны какъды), сёзлерини магъаналарын толу ангыламагъанлыкъгъа, макъамы бютеу къаныма-саныма синге, ол макъам ма бу олтуруб тургъан адамланы юслери бла ёрлей барыб, бизни мийик юйюбюзню аркъауларына миниб, ол мийиклик да анга азлыкъ этиб,

сора оджакъ бла сууурулуб, джудузлу кёкге чыгыб кетиб баргъанча меннге алай кёрюнеди, нек десенг, бизни юйюбюз уллу болгъанлыкъгъа джыргъа тарды, джыр а аны кёбле эшитселе суюди. Джырны оджакъ бла ёрге ёрлеб баргъанын кёре тургъанча бир халгъа киреме... Алай а ма, энди кызы джырлаб, мени «уятады»:

...Ой, аллах, анам, къалай этейим,
Мен джюрегимден ёлеме,
Суюмеклик ючюн ауруу табханнга
Дарман джарамай кёреме.

Бу ийнарны кызы бошуна джырламайды — аны суйген джашы сансыз этгенди да энди тарыгыуун айтады. Зулкъарнай чакъыргъанында хатеринден чыгълмай келгенди ансы, аны «джашы» кызы ючюн келмегенди: джюрекке буюрмакълыкъ кыйынды...

Ийнарны энди башха джаш башлаб, суйген кызы бла «сёлешиб» тебреди.

Мин, Акътамагъым, фйтоннга,
Мен джем салайым тарпаннга,
Эй, аууз мардасын берирме
Сеннге келечилик айтханнга.

Бу джаш ийнар бла «сёлеше» башлагъанлай, кызыла орталарында бир тенглерин чимдиб, ол да кычырыргъа аздан къала, бетин нёгер кызыны сыртына джашырады — джаш анга «сёлешгенин» бары да биледиле.

О-о, ма энди активист Хамзат башлады ийнарны:

...Сени ариулугъунг тамам ушайды
Кёкде джаныучу джудузгъа.
Сууда джашаучу, андан чыгыучу
Ол джылтырауукъ къундузгъа.

Бу сёзлени активист Къанитатха айтады, Къанитат а башын бир джанына буруб, нёгер кызыны билегинден алыб турады, аны бети бусагъатда къан къуюлгъанча болур...

Активист бошагъанында Къанитат анга ийнар бла «джуубаб» эте келиб:

Кел экибиз да кетейик, наным,
Москуа болсун элибиз,

Ах, письмо ийиб, бек джалынсала,
Андан къайытыб келирбиз, —

деб, орус сёзлери болгъан ийнар бла бошагъанында, джыйылгъанла ауузларын ачыб къалгъан болур эдиле, нек десенг «Москуа» деген сёз да, «письмо» деген сёз да элде, ана тилде, джангы «джашаб» тебрегенлери себебли, ийнаргъа алкъын кирмеген эдиле, энди уа ийнарда да орун алгъандыла.

Бу арт кёзюуде къызланы араларында дагъыда бир джангы ийнар чыкъгъанды:

Башынга кийген кёк бухар бёркюнг
Бетинге ариу джараша,
Сен мени кёюуб башханы алсанг,
Да, посмотрим хорошо!

Бу ийнарны этилгени — арт тизгинин орусча айтыр ючюндю: къызла джашаудан артха къалмагъанларын, орус сёзлени ала да билгенлерин джашланы кёзлерине тутар ючюн этгендиле.

Сюйгенле ийнарла бла бир-бир «сёлеше», джюреклерин айтадыла, ийнарны уа не кеслери этедиле, не да хазыр ийнарланы аладыла. Бир-бирледе ийнарлада уа адамны джылатырлай, тарыгъадыла: биз бир-бирибизни сүйгенликге, атала-анала буруу боладыла, къайры болса да бир кёз-кёрмезге къачайыкъ да кетейик дейдиле.

...Кечеги тойну магъанасы керти да уллу кёре эдим: джаш бла къызны бир-бирине тюбеш сёлешир мадарлары былайдан башха джерде джокъ эди; тепсеуде, джырда, оюнда усталыкъларын да былайда танытыргъа амал таба эдиле; кечеги тойлада кеслерин «кёргюзтюр» ючюн джаш, къыз не джаны бла да хазырлана эдиле, ол себебден, бу тойланы къуру да ашыгъыб сакълай эдиле. Къызланы араларында уа «шпионлукъ» тохтамаучан эди: кечеги тойлагъа, ыстым тойлагъа, келин келген тойлагъа киер кийимлерини къайгысы аланы тынгыларын алыб, джашау бермей тохтай эди, нек десенг, бири кийген къумачдан бири кийиб тойгъа чыкъса, аны къыз кесине учузлукъгъа санаб, къаны бузулуб, джыла-мугъу тамагъын буууб тебресучен эди, ол себебден, арт бла, ал бла къайсы къыз не къумачдан чепкен хазырлагъанын бил-лир дыгаласха кириб къалыучан эдиле.

Сюйгенле бир-бири бла «сёлешиб» бошасала, оюн ойнау башлана эди, кёбюсюне ойнаганлары «кюбюрчек» оюн бла «джюзюк» оюн эдиле. Ойнаб бошасала кюу айтыугъа кёчюб, ташны-тауну да джылатырлай халгъа сала эдиле.

Мени эгечим Байдымат джашчыгъына этген кюуюн бютеу Хурзук аууздан ауузгъа айта эди. Ол кюуде Байдымат кюру кесини кыйынлыгъыны юсюнден айтыб кюймай, таулу тиширыуну джашауундан, эки сюйгенни бир-биринден айырган таш джюрекли кыйын ананы, сабийни анасындан айырган сатлыкъ төрени юсюнден да айта эди.

Бу кюу сау бир поэма эди, Хурзукда ол айтылмаган джер джокъ эди.

Бусагъатда, мен бу тизгинлени джашган кёзюуде, столда мияланы тюбюнде, суратдан чыбыкъ сюекли джаш джашны мыдах, акыйллы кёзлери меннге къарайдыла. Бу Азретди, төре Байдыматны кёкюрегинден айырыб, сабийлигинде ёксюзлюк чекдирген джаш.

Башха заман, башха судьяла келгенлеринде джашчыкъ анасына кыйытхан эди, алай а ол кыйытхынчы Байдымат къаллай бир джыламукъ төкген болур эди? Азрет къаллай бир мугурлукъ сынаган болур эди?

Азрет окъуду, фахмулу художник болуб ишлей башлагъанлай, гитлерчи фашистле Ата джуртубузгъа чабханларында ол да кюлуна сауут алыб, алагъа къаршчы чыкъды. Къазауатны ал кюнлеринде Белостокда ёлгенди...

Кечеги той аны бла бошалмай эди — патчахлыкъгъа, зорлукъгъа къаршчы джырлагъа да кече эдиле.

Эбзелени джигит туугъан Къанамат,
Эки кёзюнгден сени джууб къан агъад,
Этер эдинг, санларынга бош болсанг,
Сени урган итле бла къазауат.

Неда:

Джарлы къарыусузла ючюн кюрешдинг,
Алагъа джер юлюш алама дединг.
Тогъуз къама кириб ёлдюнг, Гапалау,
Анасына джигит туугъан Гапалау.

Джашла бирден ариу эжиу этедиле, джыр а ким да эшитирча, биягъы оджакъ бла кёкге чыгъыб, элни башында

къалкъа болур, алай а элде бу джырланы билмеген, эшитмеген киши джокъду. Къызла бир-бирлерине таяныб, джырны бёлюрге къоркъганча, солууларын тыя, тынгылайдыла.

Джыр бошалады. Хар ким шумду, алай а бу шумну магъанасы уллуду — джырлада айтылган керти затла хар адамны ангысына синге турадыла...

Бираздан джашладан бири гынтдылы халда джырлаб башлаб, шошлукъну бузады:

...Бир джёрмени эндиргенем, къарнымдады,
Бирси джёрме ташадады, къойнумдады.
Джёрмелеге бир учарым бойнумдады.

Чам джырланы къуру джашла джырлайдыла, кёзюу джертин билиб, эшта, хар джаш кесин хазырлай болур.

Зулкъарнай ашхамдан тангнга дери джорукъну сакълайды; сансыз къалыб, бир джангызы джунчумазлай, бирини да тепсер кёзюую озмазлай эслегенлей турады; джырнасы джукъарган сауутлагъа кеси да джырна къуяды; билек агъачны артында къаланыб турган джаркъаладан отха салады; отджагъада джукълаб къалган сабийни элтиб орундукъда джатдырады. Алай бла, ингирден отджагъагъа тегереклешген сабийледен бири къалмай бары эртдемблагъа орундукъда кими кенделен, кими зугул тюшюб, арпадан толган эркеч къапчыкълача турур эдиле.

Бизни бютеу тийреге белгили гугуругубузгъа да кёзюу джетеди. Белгили уа не бла болгъанды десенг, ол джъртышмагъан бир гугурук джокъду, кеси да ит бла бирге тегенеде ашайды, итибиз эринчек болгъаны себебли, гугурук тегенени «тазалагъанын» онгсуна болур, аны тышында да арбазны къылычларындан юйге адам къарар-къарамаз анга мыллыгын ит тюл, гугурук атыучан эди. Отча къып-къызыл, туунчулу гугурук болгъанлыкъгъа тамагъы къарыусузду, анымы сезеди да къычырыргъа артыкъ бек сюеди. Ол къычырыб башласа, келин анга «къарылыб» тебрегенди деученди.

Кечеги тойну бошалгъанын билдире, ол «къарылыб» тебрейди, алай а тангны атханы ансыз да белгилиди: тёртгюл къанга оджакъдан (нек эсе да бизни оджакъбыз къанга оджакъ эди, къалганланлыкъы уа — къара топракъ бла сюртюлген четен оджакъла) тёртгюл джарыкъ тюшюб, отджагъаны джарыта башлайды. Бир-бирде уа танг бла

бирге оджакъдан къар тюшюб, отну къара кёсеу этиб да къояды, той баргъан кечеде уа от тангнга дери джагъылыб турургъа керекди.

Танг иги джарыгъанында, Зулкъарнай эки эшикни кенгине кериб, тышына кёз джетдириб, сууукъну иймез ючюн ызларына къайтарады, сууукъ а кечени узуну оджакъдан тюшер ючюн къалмагъанды, мында аны киши сан этмегенди ансын...

Той «Абезек» бла бошалыб, сора джашла къызланы къолларын тутуб, чачылышадыла. Аякъ тюблеринде къар джырылдай, тыгъырыкъда-орамда джашланы баргъанларын кёрген, аланы кечеги тойдан къайытханларын сормагъанлай да биледи. Къызла уа джукъуну-башны да унутуб, тойну аллындан башлаб артына дери не затын да джангъдан тинте, эслерине тюшюре, кюле, харх эте, бизни Къанитат а бирини тепсегенин, бирини джырлагъанын эниклей, талайны туруб, сора джукъу аланы бусакъ тереклеча бир-бир аудуруб тебрейди, Зулкъарнай а джашланы ашыргъанлай, от этилмеген сууукъ печге кириб, джукъугъа сингеди...

Къайсы болса да, тийре къызланы биринде, энди боллукъ кечеги тойгъа дери къызла сёлеширге сёз табарыкъдыла...

...Мен энди бир сейир джашау эте башладым. Ол джашау таурухладан, джырладан, къобуз тартыуладан, ана тилимде «ариу» сёзледен къуралгъанды. Былагъа дагъыда, мен кюн сайын кёрюб туруучу таула, суула да къошуладыла. Эки аягъым джер тутмай, учуб айланырча аллай халда джашайма. Мен кесими ол сейир джашауумдан «ишлениб», насыбымы ичиме сыйындыралмай айланганча алайма. Къалай берейим ансын, насыбымы келинге, Къанитатха, Байдыматха, Айшатха, Хаджи-Бекирге, Джинджиге, Джолкъаннга, Кертиге, Зубайгъа, Мандалакъгъа, Шабадиханнга да берлик эдим. Хаджини къызы болгъанлыкъгъа, Шабадиханны насыбы болмагъанын джюрегим сезеди. Насыбымы не къадар тёксем да меннге азлыкъ этмезча кеси-кесиме алай кёрюнеме...

Алай а къалай тукъум берейим суйген адамларыма? Мени насыбым алагъа керекмиди? Бу соруулары сора да, алагъа джууаб эте да билмейме... Терек алгъы бурун джерден къарыу алыб, кёгетин андан сора бериб башлайды. Мени да сабий джашауумда кёрген, эшитген, сезген затым гюрбеге джыйылгъанча джыйыла тебрегенин, аны ахыры не болурун мен къайдан биллик эдим...

... Джыр а биргебизге джашагъанлай барады.

Кёб турмай джерле юлешиниб, тенг болуб, Айшат юдегиси бла ырхы джанында (Хабишланы тийреде) юйлерине кёчюб, Хаджи-Бекир тамада джашы бла кьошда кьалды. Сабийлери кечеде-кюнде бизге келе-кете туруучан эдиле. Эм гитче джашчыгъын а бешик бла бизге келтириб, Айшат джумушуна кетиучен эди. Бир кюн келин юй тюрбюнде шиндикге олтуруб, тууар базукну этин ала (сылгъан эте болур эди), аягъы бла бешик тебрете, «джырлай» тургъанын джашауумда биринчи эшитиб, сын кьатыб, эсим анга кетди:

Белляу, белляу, бёлейим,
Джанчыгъым, сенден алгъа ёлейим.
Кёб джашагъын, хайырынгы кёрейим.
Бешигинги бауу, бала, ычхынсын,
Башынгдан огьурлу кьаргъа кьычырсын.
Кьаргъаланы кьонушлары кьолдады.
Сени атанг келе эсе, джолдады.
Джолукъгъаннга балачыгъын сорады,
Соргъанындан иги хапар алады,
Ол алгъанын хурджуунуна салады.
Бал ашасын, бала, сени тамагъын,
Кюрен тартсын, бала, сени кьабагъын.
Кьабагъында алтын терек орналсын,
Тюрб тамыры Ташлы сыртдан кьарасын,
Баш булчугъу джуддузланы санасын,
Келген кьонак атын анга байласын.
Чапрагъы сюем кьарыш болсун,
Салкынында минг джолоучу солусун.
Кьонак юйюнг кёб кьонакьладан толсун,
Кьонакьлагъа кьысыр малла союлсун.
Сау кьутулгъун, кьууанч бла бешикден,
Чабыб тюрбюнг гитче бала эшикден.

Джашчыкь белляугъа эжиу этгенча, «а-а-а» деб мурулдайды. Келин бир белляуну кьоюб, башхагъа кёчюб «джукълайса, балам, суу да джукълайды, чегет да, кьанатлыла да джукълайдыла» дегенинде, мен не айтыргъа билмей, сейирсиндим, нек десенг, джашчыкьны джукълар акъылы болмай, кёзчюклерин джандырыб «эжиуюн» бардырады, сора келин анга «джукълайса» деб нек айтады? Бюгюннге дери мен адам бла бизни киштикден башха киши джукъла-

майды деб тура эдим, бюгюн а кьар да, буз да, суу да, чегет да — не да бизнича джукълагъанларын биринчи эшитиб, мени башымда таш да, буруу да, кёк да, джер да, къазан да, ханс да, атамы мастерскоюнда тагъылыб тургъан кьыл кьобузу да «джукълаб» тебретиле. Ол кюн мен «джукълатмагъан бир зат кьалмады...»

... Айшат джерк бояулу гыбытны бучхакъларындан юйню баш аркъаууна тагъыб, джау чайкъайды. Бир кьолу бла да кьошдан Хаджи-Бекир келтирген тихтенлени башха хансладан ариулай, ичлеринде бир мынгылан чапракъны табыб, сибиртги тургъан мюйюшге быргъайды. Кьоллары ишлегенча, ауузу да джырлайды:

Долай, долай, былкылай,
Ийнекле келедиле черкес джылкылай.

Быллай тюрлю сёзле бла Айшат джау чайкъаб бошагъынчы, мен да аягъым бла юй тюбюнде арах ойнай, кьулакъларым Айшатда болуб турдум.

Бу джырны джау чайкъасала джырлагъанларын, аны бла ийнеклени тейриси Долайдан алагъа саулукъ излегенлерин абадан болгъанымда ангыладым. Хар ишни дегенча кесини джыры, кесини тейриси да бар кёре эдим: Агъач киши — чегетни тейриси; Аймуш — кьойланькъы; Суу анасы — суунукъу; Тейри — кёкнюкю; Апсаты — уучулукъну; Эрирей — ындыр басууну; Герий — джелники; Онай — чепкен сокъгъан тиширунукъу; Долай — малны хыянатлыкъдан, ауруудан сакълауну тейриси.

... Адам сабий заманында кесине дунияны ачхандан ача барады. Бир кьауумла этиучюлерича, сабийни тьюйюб-уруб, анга да тийме, мынга да тийме деб унукъдуруб тутуу сабийни сабий джылларын теблеген бла бирча, аны джашауда сезим алыууна кемлик тьюшюрюудю. Сеннге дери дунияны неси да ачылыб, белгили эсе да сен аны кесинг кёзюнг бла ача, ич байлыгъынг да теренден тереннге барады. Джашауунгу бу кёзююнде тегерегингде дуниядан хапарлы, кёбню кёрген, кёбню чекген адамла болсала насыбды. «Бу не затды?», «Былай некди?» деген сабий бериучю соруула джуабсыз кьалыргъа керек тьюдюле. Аны бла бирге, бу соруула кьуру сабийни ауузунда болмай, адам ёлюб кетгинчи биргесине джашаргъа кереклисине мен толу ийнама.

«Мен нени да билеме» деб тохтагъан адамны къуту болмайды, аллай адам кимден да аз билгени себебли, анга адамны джюреги илешмейди.

... Эгечим Къанитатны юсю бла мен джырны джашауумда биринчи эшитиб, джыр деген затны не учу, не къыйыры болмагъанын сездим — не бек джырлаб турсала да бошалай эди, джырламагъан а киши джокъ кёре эдим. Огъай, жангылдым — эрге чыкъгъанлай, тиширыу джырлагъанын, тепсегенин да къюуб олтуруучан эди. Ары дери уа джашла да, къызла да бир-бирине ийнар этмеген болмай эди, къартланы алыб айтсакъ а, эски джырланы кёбюсюне ала джырлаучан эдиле.

Тыбыл салсала, тийреде тиширыуладан джыйыб, эшик аллында четенни юсюнде къыллаб, сора кечеге къызладан бир-эксин, ючюсюн чакъырыб бастырыучан эдиле.

Бизде да аз джыйылмай эдиле. Кюндюзюнде келин бла Къанитат маджал ушхууур этиб, (гёзенде къуру да тагъылыб туруучу къыймаларыбыздан да тишлеб), хазырлайдыла. Оджакъ джаныны узунуча (бир билек агъачдан бирине дери) манс джибни кючлю бегитедиле. Отджагъаны узунун алгъан, чыбыкъдан эшилген четенни джерге джарашдырадыла. Аны юсюне тыбылны саладыла.

Кёз байлана, къызла келселе, алгъы бурун ушхууурдан ауузланадыла. Къобузсуз бир ишни башламагъанлары себебли, къайсы болса да къобуз согъуб, къалгъанлары «джашсыз» бир-эки бурулуб, сора джалан аякъ этиб, инчиклеринде туймелениб тургъан кёнчек бучхакълары да тобукъларындан ёрге бегитиб, джибден къоллары бла ала, тыбылгъа киредиле. Алай кирирни аллы бла тепсегенлери, къобузлары да, эшта, аланы ишге хазырлай болур.

Аякълары бла тыбылны бирден дженгил-дженгил къагъа, четенни юсюнде аны артха ышырадыла, алгъа келтиредиле. Четенни хыртдылыгъы тыбылны киририне себеб бола болур.

Бу иште да джырсыз болмай кёре эдим. Аякълары джыргъа кёре къымылдай, джибге бауурлары салыб, къызла къызгъандан къыза, келин да заман заманы бла, аланы аякъларына чартлатмазлай, тыбылгъа чоюн къумгъандан исси суу бюрке, тыбылдан пар чыгъа, иш къызыу барады. Бу иште кёбюсюне «Голлуну» джырлаучан эдиле:

Орира, орадара-орадара-рада,
Оридара, орайда-а, орирара-райда, —

деб кѳуру макѳамын башлаб, артдан сѳзлерине кѳечедиле. Аякѳларыны кѳымылдауларына бу макѳам таб келишиб джырлагѳанлары хакѳды. Алай эте, сары аш кѳѳюуге дери тохтамагѳанча (тохтасала, тыбыл сууурукѳду) басыб, сора тыбыл киририн кириб бошаса, кѳол-аякѳ дѳуууб, оруннга джетер джетмез джукѳугѳа кетиучен эдиле. Бир-бирде уа арыгѳанларын унутуб, джазыулары кимге болгѳанын тѳшлеринде кѳѳюр ючюн, тузлу гѳтдѳу ашаб джатыучан эдиле...

... Сарыннга уста тишируула болгѳанларын да билдим. Ёлгенни юсюнде кѳайсы болса да бир тишируу сарнаб, кѳалгѳан тишируула, ол айтыб бошаса, дѳылагѳанлары бла анга «шагѳатлыкѳ» этгенча алай эте эдиле. Сарынчы уа ёлгенни джашауда этген ашхы затларыны, юйдегисини, дѳууугѳуну-тенгини, миннген атыны юсюнден сейир поэма кѳураб барады, ол поэмада таула, суула, чегетле да айтыладыла. Ол сарынла адамны огѳай эсенг, кѳкню, джерни да титиретирлей алай эдиле. Бу затлада тиширууну фахмусу кѳѳююб турады.

Адамла джашауларында бир бош джер кѳалдырмай, алайын джыр бла толтурургѳа излеб тургѳанча меннге алай кѳѳюне эди.

Джыр бла шагѳрей болгѳан кѳююмден башлаб, мени кѳабыргѳамдан бир соруу тохтамай тѳртѳуб тебреди: адамла быллай ариу сѳзлени биле эселе, ала бла кѳуру тойда, оюнда сѳлешиб кѳалмай, кюнде-кечеде да нек сѳлешмейдиле? Аллай сѳзле «джашаб» тургѳанлай, Зубайны ёге анасы «ёсмей кѳалгѳын», «сени джер алсын», «ёмѳюрюнг кѳысха болсун», «тангнга чыкѳмай кѳалгѳын» деб Зубайны хаман кѳаргѳаб нек турады?!

Бу соруулагѳа мен дѳууаб эте билмей эдим...

... Джыр, музыка бюгюн да юйюмде «джашаб» турады. Джыр кружоклада кесим да джырлай, алагѳа тамада да бола тургѳанма. Фортепьянода согѳаргѳа да юретген эдиле медтехникумда. Классика музыка бла шагѳрей бола башлагѳанымда уа кесими байгѳа да, насыблыгѳа да санадым. Бу да меннге жангы ачылгѳан бир сейир дуня болуб чыкѳды: Чайковский, Бетховен, Моцарт, Верди, Гайдн, Бах, Вивальди, Пуччини, Равель, Кальман, Бизе. Артыкѳсыз да была

мени юйюмде таймаздан «джашагъан» композиторла болду-ла. Юйюме Земфира келин болуб келгенли уа — бютюн да бек. Ол фортепьяно да, къобуз да согдады, Эдуард бла Арсен да анга къошулуб джырлайдыла, аны тышында Эдуард фортепьянода, Арсен гитарада да согдадыла. Джыр, музыка юйюнде, джюрегинде да джашаб турмагъанны джашауу джартыды.

... СССР-ни Москвада Уллу театрыны босагъасындан ичине атлагъаным сайын, бир тукъум бир татлы сезим джанымы-санымы басыб, джюрегим кызыу-кызыу урады. Музыка меннге джетдирмеген сезим къалмайды...

Парижде уа, дунягъа белгили «Гранд опера» театрда олтуруб, «Кармен» операгъа тынгылаб тургъанлай, бир джанымдан, узакъ Хурзукда ол «мияла гинджим болса» деб талпыб туруучу кызычыкъ шып деб «чыгъыб» къалды. Не кюрешиб мен аны кёзюмден чиркителмедим...

Ол кызычыкъ, къайда айлансанг да халкъынгы унутма дер ючюн «келген» болурмеди? Аны ючюн эсе «келмей» къалса да боллукъ эди, нек десенг, меннге сют бла кирген халкъымы тин байлыгъы джаным бла чыгъарыкъды.

... Халкъ джырсыз, кюусюз, тартыусуз джукъ этмегенин, бу затлагъа джюрегинде орун айыра билгенин сезе башлагъан заманларымда, джашауда мен да кесими Джырымы «ишлерикме» деб эсимде-бусумда да джокъ эди.

Мен джазгъанлы кыркъ джылдан атлайды деб мени юсюмден айтыу алайды. Джазаргъа талпыб, къолума къалам алгъанлы бола да болур анча джыл, таб андан да кёб, алай а олтуруб рахат джазарча меннге болум чыкъмагъанды. Джазаргъа талпыгъаным бла ол затха заманымы джетишмегени бюгюн-бюгече да кыйнагъанлай турады. Рахат олтуруб джазгъан кюнлерими бирге джыйсам, он джыл болмаз. Алай болса да кесими Джырымы билгенимча ишлеб барама. Джашауну хар адам кесини кёзю бла кёрюб, кесине жангыдан ачады. Мени да Джырым — Къарачайны мен кесим кесиме ачхан джашаууду.

Келин

Революциягъа дери таулу тиширыу джашаууну къайсы кёзююнде насыблы болгъан болур деген сагъыш кёб джолда башыма келеди.

Биринчиси, юйдегиде кызчык тууарын онгсунмагъандыла, сабийни суймегенликден этмегендиле къарачайдыла алай. Ол заманлада кызчык бла бирге къайгы да туууб тургъанды. Белгилисича, кыз тиширыугъа джер берилмегенди, джаратылгъан кюнюнден башлаб а анга берне да, юй керек да джыйыб тебегендиле. Аны тышында да, малны урлагъанча, кызны урлаб тургъанлары сеbebден, не болады, не къалады деген кьоркьуу атаны, ананы джюреклеринден кьурумай, джылы джетер-джетмез «орунлу» этер къайгыны башлагъандыла.

Арбаздан тышына чыгъармагъанча тутхандыла: тойгъа не къарнашы бла, къарнашы джокъ эсе джууукъ джетген эркиши бла ийгендиле; суу алыргъа, эски чайкьаргъа Кьобаннга да джангыз джюрюмегенди. Тийреде кыз тенгине анда-мында бир барыб олтурса, ол анга уллу кьууанч болгъанды.

Ата юйюнде аз джашауу тёрт кьабыргъаны ичинден чыкмагъанча ётгенди, юйню ичинде уа бир кесекни да бош турмагъанды: юй джыйгъан, эски джуугъан, кийим тикген, эски джамагъан, чепкен сокъгъан, джюн чакъгъан, джюн айыргъан, тартма сокъгъан, канва тикген ишлени кёбюсюн ол этенлей тургъанды.

Юйдегиде аны сюер ючюн кьалмагъандыла: юйде кызгъа кьобуз алыргъа ёч болгъандыла; къарнашы, атасы джармалыкьгъа барсала уа не табханларын да келтириб, кьууандырыгъа излегендиле, алай а кызны джашауу аны ючюн артыкъ джарыкъ болмагъанды. Юйдегини кьолунда болгъан рысхыны асламы кызны кьюбюрюне, алай демеклик, бернеге кетиб тургъанды. Ол кьюбюрню тыкъ этер ючюн кызны атасы Уллу Къарачайдан, Пашинскеде болуучу джармалыкьгъа ёгюз арба бла отун элтиб сатар ючюн, сау ыйыкьны джолоучу болгъанды; малы болса, мал сатыб ачха этгенди; анасы — согьулгъан чепкенни, ийленген терини уруяланы тюкенлерине элтиб, алагъа бир болмагъан-онгмагъан багъагъа сатаргъа керек болуб тургъанды; къарнашы джалгъа джарашханды. Алай бла, барыны да кыйыны кёбюсюне ол тьобсюз кьюбюрге теблениб баргъанды.

Къарачай юйдегини асламы кызларына бернени, джашларына кьаламны бу мадарла бла хазырлагъанды. Онглу кьауумну былагъа кьошмайбыз.

Да сора кыз тиширыуну насыбы не зат болгъанды? Насыбы — кюн сайын кёкде Кюнню кёргени; хауаны со-

лугъаны. Айтыргъа, арбаздан кёрюннген затны кёргени. Андан сора да — кечеги тойла.

Ма бу биз башында айтхан кёзююу, къыз тиширыуну джашауунда эм насыблы кёзюуге санала эди. Джаш джюрекеге уа суймеклик сезимле келе болур эдиле, алай а ол сезимле чагъарлай заман бермегендиле, «бир джукъ» болуб къалгъынчы не да этиб «орунлу» этиуню къайгъысына кириб тебрегендиле. «Къызынг болса, эрге ашыкъ, ёлюнг болса, джерге ашыкъ» деген айтыу да алай бла чыкъгъанды.

Ашыкъгъандыла. Кече-кюн да тынгы табмай, анга «орун» излегендиле. Бу затха джууукъну-тенгни да тартыб, «къазауат» этгендиле...

Джюрегинде суймеклик туууб бишерге къызгъа заман бермегендиле, алай а ол кеси биреуню суйюб ёле турса да анга не хайыр?! Аны суймеклигин киши да сан этмегенди, юйлениуню юсюнде эсебге алыннган — рысхы бла тукъум болгъанды.

Къызыны насыблы кёзююу — атасыны юйюнде джашагъан заманчыгъы бошалса, киши босагъадан, кёбюсюне танымагъан адамыны босагъасындан атлагъанлай, «келин» дегенден озуб, аты да айтылмай къалгъанды.

Келин демеклик, бир джаны бла, къайынлары аны сыйлагъанларын кёргюзсе да, бир джаны бла, аны бу юйде бир тукъум бир эркинлиги болмагъанына, кесини энчи атын да тас этгенине шагъатлыкъ этеди.

Тойну уа, келин келген тойну, не къадар тауушлу этерге излегендиле, бу затда да бир-бирине эришир ючюн къалмагъандыла.

Келинни отоугъа бир кийиргенден сора андан чыгъармай айланы, джылланы да тутхандыла. Отоуда келинни биргесине не къайын кызы, не джууукъ джетген кызы туруб, анга аш-суу джюрютгенди. Отоуда да келинни къолу бош болмагъанды: эски джуугъанды, джюн ишлегенди, кийим тикгенди. Тигерге уа хоншу-джууукъ да келтирирге ёч болгъандыла, кёбюсюне аны къол усталыгъын сынар ючюн. Суу келтирген, суу тёкген биргесине тургъан кызы болгъанды. Бу кызы арбазгъа башын къаратыб, тегерекде адамны барын-джогъун билиб, сора арт бла, ал бла келинни «хауагъа» чыгъарыб, эрлай ызына келтиргенди.

Бу затлагъа бюгюннгю кёз бла къарасанг, тамам да кийик затла болгъанлары ачыкъды.

Быллай тюрмеде джашай, аны тышында да суймеген адамы бла джашай, келинни джюрегин «бернеме не айтырла» деген кьайгы кьоркьууда тутханды. Кьачан да берне кьалымдан артыкь этилсе да келинни кьайынлары чурум чыгьармай кьалмагьандыла — бир-бирде уа, артыкьсыз да келинни кьайын кызы, кычырыкь этиб джылай, берне юлюшюн кьонакъланы бетлерине шууулдатыб, чыгьыб кетиб да кьалгьанды, кьайын ана да аллында тьбеча кьаланыб тургьан бернени не ючюн эсе да огьурамай, анга зукку кьарай, тьюлюб аз олтурмагьанды. Сейир неди десенг, бернени юсюнде кьаугьа чыгьарыб кюрешгенле тишируладыла — аны азабын кеслерини юслеринде чегиб бошагьан, неда ол кьыйынлыкь алкьын аларын сакьлагьан.

Бернени джаратмай, ызына, отоугьа ийиб да кьойгьандыла. Айхай аны бла да кьойсала уа — ол келинге ол юйде сора джашау кьалмагьанды: аны кьабыб, чимдеб, ыйлыкьдырыб тургьандыла. Кьбюсюне, эркишиси да джакьламай, аллай келин джыламугьу бла гьрджынын тенг ашагьанлай кюнюн ашыргьанды. Джарлы кьарачай тиширу, керти да кьыркь джанынг болур эди ансы, сен кьалай джашау этгенсе!

Кьалай-алай да бернеси берилиб, ауу алыннгандан сора келинни аягы юйде бош болгьанды, юйню, арбазны тышына уа джаш келинни чыгьаргьа эркинлиги джокь эди.

Юйде уа:

- Келин, бир суу ичирчи.
- Келин, чабырымы бир тартчы.
- Келин, ушхууур эт.
- Келин, джюн айыр.
- Келин, эски чайкьа.
- Келин...
- Келин...
- Келин...

Алай бла, келин урчукьча бурулгьанлай, эртденден ингирге джетиб кьалгьанды. Кьарачай юйдегини саны кьачан да аслам болгьанды, келин а хар бирини буйругьун толтурмай амалы джокь эди; тамаданы тамадалыгы, кичини да кичилиги себебли. Эрини буйругьуна — ол аны эри болгьаны себебли. Барына да, неге да джетиширге борчу уа — ол келин болгьаны амалтын.

Ауузундан бир тылпыу чыгъармагъанлай (юйде тамадаладан тил тутуб бир-бирде джылланы тургъанды) таймаздан аякъ юсюнде, джумуш бла къазауат эте, кюнлерин ашыра, не къарны ашдан, не кёзю джукъудан тоймагъанлай, джаш джашауу алай бла кетиб баргъанды. Къайын атасы бла къайын анасына, юйде эринден тамадалагъа «тылмач» бла сёлеширге керек болгъанды. Не къадар кёб заманны тил тутса, келин ол къадар адеблиге, намыслыгъа саналгъанды.

Тийреде улайгъан адамладан да тутханды тил, атларын да джашыргъанды. Аны джаланбаш, джалан инчик адам кёргенден а аллах сакъласын!

Сабийи бешикден тешилмегенлей эртденден ингирге дери да къалыб кетиучен эди, ол эмчек излеб джылай тургъанлыкъгъа, аны тебрете тургъан къайын ана «мынга эмчек сал» демесе, келин сабийини къатына да баралмагъанды, къайын анасы эркинлик берсе, бешикни отоугъа алыб кетиб, анда къараргъа керек эди. Не эри, не кеси тамаданы къатында сабийлерин къоюнларына алыргъа мадарлары джокъ эди — ол айыбха санала эди.

Келинни юйде оноугъа да къошмагъандыла. Хар кимден кеч джатыб, хар кимден эртде къобхан да ол болгъанды. Къайсы болса да къайынларындан биреу джюрегин къыйнагъанын, не да кесини инджиуон тышына айтыргъа амалы болмагъан да ол. Эм кичилери юйленгинчи, не да орунлу болгъунчу юйдеги бары айырылмай бирге джашауучан эди.

Мени анамы онюч джылында бергендиле. Аны бай къарнашлары Окъуб бла Махамет эгечлерине кеслери излегенча адам табхандыла. Хурзукда ол адамны къолуна къарамагъан болмагъанды, къолуну усталыгъы аны элде белгили адамланы бири этиб тутханды: межам ишлерге, юй керек ишлерге, айтыргъа, агъач ишге аны элде киши озмагъанды. Аны юйюча тийреде юй болмагъаны да къолуну усталыгъындан эди: тюбюнде джер юйле огъай, фундаменти болгъан да тийреде, элде да сан бир юй бар эди, бизни юйню тюбюнде уа джер юйле, къабыргъалары мийикле, комнаталары уллула, юйню аллында да узун, кенг тыркыгы.

Эгечлери Кеминат бу юйде ачлыкъ, джалангачлыкъ кёрлюк тюлдю деб, анамы къарнашлары Багъатыр улу Башчыгъа, ол анамдан иги огъуна тамада болса да, бергендиле. Огъурлу адамды, межгитге да тыйыншлысыча джюройдю деб ол джанын да джаратыб, къыз бла джаш бир-бирин таныгъан да этмегенлей эки джаны да иш бегитгендиле.

Алай бла мени анам, муслиман динни алгъан гюрджюлю Отариани Багратны юйдегисине келин болуб тюшгенди. Багъатырладан Къызариу деб бир къызны алыб, къарт атам атын, тукъумун да тюрлендириб, ёмюрю Къарачайда джашаб кетгенди.

Атамы юч къарнашы: Башилик, Ёзден, Ибрагим, Апуа деб да джангыз бир эгечи болгъанды. Мени атам, юйюр тамада, огъурлу, халал адам болгъаны себебли, анам бла ол бир-бирине ауруу болсун деб бир сёз айтмагъанлай джашагъандыла деб мени тамадаларым алай айтыучандыла.

Келинни юсюнде джюрюген къыйын джашауну мени анам да чекгенди. Атам бла анам юйдегиде барын юйлендириб, тышына чыгъарыб, къартла бла джашаб тургъандыла.

Бизни юйдегиде менден къалгъан сабий бары, анама «анам» демей «келин» деб аны къайынлары айтханча айтыб тургъандыла. Мен анамы, атамы да ол кёзюулери билмейме, алай а тамадаларым айтханча анама мен да «келин» деучен эдим.

Келин. Мен муну джаза тургъан сагъатда мени келиним Земфира Айшатчыкъны коляскагъа олтуртуб, арбазда булджута айланады. Аны адамлыгъы, халиси, адеби, намысы да мени джюрегиме джау джагъылгъанча джагъылады. Накъырдамы, кюлкюсю, джарыкълыгъы, затны эте, джарашдыра билгени — бары мени юйюмю джарытыб, насыбха алдырыб турады. Фортепьянода неда къобузда согъуб тебресе уа джюрегинге къанат битеди.

Бююннюгю къарачай келин алайды, юйюнге юйдегинги бири болуб киреди.

Алай а... Алай а келинни юсюнде къыйынлыгъы энтда аз тюлдо: биягъы худжу берне амалтын юйю чачылады; тил тутуу джюрюйдю. Была Къарачайны юсюне тюшюб тургъан къара тамгъаладыла.

Меннге ёле туруб, Къарачайгъа осиятынг не боллукъду деб сорсала, джууабым былай эди:

— Кесигизге кенгден къарай билирге юренигиз дерик эдим. Кенгден киши кёз бла кесине къарай билгинчи, адам ушагъыусуз затын кёреллик тюлдо. Тил тутуу да, берне да, къалын да, къыз урлау да айтыб айталмазча эрши затладыла. Келин сени юйюнге къзынг болуб, кюеюнг джашынг болуб кирирге керекдиле.

... Николаз Бараташвили туугъанлы джюз бла элли джыл болгъан юбилейине Грузиягъа кѣб къралдан джазыучу джыйылгъанды. Юбилей кюнледе биз республиканы талай джерине айландыкъ. Александр Чавчавадзени юйюнде музейге къараб бошагъандан сора, музейни тереклерини тюбюнде аш-суу да ашаб бошаб, бир-бирибиз бла ушакъ эте, Грибоедовну, Нинаны, бери къонакъгъа келиучю Лермонтовну юслеринден ушакъ этебиз.

Грузин джазыучу Нонешвили бла ушакъ эте келиб, мен анга:

— Адетлеригиз ариудула, — дейме.

— Мен айтайым сеннге, — дейди ол, — адам табигъатны сыйын кѣлтюрюрге керекди. Къайда да табигъат ариуду — тауда, тюзде да. Адам осал атлаб, ушагъыусуз кийиниб, кийик адетлени джюрютюб, табигъатны сыйын тюшюрмезге борчлуду. Бу затны биз, грузинлиле, сабийлерибизге гитчеликден да сингдириб кюрешебиз, — деди.

Бу сѣзле мени кѣб кере эсиме тюшедиле: бизни табигъатны ариулугъу уа бизге къалай уллу борч салады...

Керти

Юйюбюзню къатында илипинни джанына олтуруб, аякъларым бла сууну чапыл-чупул этдире тургъан кюнюмден бери Керти эсимде къалгъанды. Илипинни суу мийик джасы ташдан секире, былайда аны амалтын кюн сайын дауур чыкъгъанын да сан этмей, кюмюш ауаз эте, хунаны тюбю тешикге кириб кетиб, андан ары кимни биченлигин болса да сугъарады. Суу, эшта, бусагъатда меннге тарыгъа болур, аны суйгенича саркъаргъа къоймагъанлары ючюн?! Джайны джай узуну сууну «башы тѣгерек айлана» болур деб акъылым алайды, нек десенг, ким болса да джетиб, эрлай кесини биченлигине буруб кетиученди. Эргденден ингирге дери сууну оннга-солгъа, артха-алгъа бургъанлай, алай демеклик, бир-биринден урлагъанлай турадыла, суу уа урланнганын онгсуна болмаз... Чыртда тохтамай урлагъан Джуккаланы Туугъанчыкъны къызларыдыла, юч эгеч, ючюсю да тыбырда олтургъан къызла. Нек эсе да аланы аталарына Туугъан демей, Туугъанчыкъ дейдиле, билмейме, сюеги алашамы, узунму болгъанды — гитчеге, узуннга да алай айтыргъа болукъдула, чам атсыз а элде киши джокъду. Ол ългенди, мен

аны танымайма, ёзге, аман адам атасын, анасын айтдырыр дегенни аны юсюнде кёрюрге боллукъ эди — джаздан башлаб, къачда алысынланы заманына дери Туугъанчыкъны атындан кёб былайда бир адамны аты айтыла болмаз эди.

— Туугъанчыкъны къызы сууну кесине буруб кетгенди, кёзюу аныкъы болмагъанлай!

— Къуруб къалсын Туугъанчыкъны къызы!

— Туугъанчыкъны къызы къалайда эсе да бугъуб турады, сууну иеси ары бир тайса деб.

— Туугъанчыкъны къызы, ким бла эсе да талашады, майна!

Юйдегиси осалгъа къабырда да тынгы джокъду деб аны ючюн айта болурла.

Мен аякъларым бла сууну чача тургъанымы Туугъанчыкъны къызы кёрсе, къолундан тюшмеучю кюреги бла къоркъута, юсюме джанарыкъ болур эди:

— Ай гыбышы, мени суууму нек чачаса, ёсмей къаллыкъ! — дерик эди. Суу кёзюу аныкъы болса айтырыкъ эди алай, башха заманда уа кесин билдирмезге кюреширикди.

Не ючюн эсе да тийреде эм ачы къаргъышланы бири «гыбышы», «гыбышыдан туугъан» деген сёзледиле. Сен гыбышы эсенг да, гыбышы тюл эсенг да, алай айтыб къююучандыла. Гыбышы туугъан а бютеу элде да болмаз, нек десенг, ол джаны бла абынган тиширыу дуняда джашау этерге амалы болмай, башын суугъа атыб кетеди.

Эшта, суу кёзюу ол кюн Туугъанчыкъны къызыныкъы болмаз эди ансы ол мени къаргъышдан тулукъ этерик эди. Ёзге, суу кимники болса да анга башхасы джокъду — сагъатха, сагъат джарымгъа да болсун, сууну урламай чыдайллыкъ тюлдю. Айтыргъа, бизни илипинни суууна чыртда тынчлыкъ джокъду...

Биченлигинден хунагъа тырнакълаб миниб келген Кертини эследим. Бу хунагъа Кертини хунасы деучен эдиле, хунаны аргъы джаны биченлик аныкъыды. Ол биченликден бизни юйге дух ийис ургъанлай турады. Хуна бла бизни юйню арасы джолду, алай демеклик, бютеу Журзукну экиге юлешиб, башындан аягъына ётген уллу джол бизни юйню аллы бла барады. Илипин суу уа ол джолну чорт кесиб, хунаны тюбю бла Кертини биченлигинде илипиннге барыб, алайда юлешингени себебли, къарт Кертиге не аз да тынгы джокъду: биченлигини хансын теблеб, къара топракъ этиб

атадыла, элде уа бир уууч биченни да алтынны да багъасы бирди, ол сеbebден Керти дженгил-дженгил келе да биченлигине кёз-кёулакъ бола турады.

Хуна алай мийик болмаса да Керти хунагъа кючден-бутдан миниб, таягъын да тобукъларына кенделен салыб олтурду, солуй тура болур. Къара кёрпе бёркюн тешиб, джюльоннген башыны терин аны бла сюртдю. Джай кёзюуде да кийиб айланыучу гымыш акъ тонуну ыргъакъларын да бошлады. Къачан да къызарыб туруучу кёк кёзлерини къарамын джолну бирси джаньнда, Кертини туурасында, Гитче хаджини кём-кёк джашнай тургъан биченлигине ийиб биразны турду да, сора аякълары тутарлай, хунада табыракъ ташла излей, къоркъуб сала, джерге тюшгенинде «аллахха шукур» дегенча джити сакъалчыгъын сылады. Бир кесекни сюеле туруб, сора «не болса да болсун» дегенча къолун силкиб, адетича, тыгъырыкъ бла юйюне айланмай, уллу джол бла ёрге атланды.

Мен Кертини сёлешгенин эшитиб, тегерегиме къарагъанымда, киши кёрмедим, сора меннге сёлешеди деб акъылым алай болуб, ызындан джетдим.

— Сакъла, хагок, сакъла! Ма, муну сакъларгъа уа къалайса? — деб джолундан тохтаб, кимге эсе да таягъын тутду. Тегерекде мен энтда адам кёрмедим. Тебреди. Мен да ызындан тагъылдым.

— Менден энди бир джырна бюртюк да алаллыкъ тюлсе деб айтдыммы? — деб энтда тохтаб, кимге эсе да сорду. «Айтдым» деб кеси-кесине джууаб этиб, энтда джолуна атланды. Алай а узакъ бармай, дагъыда тохтаб:

— Ким эди былтыр кюз сени биченлигинги чалгъан? — Бир бармагъын бюгюб: — Бизни джаш! — джууаб этди. — Гардошунгу ким къазды быйыл? — Бизни келин! — деб энтда бир бармагъын бюкдю.

— Джюньонгю ким ийирди? Кёзлери гылтын эселе да, бизни къатын, — деб ючюнчю бармагъын бюгюб, энтда джолуна атланды. Дагъыда тохтады: Барын да, джерингден бир арба бичен чалдырыр ючюн этдиресе. Джап-джангыз бир арба! Энтда атланды. Джутлугъунг а тохтамайды, мен энтда сени арбазынга ирк элтиб, ы-ы марджа, хаджи, сен меннге уллу игилик этгенсе, муну эти да тилинге бир тийсин дерими излейсе! Сакъла! Къойну, сакълай-сакълай, къакъ болур эсенг а!..

Огъартын келген бир джаш адам Кертини къатына дже-тиб:

— Салам алейкум, мубарек? — деб салам берди. Кертини аны кѳрген да эшитген да этмеди.

Барады. Мен да барама. Бир заманда тѳгерекге къарагъанымда — бизни тийреге ушамагъан бир джерле! Ол огъай, сууну ары джанында Джурт да былайда башхады. Адам да аслам тюбей тебреди. Бизни къатыбызда Джуккаланы кѳпюрге ушамагъан да бир кѳпюр. Алайтын эшеклеге къапчыкъланы джюклеб, чух-чух дей кими ары, кими бери озадыла. Ол кѳпюр Хасанланы кѳпюр болгъанын, эшекле бла да андан узакъ бармай, сууну сол джанында Ачаккуну тирменине джюрюгенлерин мен ол кюн тюл, артдан билликме.

Адамла чепкен сокъгъанча джюрюйдюле. Кими джаяу, кими ат юсюнде, кими арба бла, кими да аллында эшекни ышыра.

— Кертини сеннге кѳргюзюр тохта, «аллахны къулу!» — деб энтда аллымда Кертини айтханын эшитдим. — Сен аллахны къулу тюлсе, баришчиге, баришчи! Къойну келтирсенг, биченни да чалырса! — деб. — Сакъла, сакъла да къакъ бол, мен сени арбазынга къойну созуб элтгинчи. Тюзлюк энди мени джанымдады! Мени! Бирер къарыш джерни бирер мискиннге бере да, терисин къобара юренингесе да чыдаалмайса! Энди уа чотла башхадыла, башха! Чыртда джерсиз къалыб кетерге уа къалайса не, аллахны къулу? — деб тохтаб, кѳрюнмеген адамгъа хиликке этген ауазы бла сорду. Анга киши джууаб этмесе да: — Огъай да! Огъай да! — деб кеси кесине алай айтыб, энтда джолуна атланды. — Ма дженгилде сени джерлеринги сыйырыб бизге юлешселе, къалайды джерсиз джашагъан деб мен сеннге сорурма да, сора не джууаб этсенг да эшитирме!

Боллукъ зат эртдеден Кертини джюрегин джапырды дейме, таякъчыгъы да ташлада тыкъырдай, тири-тири атлаб тебрегенинде, мен да, чепкенчигими суу этеклери ашыкъларыма джабыша да къоба, джалан аякъларымы ташха ура, андан артха къалмазгъа кюрешеме. Мени джалан аякъ юйюбюзден кенгнге кетгеними кѳрсе, келин шашаргъа джертерик эди. «Ма, былай да былай, ол берген джерчикден мен бир уууч бичен алырым ючюн, аллахны къулу менден асыры кѳб зат излейди деб бусагъат барыб преуленнге айтайым да сора кѳрюрсе!» — дегенин эшитдим.

Джолда неллей бирни бара эсе да бурулуб ызына бир джангыз къарамайды, къараса мени кёрлюк болур эди, ёзге, кёрлюк да болмаз эди — башы кесини сагъышына кетгенди.

Мен а мант башыча, ызындан тагъылыб барама. Бурма башымда джаулугъум джокъду; кёзлерими керелгенимча бир кериб, тёрт джанымы сынаб кюрешеме; ташха тийиб ачыгъан аякъларым да меникиле болмай, башханыкъылача, сан этмей барама, игид да дейсе, бюгюннге дери кёрмеген, билмеген бир джангы джерге кириб бара турама, аны аты Элни арасыды.

Бизни юйню джанында Гитче хаджини биченлигинден ары мени аягъым джукъгъа чыкъмагъанды, бюгюн мен алкъын атларын билмеген Гемелени, Хабишланы, Чюйретонланы атаулладан ётгенбиз, Байрамукъланы тийре былайда бошалгъанын да мен алкъын билмейме. Меннге бары да эл, бары да юйле! Элни ортасы сюремде (алайы Гебенлери бла Хасанларыдыла) джолну бир джанында узун бусакъ тереклени башлары тау аязчыкъдан чайкъала да, бир-бирине къысыла, Керти бла мени сёзюбюзню эте, бир-бири къулакъларына шыбырдай болурла. Джолда къанджал-баш юйле да тюбейдиле, кёбюсюне уа эшиклери (терезелери джокъду) кыйсыгъына кетиб, къабыргълары да асыры эскиден джерге кириб тёнгертке юйледиле. Джолтун озгъан эркишиге, джылы келген тиширыугъа да арбазында олтуруб ишин эте тургъан тиширыу ёрге къобуб алай ашырады, мен келин бла Къанитатны къуру да алай этиучюлерин билеме, къалгъанла да алай эте кёреме.

Хурзук элни джап-джангыз джолуну былайда, Керти бла мен бара тургъан джеринде, адамла чепкен сокъгъанча джорюйдюле. Ма, юслеринде комсомол кийимлери бла (джашилсыман эркиши кёлеклери, джассы къубас белибаулары, къара тёбенджанлары, узунбаш чурукълары) эки къыз оздула. Сейир неди десенг, башлары джалан, чачлары къысха! Алай а мен алагъа неге сейирсинеме — тамам да былача кийинген къыз бизни юйюбюзге келиб, келин бла Къанитатны эл джыйылыугъа джорюй турургъа деб джазыб кетген эди.

Бёрклеринде кызыл джурунлары бла атлыла да оздула, бирини башында уа — джититёппе бёркю. Мандалакъны алай бири болса эди! Аны аллай бёрк ючюн джаны чыгъады, нек десенг, буденновчу болургъа излейди, алай дегени не эсе да мен билмейме, Мандалакъ билмеген а дуняда бир зат да джокъдү

— Сакъла, сакъла сени арбазынга мен ирк алыб киргинчи... Чыбыгы узун да бизни тюртген, аягы батмакъ да бизге сюртген заманла энди кюл бола айланадыла. Сакъла, аман кёзюнге учурайым.

Керти, төгереги мийик къанга буруу болгъан бир уллу төртгюл арбазгъа кирди. Мен да къуйрукъ учуча ызындан сыбдырылдым. Арбаз бла тыкъ тыкълама бир адам. Бары да бирден сёлешиб, төгerek саудан гюрюлдейди. Керти джолну узуну да, былайда да мени эслемеди, мен да къалай тас этдим эсем да кёзюмден аны тас этиб къюуб, къайгыгъа къалдым. Тюбден-башдан кире, Кертини излей, арбазны ортасына чыкъгъанымда, алайда къоллары байланган бир къара сакъаллы кишини атдан ала тура эдиле. Бир къауумла алларына урунуб, анга джумдурукъ кёргюзедиле, алай а аны былайдан алыб кетгенлеринде:

— Налатны гёзеннге элтмей, ма былайда бошаргъа къойсала уа!

— Аны бандасы мени къошуму сибириб кетгенди, төрт аякълы джугъуму къоймай!

— Налат болсун алагъа! Минг налат!

— Ала да адамладыла, а къыз! Бир кесек эслеб сёлешсегиз а, — деб бир къатын алай айтханында, анга джууабха:

— Болмагъа эдиле адамла! Джангы джашаугъа бузукъ болуб айланган джаныуарладыла ала! — деб къайсы эсе да аны къабды.

— Асто-опирилла!

Адамланы ичлеринде джаныуарла да болгъанларын ол кюн билдим. Айтыргъа, ол кюн меннге былайда бир тукъум бир жангы дуня ачылыб, хар неге, хар кимге да сейирсиннгеним бла бирге, бир тукъум бир шагърей адамым болмагъаны себебли, джюрегими къоркъуу алыб башлады. Юйюбюзню энди ёмюрде кёрмезликча ол халгъа кирдим, ызыма уа Керти болмаса джол къайдан тюзетелейим?! Къазауат этиб, Кертини излеб тебрeдим, алай а къарт кишилени кёбюсю аныча кийинибди: джай кёзюу болгъанлыкъгъа юслеринде не тонлары, не чепкенлери барды. Алай бла табмазымы сезиб, Кертини таягъын излеб башладым, аны таягъын а кюн сайын кёрюб тургъаным себебли танырыкъма: базыкъ шауешик таякъ, «Кертини шауешик таягъы» деб юйде айтычандыла, хаджиникине «муджура» дейдиле, меннге уа таякъ бары да таякъды, тюзю, хаджиники темир таякъды. Кертини

таягыны бутаклары иги сюрмеленмей, дугъур-дугъур турубдула. Къартланы къолларында таякъла бирчала кёрюнедиле.

Энди уа Кертини табмазымдан тюнголюб, юйюбюзден ёмюрлюкге айырылганыма да къол салыб, айтырга, былайдан чыгълмазымы билиб бошаб, джыламугъум тамагымы бууду, алай а кесими тыярга кюреше айланганлай, ким эсе да аягымы басханында, тегелгеними текдюм, аягымы ачыгъаны ючюн тюл, энди мындан ары анамы табарыкъ да, керлюк да тюлме деб. Адам асыры тыкъдан, меннге кючден-бутдан ийилиб, ким эсе да къолун башыма салды. Кёзлери ышара, ол меннге нелени эсе да айтыб селешеди, алай а ол айтхандан мен бир джангыз сёз да ангылаялмайма. Мен джылагъанымы да тохтатыб, аны сынар къайгылы болдум: башында бёркю не кийиз бёрк, не тери бёрк тюлдю, бизни Къанитатны «активисти» кийиучюча бирди, анга «картус» дейдиле, юсюндеги да не къаптал, не чепкен болмай, джангы джашауну джангы адамлары кийиучю «габрайды».

Меннге ол нелени эсе да айтады, башымы сылайды, мен а кесим селешген тилден ёзге дуняда тил болгъанын, болмагъанын да билмейме. Сейир неди десенг, мен билген сёзле бла селешмеген, мен таныгъан адамлача кийинмеген бу кишиден мени къоркъмагъаным: аны дугъум кёзлери бизни Хаджи-Бекирча огъурлудула, джумушакъдыла; бал бетли, алай узун болмагъан къалын мыйыклары баш эрнин джабыб турадыла. Унутуб къоярма да дегенча мен аны энди алай сынайма.

Кеси аягы бла басхан аягыма къолу бла тийиб да кердю, сора унутуб туруб не зат эсе да эсине тюшгенча, хурджунларын къармай кетиб, бир чачаклы конфетни чыгъарды да, аны эки къыркыб бир джартысын меннге тутдуруб, бир джартысын да хурджунуна салды. Мен бир джолда быллай конфет ашагъан эдим, келин аны Учкуланда уруяны тюкенинде неге эсе да ауушдуруб келтирген эди.

Бу адам мени къолуму къолундан ычхындырмай, сюелиб ким бла эсе да селешеди, мен да конфетими эмиб кюрешеме.

Джукъ билмей тургъанлай Кертини кёрюб къоюб, эрлай къолуму аны къолундан сыбдырыб алыб, адамланы орталарына бушдукъ бола да чыгъа, Кертиге джетиб, аны дибидик тонуну этегинден къадалдым. Мени энди тон этек-

ден айырыр кюч джокьду, тонну этеги бла айырса не билей-им ансы...

— Къайдан чыкьдынг, хадаус?! Мынга къара, тобаста, юйден былай узакьгъа къалай келгенсе, тумаланмазлыкь? — деб къолумдан къаты къысханьнда, бирси къолумда джелмча джагьыла тургъан конфет кесекни Кертини кёзюне тутдум.

— Къайдан табдынг муну уа, хадаус? — деб соруб, мен джукь айтхынчы:

— Ким тутдургъан эсе да анга аллах разы болсун, сени былай къууандырды эсе, — деб къошду.

— Меннге бир мыйыкълы киши берди, кеси да сёлеше билмегенлей сёлеше эди — дедим.

— Эшитдингми муну джууабын? Ангыла къалай ангыларыкъ эсенг да, — деди Керти, арбаздан бизни бла чыгьыб келген бир эркишиге.

— Кел, сени излей, келин басар ташын танымай къалгъан болур, керти да совет власть сатаргъа урлаб кетгенди деб акьылындан чыгъа айланнганы хакьды. Тью, налат болсун аман хапарланы джайгъанлагъа, — дей, мени къолумдан къаты къысыб, джолгъа джарашдыкъ.

Мени кёлуме уа — мени сатсала къалай иги боллукь эди, мени багъама келин Къанитатха берне джыярыкъ эди, деген акьыл келеди. Алай а мени багъам бернеге джетерми? Джетген да этиб, къалгъан да этсе...

— Мени багъама кёб берликмидиле? — деб бармакъларымы джалай, Кертиге сордум.

Керти мени не дегеними ангыламады. Къолуму къолундан ычхындырмагъанлай тохтаб, башымдан энишге къарады.

— Тели баш! Тью, акьылынга голия! — деб бир джанына тюркюрдю. — Энди киши да кишизи саталлыкь тюрдю, джангы властха дери сата эдиле, тели. Хапарланы уа чыгъарадыла, майна, не хапарны да ала чыгъарадыла, — деб таягьыны учун анда, Советни туурасында, Къарабашланы дуппургъа тутду.

Мен анда, джер башлы алаша узун юйден ёнге джукь кёрмедим. Артда билгениме кёре уа, ол минарасы да болмагъан Къарабашланы межгит кёре эдим.

— Болгъанны къатышдыргъан аладыла. Ма, былай сеничалагъа школла ачыб, хакьсыз окьутурукьдула деб эшит-

гендиле да, энди адамланы кьоркьютуб кюрешедиле. Аллах-ха кьуллукь этебиз дей эселе да аланы аллахлары джокьду, — деб Керти кьызгьандан кьыза баргьаны сайын, таягьы да ташланы бекден бек кьагьа барады. Кьолуму да кьатыдан кьаты кьысады, ол алай бош этеди, мен энди Кертиден бир жары да джанларыкь тюлме. Керти энди адамланы да кёре башлады: эркишилени саламларын алады, тиширулагьа салам бериб озады.

Мени уа башымы сагьыш алыб, кьайгьыгьа киргенме: мени сатыб да алыб, ачха да бериб, келин бла Кьанитат бла юйюбюзде кьойсала кьалай иги боллукь эди. Алагьа кьуру да ачха керек болуб тургьанын билеме. Ачхалары болса, кече-кюн да джун ишлеб, тери ийлеб, сахтиян этиб, аллай бир кьыйналлыкь тюл эдиле. Келин ол жарыкь кюлючюсоча кюлюб, бизни да кюлдюрюрча хапар айтыргьа заман табарыкь эди, Кьанитат да кимлени болса да эниклеб, бизни харх этдирлик эди...

Кьалай иги боллукь эди мени сатсала...

Джол джанында арах ойнай тургьан бир сабийлени кьатларына джетгеникде, Керти тохтаб:

— Тетей, тетей! Ол ариу чурукьларынг бла арах кьалай ойнайса? — деб шалбарчыгьы киндигинден энишге тюшюб баргьанын да эслемей, ойнаргьа кьызыб тургьан джашчыкьны юсюне сюелсе да, джашчыкь аны кёрмегенча чуругьуну бурнуна джонгурчханы салыб, аны сыздан чыгьарыргьа кюреше, атады.

Юйю аллында кьылычланы юслерине сюелиб тургьан бир кьатын:

— О-о, кьой сен аны, Керти, шевро сахтияныбыз бар эди, чурукьчугьа элтиб, ма бу башлы чурукьчукуланы тикдириб, тюнене аягьына кийдиргенли тешмегенди, кече да алайлай джатханды. Энди уа муну гитчелери мыстыхла да «бизге да, бизге да» деб джашау бермей турадыла, кьайдан этдирдик эсек да бу эки кьыркьгьаннга! — дегенинде, Керти:

— Кийимни да заманы болады, ант джетген, тойчу джашла да табмайдыла киерге чурукь, сиз а бурун сууун сюрте билмегеннге чурукь кийдириб кюрешесиз! — деб Керти биягьынлай мени кьолуму кьаты буууб, джолубузгьа атландыкь.

Барабыз. Бираздан джолну арасында тохтаб:

— Тохта, тохта, джитчакёз хаджи, сени джерлеринг энди бизникиле болургъа кёб къалмагъанды. Мен сени арбазынга ирк алыб киргинчи сакъла! — деди.

Керти ким бла сёлешгенин билмейме, экибиз болмасакъ джууукъда киши кёрюнмейди. Энтда тебрэдик, алай а узакъ бармай, Керти дагыда тохтаб:

— Бандитлени тамадасын тутдула дейсе джашла уа! Аперим алагъа! — деб кеси кесине айтыб, энтда джолубузгъа тебрэдик.

— Къолум уюгъанды, — деб тыхсыдым мен, Керти мени эшитмеди дейме:

— Э-эй, энди уа Гаппушланы кызгъа да кёзлюкле табыллыкъдыла, мени бутумда джелими да сау этерге боллукъдула... Гитче келин а, хариб, тозгъакъ болгъанды, анга да дохтур керек эди, алай а сабийи тууса ачылыргъа боллукъду.

Биягъы Керти тохтады, нек эсе да хар тохтагъаны сайын мени къолуму артыкъ да бек кысады, бармакъларым уюб бошагъандыла.

— Къолу-ум... Къолу-у-ум... — деб, мен джылай башлагъанлай, Керти Хасанланы кёппорден ётюб, ёгюз арбаны чий илкичледен ауур къалаб «тя, тя» дей тик ёргечикден джолгъа чыгыб келген биреуню кёрюб, анга битиб тохтады. Къара тер басыб, боюнсхадан боюнларын созуб, ауур атлагъан ёгюзлени кёзлерине арбачы кнутну ойната келеди. Арба уллу джолгъа чыгъар-чыкъмаз, Керти арбачыгъа джанды:

— Уручуса сен, уручу!

Арбаны неси темир бетли кийиз бёркюн кёзлеринден ёрге этиб:

— Эслеп сёлеш, къарт, — деб Кертиден тартыннганы таныла, джууаб этиб, алайдан дженгил ташайыр къайгъылы болду.

— Уручуса! Уручу! Кимден урлайма деб сагъыш этмейсе! Бизни барыбыздан да урлайса! Кеси кесингден урлайса! Совет властан урлайса! Ма быланы юслеринден сагъыш этмеймисе?! — деб мени башымы бармагъы бла басды. — Кёремисе, джерге къууат бериб тургъан субай наратланы, джангы власть къарауул салгынчы кырыб, кишини да сан этмей кетиб барады!

Арбачы тынгылауну бериб, бизден узакъ кетсе да, Керти, джити сакъалчыгъы къалтырай, мени къолуму да биягъындай бууа, аны ызындан къараб, иги кесекни сюелди.

Тебрэдик, алай а узакъ бармай, Керти энтда тохтады. Эшта, биз бюгюн юйюбюзге джетеллик болмазбыз...

— Майна, ары кьарачы, — деб таягъын ёрге тута, меннге буюрду. Таягъыны учу бла кьарагъанымда, кьотур кьаяладан башха джукъ кёрмедим. Таш кьала уа туруучусуча кьаны эринде турады. Да сора бу кьалюфеледен тургъан кьаланы Керти меннге неге кёргюзеди?! Мен аны кюн сайын да кёреме...

Кертини чал кьашларыны тюрлеринде таза, кёк кёзлерини кьарамы меннге ийилди:

— Сен анда бир джангыз терек кёремисе?! — деб энтда таягъыны учун кьара кьаялагъа бурду.

Кёзлерими кералгъанымча кериб ёрге кьараб кюрешдим эсем да, терек кёрмедим.

— Кёрлюк да тюлсе, — деб кесини соруууна кеси джууаб этиб, таягъын джолда ташлагъа андан да кючлю кьагъа, атланды. — Кёрлюк тюлсе, бир джукъ кьоймай кьырыб атхандыла, кьырыб! Былайда бизни бабаларыбыз биринчи юйню салгъан кюнден башлаб, чегетни кьырыб тургъандыла. Мени урмагъан джылан минг джылны джашасын деучендиле бир кьауумла, башхаланы ургъанлыкъгъа уа кьайгьырмайдыла. Ма былайына да ол кёз бла кьарагъандыла — мен бюгюн хайырланайым, кьалгъанла уа кьалай сюйселе да болсунла деб. Энди уа кёресе — Хурзукну онг джаны — кьотур кьаяла, сол джаны уа... сол джаныды халкъны джашатхан.

Гемелени тийреде (тийрени атын да бу тийре да Байрамукълары болгъанын да артдан билген эдим) бир арбазда чепкен ие тургъан тиширыула ишлерин кьоюб, алагъа джетиб келген Кертини, адетдеча, саламын алыргъа хазырлана, кьолларында кьолдайланганлары бла сын-сын болдула, алай а Керти аланы кёрген да этмей, биягъынлай сёлешиб келеди, мен да уюб бошагъан кьолум бюгюн баш бошлукъ табмазына тюнгюлюб, джыларым келе турса да Кертини сёзлерин эшитеме.

— ... Адам кеси кеседи кеси джашауун. Сагъыш эт, ма мен не кьоюб кетерикме сеннге, не? — деб джолундан тохтаб, меннге ийилгенинде, джити сакъалчыгъы мангылайымы дыгъы этди.

Кертини кьайры кетерин, меннге нени кьояргъа излегин билмейме.

Атланды. Энтда башымда Кертини ауазын эшитдим:

— ... Ма, бу кьотур кьаяланымы? Энди тюзлюкню кьоярча да амал табдыкъ, кьурешиб, кьыйналыб табсакъ да табдыкъ. Ма, бу кьотур кьаяла уа, унутма, биз алагъа этгенни бизге кечерик тюдюле, кечген да этмейдиле — майна, Хабишланы тийреде (бу да Байрамукъларыды) ол ырхы ызы кёресе (мен ол «таш Кьобанны» не зат болгъанын да билмей оздум. Ол, кьайда эсе да кьаяланы тёппелеринден кьобуб, Хабишланы тийрени юйюн, малын, кьачалмагъан адамын да сибири, уллу джолну кёндеден кесиби, Кьобаннга кьуюлуучу ырхыны ызы кёре эдим), ол кьара кьаяла бизден дертлерин алай бла аладыла, уллу джангурлада. Тюз этдиле...

Артдан билгениме кёре Чочхаланы тийрени да басыучан кёре эдим ырхы.

Акьырын келебиз. Уллу джол деб аты алай болса да, эки джаны бла тийреле орналгъан тар орам бла келебиз. Юйленни, арбазланы джашаулары тышына ачыкъ кёрюнюб турады: бир кьауумла юй джанларында кьол аяз кибиб бачачыкъларында гардош чучхуйдула, бирлери да акъ топракъ бла юй сюртедиле; кими эски арба чархны тохунун джамаб кьурешеди; бир тиширыула арбазда джегенни джайыб, тыбыл саладыла; джашчыкьла болгъанны дауургъа алдырыб, гож ойнайдыла, не да кеслери этген садакъландан кьара марайдыла; кьызчыкьла бусхул гинджи ойнайдыла. Джол джанлада букьу тартхан лыбыталаны эшекле морт тишлери бла эриниб-эриниб джыртадыла; тауукьла багушланы кьаза, тёрт джанларына зыгьыр чачадыла; ат такьгьычлада чёгюб, бир-бир арбазлада киштикле орамны сынайдыла; кьайда эсе да согьулгъан кьобузну макьамын Баракьны гюрбеджисинден чыкьгъан чёгюч таууш бёле да бошлай барады.

Бу джашауну юсюне, кюзню ал айында кюнню алтын бояуу чомарт тёгюлгенди; джашил хауа джигине дери синггенди; Кьобанны гюрюлдегени, анда-мында итлени юргенлери, атны кишнегени, анасындан артха кьалгъан кьозуну макьыргъаны — бары бир сейир музыка болуб, башында джырланады. Санджох болуб, элни бир этегин сейир чегетле, бирси этегин да джюрегинге такьырлыкь келтирген кьотур кьаяла кьайгъандыла.

Мен кеси кесими унутуб, хар неге эсим кетиб келе тургъанлай, биягьы Кертини ауазын эшитдим:

— Ол кыялада мени аягым джетмеген джер кыалмаганды, алада бир чыбык да битмегеи эсе уа ёмюрледен бери, бир кыарайым, джюрегими былай тыхсытыб турмайым да деб, кыолума таяк алыб, тинтиб айланганма. Э-эй, алай чегет болганды бу кыялада, адам айтыуда айтырлай! Кыырыб атхандыла! Кыырыб! Кеслерине табык сайлаб! Игид да дейсе, арба, ёгюз керек болмаганды — тёппеде терекни аудурса, ол сылджыраб, юйню аллына кеси келиб кыалганды. Энди уа ма, сен бла мен ол адамланы башсылыклары амалтын, кыара кыялагыа кыараб турабыз, алай а не кыараган — кыараялмайбыз, бетибиз джетмейди кыараргыа, уялган этебиз ма ол ташладан, ташны да джаны барды...

Барабыз. Кыабыргыалары майрышыб, алай а аллында кыанга коридору бла бир юйню арбазында бускул текеча бир киши кымыжасына да титилиб барган чепкенин кыаблаб, кёлегин кюнде кыагыа тура эди. Керти аны кыатында сабыр болуб, хурджунларын кыармай кетди да, тёрт джаны сыдырылган кыара бочхасын чыгарды. Олтурган кишини мыдах кёзлери Кертиге кыарайдыла. Керти бочхасын кыармаб, неллей бир эсе да бир ачхачык узатды:

— Алчы, Джайылган ма, бир кыара сом¹, муну бла бир аяк тирер эсенг а. Атама, анама садакыа болсун, — деди.

Джайылган, тырнаклары кынгыр-кынгыр чюйюрюлюб турган кыолуна ачханы кыаты кыысды.

Биз энтда джолубузгыа атландык.

— Такырлык джетдиргенди Джайылганны бу халгыа, ол огыай, сёлешгенин да унутханды, ауузундан тылпыуу чыкмайды. Адам а адамды! Адамдан тууганды! — деб Керти Джайылганны юсюнде терслик ташда болганча, таягыны темир учу бла джолда ташны башындан кыагылганыча бир кыакды. — Мен узатхан иги ачха болса да аны несине джетсин?! Хар тийре кесини садакыачысына эс бёлюрге кюрешеди, алай а кесинги кыолунг джукыа болса, аланы кыолларын кыалын кыайдан этгин! Джайылган, Кыанмырза, Фердаус, Закка, Джибек бир-бири ызындан тизилиб келселе, сен алагыа ашмы табхын, кийимми табхын...

Керти кеси кеси бла сёлешиб келгени хакыды, кыолуму ычхындырмаганлыкыа мен бар, джок эсем да унутханды.

¹ Алгын заманлада бир кыара сом деб 25 капекге айтылганды. Бир сомда уа тёрт кыара сом болганды.

Не сейир эсе да Кертиге итле чабмайдыла, чабхан огъай, узакъдан огъуна къуйрукъларын булгъай, Кертиге кукала-ныргъа излегенча, джатыб тургъанлай андан кез алмай сынайдыла, неда къобуб аллына чыгъыб, биразны ашыргъандан сора, чончайыб ызындан къарайдыла. Элде итин сынджыргъа тагъуу адет болмагъаны себебли, ала бошдула.

Барабыз. Аллыбызда эки-юч эркиши чох болуб тура эдиле. Башын энишге ийиб тургъан атны джюгенин аланы бири билегине кийдириб, чыгарка бура тура эди да, Кертини эс-легенлей, къайры эсе да джашырды. Ючюсю да бизни таба бурулуб, Кертини сыйларгъа хазырлана болур эдиле.

— Салам алейкум, джашла, — деб Керти мени къолуму бошлаб, аланы къолларын тутду. Бармакъларым асыры джызылдагъандан мен аланы не ючюн эсе да тилим бла джаларгъа кюреше, «сау» къолум бла Кертини тонуну этегинден къадалгъанма.

— Неди бу алашанг а? — деди Керти тору атны башын сылай.

— Аякълары ташсыннгандыла да, нал урдурайым деб Баракъны гюрбеджисине тебрегенме, — деди къара къапталыны белинде кюмюш белибаууну билеулери сыргалача салыныб-салыныб тургъан киши.

Бирси киши уа Керти джукъ да соргъунчу къолтугъунда джыккырчыкъны кёргозте:

— Мен а мая джыккырчыкъны тюбю тюшгенди да аны салдырыргъа адам излей барама. Ол дунясы иги болсун, Башчы хариб сау заманда хаман анга чабыучан эдик не кереклибизге да, — деди.

Мени атама айтханларын билиб, ол къачан да мени къоркъутуб туруучу, юй тюбюнде джеген юсюнде акъ зат кезюме кёрюнюб, санларым титиреди. Кертини этегине джабышалгъанымы джабышдым...

Энтда атландыкъ. Былайын а таныдым. Бу Деболаны тийреди (Байрамукълада бир атауул). Майна, юйлени барындан да мийик юйюбюз! Мен бюгюн дуняны кёрюб, башха адам болуб келгеним себебли, биягъы Керти ууучуна къысыб келген къолуму тартыб алыб, юйюбюзге учуб дже-тиб хапар айтырым келсе да, къолуму бошлатдыралмадым. Кертини арыкъ къолу буууб турады. Манга бюгюн къанат

битгенин, кѳрген затым ичиме сыйынмай, тѳгюлюрге излеб тургъанын Керти билмейди...

— Майна, ары къарачы, — деб шауешик таягъыны джылтырауукъ бурнун Къобанны сол джанына, Джуртха, бурду.

— Кѳремисе Джангыз терекни? — деди.

Джангыз терекни мен кюн сайын да кѳреме. Бизни юйден арбазгъа чыкъсанг, Джуртха кѳзюнг джетмей къалмайды, Джуртда уа неден да алгъа Джангыз терекни кѳресе. Ол терек бош терек болмагъанын да билеме.

— Кѳремисе, джаппа-джангыз къалыб тургъанын ол терекни? Учсуз-къыйырсыз Джуртда андан сора бир терек джокъду. Джуртда уа чегет болмагъанды дебми тураса? Алай болгъанды да алай болгъанды! Къырыб атхандыла! Къырыб! — деди ачудан ауазы къалтырай.

— Меннге джукъ къоймай? — деб сордум Кертини айтханы эсимде къалыб.

Джууаб этмедди. Ол суу илкичлени джюклеб аллыбызгъа чыкъгъан арба бла арбачыны унутуб болалмай, Керти джолну узуну, эшта, аны ючюн ачыуу къайнаб келе болур.

— Къырыб атхандыла! Ма ол бусагъатда да бизге къараб тургъан джангыз нарат къалгъанында уа къайсы къарт эсе да акъыллы къартланы бири анга «шыйых» терекди деб кесдирмей тохтагъанды, асыры кеч эгерсе да, ма кѳресе терек сакъланады. Къайда меджисуу адам келиб анга табыннганы сайын а Джангыз терек не айтады, билемисе?

Мен билмейме.

— Сиз къырыб атхан менича тереклени эсигизге салыр ючюн джашайма. Къайсы болса да биринг бир ангылар эсигиз а, — дейди ол.

Мени арбазыбызгъа келтириб:

— Келин, джаным, ма бу касканы юйюнге джыйчы. Билемисе, къайда тюртюлгенме мен бу сабийге? Преу-лен-де! Къалай да баралгъанды ары, башыма джыялмайма.

— Ас-то-о-прилла! Биз а басар ташыбызны танымай, джайылыб муну излейбиз. Суу анасы алыб кетген болуму деб Къобан джагъалада ыз излеб, ахырыбызгъа джетиб, ма бусагъатда киргенбиз арбазгъа. Хай-хай-хай, джети джукълаб акъылыма да келмез эди бу преуленнге барлыкъды деб. Джюн айыра тура эдим, къолларым да мытчылай кетиб къалгъанма, — деб къоша, келин къолларын хотасына ышыды.

Къанитат а аягъымы, башымы кѣргюзюб:

— Ахыры бери бир къарагъыз — джалан аякъ, джалан баш! Бетинге уа нени джакъгъанса? — деб этегим бла конфет джугъу бетими сюртдю.

Ол кюн да дуняны меннге бираз кенгертиб, тыйыншылысыча джукъ ангыламасам да, джангы затла кѣргюзюб кетди. Оразакъай улу Керти уа ол кюнден сора меннге эм иги, эм сейир адамланы бири болду.

Юйюбюзню джаны бла тийреге баргъан тыгъырыкъгъа кѣз джетдире, кюн сайын Кертини аллына къараучан эдим. Ол да кесин кѣб сакълатмай, не къарт дыргасыны джюгенин алыб, суугъа келтириучен эди, неда келиб биченлигине «кѣз джетдириучен» эди. Мен аны къараб кѣрюр-кѣрмез, джетиб бутуна чалышсам, хыртды къолу бла башымы сылай, меннге дуняны ариуун айтыучан эди.

Бир-бирде уа кесини биченлигини хунасына олтуруб, гѣн чабырлы, мор ышымлы бутларын бери, джол джанына салындырыб, эки къолун таягъыны юсюне салыб, алагъа да сакъалын тиреб, кѣм-кѣк кѣзлерин чыракъ ийиб олтурса, сакъалчыгъы бери туруб, меннге бир къуджур кѣрюнюучен эди. Хунаны Керти олтуруучу джери бла, мен бир джолда тамза, джыгъра джыяргъа тилкъау Хасанбийни биченлигине тюшюб бара, хуна тешикден бир базыкъ джашил кеселекге къайырылгъанында, асыры къоркъгъандан не ары тюшелмей, не ызыма кетелмей къалгъаным эсимден кетмей, Кертиге да чыгъыб къалады деб къоркъуучан эдим. Алай олтурса, Керти айтмагъан хапар къалмаучан эди, ъзге, Кертини хапарлары Хаджи-Бекирни таурухларына ушамаучан эдиле. Бир джолда уа Керти мени тѣппемден ийиле, былай деди:

— Меннге Керти деб нек атагъандыла, билемисе?

Мен билмей эдим. «Керти сѣз, керти адам, керти иш, керти айтаса» деген сѣзлени уа кюн сайын да эшитеме.

— Билмегенинг кертиди. Атам, анам, джатхан джерлери мамукъ болсун хариблени, кертиликни-тюзлюкню излеб, керти адам болурумуну излеб атагъандыла меннге Керти деген атны деб, мени кѣлюме алай келеди. Ма бу бизге келген джангы джашау ючюн кюреширча тюз, керти адам болурумуну излеб атагъандыла, гюнахлары къурурукъла. Э-э, ат атауну магъанасы бизде теренди, терен, бир къауумла аны эсгермейдиле ансын...

Керти сёлешмей биразны турду. Мен да, аны аякъларына башым тие, джерде кёксюл ташчыкъланы джыйыб, аланы баш бармагъым бла башла бармагъымы арасындан ётдюрюб кюрешеме.

Аты Керти болгъанына Керти, эшта, разы болур. Башымдан энтда тауушу чыкъды:

— Кертилик, тюзлюк ючюн мен кюрешмегенди дебми тураса? Кьолума къама, бычакъ алыб тюл, алай а ... Билемисе, мени юсюмден не айтханларын?

Мен билмей эдим.

— Межгитге джюрюмейди дейдиле; айтырын арамкъарам этмей, адамны кёзюне быргъаб иеди дейдиле; халкъны къатышдырыргъа излейди дейдиле. Бу айтыулары бирине да ийнанма сен, ийнан, алай а ийнанма. Тюздю, межгитге джюрюмейме, юйюмде джокъмуду да мени намазлыгъым! Барды! Кюн сайын анга мангылайымы ура, тешерге да джетдиргенме. Межгитге уа... Межгитге нек барама сора? Межгитни тутханла аллахны тутадыла дебми тураса, ала ма бизничаланы джумдурукъда тутаргъа кюрешедиле, межгитни сылтауу бла бизни джыртыб кюрешедиле! Да сора барыб аланы уятсыз бетлерине къарамай, аллахха къуллугъуму юйюмде этсем а! Бетден да сёлешеме, сагъыш эт, тюзлюкню излеген адам джашыртын сёлеширгеми керекди?! Мен сермеб иеме, сермеб! Хаджюкге хаджюк деб кёзюне айтмай боламыды?! Айтмасанг а аллайла кёбден кёб болурла да барырла. Бир джолда мен старшинаны кесине да айтхан эдим итсе да итсе деб! Алай эди да, аны ючюн айтхан эдим элчилеге артыкъ налог салыб, хурджунун тыкъ этиб айланыучан эди. Алай айтханым ючюн мени зыйданнга атыб, сау ыйыкъны тутхан эди, къоркъутургъа кюрешгенлиги эди мени. Къоркъамадым, айтырымы айтыб, джюрегими къандыргъан эдим. Атыма кёре джашаргъа керекме, атыма кёре!

Кимни эсе да бузоуу джыджымын юзюб, биченлигине кириб бара тургъанын эслеб, Кертини хунадан тюшерге кюрешгенин кёргенimde, мен чабыб бузоуну чиркитиб, биягъы джериме олтурдум. Хуна джанында ёсген адай гютдюлени бир-бир джыртыб, ууучуму толтуруб, ауузума къуя тебрегенлей:

— Ай тумаланныкъ, тёк ары дейме да! Алыныргъамы излейсе?! Ала адамны кёзюне кёргюзмеген зат къалмайды! — деб башымдан къычыргъанында, адай гютдюлени къатыбыз-

да бара тургъан суугъа къуйдум. Ала сюзмечикде төгерек айлана туруб, хунаны тюрбюне тизилиб тебретиле. Мен алагъа кёзюмю алмай къараб тургъанлай:

— Алайдыла чотла, каска, — деб биягъы Керти эсими бёлдю.

— Мени атам, анам бюгюн сау болсала, къаллай бир къу-уанырыкъ эдиле джашлары Керти Тюзлюк кюнню кёргенине, — деб кирпич къакъмай, кёзлерин сууну ары джанында къабырлагъа чыракъ ийди... Бираздан а:

— Э-эй, анам болса, атам болса, ёлюм болмаса, ёлгенлеге вийиш болса, дозах болмаса, — дей аякъларын хунадан джерге кючден-бутдан джетдириб къобду. Керти ол сёзле бла не зат айтханын мен билелмедим, алай а сабийлигимде эшитген сёзле эсимде къалыб, бюгюн да унутмай барама.

Бусагъатда сагъыш этсем, кёб затха тюрбюнеме: мени сабийлигим, джашлыгъым (меничаланы да) уллу школну ётгенди, ол школну аты — джашауду, анда мени устазларым Хаджи-Бекир, Керти, дагъыда былача халкъны несин да эджигине, юстюрбюне дери билген адамла болгъандыла. Была, былача мен араларында ёсген адамла, меннге кёб тюрлю дерс бергендиле. Къалай разыды мени джюрөгим алагъа! Аланы кёбюсю дуниядан эртде кетгенди, мени кёз туурамдан, джюрөгимден а бир джангызы кетмегенди. Ол огъай, олтуруб бир джангы затны джаза башлаб, былай джазсам деб кёлюме келгенлей: ала, ол меннге джашаудан дерс бергенле, не айтырыкъ болур эдиле деген соруу башыма келиб къалады. Тюрбюне, бюгюнню, тамбланы юсюнден джазгаргъа башласам да алай болама.

Керти кеси, мен окъуб аягъына чыгъалмагъан бир китаб болуб кетди... Нени да къоюб аны (анычаланы да) «окъургъа» керек эдим...

... Каспий тенгизде темир багъаналаны юслеринде ишленген Нефтянные камни деген шахарда айланама. Мында беш этажлы юле да бардыла. Бу шахар бла муну төгерегинде нефть чыгъаргъан вышкала тенгизде беш джюз километрге джайылгъандыла. Шахарда, машина джюрюген джолда, кинотеатр, парк да бардыла. Джерде орналгъан шахарладан муну башхалыгъы неди десенг, мында сабийле джашаргъа болмагъаныды.

Айлана барыб, оранжереягъа тюртюдюк. Анда битмеген зат джокъ! Багъаналаны юслеринде этилген сад! Садны

ичинден бир къарт чыгыб келиб бизни бла саламлашханьнда, аны Кертиге ушатыб, джюрегим чанчды. Сакъалы эди Кертиге ушагъан. Къарт, азербайджанча селеше, бизни, алай дегеним, иран джазыучу Жалени, узбек джазыучу Зульфийаны, мени, белгили джырчыла Муслим Магомаевни, Тамара Синявскаяны садны ичине элтди. Тюбюнде тенгиз толкъунла рахат ойнай, башында уа сейир сад джашнай!

Усталыкъ этиб бу садны ёсдюрген ма бу къартды. Терекден юзюб-юзюб, бирерибизге бирер лимон берди сау-гъагъа. Ол лимон джыйырылыб, ташча къатыб бюгюн да менде сакъланады. Ёзге, ол джангыз тюдю: Болгарияда къарампил (гвоздика) ёсген плантациягъа баргъаныкъда, партияны Велинград шахар комитетини секретары Илия меннге саугъагъа берген акъ къарампилчик да къатычыкъ болуб, аны бла биргеди. Сибирь тайгада кедр тереклеге къарай баргъаныкъда, алайда бизге тюртюлген Федул акка меннге кедр гагаракны бергенинде, аны ауурлугъун къолум кёлтюремегенча болгъан эди. Ол гагаракны юсюнде чёртлеуюклери къургъакъсыб, бусагъатда зыр деб къую-лургъа джетселе да, ол да ююмде сакъланады.

Керти, ол мен таныгъан джыллада къарыуу джетсе. Хурзукну онг джаны къотур къаяланы барына терек орнатыр эди; аллыбыз чегетден а, амал табса, бир адамгъа бир чыбыкъ кесдирмез эди.

Джангы джашау Кертиге асыры кеч келди. Кеч. Эски дунья Кертини къарыуун алыб бошагъан эди.

Къартла. Ала болгъан джерде огъур да болады, джюрегингде рахатлыкъ да джашайды. Аланы не ишден да къоркъмагъан къоллары джерни джасай биледиле. Джашау-ну философлары да аладыла.

Джашау

1

Бизни арбазыбызгъа арба кирсе, асыры тардан бурулуб ызына чыгълмай эди. Арбазны эки бёлюб бир джанында тахталарыбыз болуучан эдиле. Тахтала бла арбазны арасында чырмауукъ ханс джабыб туруучу чалман буруу бар эди. Хурзукну башындан аягъына ётген джангыз джол (анга уллу джол да деучен эдиле) бизни юнню аллы бла оза

эди, ол джолдан тыгъырыкъ айырылыб, ол да бизни юйню джаны бла тийреге чыгъа эди.

... Тахталада келин битдирмеген бир зат джокъду: тюркьобуста, турма, чюгюндюр, быхы, гин, пурч, чёблеу, кьудору, сарысмакъ, къарампил, сохан. Келин къарай билгени себебли, джайны узуну тахтала джашнагъанлай, шатыклай турадыла.

Бизни тийреде бир джангыз юйню тахтасы джокъду, арбазлары джокъну орну болгъаны ючюмюдю, огъесе тахта кёгетге юренмегенлери ючюмюдю, билмейме. Бизге уа ауругъаны, сызлагъаны болгъан келиб не турма, не кьобуста, не да башха кёгет тилей:

— Ашха бир ачылырмы эди деек, Нюрсолтан, биягъы сен тахталарынгдан бир джукъ берсенг, — деб келселе, келин не джумушун да кьобуб, керекли кёгетни алыб, алайда хуна тюркюнден урлаб келе тургъан суучукъда ариу джуууб, бериуюченди.

Мен кёзюмю айыраламай тыркыкдан келинге къарайма: аны субай саны, чалман бурууну эшигинден бир тынч, бир ариу ийилиб киреди; джашнай тургъан тахталада не бош хансчыкъны да басыб ачытама дегенча, аягъын джерге алай салады; тахталада ёсген кёгетле бла келин бир-бирини тилин ангылай болурла — «мени ал, мени ал» деб келинге кеслерин теджеб тургъанча кёзюме алай кёрюнедиле, башха адам кирсе уа, къаш-баш тюркюрик болурла...

Ариу джууулгъан кёгетлени тилей келген адамгъа берсе, келинни огъурлу кёзлерине огъур артыкъ да бек чабханча кёрюнеди — адамлагъа берирге, не бла болса да джараргъа суймеклик аны баш шартларыны бири болгъанын тийре бары билгенликге, мен а ол заманда билмей эдим.

Тахталаны арасында къаранчха кьуру да турады. Ол тахталаны къанатлыладан кьоруулагъан бла бирге, «кёз да тиймез» ючюм салыннганды — сау тийре суу алыргъа Кьобаннга, отун этерге, мал кыстаргъа Джуртха, Туугъанчыкъны, Донайны тирменлерине бизни юйню джаны тыгъырыкъ бла джюрюйдю, аллыбызда джол бла да чепкен сокъгъанча джюрюйдюле, сора анча адамны ичинде уа «аман кёзю» болгъан азмыды!

Тахталаны уллу джол таба мюйюшюнде джаппа-джангыз бир сары эрик терек да ёседи, алай а аны эриги бизни ауузубузгъа тиймегенча къалыб кетеди — кёгетти джетер-джетмез

джащчыкъла кече бла джыртыб кетиучендиле. Къалай эсе да ол жангыздан башха терек ёсмейди, тириле келиб мууал болуб къалыучандыла, тамырлары ташха тирелиб бола болур алай.

Келин тахталада тюрт-мюрт этеди, кёчюрген эте болур, кёбюсюне алай айтыучанды. Зубай бла мен тыркыкда гинджи ойнайбыз. Адетича, Зубайны кёйюнунда сабий, ол джунчутса да Зубай «суу агъачдан» бир кесекге къутулгъанына, аны джитча кёзлерин кёрмей биразны турлугъуна къууаныб, оюннга кесин бериб, зауукъады.

Къанитат тыркыкны онг джанында чепкен агъачны къуруб, чепкен согъады. Джолтун озгъан эркишиге, уллайгъан тиширыугъа кёлтюрюлмей къалмайды.

Айшат да къошдан эниб, къыруу ийнеге узун хуюн суууруб, чарыкларына баджош териден жангы олтанла сала турады.

Тюш кёзюудю. Тёрт аягъын да кёкге тургъузуб, иссини кёлтюрелмей, ит арбазда къаланыб тургъан илкичлени салкъынында джатады. Ачылыб тургъан ауузларында иничге тилчиклери къыл къобузну къылларыча титирей, тауукъла да юслерине зыгъырма дегенни чачыб, сойланадыла.

Къайда эсе да эшек окъугъан таууш да чыкъды. Алай а ма:

— Ёсмей къаллыкъ, къайда айланаса эртденли? Бусагъат юйюнге кел, ёлгюнг келсин мени аллыма сени! — деб ол къынгыр белин андан да къынгыр этиб, «суу агъач» тыгъырыкъдан бери ийилгенин кёрюб, келин топракъ джугъу къолларын аллына тута, тахтадан ёрге къобду:

— Ахырсы, сабийни къачын этмей алай къалай къаргъайса? Бу сабий кеси сабийлик кёрмегенлей сеннге сабий асырайды, сен а къаргъышдан ёзге анга бир ариу сёз айтмагъанлай джашатаса, — деди.

— Сабий тутхандан озуб, юйде азмыды аны иши, башыма джетгенни мен кесим билеме, Халлюуну анасы, — деди анга «суу агъач».

— Ол кеси сабий болгъанын а билмейсе, алаймыды? Къаралыр керекли башын чыгыр этиб тургъанынги билмейсе; ашар, киер керекли асыры къарыусуздан джамызындан джарыкъ ура тургъанын билмейсе! Не зат эсенг да бир ташджюрексе, джапынга голия сени! Сёлешмезликни да сёлешдиресе, сеничаны не эшитмегенме, не кёрмегенме! — деб келин къолларын джууаргъа ийилди.

— Къалай этейим да мен, Халлюуну анасы, беш эркиши, беш кыз сабий бойнумда...

— Да сора барысыны ауурлугун да бу онгуз сабийни аркъасына къала, селеше да билмейди джарлычыкъ, келтюрлюкдю бюгюлюб сыныб къалгынчы, — деб келин башын ёрге келтюрмегенлей джууаб этиб, — ёксюзню гютдюсю уллу керюнюр дегенлей, бу сабийни къарыуу неге да джетерикди деб сени акъылынг алайды. Сенича къатыджюрек элни башындан аягына чыракъ тутуб айлансанг да табарыкъ тюлсе, — деб къошду.

— Ат басханны джер биледи, — дегенден ары келинге джукъ айталмай, «суу агъач» зугулуна атлай, бизни юйден ёрге ташайды. Зубай джарлы уа ол тыгырыкъдан керюнюр-керюнмез, къойнунда сабийни да кючден-бутдан келтюре, къаурала кибик бутчуклары къыйыла, тыгырыкъ бла ёрге айланыб, «суу агъачны» аллында юйлерине кетиб барады. Мен, Зубайны хар джолдача бюгюн да асыры джазыкъсын-нгандан не этерге билмей, джюрегим къайнайды. «Суу агъачны уа» (къырыу ийне да деучен эдиле анга, сюеги узун къынгыр болганы ючюн) керюб болмайма. Аны джитча кёллеринде чырта джылыу эслемегенлей къалдым.

Келин ёмюрюнде ауазын келтюрюб эшитмегенме, ол кюн Хадижатха, алай дегеним «суу агъачха» айтханыча, кёлуне келгенни бетден, бирча акъырын ауаз бла айтыб къоюучан эди. Ол айтхан сёлзени башха адам айтса, орта хыныгъа кетерик болур эди, анама уа къайтарыб джууаб этелмей къалыучан эдиле.

Мен а... мен селешиб ачыууму тегеми биллик эдим, тыркыкдан секириб арбазгъа тюшюб, тыгырыкъ бла «суу агъачны» ызындан тебретим. Ол Зубайны ызындан нелени эсе да мурулдай, барады. Къаипбийланы джахтанагъа джетгенлей, алайгъа бугъунуб, къойнума салыб баргъан ташымы ызындан шууулдатханымда, «суу агъач» билегине джабышыб сылай, ташны атханны къаргъаб, къантулукъ эте арбазларына ташайды. Мен атханды деб а кёлуне келлик тюл эди, нек десенг, къызчыкълагъа таш атаргъа, садакъ учуругъа, хойнух буругъа, ашыкъ, гож ойнаргъа болмай эди, Мандалакъ а Шабадихан бла меннге кеси ойнагъан оюнланы барын юретгенди. Келин билсе, меннге ариу айтырыкъ тюлдю — урушхан, ургъан да этмегенлей, гезенибизге атыб биразны тутарыкъды. Къалай-алай этдим эсем

да, мен а Зубай ючюн дерт алыб, тыркыкда гинджилериме къайытдым.

Келин, бираздан хотасына чюгюндюр чапракъла джыйыб, тахталадан чыкъды да, сора юйден уллу агъач чараны келтириб, анга къуюб, ариулай:

— Чепкен агъачдан къоб да, бир тылы бас, ингирге чюгюндюр хычын этерек, — деди Къанитатха.

— Чепкенни аркъауу юзюлюрге къалыб, чоллагъым, ки сиуом кючден джараша башлагъанды, бир-эки силкинсем бюгюн согъуб бошарыкъма. Чоюнда, майна, урмач билиамукъ да барды, хычын тамбла этербиз, — деди Къанитат.

— Да алай эсе, ишинги хората къойма да тындыр, мен...

Ол кёзюуде бизни юйню аллы джол бла бизден узакъ болмагъан тийреге талай адам — эркиши, тиширыу, сабийле да юрюлюб, абына-сюрюне атылыб тебретиле. Аланы ызларындан дагъыда бирле. Келин бау башына чыгъыб:

— Ий-и не болгъанды, къайрысыз? — деб соргъанында, чабханын тохтатмагъанлай, бир къатын:

— Сей... Сейир... — дегенден ары джукъ айталмай, ташайды.

— Тетей, тетей, не зат эсе да бир затла болгъандыла, — келин белинде тогъузча белибауун тарта, басхычладан тюшюб Къылычлагъа джетерге мен да ызындан джетдим.

Сейир деб чабсала да, Сейир кеси джашагъан юйчюгюне кирит тагъылыбды, аны къатында киши да тохтамай, биченликле бла тирмен таба атылыб барадыла.

Юрюлюб барыб, халкъ тирмен илипинни джанында сын болду. Мен да, къуйрукъ учуча, келинден айырылмай барыб сюелгенимде, акъырын сюзюлюб келген кём-кёк тирмен сууну тюбюнде кып-къымыжа бир сабийчикни къатыб тургъанын кёрюб, сейирсинирге, сейирсинмезге да билмей, анамы бутуна чырмала, къарайма. Сабийчикни ауузчугъуна агъачдан кергишчик салыныб, эки эринчиги бир-биринден айырылгъанды; бир бутчугъу джокъду, буту кетген джеринде этчигин суу тарай турады...

Адамла гъаж-гъуж болдула. Бары да бирге сёлешгенлери себебли, бир-бирин киши ангылай болмаз эди.

— Была къачаннга дери тёзерикдиле бу къахмере?!

— Къуру ала бла къалса уа айхай, бютеу элни бетине къазан къара джагъыб къойгъанды, тарс деб атыллыкъ.

— Къайдады эке Сейир энди, сабийин буууб суугъа атыб! Таба билгенича асырай да билсе уа.

— Къалай асырар эди, ахырсы, сау элде гыбышы асырагъан ким барды, чыракъ этиб излесенг да табарыкъ тюлсе.

— Дыды, дыды, дыды! Хурзуклай болугъуз деб ма энди юч ёзенде къаргъышха айтырлай болдукъ да къалдыкъ.

— Къарнашлары уа къайдадыла ол гаджини?

— Да башларын ёрге кёлтюрелмей тура болурла, юйлерине кириб.

— Кесин джангыз бир юйге атыб турсала, ол да саякъ айланмай не этерикди?!

— Да бир кере бир эр атлы болгъанды, эри ёлгенми этгенди, огъесе къойгъанмы этгенди, билмейме, андан сора уа ма былай саякъгъа кетгенди да къалгъанды.

Ол тиширыуну джууукъларыны ауузларындан сёз чыкъмай, бу бедеш башларын энишге тутдургъанды, къалгъанла уа айталгъанларын силдеб, налат берелгенлерин къуру Сейир бла къарнашларына тюл, бу тийреге саудан бериб, чачыла башладыла.

— Бизни тийре сабыр болугъуз, гюнахсыз сабийге джерин табдырыргъа керекди, — деб бир эркиши адамларын тегерегине джыйды.

Алындан артына дери келинни ауузундан бир сёз чыгыб эшитмедим. Мени къолумдан тутуб, юйюбюзге тебрedik. Сейирни юйчюгюне джетгенлеринде, адамла келепенден джанлагъанча, джолну бирси джаны хунагъа къысылыб, алай озадыла. Терезеси болмагъан ол гитче юйчюкню эшигине уа бир къара кирит тагъылыб, юйчюк бырнак турады. Сейир а къайда къыстырылыб, къайда къалтырай тура болур...

Мен Сейирни къуру да кёрюучен эдим — бизни аллыбыз бла ёрге, энишге да озуучан эди. Орта бойлу, тогъуракъ, чырайлы тиширыу. Келинни тахталада, неда юйюбюзню джаны гардош бачхабызда кёрсе:

— Бачха толу болсун, — демей озмай эди.

Келин ауузундан сёз чыгъармагъанлай, юйге келдик. Бюгюнюм-бюгечем да кёзюмден кетмеген, эт кесеклерин суу тарай, ауузуна кергич салыныб, илипинде кулдагъа тирелиб тургъан ол сабийни юсюнден сагъыш этсем, анамы ол кюн халын ангыларгъа излейме. Сейирни терслегенлеге нек къатышмады? Кеси бизни арбаздан тышына бошламай ёздюре, Сейирни тюзге санамагъаны хакъды. Огъесе, кар-

гыш сёзлени билмегенден кьатышмаймы кьалды? Мен анамы ауузундан «тумаланныкь» дегенден башха ёмюрюм кьаргыш эшитмей кьалдым. Гюнахсыз сабийден бошагыяны ючюн Сейирге ачыуу кьайнай болурму эди? Не уа болур болгьандан ары адамланы кьатылыкь излегенлерин ушатмагьанлыкьмы этди. Кьалай-алай болса да бу затха анам кьалгьанлача кьарамагьаны белгили эди.

Халкьда джюрюген адетлени кючлю тутса да, анамы кесини акьылы-оюму бир-бирде аны ол адетлеге кьаршчы тиреб да кьоюучан эди.

... Биз юйге кьайтыргьа, озгьан адамладан Кьанитат халпар билиб чепкен агьачдан кьобуб, бау башына чыгыб тура эди. Аны алай чыкьгьанын анам кёргенлей да онгсунмады:

— Адам кьызыу джюрюген заманда бау башында неликге сюелесе, балдыргьан кьаурача, ахырсы? Кир юйге! — деб Кьанитатны алайдан кьыстаб, кеси Хаджи-Бекирге джангы этиле тургьан гебенекни юйден алыб чыгыб, джагьасына кьара сахтиян тигерге олтурду. Башын сагыш басыб тургьанын сезгеним себебли, мен келинге тилимде айлана тургьан сорууну соралмадым: ол сабийчикни бир бутчугьуна не болгьанды деб сорлукь эдим...

... Кёб турмай Сейирни ёлюгон сууда табдыла. Кьарнашлары кёпюрден атхандыла дедиле.

2

... Гинджи ойнау кьызыу барады. Шабадихан бла мени энчи «юйлерибиз» бардыла! Юйлени ичлеринде уа тапхаларыбыз, тыбырларыбыз, орундукуларыбыз. Орундукуда Ханбаладан башха гинджи джатмайды. Гинджилени меннге Кьанитат этиученди: быстырчыкьгьа джюн чырмаб, чыбыкьчыкьны бир джанына чанчыб, юсю бла халыланы кёнделенине, узунуна да чалышдырады. «Клисаны кьачыча» деб Кьанитат алай айтса да, клисаны да аны теппесинде кьачны да мен огьай, кеси да кёрмегенди, Хаджи-Бекир Пёлкде кёрюб келиб айтхан болур.

Ол чыбыкьчыкьгьа дагыда кёнделен бир чыбыкьчыкь байласа, кьоллагьа саналадыла. Гинджиле барысы да бирчадыла, алай а кьайсы болса да бирине Ханбала деб ата-санг, ол бийлери болады да кьалады.

Бизни гинджи юйлерибиз хоншудула, аланы ичлеринде «джашау» кьызыу барады: гинджиле ушхууур этедиле; юй

джыядыла; кечеги тойла болдурадыла; кьолтукь-кьоюн алыб бир-бирине кьонакьгьа джюрюйдюле; «машина» бла кийим тигедиле, Ханбала уа «бёркюн» джелпегей кьаблаб, орунга сыртындан тюшюб, буюруб тургьандан ары кьолун сууукь суугьа тийирмейди.

Меникелча болмай, Шабадиханны гинджилери джарым лаудандан, сау пайдан кийинибдиле. Шабадиханны кесини юсюнде да кёк атлес чепкени, исси кюн болса да башлы сары чурукьлары барды. Келин джашауну не кьыйын кёзююнде да не кесини, не бизни юсюбюзге джон чепкен салмагьанды — учуз болса да кьумачдан кийдиргенлей ёсдюрдю. Мени юсюнде чепкеним узун джентли, мийик джагьалы мекерья чепкенди.

Тийреде джангыз бир сабийде да болмагьан, Шабадиханны «мияла» гинджиси да кьютюне белликни белине кьысыб, «тёрде» олтургьанлыкьгьа, Ханбала анга да не суйсе аны буюрады. Шабадиханны анасы, эгечи ол гинджини арбазларындан чьгьармаучандыла, бюгюн Шабадихан кьаллайла эсе да мысхьтханды.

Хурджунларын кьолан суу ташчыкьладан толтуруб Мандалакь да келди. Ала «кьойладыла». Агьашчыкьладан эрлей эки юзгере «ишлеб», Мандалакь «кьойланы» ичлерине ийди: бир юзгере Шабадиханлыкьы, бири меники. Кеси уа эки юзгерере да «сюрюучю» болду. Ханбала кьонакьгьа кьайсы «юйге» барса, Мандалакь аны «кьойларындан» кьурманлыкь этерге керекди.

Алай а тохта... Шабадиханны Ханбаласы мени гинджилериме кьонакьгьа келди, Мандалакь а кьалын, кьара кьашларын тьюйюб:

— Кесерик тюлме! — деб тохтады.

— Нек сора? — деб биз экибиз да бирден соргьанкьда:

— Сиз экинг да барыб тохтагьан кьарангы адамласыз! — деди.

— ?!!

Бизни тилибиз тутулуб кьалгьанын кёрюб, айыртды:

— Энди байла болдукь толдюле. «Ханбала! Ханбала!» деб тегерегине неликге айланасыз?! Ол не этеди? Бир джукь ишлемей, сыртындан тюшюб джашайды, сиз а, суубашла, «Ханбала, Ханбала» деб! Мен анга кьой кесер дебми турасыз? Кесмеге эдим бир да! Сакьлагьыз ол да, сиз да! Ненча «кьурманлыкь» этиб тургьанма мен анга! Нек эте эдим, башым сизге ушаб этиб тургьан болурма. Бусагьатда уа ма бу «семиз боз иркни кесейим» да Ханбалагьа андан бир тишлик чьырылдатсагьыз, эшитме-

дим демегиз, байла кѳуру да эт ашаб тургъандыла. Ол хаман джумуш этиб тургъан гинджиле ашасынла да Ханбалагъызы сарыуу кесе турсун...

Биз джукъ да айталмай, ауузубузну ачыб кългъанбыз, Мандалакъны сѳзю бизге кълчан да законду...

3

... Келин кѳолу джукъгъа да тиймегенлей, атамы мастерскоюнда мыдах айланады. Мен да биргесинеме. Къараб къарагъынчы, къайдан келиб кълды эсе да кѳулагъыма сюрме таууш келиб, кесим да джонгурчхаланы шыбырдатыб айланганча болама. Юслерине мычхы умурла джабышхан къара ышымла, къарасауут салынган билеучюклери бла ышым баула, терен галошла къайдан эсе да бир узакъ тюшден келгенча кѳзюме кюзгю болуб кългъандыла. Не кюрешиб да атамы бетин тюзетелмейме — былай «кѳре» башлагъанлай, ол акъ джабыуну тюбюнде бузлаб тургъан адам «келиб» къллады...

Анамы кеси кеси бла сѳлешгени, ол мен кѳоркѳуучу акъ джабыуну кѳзюмден тайдырады.

— Кълалай сатхын муну барын? Баудагъы не айтыр... Экинчи да бир ѳлюр ол анда... Алыргъа излегенлени уа чиркитиб кѳчюмден келмейди — бир-биринден джашыртын келиб, багъа кѳшуб кюрешедиле. Дорх этилген джердеча. Гюрбеде унубуз джукъарса да, аллахха шукур, джангы гардош джетеди. Ачхабыз болса, орта кюн базарда нартюх алыргъа боллукъ эди, алай а...

Анама аз-буз тынгылай, чюйге тагъылыб тургъан «сарыубек башдан» кѳзюмю айырмай къарайма: керилиб тургъан ауузунда мизлеча азау тишлери; териси джим-джим джылтырайды; бу башдан тохтамай тамыб тургъан джау, тюшген джерин къаралтыб турады; джити хамхоту, узун джаякълары эчки башха ушайдыла...

Атамы кълкълбузу да шум болуб, тагъылыб турады...

— Хулгусуз кълалыб кетсем да сатарыкъ тюлме, — деб би-гыгы анам эсими бѳледди.

Бу оноуда бегиб бошагъанына разы болгъан болур, хотасында алгъынча джонгурчхасы-заты да болмай, эшик таба тебрейди, мен да ызындан барама.

— Сатарыкъ тюлме, аны сатыб, сора Сыйрат кюн сени бетинге не кѳз бла къарарма, Баудагъы?! — дей, мени алымда таш басхычла бла тыркыкга ѳрлеб барады.

Ючюбюз да отджагда эртден ушхуургъа чёгебиз — тепсиде гардош бла бышлакъ. Бу хар юйде да суюб къабуучу ашланы бириди.

— Сарубек башны тагыб, джауун да джерге тамыздырыб нек турасыз? — деген маталлы бир соруу береме.

Келин, бир уллу ишни этгенча, гардошну къабугъун эслеб арыта, хапар айтады. Мен ол хапаргъа, Хаджи-Бекирни таурухларына тынгылагъанча, сейирсиниб тынгылайма. Ол кюн ала-чула ангылагъан эсем да, «Сарубекни» хапары ма бу эди.

... Джылла бла хурзукчула, Къобанда бир мазаллы джаныуарны къап-къара джылтырауукъ сырты ташая да къалкъа тургъанын кёрюб, анга сарубекди деб бирлери, башка къауумлары да Суу анасыды деб тургъандыла. Андан къоркъгъандан суу алыргъа тиширыула къауум-къауум болуб джюрюгендиле; малгъа суу ичирирге баргъан эркишиле да аны кёрюрге бир да суймегендиле. Алай болса да ол «сарубекни» къолу бла тутуб, кёзю бла кёрмей чыдаймагъан эркиши чыкъгъанды. Ол, мени эгечим Байдыматны алгъыннгы эри, бёгек адам, уста джюзе билген Сагъит болгъанды.

«Сарубек», джаз суу балаланнган кёзюуде, Джуккаланы кёпюрню бедженини джанында кёрюне да ташая тургъанды.

Сагъит аны тутмай къоймазгъа кеси кесине ант этиб, кюнлени бир кюнюнде нёгерлери бла бирге суу бойнуна энеди. Бу хапар эрлай элге джайылыб, «дуния» ары мыллык атады. Къобан саз бет алыб, къобалгъанын къобуб барады. Сагъитни белине манс джибни байлаб, къыйырын суу джагда эм къаруулу джашлагъа тутдурадыла. Къолуна дагыда бир джибни алыб, Сагъит кёмеуолде думп болуб къалгъанында, тиширыула къычырыкъ-сыйыт ачадыла, «Сарубекни сырты кёрюнеди, Сагъит да кёмеуол тюбюнден чыгыб, аны ызындан мыллык атады. Алай а, энтда тас — суу гюргеб алыб кетди деб, адамла хахай этедиле.

Огъай, Сагъит сууда тамам да чабакъча джюзе, «сарубек» бла къазауатха киргенди: джетиб, аны белине джибни атама десе, сыйдам санлары сыбдырылыб чыгыб кетедиле; Сагъит андан къадалса, ол Сагъитни кёмеуолге алыб киреди.

Сагъит къаруун бошаргъа джетсе да («сарубекге» да татыгъан болур эди) къаллайла эсе да «сарубекге аркъан

атыб, джагъадагъыла экисин да тартыб суудан чыгъарадыла. «Сарыубек» а сарыубек тюл-чабакъ. Бу джерледе ёмюрледе болмаучу ыргъай чабакъ къайдан эсе да аджаша келиб къалыб кетгенди. Къойну кесгенча аны алайда кесиб, тиллерине тийсин деб юлюш-юлюш этиб, хар кимге бередила. Кюеую тутханы ючюн, эт юлюшюню юсюне чабакъны башын атама теджейдиле.

Кёргюнчюге деб атам ол башны мастерскоюнда чюйге такъгъаны бла, 1943-чю джылда да тура эди. Чабакъ сау заманда бу башны (анга кёре саныны да) уллулугъу, билмейме, къаллай бир болур эди, мен чынг артда кёрген заманымда да эчки башы тенгли бир бар эди.

4

— ... Сен Халлюугъа «Аптиек» чыгъарт, намаз керекни билдир. Ол дуняда сенден сорлукъдула бу джукъ билмей къалыб кетсе, сенича окъууу болгъан адамны борчу да барды, — деди бир кюн келин, къып-къызыл кёмюрлени къысхач бла отдан алыб итиугъа сала тургъан Къанитатха.

— Да школ ачыллыкъды дейдиле сора «Аптиекни» мынга къачан окъутурукъса? — деди Къанитат итиугъа джел этдире.

— Бир тукъум бир школгъа барыры джожъду, къыз сабийни иймеге эдим мен! Не уа, школланы юсюнден хапарланы эшитесе бек ариу...

— Аз хапар джожъду, барына да тынгылаб барсанг... — деб Къанитат джаякъларын кёбдюрюб, итиуну тешиклеринден кёмюрлени юрюб кюрешеди.

Мен а, адетимча, къууушда олтуруб, киштикни да къойнума алыб, мени окъуууу юсюнден сёлешгенлерине къулакъ ийгенме. Мандалакъ, Шабадихан бла меннге айтырын айтыб бошагъанды, ол айтыудан биз экибиз, эски дунядан къалгъан къарангы адамлабыз, ол себебден бизни окъутургъа да боллукъ болмаз...

— Сени бла мени борчубуз — мынга намаз керегин да билдириб, къуран чыгъарыргъады, бу затда сен матухлукъ этмей, къолгъа ал, муну кёб айтыры джожъду, — деб келин чырмалыб тургъан темир бетли чепкенни седиретиб, къарлай башлады. Аны джармалыкъгъа Хаджи-Бекирден ийиб сатдырыб, Къанитатны гинджилигине джукъла алыб къошарыкъ болурла.

— Сен юйде болсанг, Халлюу меннге тынгыламайды, окъурукъ да тюдю, — деди Къанитат капот чепкенини юсюне суу кисей джайыб, итиу ура.

— Да сора ол сени айтханынгы этер ючюн, мен юйден кетиб айланьргъа керекме, алаймыды? Кетиб айланган огъай, орамда, не биреуню арбазында артыкъ кёрюнюрге да излемейме. Окъут, юрет, — деб чепкенини аудура да къарысы бла къарлай, къары санын санаргъа да унутмай айтды.

Келин кеси заманында не «Аптиек», не къуран чыкъмай къалгъанына къуру да ёкюннгенлей туруучанды, мен да алай къалыб кетмез ючюн Къанитатха буйрукъма дегенни берди. Намаз керегин а биледи, анам беш уахты намазын къоюб мен билмейме, ол огъай, ауругъаны-сызлагъаны болса да, орунда олтуруб намазын этиученди.

Талай кюнден мени окъутуу башланды. Къанитат «Аптиекни» ачыб, ол айтханны мен да ызындан айтыб барырымы ангылатды.

— Элиб де.

— Элиииб.

— Би.

— Биии.

— Ти.

— Тиии.

Къалай эсе да бу тюрлю сёзлени созуб айтырым келеди.

— Джангыдан айт: элиб.

— Э-э-лиииб.

— Ахырсы, къалайгъа дери созуб барлыкъса, билезикни созгъанча?

— Сен созаса да къуран окъусанг.

— Мен созмайма, окъугъан этеме.

— Сен джырлагъан этесе, — дедим.

— Къуранны джырлайды дерге джарамайды, гюнахды.

Къанитат а къуран окъуса, сюек тийгич бла тизгинни башындан аягъына дери кеси кесине «кёргюзе» окъуучусун мен билеме, ол себебден:

— Джырлайса, джырлайса! — дедим.

— Болдунг энди, ауузунгу тый да, къолунг бла кёргюз элиб къайсы эсе да, — деб Къанитат «Аптиекни» ачылыб тургъан бетин аллыма тутду.

— Ма, — деб тырнакъ учум бла бир сызчыкъланы басыб, къагъытны тешик этерге аздан къалдым.

— Сени джырлагъанынг да гюнахмыды? — деб энтда соруу бердим.

— Нек болады гюнах, тюлдю. Элибни уа тюз кёргюзюб да кьойдунг, энди унутмазмыса?

— Къайдам. Элиб не затды?

— Сен былай соруб турууунгу кьой, — деб китабны къа-тыбызда шиндикчикге салыб, тыркыкдан юйге кириб кетиб, кьыпты алыб чыкъды.

— Бери тут тырнакъларынгы, «Аптиекни» тешиб ата эдинг да, — деб мени тырнакъларымы кесе башлады. Кесини бармакъларыны (не ючюн эсе да сегизине), тюенене кына салыб, байлаула бла байлаб, бюгюн тешгенди да энди тырнакълары кызылла болуб, джылтырайдыла. Кимге болса да тийреге келинми келликди, огъесе ыстым тойму бол-лукъду, къайдам. Къанитат тойгъа хазырлана болур... Мени тырнакъларымы да кесе, мен унутуб бошагъан сорууума джууаб этеди:

— Элиб а элибди, «Аптиек» андан башланады, аптиекни бошагъандан сора кьуранны алай башларыкъбыз, — деди.

— Мен кьурандан кьоркъгъан этеме.

— Сора несинден кьоркъаса, тели?

— Сен ауазларынгы андан бересе да?!

— Алай а алайды.

— Джоханим да, азабла да, ёлгенден соруу алгъан да, Сыйрат кёпюр да кьурандадыла. Мен аладан кьоркъгъан этеме.

— Мен да, — деб Къанитат алай айтыб ийиб, айтханынамы сокьуранды да, — болду энди, гырылдаб башласанг кесинги тыялмайса, бир тынгылаугъа кетсенг а сенден адам тартыб сёз алалмайды. Айт «би».

— Биини.

— Созма дейме да.

— Биини, — деб дагъыда создум, созарым келиб.

Къанитат не эсе да бир сагъышха кете, «Аптиекни» джабды. Неликге айтды эсе да «бусагъат» деб юйге кириб кетиб, сора чыгъыб, мени кёзюме тилеген халда къарай:

— Сен мени джанымча сюйген эгешчигимсе, Сапиятха бар да сора...

Андан ары айтырын айталмай, бираз мычыб:

— ... Бар да, сора ма муну бер, — деб инджиле тигилген бир пай кисетни дженгинден чыгъарыб, анам юйде болмаса да төрт джанына кёз джетдире, меннге узатды. — Сапият а немеге... берир, — деди.

— Актибистге? — деб мен дженгил сездим.

— Хо, Хамзатха, — деб Къанитат мени алай эсли болгъанымы огърады дейме. — Келинге уа ауузунгдан сёз чыгъарма, болсунму?

— Сен меннге къуран окъутмазмыса?

— Къураннга дери, билемисе, Къобанда нелляй бир суу саркъарыкъды?!

Аны уа билмей эдим.

— Не айтсанг да этерме, «Аптиекни» да чыгъарма, кисетни да элтейим...

— Келинге да айтмазмыса?

— Айтмазма, къуран окъутма ансын. Мен андан къоркъгъан этеме.

— Болсун, болсун. Ары дери...

— Ары дери кёб сууму саркъарыкъды?

— Хо, хо, чаб, келин келгинчи эрлай барыб кел.

«Аптиекден» биринчи дерсибиз алай бла бошадды.

Ол кюнню ингиринде огъунакъ мени намазгъа юрете башладыла. Келин бла Къанитат абдез алыргъа олтуруб, «биз къалай этсек, сен да алай этиб бар» деб буюрдула: алача мен да сууукъ суу бла бетими, къолуму, аякъларымы чайкъадым. Джайгъы ингирде хауаны ауурлугъу ючюн болур эди, бетиме, къолума ол сууукъ сууну тийгенин онгсундум. Андан сора келин бир намазлыкъгъа кириб, Къанитат бла мен да башхагъа киргеникде, намаз керекни тышындан айтхан адет болмаса да Къанитат меннге деб тышындан айтыб, мен да ызындан къайтарыгъа кереклими ангылатды. Къулакъ къагъыуну, къолларынгы эки бутунг бла сылджыратыуну, белинге (къарнынга) салыуну, кёкге къалкъдырыуну, тобукъланыуну, намазлыкъгъа баш урууну, къобууну, дагъыда тобукъланыуну, айтыргъа, намазлыкъда кесими къымылдагъанымы барын бир сейирге санаб, джаратдым. Мен онгсунмагъан, Къанитат айтыб баргъан тюрлю сёзледиле, ала не сёзле болгъанларын билмейме, тилим бурулуб да айталмайма, тирелиб тохтагъаным сайын Къанитат «айт» деген магъанада чыначыгъы бла мени башыма тюртеди.

— «Аллаху акбар» не затды? — деб сордум.

Сёлешмегенлей келин кесини намазлыгъындан мени тюртгенинде тентиреб, ызыма сюелдим — намазлыкъда сёлеширге болмай кёре эдим.

Иги кесек заманны сюелиб, намазлыкьдан чыкьгьаны-бызда кьууаныр керекли кьалмадым. Келин намазлыкьда талай заманны сюелиб, шыбырдаб туруууна кьуру да сейирсиниучен эдим. Бир джолда уа «ким бла шыбырдашаса?» деб соргьанымда:

— Кет, джарты, кет, мен аллахутагьалагьа айланыб сёлешеме, — деди.

— Ол а?

— Не «ол»?

— Ол сени кёремиди?

— Ол хар кимни да кёреди.

— Мени да?

— Сени да.

— Сора меннге Шабадиханныкьыча мияла гинджи нек бермейди да?

— Неме... Ма, согьулуб-басылыб хазыр болгьан чепкени-бизни сатаргьа Джуртубай улу Пёлкге барса... Ансы мында сатылмайды аллай гинджи.

— Аллах кёкден нек атмайды да меннге?

— Сёлешме бош затланы, кертда дегеннге, аллах гинджи кьайгьылыды хо...

Бу ушагьыбыз эртдерекледе болгьан эди, бюгюн а экинди намаздан сора ауузланыргьа олтургьаныкьда:

— Бир-эки ауаз айтчы, — деб келин, адетича Кьанитат-ха буюрду.

Кьанитат ауаз бергенден эсе табу этиб да ийнар айтырын, джырларын сеземе, алай а анамы сыйын кьуру да кёлтюрюб джашагьаныбыз себебли, бурулуб анга джууаб этген юйдегиде чыкьмагьанды. Ол да бизге ауазын кёл-тюрюб сёлешмегенлей дуниядан кетди. Мени ауазладан кьоркьгьанымы биледи, алай а кеси динни кючлю тутханы себебли, «улуу окьууу» болгьан кьызыны юсю бла не да этиб меннге динни сингдирирге излейди.

Гугурукча кьычыргьанын ырысха санаб, келин бюгюн бир улуу сары тауугьубузну кесдиргенди да, черкес элге эрге баргьан бизни тийреден Тауджан юретгенча либжа этгенди. Тийреде тауукь эт ашагьан сан бир адам барды, Тауджан юйлерине келиб, тауукьдан либжа этерге юретиб кетгенди, энди тауукь кесиб аны этмеген джокьду, алай а ма бусагьатда биз эте тургьанча, ол юренмеген ашларын тамакьдан эндирилмейдиле. Кьанитат да либжаны кьашыкь бла ары-бери эте, не эсе да бир ауазланы бере башлагьанын-

да, мен кюндюз чабыб-джортуб арыгъан болур эдим, кёз-лерим бир джукъну да кёрюрге излемей, кысыла, башым да орнунда туругъа унамай, ары бла бери кете тебреди. Къайры эсе да бир тереннге кёмюле да андан кючден-бутдан чыгъа, дагъыда кёмюле да кете, эм артында уа чыкъмадым да къалдым...

— Тур, бала, тур да абдез ал, эртден намазынгы оздуруб къояса, джассы намазынгы да төлерге керексе. Тур, джаным, сен энди уллу болгъанса, аллах кечмез анга къуллукъ этмесенг, — деб келин мени акъырын кымылдатады.

Къобхан огъай эсенг, келинни татлы ауазы белляу айтханча болуб, джукъугъа тартхандан тарта барады...

Алай бла, мени намазгъа юретиуден джукъ чыкъмады, «Аптиекни» уа Къанитат, келин юде болмагъан кёзюуде окъутургъа ала эди да, сора башлар-башламаз (келин келиб къалгъынчы деб ашыгъа болур эди), мени биягъы Сапиятха чабдырыучан эди. Бу джумушларымы юсюнден анама бир сёз ычхындырмагъаным себебли, Къанитат меннге ышана эди. Джумушум а не зат эди десенг, Сапиятха тюрлю-тюрлю дарий, пай къолджаулукъланы, кисетни элтиб, андан да бир затла келтириучен эдим. Къолджаулукъларын ауушдуруу суймекликни бир тюрлю бир тили болгъанын мен къайдан биллик эдим...

Кюнлени дагъыда бир кюнюнде Къанитат меннге, төрт джанына артыкъ да къайгъылы къарай:

— Бир джерде мычыма, болсунму? Дженг учунгдан къолджаулукъну чыгъарама десенг, эшитмедим деме, — деб анамы аягъы юйден тайгъанлай, биягъы Сапиятха ашырды.

Алай къаты айтмаса, адетимча, аммачукка эте, тыгъырыкъны ёрге дуулдаб кетерик болур эдим, энди уа юйден ташайыргъа асыры ашыкъгъандан чыдамым кючден джете барыб, хуна джанында мычыб, къолджаулукъну дженг учумдан чыгъаргъанымда, бир мюйюшю тюйюмчекчик болуб тура эди. Тюйюмчекчик асыры къаты тюйюлгенден къолум бла тешалмай, тишлерим бла тешиб къарагъанымда, ичинден Къанитатны тойлагъа салыучу алтын джюзюгю чыкъды.

— Аллахха шукур, не къыйналыб къурадыкъ эсек да сени энди алтын тюйменг, алтын кямарынг, алтын джюзюгюнг барды, — деб келин Къанитатха алай айтханын мен аз эшитмегенме.

— Энди бир маркизет чепкеним, бир бууунлугъум, сора, неме... Алтын тюйреуючюм да болса... — деб кьошуучан эди Къанитат да.

... Сора ол джюзюгюн Сапиятха нек береди?! Бу зат мени кьойнума от салыб, ызыма дыбыртлаб барыб:

— Джюзюгюнгю Сапиятха нек бересе?! Тойгъа барсанг, не саллыкъса? — деб маске юргенча Къанитатха джандым.

Къанитат алгъы бурун не айтыргъа билмей джунчуб кьалыб, сора кесин кьолгъа джыя:

— Каска, нек тешгенсе тюйюмчекни?! Ким айтхан эди санга теш деб?! — деди.

— Киши да огъай. Нек бересе да? Кьалгъан кьызланы джюзюкклери болуб, сени уа болмай кьаллыкъды!

Къалай-алай десе да, иш менсиз болмазлыгъын ангылаб, Къанитат меннге энди ариу айтыб тебреди:

— Халлюу, джанчыгъым, келин келиб кьалгъынчы бар, чабдыр да кел, джюзюк меннге кьайтырыкъды, кьоркъма. Бюгюн а Сапийат муну орнуна мындан иги бир затны берликди, бар, эгешчигим, бар, — деб сора дагъыда кьошду. — Билемисе, бюгюн байрым ингирди, келин ёлгенлерибизге ийис этдирликди, тылы бассакъ, мен сеннге ма быллай бир кьалач этерме, — деб хауада кьолу бла арба чарх тенгли бир тогъай этиб «кёргюздю».

Ызыма мен кьарасауут салынган билеу белибауну келтириб бергенимде, Къанитатны бети кьан кьуйгъанча кьызарыб, белибауну эрлай кесини юшени туруучу кюбюрюне салыб, киритин этди. Алай бла, чыртда хапарым болмагъанлай, мен эки джюрекни бир этгенме. Джюзюк бла белибау Къанитат бла Хамзатны белги бериб, белги алгъанлыкълары болуб, юйленирге сёз тауусханлыкълары кёре эдим.

Сюйгенле бу «тил» бла «сёлешиб» тургъандыла.

5

Август ай Хурзукда айтыб айталмазча аламатды. Исси да тюлдю, асыры кьургъакъ да тюлдю. Бир-биринден ырджы ташла бла айырылыб тургъан тау биченликледе джугру хансны башын джылы джелчик таймаздан сылагъанлай турады. Джашил каскала джашил хансха бёлениб, аны бал ийиси башларына асыры чабхандан джырлагъанча, тохтамай джырлайдыла — джырларын джырлаб бошагъынчы джай кетиб кьалмасын деб ашыгъа болурла. Бал чибинле уа арыуталыу билмей, бал джыядыла — тегерек гокка хансдан

топ-толуду, ол себеден бал джыйган алагъа кыйын болмаз.

Бизни тийреде бусакъ терекле къуп-къуру Гитче хаджини кѣгет бачхасыны тѣгерегинде ёседиле, алгыннгы старшинаны, бусагъатда Атлыны юйюню аллында да эки бусакъ терек. Терекле акъырын-акъырын бир-бирине баш урадыла, аланы алай этериклерин излеген джелчикди.

Юйлени джанларында къуйрукъ теричиклеча гардош бачхачыкъланы кѣбюсюнде гардош замансыз къазылыб, бир-бир джерлери къарала турадыла.

Къобанны сол джанында, чегет ёзенледе, чатлада, чаууллада ёсген тюрю-тюрю кѣгетлени ийиси эл ичинде биченликледе гокка хансланы ийисине къошулуб, хауаны бир тукъум бир татлы этиб, аны джутланыб солугъандан башынг чарс этерге джетеди.

Эртдебла мал къысталганлай, тиширыула джоппуджоппу болуб, кѣгет джыярга чегетге кетедиле. Сауутларын толтуруб, асыры зауукъланнгандан арыганларын да унутуб, кюле-ойнай, кюн ортадан ингирге чегетден Джуртха чыгыб, элге айланадыла. Джуртда уа мал бары тоуб, кими бузоууна ёкюре, кими эсирикден тѣртгюллеб ойнай, отлаганны къоуб, Джангыз терекни къаты бла тар джолну тик энишге тизиледиле; къартла, джашчыкъла эшеклеге къургъакъ ёре турукъладан джюкле къысыб, неда зыгытладан балас тартыб келедиле.

Бу ариулукъга сейирсиннген, элде хазна адам кѣрлюк тюлсе — адам мында туугъан кюнкюнден башлаб, айтыуда айтылган ариулукъну ичинде ёсюб, ичинде джашагъаны себепли, кесин табигъатдан, табигъатны да кесинден башха кѣрмегенлей, ёсюб кетеди.

Хурзукда ишлерге джангы келген фельдшер Сергей «Красотище! Красотище!» деб тѣгерекден кѣз алалмай къалгъанын, хурзукчула да анга сейирсиннгенлерин айтадыла.

Ол орус сѣзню магъанасын кимден да бек эл Советни тамадасы Махамат-Алий бла къагъытчысы Деккушланы Япон иги биледиле деб тийреде хапар алай джюрюйдю. Кеслерин къарачай халкъны ара багъанасына санаб джашагъан хурзукчула «Япон» деген атха сейирсиниб тургъанлы талай джыл ётуб барады. Къарачайда адам атланы элек бла сюзгенча алыб къарасанг да, табарыкъ тюлсе быллай тюрю атны: Япон. Алай а энди юрениб бошагъандыла дейдиле. Ол ат келиб ортагъа къалай тюшгенди десенг, аны хапары былайды: Японну атасы, къайда эсе да, джерни этегинде, японлула

бла урушда болганды, андан сау-эсен кыйытыб, джаш да тууганында, сабийге атны атасы, анасы атамаучусуна да кырамай, кеси Япон деб атаб кыйганды. Уллу элни ичинде бир джангыз киши атха тэзгенликге не боллукду деген болур эдиле хурзукчула, ол атха юрениб кыалгандыла.

Япон а джарагъан джаш болуб, аякъ юсюне мингенди, тегеран, сюеги асыры узун болуб кетгени ючюн биягъы хурзукчула чам этиб, аны атына «узун» деген сёзню кыошхандыла да энди Узун Япон дейдиле. Аны атасы орус солдатланы араларында кыара таныргъа юренигени себебли, Совет власть элге киргенден сора, оналтыджыллыкъ джашын курслагъа ийиб окъутханды, энди ол кыагъытчы болуб ишлейди. Фельдшер Сергейни «красотище» деген сёзюн ол игитда ангылайды. Фельдшер а бир джолда меннге ауузу нелени эсе да айта, кёзлери да кюле тургъанларына кырамай, билегими ийне бла тырнагъан эди. Ачыгъан а этмеген эди билегим.

Бизни тийречи сокъур Юзеир, Советни мыртазагъы фельдшер бла бирге юй-юйге айланыб, сабийлени билеклерин «тырнатханды». Не чакъырыб кюрешген эселе да анала сабийлерин фельдшерге элтмегендиле «ийне бла тырнатыргъа». Элтиб а кыалай элтсинле — кыралда мюргеу джетишмегени ючюн Совет власть сабийлени билеклеринден дарман ийиб, ёлтюрюрге излейди деб хапар алай джюрюйдю. Сабийлени чечекден сакълар ючюн «тырнаидыла» деб бир джанындан да ол айтыу барды. Чечек а джыл сайын аз сабийни тумаландырмайды, ол себебден атала-анала табу этиб да салдырлыкъдыла чечек, алай а бу хапарла... Сабийлерине ажым этмез ючюн, аллах кеси буюргъан болур...

Ма болумну былайлыгъы амалтын эл Советни мыртазагъы Юзеир фельдшер бла бирге юй юйге айланыб, сабийни дженгин ёрге чюйюртсе, фельдшер да «тырнаб» кетеди.

Юзеирден а кыоркыгъан да, тартынган да этедиле: джангы джашау ючюн кыйда эсе да Хурзукдан узакъ бир джерледе кыазауат этген заманында кёзю джаралы болуб, эм артында суу кыуруб кыалганды. Белине кыуру да тагъыб айланычу уллу бычагъыны бурну джерни сыза, джашчыкъланы сукъландырады, кыуру Мандалакъ огъуна бычакъдан кёзюн айыралмай, Юзеирни ызындан азмы айланыды...

Бир кѡауум анала, таш джолда Юзеирни бычагыны бурну зынгырадагынын кенгден эшитгенлей, сабийлерин джашырадыла, алай а хурзукчуланы юйлеринде Юзеир билмеген джерлерими барды?! Излеб зат этиб да кюрешмегенлей сабийлени ол не гезенден, не баудан, не да орундукъ тюбледе гардошуруладан созуб чыгырыб, анасы бар-джокъ эсе да сан этмей, фельдшерни аллына-аллына сюеб кѡяды.

Ол «ийне» бла «тырнауладан» бир джангыз сабий да кѡатмай, чаба-джорта айланганларына адамла кѡууанганлары бла бирча, сейирсинген да этедиле. Алай бла, Совет власть сабийлени ѳлтюрюрге излейди деген хапар да, Мандалакъ кѳбдюрюб алыб айланган эчки кѡууукъча тарс деб атылды.

6

Кѡыш юйде печь кѡзыбды. Мен сыртымы анга тиреб гинджи ойнайма. Юйню терезеси уллу болса да терезени бир-эки кѳзюнден кѡалгыанына мияла орнуна кѡагыт джашыб тургыаны себебли, джарыкъ аз урады.

Кѡанитат «Зингер» аякъ машина бла ичиргиге гетен тыш тигеди, келин ичирги ийне бла джерде ичирги сырады.

— Джерлени джер иеледен сыйырыб, тенг этерге камисле кѡурайдыла дейдиле, — деди келин ичиргини юсюне тобукъланыб, ийнеге шынтахы сууура. — Гардошубуз, биченибиз да болуб, арбазыбыз да мал тутарлай амал чыгырын, аллах кѳредиди, мен бир сюе эдим; арбаз кѡуру болгынын кѳлтюрюб кѡарыуумдан келмейди, — деб кѡошду.

«Мен да тенглерим бла Бачха артында бузоуубузну кютерик эдим» — деб кѳлюме келди мени да.

— Ол бир кюн эл джыйылыу болгынында, элде киши кѡалмай бары окѡургъа керекди деб алай айтхандыла дейдиле, — деди Кѡанитат, машинаны да тохтатмагыанлай.

— Аны уа мен да эшитгенме, ангылаялмайма ансы — бары да кѡалай окѡурукъду, ахырсы?!

— Да не ангылары барды? Кѡарт да, джаш да, эркиши да, тиширыу да окѡурукъдула.

— Кет, джапынга голия, болмагыан затны айтыб айланма. Кѡайдан да билесе, ахырсы, бу хапарланы, юйден чыкмай тургыанлай?

— Сен бизни арбаздан чыгырмай тутаса, менича кѡызла уа, майна, комсомол кийимлери бла актибистле болуб айланадыла, — деб Кѡанитат алагъа сукъланыб айтханын сезиб, джюрегим джазыкъсынды.

— Аллах тиширыуну юйге джаратханды, — деб келин, узун шынтахы суурулгъан иynesи бла къолун кёкге узатъб, ичиргиге ийилди.

— Аллахны оноун сакълаб турсала, джангы джашау да келлик тюл эди, джерле юлешинирин сен да быллай бир ашыгъыб сакъларыкъ тюл эдинг, — деб Къанитат келинге ачыуун тёгюб, машинаны педалын басалгъаны чакълы бир басды.

— Кет, джапынга голия, къуран чыгъыб, намазлыкъгъа башынг кюнюне беш кере тийиб тургъанлай, аллахха къаллайла айтаса сен. Аллах, кеч муну кесинг, сеннге иynанады, ауузу алайды ансын, — деди.

Ичиргини сырыб бошаб, келин да, Къанитат да анга тышын кебледиле. Элтиб, уллу юйде джыйгъычха салыб келиб, келин сауру чабырлыкъгъа тазда джерк бояу ышый башлады. Джеркни да чабырлыкъны да Хаджи-Бекир къоюб кетгенди, келсе кесине чарыкъла тигерик болур, сыйыртхыч бла тиккичме дегенни да эте айлана эди. Къанитат а энди бир къыйырын меннге тутдуруб, акъ шайтан чалыу чалады.

Келин бла Къанитатны мен бош олтуруб билмейме.

Бираздан келин «бузулуучусуча бузулду». Эсине, кюлюрча бир зат тюшюб, кесин тыялмай кюлюб тебресе, «энди бузулдум» деучен эди. Кюлгени кимге да «джугъарлай» алай кюлюучен эди.

— Бюгюн а не зат эсинге тюшдю? — деди Къанитат.

Кёзлерине чабхан джыламукъну хотасыны къыйыры бла сюрте, келин быллай хапар айтды:

— Бир джыл атагъызгъа шекиртге Тотуркъулладан бир тилсиз киши кирген эди. Тили да сёлешиб, къулагъы да эшитиб тургъан джашчыкъ болуб, Унух афендиден къуран окъуй тургъанлай, дерсин этелмей баргъанында, хариб, афенди къолларын да балакъа бла къыздырыб, тузгъа тобукъландыргъанды, къоркъгъанданмы болгъанды да, тили тутулуб, ол кюнден сора къулагъы да эшитмей къалгъанды. Андан сора бираздан кесича бир тилсиз къыз бла юлендириб, атасы-анасы «Баудагъыдан» тилеб, шекиртге салгъан эдиле.

— Къалай юретириксе да, аталары, муну кесинги усталыгъынга дегенимде:

— Кесим да билмейме, тейри, алай а кёргюзгеними аллыкъ болур, — деди.

«Баудагъыгъа» джюрюб башлады. Адетимча, хотама джонгурчхала алыб келейим деб бир кюн баугъа энсем, аякъ

тюблеринде джонгурчха болуб джукъ къалмай бары джазылыб!

— Дыдай, дыдай, бу не затды, «Баудагъы»? — деб кёзюне къарагъанымда, кюлген-ышаргъан да этмей:

— Джонгурчхаларыбыз бюгюн не эсе да джазыулары бла тюшедиле сюрме тюбюнден, ишексиз да бир ышан барды бу затда, — деди.

— Да сора быланы кюйдюрюрге да боллукъ болмаз, — дедим.

— Боллукъ тюлдю, кёресе, араб харифле бла джазылгъанын. Дууаны кюйдюрлюк тюлсе да? Была уа не затла эселе да дууадан да дууа бир затладыла, — деди.

— Да сен араб харифлени билесе да сора окъу да айт.

— Мен араб харифле бла къарачай сёзлени джаза билеме, араб сёзлени уа къарачайчагъа къайдан кёчюрейим, — деб бир бешикни бояй башлады. Ол джонгурчхаланы алай джазылыб тюшгенлерин не эсе да аллахны бир къадарына санаб, кюйюб-бишиб ингирге джетдим. Ол кюнден сора барамедим хо, джонгурчха алыргъа!

Бир кюн атагъыз баудан чыгъыб келди да сора мени бла ызына тюшюб:

— Ма, бери къарачы, чынг артда тюшген джонгурчхада не джазылгъанына — ол мкюйюште джыйылыб тургъан джонгурчханы барын кюйдюрюгюз деб алай джазылгъанды, Чочхаланы къыз, энди хотанга джыйыб алыб бар да отха къуй, — деди.

— Аллах айтмасын, къуран джазыулары болгъан джонгурчхаланы мен элтиб отха къуяллыкъ тюлме, аны ючюню келтиргенсе мени бери, — деб чыгъыб тебрегенлей, ол нёгери тилсиз бир джонгурчханы юсюне нелени эсе да джазыб атагъызгъа узатханында, бир джукъла сезе башлаб, сабыр болдум. Атагъыз да джонгурчхагъа джазыб анга джууаб этгенинде уа:

— Ахырсы, мени къозугъандан озуб сени ишинг болмай къалды ёмюрюнгде. Мынча кюнню меннге джонгурчха кюйдюртмей не табдынг? — дедим.

— Да сеничаны къозумай боламыды, не айтханнга да ийнаныб къаласа сора, — деди.

— Къалай ийнанмам, джонгурчхама деген къуран джазыуладан толуб турса?

— Да ма, кёресе, мени нёгерим джазмай болмайды...

— Ой безиринг келсе, сен маймул этмезлик киши джокъду. Бу джонгурчхаланы уа мен отха къуяллыкъ тюлме,

Окъуб да, Махамет да ёлмесинле, не тоба десенг да араб джазыулары барды, — деб чыгыб кетиб, мен да юйде бул-джуна тургъанлай, уллу тоз гырын бла бир джонгурчханы келтириб, атагъыз отха къуя:

— Чоччаланы къыз, чоюнунгда не зат бише тура эсе да джерге тюшюр да къой, ансын ким биледи, быллай отда бишген хант къалай болур, — деб ызына кетди, мен а сагъыш зат да этмегенлей, чабыб барыб чоюнну отдан тюшюргенимден сора, тели адамча, кеси аллыма къол да къол, къол да къол — «Баудагъыны» накъырдасыз сёлешмеучюсюн биле тургъанлай, ийнана эдим да къала эдим, ол кеси уа нокъырда этсе къолмей-ышармай этиучен эди. Бусагъатда къайдан тюшдюле эселе да ол джонгурчхала эсиме тюшюб, къюлюрюмю тыялмай къалгъанма, — деб кёзлерини төгереклеринде теричиклери къон таякълача джоппу бола, къюледи.

7

Эшикде бир да бир ариу къар джауа, сен да юйден тышына чыгъаргъа амал табмай, къалай ачыу болады! Къар а сериуюн-сериуюн, джоппу-джоппу тюшеди. Сабийлени къууандырыргъа тюшгенине не сёз барды! Да сора къызчыкъла сабий тюлмюдюле? Кёбюсюне къызчыкъланы эшикге иймейдиле. Джашчыкъла уа башларына бошдула: бузда хойнух айландырадыла; къардан адам ишлейдиле; джуммакъла этиб ала бла бир-бирин къыздырадыла.

Сен а бурнунгу терезени мияласына тире да эшикге бит да тур. «Аймысына, келин бла Къанитатха ачыугъа, бурнум джайылтмакъ болсун да къалсын» деб бурнуму миялагъа басалгъаным чакълы бир басама...

— Терезеден ары кет, джарыкъны тунакы этме да, — дейди келин. Кетген огъай, бурнуму «джабышдырыргъа» къорешеме.

Къарны уа чомарт къююлгъаны, кёк бла джерни арасын ол бир тукъум бир сейир этгенди! Хар нени агъартханды: тахталада къаранчханы; ол джаппа-джангыз эрик терекни; къаланыб тургъан илкичлени; хунаны. Итибиз да чыммакъакъ болуб, эшикден кёзюн алмай, басхычланы къатында «олтурады». Тели тауукъла уа бу ариулукъгъа къууана да билмей, тыркыкга миниб, башларын къанат тюблерине сугъуб, бирер аякъларында сюеледиле. Бизни бютеу тийреге белгили гугуругубуз да ала бла. «Итни орнуна арбазны

кьоруулачу» деселе да бусагъатда ол да «кьарылгъан» зат да этмей, майна, буюгъуб турады. «Аллах мыннга кюч да махтанчакълыкъ да бергенди, тыйыншлысыча тамакъ берменди ансын» деб келин анга алай айтыучанды.

Бир кесекден боран кьобуб, джерни джырмысын алыб, ышыкъ джерлеге кюртле кьалай тебреди.

— Терезеден жанла деб айтылды шойду да сеннге ха?!

Бу Къанитатны ауазыды, ызыма бурулуб кьарамасам да орундукъну кьатында ол кьыргъыч бла окъа кьыра тургъанын билеме. Терезени тышында сейир дуниядан айырылама. Башыма бир зат келиб, джюрегим гыб-гыб этеди, кёк тёппели кьара кёрпе бёрк орундукъ башында тагъылгъанлай турады. Орундукъгъа миниб бёркню алыб, гыланч-гыланч бурулуб туруучу бурма чачымы аны тюбюне джыяма. Келин бла Къанитат ышармыш этиб кьойгъандан ары джукъ айтмайдыла. Аллахха шукур! Таб тюшгенлей юйден сыбдырылыб чыгъыб, Хамитни биченлигинде бузда ойнай тургъан джашчыкъланы араларына кирсем, киши да биллик тюлдю, алай а ары дери Кьобанда неллей бир суу кетерикди...

Келин бла Къанитат а юйде деменгили орналгъандыла: келин печ аллында саба бла джюн сабалайды, Къанитат энди пай кисетге инджиле тигеди (юшенинде кисетле да болургъа керекдиле), огъесе, аны да келин юйден жанлагъанлай менден Сапиятха иерик эсе уа... «Барлыкъ да тюлме, элтирик да тюлме!» деб кьычырырым келеди, алай а Къанитатны джазыкъсыннгандан ауузуму ачыб джукъ да айтмайма. Ол а джохар, базыкъ эшмелери аллына тюшюб, юсюнде да джукъа каджи чепкенчиги бла, ийилиб, тюрюлю-тюрюлю бояулу инджилени кисетге тизиб барады. Къанитатдан ычхыналлыкъ эдим, келинден а...

Мени бусхул гинджилерим орундукъда тёгюлюбдюле, алай а мен ала кьайгъылы тюлме — эшикде кьалай ариу кьар джауады!

— Ол джазыкъ Гашауну кёрдюнгю замансыз ёлюб кетгенин, — деди келин.

— Да ич ауруу азнымы кьоратады, — деди Къанитат.

— Юйлери анга этмеген дыгалас кьалмады — ненча тюрюлю зат бла кюрешдиле: кьахауа ичирдиле, Бушайгъа бардыла, Джуккаланы Джибекге тюқюртдюле, дууа алдыла, ичи уа тохтамады джарлыны.

— Фершелден а джашырдыла, — деди Къанитат.

— Не болсун, кёрдемчи табылды да ёлюсюн хакъ бериб анга джуудурдула, — деди келин, Къанитат айтханны эшит-мегенча.

— Джукъгъан ауруу кёрдемчиге джукъмаймы къалады?

— Кёрдемчи джукъгъан аурууладан ауруб сау къалгъан адамды сора игида джукъмайды.

Бу кёзюуде ит, адетича, бир кере «хап» деб, шум болду. Арбазгъа адам кирген болур. Ит «хап» деб бир айтса, андан арысын гугурукку этиученди. Келинни ызындан мен да терезеге къабландым — гугурукку ёшюнюн тургъузуб, бир къанаты бла къарны сыйпай, «ко-ко-ко» дей, кимге эсе да мыллык атыб бара тура эди, алай а бош кюрешеди, аны сан этмей (ит а тургъан джеринден къымылдамай къарайды), экеулен, юслери да къардан чыммакъ агъарыб, басхычлагъа джетиб келе эдиле. Келин алларына чыкъгъынчы, ала печге кириб, ичин саудан толтуруб къойгъанча этдиле. Аланы бири узун Япон, бири уа... Бири уа активист Хамзат! Къанитатны бети акъ учхунча агъарыб, эшта, аякълары тирелирге унамай, кёлюне чабаргъа джетиб тура болур... Башына къаллайла атды эсе да чачакъларында кепислери бла кюпес джаулугъун атды.

Келинни халы да андан онглу болмаз, игитда дейсе, къызыны ызындан тюшюб айланган джаш салыб юйюне кириб келсе!

Бурундан келген адетге кёре, къыз тилеген джаш къызыны юйюне келген огъай эсенг, къызыны адамларыны кёзлерине да тюртюлмезге керекди. Бу уа... Бу затха къалай айтсын адам?!

Узун Япон алгъын келинни, ызы бла Къанитатны къолун тутуб, сора мени башыма (Къанитат бёркюмю сыдыргъан эди) мазаллы къолун салгъанлай, аны джылыуу мен танымагъан атамы къолуну джылыуун шаркъ деб эсиме салды... Хамзат да саламлаша, келинге къолун узатханында (!), келин анга къол бермезге излепени танылды, алай а ушагъыусуз зат этерге юренмеген анам, амалсыз болуб, кючден-бутдан анга къол тутдурду. Активист аны бла къалса уа айхай, Къанитатны (!) къолун да тутду. Мени башыма ол да Японча къолун салгъанлай а, улакъча башымы бир джанына силдеб, къолуну тюбюнден алдым — мени эгечими бизден къоратыргъа излеген бу адамы кёрюб болмагъанымы бусагъатха дери чыртда сезе болмаз эдим. Къанитатсыз а мен дунияда къалай джаша-яллыкъма?!

Къанитат джырылдай тургъан шиндиклени аланы тюб-лерине эте айланады, узун Япон а олтургъан зат да этмей, къабыргъада мияласыз рамада ёмюрю тагъылыб тургъан, саргъалгъан суратха къарай:

— Эгечим, да сора сен ма бу чириген къауумгъа энтда баш ура тураса, алаймыды? — деб, кымыт карандашны учу бла Мыкалай патчахны кёзюн тешик эте сорду.

— Мен аллахха къуллукъ этеме, Апон, джаным, Мыкалай а тагъылгъаныча тагъылыб турады, — деди келин анга джууабха.

— Огъай, тагъылыб турмайды, чирий турады, чирий! — деб Хамзат суратны рамадан тартыб алыб отха атханлай, от патчахны да юйдегисин да «джутуб» кетди...

Япон а папканы ичинден къагъытларын чыгъарыб, столда тюл, «Зингерни» юсюнде ача айланады.

Хамзат, уялмай-тартынмай юйюбюзге да кириб келиб, сорууу-орууу болмай, суратны да сермеб алыб, «оноу» этиб башлагъаны келинни ётюн кемсиз бузду. Мен ол кюн ангылай билсем, келинни бютеу халына былай джазылгъан болур эди: менден кыз излей тургъанлай, (Хамзат излегенин табыб, белги бериб, белги алыб тургъанын анам къайдан билсин!) салыб келиб, оноу этген не тукъум адамны бу? Бети бармыды? Ол сураг аныкъы тюл, меники эди, сора кюйдюрюге не иши бар эди?! Апон кюйдюрсе бир сёзюм да болмаз эди, сен а... Огъай, мен сау болуб, ма бу кызны аягъы сени босагъангдан атламаз. Мени айтханымдан чыгъар кыз ёсмейди мени отджагъамда.

Анамы ачыуу тартхан бетинде бир ишексиз да ол затла джазылыб эдиле.

— Не затха сюелиб тураса, бар, тегене, элек къайгъылы бол, ол тузлукъда баш-аякъдан да ал, — деб келин Къанитатны «ол адамны кёзюнден» къоратыргъа излеб буюргъанында, джазыкъ Къанитат джукъа чепкенчиги бла печден уллу юйге чыкъды. Бир кесекден тегенени, элекни алыб киргенинде, Япон келинге:

— Огъай, эгечим, сау бол, бизни ашай-иче туруп заманыбыз джокъду. Ленин джолдаш кеси къол салгъан Декретге кёре, джазны башы къарагъанлай джерлени юлешир ючюн хар юйде ненча джан джашагъанын кесгинлей айланабыз. Айтыргъа, джумушубуз уллуду, алай болса да энди бошай кетгенбиз. Сагъыш этчи, эркишиге, тиширугъа да кесилликди джер! — деб Япон джазаргъа хазырланды.

Келин бу затха къууанды, алай а олсагъат бетине салкъын чаба:

— Алай этсегиз а, а джаш, бек алапат да болукъ эди, джерсиз кюнню къалай болгъанын чекдик, тоба, артыкъсыз да быланы аталары ёлгенли. Джерли къауумну къалай джашагъанын да кёребиз, ол огъай, ёлселе да алагъа къабыр юлюш артыкъ бериледи, юслерине кешене ишлер ючюн. Асыры кёб сандырай турама, а джаш (къуру Японнга сёлешеди), айтырым не эди десенг, сиз джер юлешиб, ол алгъын этгенлерича джер иеле да ызына сыдырыб алыб къоярламы деб, аны сорлукъ эдим.

— Ол затны кёлюнге да келтирме, эгечим, — деб Хамзат алай айтыр-айтмаз:

— Не «эгечим?!» Мен ... мен Апон бла сёлешеме, экеулен сёлешсе, ючюнчю бёлмеучен шойду да? — деб келин Хамзатны къабыб, не ючюн эсе да столда бёрк агъачны бир джерден бир джерге тюртдю.

Огъай, келинни мен бюгюн таныялмайма — «ишленген адам» аты болса да бюгюн ол тюрлюдю...

Хамзат аны айтханын эшитмегенча эте:

— Эгечим, — деб бу сёзге артыкъ эс бёлдюрюрча айтыб, сары кирпичлерини тюрлеринде ала кёзлеринде гынтдылылыкъ таныла, къошду, — Совет власть бизде ол заманда къарыу алыб бошамагъан эди, ол себебден джаула аны буугъан эдиле, артдан биз да аланы кау-куу этдик. Шкуро башын алыб кючден къутулду да! Энди уа ёмюрлюкге да власть бизникиди, бизники! — деб башхагъа къарамай, Къанитатны кёзюне таукел къарагъанында, тойгъа тебреуню аллы бла къызла бетлерине салуучу ингиликден къызаргъанча Къанитатны бети къызарды.

— Сиз ючеуленсиз, алаймыды? — деб Япон къагъытха карандашыны учу бла тийди. — Сенде къагъытланы да чыгъарчы, — деди Хамзатха.

Ол, столда узгъа тирменчикни кёлтюрюб, арлакъ орна-тыб, папкасындан бир къагъытланы чыгъарыб, стол юсюне салды.

— Школда окъурлай, мени юйюмде адам джокъду, къарнашым, — деб келин таукел айтды.

— Къалай джокъду?! Сен а? Ма была уа?

— Бу уа, къарнашым, — деди келин Къанитатны кёргозе, — айыб этме алай айтханыма, ёзге, тийреде мунуча окъууу болгъан бир джангыз къыз да джокъду. Хурзукда хар къыз да къуранны мунуча билсе, аллахха туруду, менден бек киши да къууанмаз эди, — деб «энди уа меннге джууаб

этчи эталлыкъ эсенг» дегенча огъурлу дугъум кёзлерин узун Японнга кёлтюрдю. Сора ол эрнин джарыб сёз айтхынчы.

— Юйге келгенни ауузландырыр орнуна мени бу сёлешиб тургъаныма бир къара. Бар, тегенеге узалтмай эселе да, гёзенден къыйма алыб кел да чырылдат, — деб биягъы Къанитатха буюрду. Печни джанында сюелиб тургъан Къанитат гёзеннге тебрегенлей:

— Огъай, сау бол, заманыбыз джокъду, — деб Хамзат Къанитатны эшик сабдан тутхан къолуна (!) тийиб, гёзеннге иймей тыйды да, сора, — къуран чотха кирмейди, эгечим (!), — деб келиннге джууаб этиб, энтда Къанитатха бурулду.

— Къуранда окъугъанынгы кёчюрюб бераллыкъмыса? — деб сорду.

Къанитат, таракълача кирпичлерин ёрге кёлтюрмей, уллу дугъум кёзлерини къарамын аягъында къара сахтиян чарыкъларыны джити бурунларына ийиб, ауузундан сёз чыгъаралмай, суу къуярыкъ болуб сюеледи.

Кёчюрелмезлигин билиб, былай джунчугъаны ючюн Къанитатны джазыкъсындым, бир джаны бла уа табалайма; огъай да, иги болду, кесинг билмегенлей меннге «Аптиекни» окъутуб кюреше эдинг да!

Къуранда джазылгъан сёзлени магъаналарын афенди сохталарына юретмейди, кеси да бек аз биле болур эди, алай а Къанитат къайсы сура, къайсы аят не заманда окъулургъа керек болгъанын билгенине уа не сёз бар эди. Къалай-алай болса да къуранны кесгин билгени Къанитатны уллу фахмусу болгъанына шагъат эди.

— Кёчюраллыкъ тюлсе, кёчюрюрге да юретмегендиле сизни, — деб кескинледи Япон, кёрпе бёркюню тюбюнден кёзлери кючден кёрюне. — Къуран айтыу бла уа, бу дуняда не къадар аман джашай эсенг, «ол дуняда» ол къадар алаамат джашарыкъса. Ма буду, къысха сёзю, аны магъанасы. Джангы власть а, динни къралдан, къралны динден айыргъанды. Мангълайынгы тешгинчи намазлыкъгъа ур да, юйюнде намаз эт да тур сюе эсенг, джангы джашау ишлерге бизге бузукъ болма ансын дейди Совет власть хар адамгъа, — деб Япон бёркюн ёрге кёлтюрюб, мангълайында терин сюртдю.

Японну тохтар акъылы джокъду. Акъ тонуну бели кюмош белибау бла буууллуб турса да кёкюрегинде тери туймелерини барын бошлады. — Биз а сизни джангы джашау ишлеуге юретирикбиз, аны ишлер ючюн а къара таныргъа керексиз къарт да, джаш да. Ма бу кюлаякълагъа уа (мени

кёргюзюб) аллыбызда къачдан башлаб, школла ачарыкъбыз. Сиз экигиз а бу төрт-беш кюнден ликбезге джюриоб тебрериксиз, — деди.

Япон, эшда, кесини ангылатыу иш бардыргъанын джаратды дейме: акъ башлыгъыны къанатын кёкюрегинден сыртына силдеди; чыммакъ тишлерин ача, бизге кёзюу-кёзюу къараб ышарды. Келин Японга къаршчы джукъ айтырыкъ эсе да, аны ол джумушакъ ышарыуу келинни ауузун байлаб къоюб, шум болду.

Хамзат тетрадны ачыб, мор карандаш кесекни къолуна алыб, джазаргъа хазырланыбды.

— Тукъумугъуз Байрамукъладан, сени атынг...

— Нюрсолтан, — дедим мен ауузларындан сёзню алыб, тюблеринден ёрге къарай.

— Ауузунгу тый, — деб келин мени бурма башымдан къагъыб, алагъа айыртды: къарнашым Окъуб атагъанды атымы юсюне бу атны. «Кёзлерингден кюн таякълача бир джарыкъ уруб тургъаны ючюн атагъанма алай» деученди. Энди уа тюз атым унутуллуб барады. Аны бла да къойгъа эди, айхай, Гудан деб да бир ат атагъанды. Тамада къарнашымды, аныча гынтдылы сау Тебердиде бир адам болмаз, — деб келин тереннге кетди.

— Ёзге, эгечим (энтда «эгечим»), атынг Нюрсолтан, алаймыды?

— Алай а алайды, алай тюлдю ансын. Тюз атым Кеминатды.

— Атангы аты уа? — деди Хамзат, анамы мен билмеген атын къагъытха тюшюре.

— Къабырда джатхан атамы неликге керекди къозгъаб айланыргъа?

— Казна къагъытлада алай джазылады.

— Джатхан джери мамукъ болсун, хариб, аты Тутар эди.

— Аха, кесинге уа ненча джыл болгъанды?

— Аны уа сиз да сормагъыз, мен да айталлыкъ тюлме. Джылын билген тийреде бир адам да джожьду.

— Сёз ючюн, сени эм тамаданга, тунгуч къызынга, ненча джыл болгъанды? — деб Япон келиннге, Хамзатха да болушургъа изледи.

— Гитчегеми? (эм тамадабыз Айшатха Гитче деучен эди). Гитчеге... тохта ма-а, аталары орундукъну аягъында

аны джыл санын керкиб баргъан эди, — деб бу зат эсине тюшгенине къууаныб, орундукъну аягъын кёргюзгенинде:

— Бир, эки, юч, төрт... он... онбеш, — деб Хамзат ийилиб, санаб тебреди.

— Анга да юч джыл къош, быланы аталары ауушханлы юч джыл болады.

— Джыйырма бла алты, — деди Япон. Неме уа... неме... сабийлеринги аралары ненчашар джыл болуучан эди, эгечим?

— Да, аралары... араларында джыл, джыл бла джарым зат ётюучен эди, джангыз ма бу болмаса... Муну уа, сизни сыйыгъыз да төппемде болсун, къалдым-кетдим деб тургъанлай, аллаху тагъала ёксюз къояр ючюн берген болур эди...

— Ыхы-ы, айтылгъанны барын эсеблесек, ненча джыл болады? — дей Хамзат карандаш кесекни эрнине джетдире, сагъышха кетди.

— Эшта, Нюрсол... эсе да Кеминатха къыркъ беш джыл салсакъ асыры джангыллыкъ болмазбыз, — деди Япон.

Келин огъай, хо да демеди.

— Къанитатха уа? — деб Хамзат къагъытдан башын кёлтюрюб, келинге тюл, Къанитатха къарагъанында, биягъы Къанитатны бети ингилик джакъгъанча болду. Къарамын башха джары этди. Келинни бети тюрленсе да кесин тыйды, джукъ айтмады. Айтырлай зат а болду: тилей тургъан къызыны юйюне кириб келиб, аны анасы тургъанлай, атын айтхан адамгъа бир хыны сёз эшитдирмей чыдамакълыкъ алай тынч тюлдю. Келин быллай уятсызны кёрген огъай, айтыб да эшитмегенди. Хамзатны уа уялыр-тартыныр акъылы болмай:

— Къанитатха (энтда атын айтды!) онджети джыл дерге боллукъ болур, — деб карандашыны бурнун аллында къагъытха джетдириб, — ма бу къаракёз, бурмачачха уа? — деб биягъы къолун биягъы башыма салды.

Уллу адамланы адетлери бир тюрлюдю — эрлай къолларын келтириб сени башынга къаблаб?! Мен биягъынлай, мюйюзсюз улакъча, башымы силкиб, къолну тюбюнден чыгъыб, келинге къысылыб, джашилсыман хотасындан къадалдым: Хамзатны тюкюлю къолу да, къызгылдым къысха мыйыкъчыкълары да, гитче ауузу да, муккур бурну да меннге эрши кёрюнедиле — эгечими асыры суйгенден

көрүне болур эди алай. Хамзат а мени алайлыгымы эсгерирге да излемей:

— Да ненча джылдады бу бурмабаш? Аты да неди? — деди.

Келин кыйынлашыб не эсе да бир затланы эсине тюшюрюб башлады:

— Бу... бу, байрым кюн, кюн аллына туугъанды...

Бу айтыуну мен анамдан кыруу да эшитеме: байрым кюнню да, кюн аллына туугъанымы да ол кылай эсе да меннге бир огъургъа санайды, алай а бу зат ючюн бюсюреуню кимге этерге керекди, билмейме — анамамы, огъесе меннгеми, башха кюнде туумай, байрым кюн тууа билгеним ючюн. «Байрым кюн» деген бла «кюн аллына» деген сёзлени ма бу сагыатда да махтанаракъ айтханын сеземе.

— ... Биченликлени кызыу чала эдиле, кюзню арт айы эди. Кёб турмай а элге ёмюрде келмеген бир хапар келди: Мыкалай патчахны тахтадан атхандыла деб. Элде хар кимни кыулагы ёрге турду. Старшина уа ол хапарны келтиргенлени гёзеннге атыб барады дей эдиле. Сейир неди десенг, бизни хоншубуз Джолкъанны ийнеги ол джылгъа дери тиши бузоу табмаучан эди, ол джыл а...

— Бизге кысхаракъ айтсанг эди, эгечим.

— Да кысха айта тургъанлыгымды. Сора арадан юч джыл ётюр джитибаш бёрклеринде кызыл джудузлары бла элге кешеуекле¹ келдиле да быланы аталары, гюнахы кырурукъ, аладан экеуленни юйге алыб келиб, ма бу кюларым бла алагъа гардош шорпа этдим, кыйма тишледим, мёрезе биширдим, айраннга шекер кыуб тепсилерине...

— Кысхаракъ марджа, эгечим.

— Андан сора ол худжу ач джыл келди. Тёрт джыл ётдю шойду да. Андан сора уа быланы аталары ауушду, не зат эсе да бутуна бир кыаты зат чыкды да, тобугъундан ёргерек, кюнлени бир кюнюнде уа ма былай отджагъада тапчанда таяныб тургъанлай, кеси аллына ол кыаты зат тарс деб атылыб, ирини сюмекден кыуюлгъанча кыуюлду. Андан сора кёбге да бармады...

— Биз барыбыз да сыйлагъан Башчы хариб ауушханлы уа ненча джыл кетди? — деб Япон болушургъа кюрешди.

— Джай эди, аллах алгъан бир джери болур эди, Мухаммат файгъамбарны джылында — алтмыш ючде кетди керти

¹ Большевикле.

дуниягъа. Аны джылында ёлгени уа сууаб келтирлик бир за-
тды, дейди хаджи. Гюнахы кьурурукъ, ол биле эди быланы
кьайсысына ненча джыл толгъанын, мен а джыл кьай-
таралмайма. Ол ауушханлы уа эки кьыш кетиб, бу ючюн-
чюсюдо, кеслери да меннге бек кьыйын кьышла болдула,
отун-суу дыккылыкъ этиб, Джуртубай улу да хариб, юйде-
гиси бла бизни арабызда тентек болуб джукъгъа джетишел-
мей...

— Алай а болур, эгечим, алай а болур. Кьысхача
айтыргъа, бу кьаракёзчюкге алты-джети джыл болады сора,
— деди Япон келинни узун хапарындан оюм этиб. Сабийини
джылын энди кеси да билиб бошагъанына келин, эшта, разы
болгъан болур эди.

Япон да Хамзат да папкалары джабыб, кетерге ха-
зырлана, башлыкъларын кьыстыла.

— Эгечим, джазны бурну кёрюннгенлей юлюшгюзню
алыб, джер букъу кьаралтырыкъсыз, бусагъатда уа кьара та-
ныргъа юренниксиз. Аны тышында уа, эл джыйылыулагъа
джюрюб, Совет властны айтханын кьулагъыгъыз бла эши-
тирге керексиз. Ма бу каскачыкъгъа уа ёксюз деб айтма —
Ленин джолдаш быллайлагъа ёксюзлюк кёргюзюрюк тюл-
дю, — деб Япон кьолун энтда башыма салды.

Келин, тили тутулгъанча, ауузундан сёз чыгъаралмай
сюеледи, игидда дейсе: джерле юлешинникдиле деб Советни
кьагъытчысы кеси айтса; уллу-гитче да окъурукъду десе; ке-
сини, кьызларыны джылларын да энди кескин (!) билсе; бы-
ладан сора да — уятны-хаятны да атыб бу адам юйюне
салыб кириб келсе...

Чыгъыб, аланы кьылычлагъа дери ашырыб кьайтыб
келди.

... Ол эки эркиши келиб кетген кюнню кечесинде анамы
джукъламай тангга чыкъгъанын мен кьайдан биллик эдим.
Печге кеб болуб тургъан кьарангыгъа кёзлерин ачыб кьарай,
джангы джашауну, кьызларыны, ашны-сууну юсюнден
сагъыш эте болур эди. Кече уа узунлугъундан да узун
кёрюне, танг терезечик бозарыргъа унай болмаз эди. Чыч-
ханла кьатхан гыбытны кьырадыла, киштикни уа аладан
хапары болмай, орундукъда джукълайды. Джукъ билмей
тургъанлай, гугурукку замансыз «кьарылды». Кьууанчха-
мы? Бушуугъамы? Кьычыра билмей эсенг, кьарылыб
кюрешмесенг не болады?!

Мени башымы уппа этгенин, кесине бекден-бек кьысха-
нындан мени хапарым джокъду. Кьанитатны аякъларын да

кыстырады. Кыш ючюбюз да бир орундукъгъа аякълашыб джатыучан эдик.

... Келинни сагъышы Байдыматха да кёчгенине не сёз барды. Байдыматны эри Хаджи-Осман аны Джёгетейден бери дженгил-дженгил келтире турургъа айтхан эди, алай а ма, ненча ай болду ала келмегенли. Джёгетейчини (келин Хаджи-Османнга алай айтады) алгъынгы къатыны ёлгенди, андан эки къызы бла джашы да юйленгендиле. Байдыматдан да сабийлери бардыла. Джёгетейчи баш тутхан, джити адамды, Байдымат ючюн да джаны чыгъады, алай а Байдыматха келин къуру да джарсыгъанлай турады.

... Бир затда тохтамай келинни сагъышы тёрт дунягъа джетеди. «Ахырсы, ол муккур бурунну несин джаратады бу къыз. Къатын алыб айырылмаса бир ишге да ушар эди. Юйюмден келечи къурумай тургъанлай, кёремисе, бир джанымдан от салыб. Не уа майна джаш джаш. Советни тамадасы Махат-Алий, къаллай бир кюрешди бу къызгъа кел деб... Аллах терсине бургъанды да бургъанды... Суюмеклик деб энди бирни табхандыла да айтыр, этер къарыуунг къалмагъанды... »

... Джерни юлеширикдиле сора, бернени, къалымны да къурутургъа дейдиле; эркиши, тиширыу да тенгдиле дейдиле. Да не «дейдиле», ол бир кюн келин кеси, Мисир бла аны къатыны Алмастыны орамда тенг бара тургъанларын кёрмедими да? Адетдеча, Мисирни ызындан бармай, аны бла теп-тенг сол джанында бара тура эди! Да сора джерге джандет тууа айланады, алай а хаджисиз, афендисиз, межгитсиз, байсыз, бийисиз ал... аллах... Аллах кеч, была мени сёзлерим тюлдюле, эшитгеними айтханлыгъымды, — дей, къабыргъаны тюз башында къол аяз тенгли танг терезечик бозаргъанына къууанды...

8

Къышны ариулугъун адам айтыб айталмаз! Кёзюнгю алалмазча алайды. Бизни эрик терекни къыш, Къанитатны кёлегини этегиндеча, кружева бла джасагъанды. Тахталада къуру да туруучу къаранчха уа къардан агъаргъан «билеклерин» джайыб, арбазны хар неси бла да къучагъына джыяргъа излегенча меннге алай кёрюнеди.

Бир чыпчыкъчыкъ къайдан эсе да келиб, къаранчханы тёппесине къонду. Ол менден эсе насыблыды — юйге урулуб турмайды, къайры суюсе, ары учарыкъды да кетерикди...

Мени да... да менича кызычкъланы да арбаздан тышына чыгъар не амалыбыз барды! Бусагъатда уа мени арбазгъа да чыгъармайдыла — тийреде кимни эсе да кёзю сууукъдан хустос чабыб ауруйду деб, эшикден башымы къаратыргъа къоймай, этегимден такъганча тутадыла. Бизни юйню джаны бла тийреге баргъан тыгъырыкъ а «джашайды»: даурлары къулакъ сасыта, джашчыкъла чаналарын тартыб барадыла; юсюнде тулукъ тону бла Керти дыргасыны нохта-сындан алыб, Къобаннга эниб барады; палтон джаулукълагъа чырмалыб юч кызы да имбашларында суу агъачлары бла ташайдыла; майна, бир тиширыу бла джашчыкъ, эшеки сыртына къапчыкъланы кенделен кысыб, чух-чух деб ышыра, тирменнге бара болурла деб башыма алай келиб, ол бир кюн келин бла мен баргъаныкъда тирменни сууу бузлаб тургъаны эсима тюшдю.

Ма былай терезеге къаблан да тыгъырыкъда ары бла бери джюрюгенлеге сукълан да тур, ол огъай... ол огъай... эшеке да...

Мени артымда, юйде уа, мени бугъоуда тутхан экеулен: келин бла Къанитат. Къоллары ёмюрде бош турмайды, ауузлары... аланы ауузларындан а — не ол мени къоркъутуучу ауазла чыгадыла, не да кюлдюрюб, ичегинги юздюрюрлей хапарла. Ма бусагъатда уа «терезеден ары кет, къарангы этме!» — деб меннге кёзюу буюргъандан башха ауузларындан джукъ чыгъармайдыла. Кетерик тюлме! Алагъа ачыугъа терезеге къабланыб турлукъма!

Къайсы эсе да бирини къобуб айланнганын сеземе. Бурулуб къарагъанымда, келин ашыкъларына джетген тёбеде ойнар тонун кийиб, къарасауут салыннган, чыпчыкъ кёзчюклуча, кюмюш тюймечиклерин халы илгиклеге бир-бир илиндире, белине джетиб бара эди. Беллигин да байлады; къанатлары бла акъ сыз баргъан кёксюл джаулугъун чохуну юсю бла кысыды. «Кеси уа къайры суйсе, ары барады!» — деб анамдан кёлум къалды!

— Былай бир чыгъайым, Юзеирни джашы Сары урчугъун чыгъаргъанды дейдиле, аны да кёре келирме, — деб эшикни ачханында печни ичин сууукъ тылпыу алды.

«Былай бир чыгъайым» демекликни магъанасын Къанитат да мен да билебиз: тёрт дуниядан бир хапар эшיתהим демекликди. Тийре хапар бла джашайды. Къарачай ёмюрледен бери да тюбегенине хапар сорургъа ёч болгъанды, бусагъатда уа бир хапар бир хапардан сейир бола баргъаны себелли, юйюнде хапар джыйыучусу болмагъан

джашаудан артха кьаллыкъды. Эртденбла айтылгъан хапаргъа къошула, къоратыла, ингирге ол нени юсюнден болгъанын билелмей кьалгъанлары амалтын, кюнде бир эки-юч кере «былай чыгъаргъа» керек боладыла.

Басхычладан келинни эслб тюшгенин кёрдюм. «Мен а чабханлай тюшерик эдим» дейме.

Терезеден жанлайма. Къанитат, мен бар, джокъ эсем да билмегенча сагъышха кетибди, кесини бойнуна къуру да тагъылыб туруучу дууасына жангы мелте чырмаб, жангы сахтиян тыш тиге турады. Тапхада тилкем бышлакъдан сындырыб алыб, бишиб тургъан сап-сары нартюх гырджын тууралгъанны аны бла кемире, Хаджи-Бекирни эсеме тюшюреме: бусагъатда Хаджи-Бекир ма былайда олтуруб таурух айтса, мен ол тыгъырыкъда, уллу джолда да чепкен сокъгъанча джюрюб тургъанлагъа сукъланныкъ зат тюл эдим... Алай а Хаджи-Бекир къачда тузлукъ-бышлакъ келтириб кетгенли келмегенди.

— Джуртубай улуну къошундан «эки аякълы» бёрюле къунаджинин сюрюб кетгендиле, — деб бир кюн келин Ибакъланы къызгъа алай хапар айта эди. Мен а джашауумда не тюрлю бёрю да кёрмегенме, кёрюрге боллукъ затны уа барын да кёрюрге къалай бек сюе эдим...

Эшик джызылдаб ачылыб, сууукъ хауа бла бирге имбашында палтон джаулугъу бла Сапият босагъадан тюшдю.

— Нюрсолтанны Юзеирлеге кириб баргъанын кёргенимде, юйде Баппагъа, «Къанитатны садрач урчукъ башын бир алыб келейим» деб чыкъгъанма...

— Не, къалайды? Къачан кёргенсе Хамзатны? — деб Къанитат соруума дегенни къуйду.

— Да не къалай? Биягъынлай — чырайлы, ариу. Мыйыкъчыкълары. Юсюнде уа алгъынча тон тюл, ма былай, неме... аякъларын джабаргъа аз къалыб тургъан, неме, чепкен да тюл, газна къумачдан... бир къуджур аты болгъан заты, — деб Сапият ол кийимни атын табалмай, кючлю къыйналыб, айталмагъанлай къалды.

«Шинель» деген сёз бизни тилге жангы кириб, Сапият аны табалмай кюреше эди.

— Сени джюзюгюнго джан хурджунунда тутады. Болджалны, алысынла чалыныр кёзюуге сал деб тилейди сенден. Ары дери, билесе, Хамзатны заманы болмагъанын — ликбезде окъутургъа керекди, джер юлеширге керекди! Сени, менича тюддю ол — къуллукъчуду! — деб Сапият бу сёзге уллу магъана бере айтды.

Къанитат а мени сан этген огъай, Сапийатны ауузуна битиб олтурады. Мен аны халын сезген болур эдим, тонуму да атамы бёркюн да алыб, ич эшик бла уллу юйге чыгыб, анда ашыкъ-бушукъ кийиниб, мукъут болдум...

Джуккаланы тийрени ичи бла ётсенг, сол джанынгда, «Хамитни биченлиги» деб, тегереги хуна болгъан джер барды. Ким эсе да Хамит деб биреулен алайын биченлик этерге умут этиб, хуна ишлесе да, анда чалырлай ханс чыкъ-маучусу амалтын, биченлик «атылыб» къалгъанды. Джер тюбюнден чыкъгъан эки кара суу биченликни ортасын джай болса кегертедиле, къыш а алайы бузлаб, сабийлеге хойнух айландырыргъа, чана бла учаргъа алаамат джер болады. Биченликни этеги барыб Къобаннга тирелиб тургъаны себебли, сабийлени аталары, аналары къыш да, джай да аланы иймез ючюн, Суу анасы бла да къоркъутуб кюрешедиле, алай а тыялмайдыла: сабийле уча келиб, Къобаннга джутулуб кетерге боллукъдула. Аны тышында да къангалары чириб, гылау-гылау болуб тургъан кёпюрден ётмеклик а? Сууну джаз балаланнган кёзоуюнде былайы артыкъсыз да къоркъуулуду: кёпюр асыры алашадан, тюбюнден суу уруб къангаланы джибитеди. Къолунг бла тутарча кёпюрню эки джанында агъачы джокъду, гыдайды.

Джуккаланы кёпюр бла Хамитни биченлиги, башында айтханымча, бу тегерекде джашагъан аталагъа, аналагъа джюрек ауруу болгъанлай тура эдиле.

... Юйден сыбдырылыб чыгыб, мен да Хамитни биченлигине бардым. Кёпюрден къалай ётгеними да сезмедим, насыбха, суу бузлаб тургъаны себебли, бар-джокъ эсе да билинмейди.

Бир къауум джашчыкъла чанала бла дууулдаб барыб, бузлагъан сууну бузун тешиб кёмюлюб кетерге аздан къаладыла — джагъада кёксюл ташла тыйгъыч болмасала уа — сау кёрейик. Бир къауумла да, бетлери тишмекчиклеча къызарыб, бурунларын дженгил-дженгил тарта, чаналарыны бауларын алыб ызларына келедиле. Бирлери уа, къадалыб джары къамчиле бла хойнух къатдырадыла; чанасы, хойнуху болмагъан да, чабырларыны сыйдамланнган тюблери бузда «кеслери алларына» бара, къадалыб учадыла.

Бау башыбызгъа чыгыб, мен былагъа сукълана, ненча кюнюмю ашыргъан болурма! Бусагъатда уа дуняны унутуб, къатларында сюелиб къарайма. Былайда джашау къызыу барады...

Джашчыкъладан бири, хойнухдан башын кѣлтюрюб, мени эслегенлей, меннге битиб къалыб, тонуну дженг учу бла бурнун сюрте:

— Бери къарагъыз, къыз! Къыз! — деб барын меннге къаратды.

— Башында уа джаш бѣркю!

— Хай-хай-хай! Айыб тюлмюдю, джашланы орталарына кириб!

Мен не айтыргъа, не этерге да билмей, тонум аягъымы бурнуна джете, атамы бѣркюню тюбюнден кѣзлерим аз-буз кѣрюне, сюелеме. Тебджилдейме дегенлей а, уюкъларымы тюблеринде сауру териден олтанлары бузгъа-бузгъа джабышыб, ѳрге алалмай къалдым, мени самаркъау этиб кюлгенлеринде уа къарыу ышаным къоюб кетиб, мен джыларгъа башлагъанлай, андан, биченликни джаргъа тирелген джанындан, Мандалакъ джашланы араларын джырыб, мени къатыма джетиб, эрнин джарыб бир сѣз айтмагъанлай, алгъы бурун башында зыр-зыр чырпа бѣркюн тешиб ортагъа атды, аны ызындан, меннге «хай-хай-хай» деб барын да къозгъаб кюрешген джашдан хыны къарамын айырмагъанлай, белинде джары белибауун, юсюнде тонун да тешиб бузгъа быргъай, къышхы сууукъда джамау кѣлеги бла къалды. Мени хыликке этген «джаууну» тюз аллына сюелиб, къош къашларын туюе, джаппа-джангыз бир сѣз айтды:

— Чыкъ!

Нѣгерлери хомухха санарламы деб къоркъду да, джаш тешинди. Экиси да гирешдиле. Джашла олсагъатдан экиге юлешиниб, Мандалакъ джанлыла мени къатыма сюелдиле, бизни «джауубуз» джанлыла (башха тийречиле) да — арлакъда. Тебджилдей келе да, бир-бирин силкиндире, джюлюннген башларын тер басыб, къазауатдыла. Къарагъанла уа асыры ашыкъгъандан тѣзюмлери джетмей:

— Чалдыу эт!

— Къонкъасын юзесе, тохта!

— Силде! Силде! — деб тѣрт джанларындан къычырадыла.

— О-о, тохта! Ол неди?! Мандалакъны юсюнде джангыз кѣлегини сырты джыртылыб, джуруну «джаууну» къолуна джыйылыб, эти ачылыб къалгъанында, Мандалакъны тамам да ачыуу къайнаб, «джауун» бузгъа сыртындан салды. Чот былай бошалгъанына разылыгъы таныла, Мандалакъ, тери

да сууча бара, хорланганны юсюнде бираз олтуруб, сора акъырын къобуб, ашыкъмай кийинди да, келегинден юзюлген сагалны да аягъы бла арлакъ быргъай:

— Кимники эсе да, майна, ол алай анда чананы ал да къаллай бир сую эсенг да уч, сора сеннге джукъ айтыргъа ауузун ачхан болса мен кёрюме, — деб буюрду меннге.

Ауузундан сёз чыгъаргъан болмады, мен а олтанларымы буздан чырылдаб айырылгъанларын да эшитмей, сууукъдан кегериб тургъан къолларым бла киши чананы тыбына бауундан алыб, тикчикни ёрге айландым. Ызымдан а:

— Эркиши, тиширыу да энди тенг болгъанын билмеймисиз?! Ма, бир сёз айтыб эшитсем, мен сизни... — деб Мандалакъны айтханын эшитдим.

— Мени чанам... — деб чананы иеси тыхсыгъанында уа, Мандалакъ:

— «Сени чананг!» — деб аны эниклеб, — сени чананг къуру сеники болургъамы керекди, Халлюуну чанасы болмай тургъанлай? Энди хар не да джангычады, ауузунгу къыс да учалгъанынг чакълы бир уч... гён чарыкъларынгда, — деб къошду.

Тенглерини ичинде Мандалакъны сыйы уллуду. Ол, не кишиден, не джукъдан къоркъмайды. Андан сора да, отларгъа талокга къысталгъан ат неда эшек болуб Мандалакъ минмеген бири къала болмаз; кенгден эслер-эслемез аны юсюне мыллык атмагъан да тийреде ит джокъду... Къызчыкъланы джакълагъаны ючюн, бизни бла ойнагъаны ючюн бир-бирде анга къанау деселе да ол сан этмейди, алай айтханнга уа джетдирмей да къоймайды.

Къоруулар адамым болгъаны меннге къарыу бериб, учуб зауукъ этеме. Энди мени хыликке этген огъай, меннге не игилик этелселе да аярыкъ тюлдюле: тюбуне къанджал урулгъан чаналарын, дорба хойнухларын теджеб кюрешедиле; чанамы тартыб тикге чыгъарадыла. Айтыргъа, теп-тенг болгъанбыз.

Мандалакъ бла мен, къууанчыбыз ичибизге сыйынмай, Джуккаланы тийре бла ингирала юйюбюзге бара тургъанлай, бир джылау, бир сарын эшитиб туракъладыкъ. Шышауланы арбаздан чыгъады, къол аяз тенгли ол арбазчыкъда уа юч юйдеги джашайды. Бу бушуу бизге да къатыла, ары бурулгъаныкъда:

Келир болуб саула бла
Нек келмединг?

Ёлюр болуб шейтле бла
Нек ёлмединг?!

— деб бу сёзлени кесгин айта, бир тиширыу сарнайды, кьал-гъанла да джылайдыла, адамла тёрт джанындан ашыгыб-ашыгыб келиб, юйге-юйге ташаядыла. Айтыуларына кёре, бу юйню джашы аргышдан келе, Аман Ныхытда ёгюз арбасы бла джардан Кьобаннга кетиб ёлгенини юсюнден хапар келгенди.

Биреуню бушууу башханы да салкын этеди. Биз ол кюн бузда ойнаб, джюреклерибиз джарыб келе тургъанлай, биз танымагъан, билмеген юйдегини юсюне тюшген кыйынлыкъ бизни да мыдах этиб, бу арбаздан джолгъа чыкьгъаныкъда, бир кызыл ийнек, къарынлары былкь-былкь эте, ауузунда быстыры бла чабалгъанын чабыб, бир къатын да гоможларын сюррей:

— Чепкеним! Чепкеним! — деб аны ызындан аллыбызгъа чыкьгъанларында, ийнекни аллын тыяргъа эсибизге келмей, Мандалакъ бла мен кесибизни тыялмай, хархха кьалдыкъ...

Джашау кюлдюрген, джылатхан да эте барады...

9

Къышны алты айы бошалмагъанды. Тёгерек шошду. Къар, ашыкъмай, рахат себелейди — алаша, тёнгертке юйлени джабыб бошамай, тохтамаучанды. Тауланы джити башларына къабланыб тургъан тилимди кибик ол узун иничге кёкде быллай бир къар къалай джыйылыб тура болур?! Кёк аны джерге себелеб бошайлмайды.

Оджакъладан, примпух шарфча таза, боз тютюн, ары-бери аз-буз созула, акъырын ёрге чыгыб, къар бурчакъланы ичинде джутулуб кетеди. Къайсы юйню къалайда болгъанын алджамай, тютюню чыкьгъан оджакъдан билликсе. Аны тышында да бир юйден бир юйге эртденбла эртде тамызыкъ алыргъа баргъанланы сокъмакълары да билдирликди, ызларын къар дженгил джабыб барады ансы.

Къартла кимден да алгъа кьобуб, эртден намазларын кылыб, ачдан къабыргълары бир-бирине кириб тургъан маллагъа къарайдыла: базманнга салгъанча бичен хуртдакны агъач сенекни юсюнде ары-бери бура, бир кереге кёбмю болур, азмы болур деб эсеблей, джутланыб, габдеш джанындан къараб тургъан малны аллына саладыла. Сау-

лукъ ийнек уф десенг ауарчады. Юй къаласы эшек а? Къойла уа? Къап-къара бурма къойла. Ала да къабарыкъ сакълайдыла. Къарачай къойну уа этини дамлылыгы бютеу Ресейге белгилиди. Не уа джюнлери уа? Джамчы, кийиз этерге, чепкен согъаргъа аланы джюнлерине джюн джетмейди. Эй-эй, малны барына бичен керекди, бичен. Алай а элни асламысны малы тоймагъанлай, къышы алты айын аман бла ашырады — не да болсун, малланы джанлары сау къалыб, джазгъа бир джетселе, Джурт, биягъы Джурт, алагъа эт къондурады...

Адамла да джазгъа къыйналыб чыгъадыла, алагъа да къабарыкъ джетишмейди: къачда джармалыкъгъа не да Марагъа барыб келтирген мюрзеулеринден джазгъа чычхан элтирча гюрбеде джукъ къалмагъанны орнундады; мюрзеуню орнун тутуучу гардош да джукъарыб тебрегенди; эслб джюрютгенликге тузлукъ, бышлакъ, къакъ эт да тайгъандан тая, кюнлени бир кюнюнде гёзен къуру болуб къалады...

Эшек сырты бла къачда джыйгъан отун къалаула да джазгъа кючлю чёгедиле.

Къар, эриген зат да этмей, къышны къыш узуну тегерекни агъартханлай, джашауну кебиннге бёлегенча тутады. Джети межгитден джети муэдзинни азан тартханлары кюнюне беш кере эшитиледи, ол таууш джюрегинге бир тукъум бир мыдахлыкъ келтиреди. Адам ёлсе да азан тартыб билдиредиле. Азан таууш эшитилгенлей, къарт кишиле тёрт джанында тыгъырыкъладан чыгъыб, хар ким тийреси къарагъан межгитге атланады. Аланы кёбюсюню юсюнде тышсыз, акъ тонлары болгъаны себебли, джауа тургъан къарда асыры да белгили болмайдыла. Тышлы тонну онглу джашагъан къауум киеди: не схарла бла, не да тюз къара къумач бла, юйде согъулгъан чепкен бла да тышлайдыла. Бу къауум мессилерини тышларындан да чабыр тюл, терен башлы галошла киеди. Элде эркишини асламысы уа къачдан огъуна болджар салам хазырлаб къоюб, аны бла чабыр киеди.

Эртденнгиде ит чабыб да эшитмейсе, тууар ёкюрген, ат кишнеген, къой макъыргъан таууш да чыкъмайды. Бирбирде бу шошлукъну джырыб, дуккул-джурун эте, къобуз таууш эшитилсе, къартны, джашны да джюреклери гып-гып эте, бетлери джарыйды.

Бююн а... бююн бу къар басхан юйледе джашаугъа джангы тюрлю тин киргенди, бу затны тюшде кёрюрге да къыйын эди...

... Алда келин бла Голаланы кыз, аланы ызларындан Къанитат бла Асланбекни эки кызы, Джолкъанны эгечлери. Джолкъан кеси да. Мени уа келин къолумдан тутуб элтеди. Бизни мыртазакъ Юзеир алыб барады. Аны уллу бычагы кярда сызыб баргъан ызны алыб, мен андан чыкъмай атларгъа кюрешеме.

Келин бла Голаланы кыз, бетлери акъ топракча агъарыб, джюреклерин къайгы басыб, ауузларындан сёз чыкъмай барадыла. Аланы ызларындан баргъанла уа — ауузлары джабылмай сёлеше, ойнарлары келиб, ол экисини узун тонларыны этеклерин басыб абындырсала, кюлюб харх этедиле.

— Тохтагъыз, кёрюсюз, ма окъуулу адамла болсагъыз, ким биледи, суймеклик къагъытла джазыб да тебрерсиз, — дейди мыртазакъ Юзеир.

— Кет, сен кяфыр! Тилинг тутулсун дейме, джазыкъса ансын! Сен саудан ма сени Тотайынг джаза турсун аллай къагъытланы, — дейди Голаланы кыз анга къайырыла.

Юзеир саргъылдым къалын мыйыкларыны тубюнден ышарыб:

— Болду гырылдагъаныгъыз! Атлагъыз! Къарангы элементле! — деб ол экисине алай айтыб, артда келгенлеге джангыз кёзю бла кёз къысады.

Барабыз. Мени къояргъа киши болмай, биргелерине аны ючюн элтедиле.

— Ма былайгъа ётюгюз, эгечлерим, — деб бир джаш адам келин бла Голаланы кызыны, юйде столлагъа ушагъан да ушамагъан да этген бир узун затланы аралары бла алыб барыб, экисин да олтуруб тургъан адамлагъа къошду. Келин бла Голаланы кыз олтурургъа унамай, ызларына мыллык атханлай, Джолкъан алагъа босагъа юсюнде Юзеирни кёргюзюб, орунларына джыйды, мен а къайсына, неге кяраргъа билмей тентек болуб, анамы къатында сюелдим. Адамла бёрклери бла, палтон джаулукълары бла олтурадыла.

Джыйылгъанланы араларында айланган джаш, къууанчы ичине сыйынмагъанча, къанатланыбды. Ол алгъа чыкъгъанында, Джолкъан:

— Бу билемисиз, ким болгъанын? Сеит-Батдалды, Чомаланы Сеит-Батдал, — деб шыбырады, — Актибист!

Адамланы туугъанлы джюрютген атларына «актибист», «бандит», «делегатка», «элемент», «акъ», «кызыл» деген сёзлени нек къошханларын мен къайдан билейим...

Уллу ишни башлагъаны джюрегин кѣлтюре, Сеит-Батдал:

— Джамагъат, бюгюн бизни бирда бир уллу кюнюбюздю, — деди, адамладан тартынмай сары бухар бѣркюн да тешиб, столгъа сала. — Бюгюн Хурзук саудан парталагъа (!) олтуруб, къара таный башлагъанды. Бу законну Ленин кеси къол салыб чыгъаргъанды, нек десенг, окъуй, джаза билмей, биз джангы джашау ишлеяллыкъ тюлбюз. Сѣз ючюн, мен ким эдим Совет властха дери? Джалчы эдим, Совет власт мени курслагъа джиберди да окъутду, энди мен сизни окъутурукъма.

Олтургъанла Сеит-Батдалны бюгюн кѣргенча сынаидыла, кертиси да быллай Сеит-Батдалны была бюгюн кѣредиле.

— Айтханларыча, джерлени джаз кесерикмидиле? — деб сорду ким эсе да Сеит-Батдалны сѣзюн бѣле.

— Кесерикдиле, хар не хаппа-хазыр этилингенди, энди джер иеле сизден бир миндеу джерни да сыйыраллыкъ тюлюле, Совет власт бизге ъмюрлюкге келгенди.

— Тутулмагъан бандит къалгъанмыды?

— Аз къалгъанды, ала да Совет властны ангылаялмай къатышыб айланган насыбсызладыла.

— Сеит-Батдалны башы нек джюлюнмегенди, а къыз? — деди келин.

— Энди эркиши, тиширыу да бирча эркинлик табханды да аны ючюндю, — деб Джолкъан бу затха чыртда ишеги болмай джууаб этди.

— Да сора эркишиле узун чач иерик эселе, биз башыбызны джюлютюргеми керекбиз? — дегенинде келин, Джолгъан анга джууаб этелмеди.

... — Юйлеригизде шыбыла чыракъла джанарыкъдыла, насыб-рысхы да келликди; тюкенледе казна багъасы бла, кѣресиз, алакъытай, туз, сернек, патеген, чалкъы, сенек сатылыб башланганды; къул, ъзден боллукъ тюлдю. Бюгюн, бу уллу кюнюбюзде, быланы сагъынмай болалмадым, — деген Сеит-Батдалны сѣзлерин эшитдим.

Келинни кѣзюне бусагъатда бир затла кѣрюне тургъанларын мен билмейме: бизни гѣзенде гюрбеле мюрзеуден толуб тургъанча; джыйгычда алакъытай къумач тоб болгъанча; бауда къойчукъла алларында джугуру биченнге турсунмай, гебдешлеринде да хыр туз гыртла агъара джатханча; джуртдан ингирде келиб, арбазыбызгъа ийнек киргенча...

— Башлайыкъ, джолдашла, — деб Сеит-Батдал хар кимге бирер тетрадь къагъыт бла бирер карандаш кесек чачды.

Джашаумда биринчи болуб къагъытха, карандашха да тийиб-тийиб кёрдюм.

— Бир къарагъыз, — деб Сеит-Батдал къабыргъагъа сюелиб тургъан къара къанганы джанына барды. Къолунда акъ топракъ кесек бла къангада сызчыкъ тартыб, — сиз да былай этигиз, — деб сора этгенлерине кёз джетдире, тюзете, араларына кирди. Ызына барыб:

— Энди ма быллай сызчыкъ тартыгъыз, андан сора да ма быллай. Биз латынь алфавитни «А» деген ал харифин джаздыкъ, — деди.

Къолуна джарашмагъан карандаш кесекни учун тюкюрюк мылы эте да ол сызланы сыза, келинни мангылайын тер басханды. Сеит-Батдал къатына келиб ийилгенинде уа, бети джарый, къагъытны Сеит-Батдал таба ышырды. Устаз аны махтаса къууанырыкъ болур эди, алай а ол джукъ айтмай, башхагъа бурулду.

— Да, джолдашла, биз нени джаздыкъ? — деб Сеит-Батдал алай айтханлай, бары бирден:

— «А-а-а!» — деб гюрюлдедиле да сора ёмюрде этмеген затларын этгенлерине, бир-бирине ал бермей къычыргъанларына тартыныб, башларын бир-бирини сыртына букъ-дуругъа кюрешдиле.

— Энди биз бу затны не этерге керекбиз да? — деб бир киши къагъытчыгъны ёрге тутуб кёргюздю?

— Къалай не? Энтда джангы харифлеге юрениб, сёзле джазарыкъбыз, окъурукъбуз. Баш бармакъларыгъызны басыб къоймай, энди къагъытха къол саллыкъсыз. Совет властны къолдан джибермей сакълаб тургъан Къызыл Аскерди, «аскер» деген сёз а «а» бла башланады.

... Ликбезге баргъан адамла бир тюрлюле эдиле, андан ала башха адамла болуб чачылдыла. Келин, Голаланы къыз, аладан къалгъанла да ауузларындан сёз чыгъармай, ол джангыз хариф джазгъан къагъытчыкъларын къоюнларына къысыб келедиле. Ол харифчик быланы джашауларын тюрлендириб атханды. Джашауларында бу кюн чыртда унутулмазлыкъ кюндю: къагъытда кеслери джазгъандыла! Харифни биледиле!

Джангы властны сакълагъан аскерни аты бу харифден башланады!

Аллай таякъчыкъланы мен да сызаллыкъма деб акъылым алайды, къагъыт бла карандаш меннге ким берликди ансын... Андан сора да: мен «Аптиек» окъургъа неге керекме, алача окъумай?! Кертисин айтсам, «Аптиекде» мен юч-тёрт харифден узакъ атламагъанма — меннге этдирген таша джумушларыны юсюнден келинге айтыб къояды деб Къанитат менден къоркъгъанлай тургъанын сезиб, эгечими тынч этгенме.

«Аптиек» къалды. Ма бююнча къагъытда сызла тартдырыб окъутсала уа суюб окъурукъ эдим...

10

Мал ашны, адам ашны да джукъартхан сууукъ къышны, рахат тюшюб келген джаз ышыра барады. Джуртда къарны тегереги къарала башлаб, жарны эрни мылы тартханды. Юйлени джер башларында къарланы эриген суулары ичлерине агъыб тургъаны амалтын, ол тамчыланы тюблерине хар юйде сауутла салыныб, толгъанлары сайын теге да сала турадыла. Ууакъ аякълыла уа алаша юй башлагъа миниб, алада гяхиникни джутланыб джурта тургъанларын кёргенлей:

— Юс! Юс! Худжу къалгын, — деб тюбюнден таш атыб къыстагъанлыкъгъа, ач малла юню иелерини «кёзлерин байлаб» дагъыда юй башха минедиле...

Хауа саудан да джаз ийис эте, этинги мылы тартдырады. Биченликле алкъын къорула башламагъанлары себебли, сабийле кутам-кутам болуб, алада бузоу, къой дегенча ууакъ малланы буджута, не чёмелтаякъ, не гож, не да пиля тоб ойнайдыла.

Джайгъы юйде келин бла Къанитат хар нени къырыб-джырыб кюрешедиле: хапчюкню барын кюннге атыб кебдиредиле; ючюбюзге да джангы кийимле хазырлайдыла: келинге траф чепкен, Къанитатха башлы чурукъла; меннге да бир къолан чепкен. Къанитат, бир машинагъа чёгюб ала ны тигеди, бир акъ топракъ бла юй сюртеди, бир да юй къагъады. Байрым ингир сайын а Къанитат сюек тийгичи бла къуранны тизгинлерине тие окъуйду, келин, адетича, «ийис этдириб», хычыланы джау джанджаулукъгъа чырмаб, терен корзинагъа салыб, мени межгитге ашырады. Меничала джолда дагъыда тюбөб, биз Къарабашланы межгитге баргъаныкъда, ныгышда талай къарт олтуруб,

акъырын ушакъ эте, межгитни аллында юйчюкде уа муэдзин бюгюн бери келген хычынланы тауча къалаб, бизникилени да ары къошду. Бизни ызыбыздан да тохтамай келедиле. Байрым ингир сайын былай келиб тургъан хычынланы межгитде ким ашаб тура болур? Бу соруу башыма келди, тышымдан а кишиге да сормайма. Джолкъан, «тегенекъарын» деген сёзню кёб айтыучанды, мухардан да мухар дерге керек болса, айтыучанды алай. Эшта, межгитдегиле аллайла болурла...

Джазны белгилей кесерге деб келин бир къоюбузну отлаугъа да иймей багъыб тургъанды. Хар юйде да алайды. Къолунда тогъуз-он ууакъ аякълы тутмагъан юй джокъду, аладан айырыб бирерни багъадыла.

Бир эртденде уянганымда уа Хаджи-Бекир (тюнене ингирде келгенди) ол биз асырагъан иркни бёскюнюн юйде аркъаугъа тагъыб, къапталыны дженглерин да ёрге-ёрге чюйюрюб, соя тура эди. Мен чартлаб орундукъдан тюшюб, джангы чепкеними кийдир деб Къанитатха къадалдым.

— Тохта бир, мен да киймей тургъанымы кёресе, сен хоншулукъ ташыб тебреринге мен сени джууундуруб, алай кийиндирликме, — деб, исси суу къуюлуб, тегенеде тютюнлей тургъан будай тылыны гулмакларын эзе айтды.

Келин уллу агъач чарада къойну ичин, башын этеди. Юй тюбюнде башха чарада да этле. Аны бизге Хаджи-Бекир къошдан келтиргенди.

— Биз да бир мангырамаз иркни сойгъанбыз, — деб келинге Хаджи-Бекир тюнене хапар айтханында «мангырамаз» деб къаллай къойгъа айта болурла деб сагъышлы болгъан эдим, алай а сабийни башында сагъышны туугъаны бла джукъланнганы тенг болады...

Келин сюеклери тыйыншылысыча балта бла айырылыб тургъан этни джанына чёкдю. Къанитат а, къурманлыкъ юйдегилени ауузларына кимден да алгъа тиерча, табада чырылдатады.

Джелим стол джабыуну джерге джайыб, этни юлюш-юлюш сала, келин тышындан оноу этеди:

— Баш джартыны Батдалны атасына (алай деб Кертиге айтыучанды); къысхаликни Джинджиге; джансюекни Голаланы къызгъа; Голаланы къыз бла бирге тургъанлыкъгъа Джол... Бурунсуз да джашы бла бир юйдегиге саналады. Анга базук да боллукъду. Сокъ... мыртазакъ Юзеирге тёшю.

Къулскоймез омурау бла боюн омурауун садакъачы Джайылгъаннга. Ногъананы Бадинагъа. Гыртгыныгын ууакъ уруб чоюннга атаргъа керекди. Дагъыда бир баш джартыны Хаджи-Кишиге; джауорунну Додур улу Кишиге.

Алай-алай юлюшле этиб, къарамы бла аланы энтда аулайды: тыйыншсыз сюекни ийсе, адамны кѣлю къаллыкъды, ол сеbebден энтда иги эсеблерге керекди. Мен ол юлюшлени чачаргъа ашыгъыб, сай агъач табакъ да къолумда, сюелеме — эт юлюшню юсюне бѣрек, хычын да къошулдукъду...

Къурманлыкъдан тийреде юй къалдырмай «тиллерине тийриб», хар баргъан юйюмден да табакъ бош къайытмай, къууанчым ичиме сыйынмай, арыгъанымы да эсгермей, джумушуму тындырдым: ким биледи, берген адамны къууанганын ол кюнден башлаб ангылаб тебреген болурмамы...

11

— Джерлени юлешиб башларыкъдыла, келин, бу эки-юч кюнде, кесим преуленде (Советде) къулагъым бла эшитдим, — деб Джолкъан бизни тыркыкны къыйырына чѣге, хапар айтханында:

— Ой, къой, Бурунсуз (бир аты да алайды), джер-мер да меннге неге керекди, аллах энди ма эм онгсузуму да къората эсе, — деген келинни мыдах ауазын узакъдан эшитгенча эшитеме.

— И-и келин, сени бу аман джоранг неди бу гюнахсыз сабийге, ахырсы?! Кѣме этген бары тумаланыбмы барады?! Айтылгъан джерден кери болсун сѣюзом. Мен да къолларымы къойнума салыб тургъаным сейир тюлюдю? Былай да былай, эгешчигиме кѣме тийгенди деб фершелге салыб нек бармайма, ахырсы? — деб къошдан келиб тургъан Айшат чартлаб ѳрге къобду.

— Фершалла бычакъ алыб тебрейдиле, айхай...

— Джинджиге чакъыргъанларында бычакъ зат да чыгъармады да?! Бир шай да алмагъанлай дарман-дары бериб кетди да! Сен а... Сен чакъырыб, мыннга тюкюртмеген тийреде адам къалдымы?!

— Ёмюрюбюз ауругъаннга тюкюртюб джашайбыз, а къыз, Айшат, сора келин тюкюртмей не этерикди. Фершал а, къайдам джарлы, ким биледи... «фершал, фершал» деб а айланадыла элде, биз аны несин билебиз ансын, — деди Джолкъан.

Келин, эшта, быланы сёзлерин эшитген да эте болмаз эди, ол басар ташын танымай, мени анда, хуна ичинде «джатхан» алты сабийине «кете» айланганыма ишексиз болбду. «Ашыра-ашыра», ахырына таяныб, бу джол да мадар табмай, скулдери тюшюб тохтаганды...

Мен быланы сёзлерини магъаналарын ол кюн толу-толу-суз да ангыламагъаным какъды, алай а сёлешгенлери алай болгъаны да какъды.

Бармагъымы кымылдатырлай бир къарыуум да болмай джатханым эсимдеди. Къанитат чёмюшчюк бла юйден чыгъарыб, тюртю суу ичиреди, джабышыб тургъан эринлерими ол бир кесек джумушатады. Юйден дагъыда будай гырджын, гаккы алыб келиб, къабын-къабын этиб, ауузума салыргъа кюрешеди, алай а ауузумда салгъаныча тургъан болмаса, чайналмайды.

Тыркыда агъач къурукъгъа джайылгъан кызыл атлес джуургъан меннге кюнню иймейди, алай а кёзлерими адамыча ачалмайма.

Тийреде ауругъан болгъанлай Джуккаланы Джибек келиб, къатына олтуруб къалады. Эртденден ингирге дери (бир-бирде кече къалыб да кетиученди) олтурса да юч сёзню бир-бири ызындан айта болмаз. Джибек таш салады. Юсюнде чепкенини джамау салынмагъан бир джери джокъду. Гитчечик, арыкъчыкъ, башы да аз-буз къалтырай, Джибек насыбсыз джан эди. Аны Джуккалары, Байрамукълары, Чомалары, Къаракетлары къалгъан-булгъанлары бла асырай эдиле. Джибекчалары уа дагъыда бар эдиле.

— Келин, Джангыз терекге баргъанмыса бу сабийни юсюнден? — дейди Джолкъан.

— Баргъанма, джангы джурун да такъгъанма, — деб келин акъырын джууаб этеди.

— Бушайгъа уа баргъанмыса, шайтанларына бир сорса эди Халлюочукъну юсюнден, — дейди биягъы Джолкъан.

— Ахырсы, бир къуджур адамласыз! Не Бушайды ол! Шайтаны-майтаны да болмагъанлай халкъны алдаб джашагъанды дегенлерин эшитген болурсуз да, — деб Къанитат ачыуу тутта айтды.

— Дыды, дыды! Былай къарайма да ма ол хар кимден да алапат чыкъгъан къуранынгы аякъ тюбге атыб къоярлайса сен! Джукъгъа да ийнанмай башлагъан кёреме! Кесинг къуранны, китабны да биле тургъанлай! — деб келин Къанитатха урушду.

— Мен асыры кёб тынгыладым, келин, сеннге! — деб Айшат, тапчанны аягында атылыб тургъан палтон джау-лугъун алыб, басхычла бла тыркыкдан арбазгъа тюше. — Фершалла ауругъаннга барыб, хакъ-макъ да алмай дарман бериб къачан кетиучен эдиле?! Энди уа кёресе, джангы бласт бизге игиси болсун деб кюрешеди, биз а эшекни бузгъа тартханча! Элге фершал келгенди, сен а аны чакъырыр амалтын сабийден бошаб бараса! Къанитат, тапчаннга кюбурден ал да акъ тюб джабыу джай, мен дохтургъа барама, — деб ызына къарамай, арбаздан чыгыб кетди.

Айшат юдегиде тунгуч болгъаны себебли, келин бла эркин да сёлешиучен эди.

— Ызынга къайыт, Гитче, бир да кесдирмеге эдим мен сабийни, — деб къычырды келин, алай а Айшат илипинден ётюр, джолну ёрге айланды...

— Айшат тюз айта эсе уа, келин, — деб Джолкъан алай айтыб, — Халлючукъ, не къабаренг экен? — деб меннге бурулду.

Мен не къабарымы билмейме, будай гырджынны ауузума салалмадым, сора андан иги не барды...

— Чабакъ, — деб Джибек ол джангыз сёзню айтыб, андан сора ауузуна, адетича, кирит салды. Энди тамблагъа дери сёлеширик болмаз.

— Чабакъ?! — деб келин, Джолкъан да бир-бирлерине къарашдыла.

Мен а ёмюрюмде чабакъ ашамагъанма. Къобанда ау бла, къармакъ бла да чабакъ тутадыла, алай а элде чабакъ эт бла тауукъ этни тилине салгъан бек аз адам барды.

Келин Джибекни сёзюне къулакъ тигиб, белинде беллигин тарта, басхычла таба бурулду:

— Иллаланы сокъур Батдал болмаса былайлада чабакъ салгъан джокъду, анга бир барайым, — деб Хабишланы тийреге кетди.

Айшат фельдшерни да тылмач къызны да алыб, келин бла Къанитат чабакъны сюегинден айыра да мени ауузума сала, мени джухтханыма къууана тургъанларына келди. Фельдшер келгенлей, келин мени башыма сюелиб, ол «кесе» тебрегенлей бычакъны къолундан тартыб алыргъа хаппа-хазыр болду. Айшат бла Къанитат а «эгешчиклерине энди джукъ да боллукъ тюлдю» деб толу ийнангандыла, игидда дейсе, ма къаллай дохтур келгенди!

Фельдшер а, бетинде ышарыуу джукъланмай, нелени эсе да айтады, кимни эсе да терслей, башын булгъайды; кёз къа-

бакъларымы ёрге-ёрге чюйюрюб къарайды; эниклерге юретгенча, тилими чыгъартады. Бычагы уа джокъ!

Тылмачы (орусча иги да ангылай болмаз эди) ол айтханны къарачайчагы кёчюре, ким болса да ала бла барыб дарман алырын айтханында, биягы Айшат эрлай-бурлай палтон джаулугъун имбашларына атыб, ала бла кетди, келин бла Къанитат а бир-бири аллына чабыб, кёзюу-кёзюу ауузума чабакъ этни саладыла, мен да онгсунуб къабама.

Келин бираздан юйге кириб, бир памезей къумачны алыб чыгыб:

— Олтур да мындан Джибекге кёнчек тикчи, аллах Джибекни ауузу бла айтханды бу сабийге чабакъ ашатыргъа керек болганын, — деди Къанитатха. — Сау ыйыкны тили бла тишини арасына джукъ джетдирмей туруб, кёресе къабханын! Аллах разы болсун Батдалга чабакълары ючюн. Фершел а, кёрдюнг, кесер акылы-заты да джокъ! — деб келинни джюрегин ышаныу алган болур эди, сёлешири келиб башлады.

Тенглерим манга кёзюу-кёзюу келгенлей турадыла. Мандалакъ келсе, къойнундан не алма къатханла, не да биченликледе джангы къазылган тегерек, къара мандалакъланы джууурганымы юсюне къуюб, биразны да кёзюме къараб, сёлешген-зат этмей кетиученди. Зубай да, адетича, къойнунда сабий бла келиб, «суу агъач» тыгырыкъдан кёрюнгюнчю мени къатымда, менден кёз алмаганча олтурады.

Шабадихан да кюн сайын келеди. Бир кюн а, бютеу тийреге белгили мияла гинджисин, къаллайла чыгъарган эсе да, юйлеринден чыгъарыб алыб келиб, къолума бергенинде, мен къууанч тыбырлы болуб, аны кесиме къаты къыстым. Мени къууандыргъанына Шабадихан кеси да къууаныб, кирпич къакъмай къарайды.

— Гинджини сеннге деб келтиргенме, аллыкъ тюлме ызына, — деди Шабадихан.

— Огъай, тана, ма бир кесекчик тутсун да Халлюу къолунда, сора юйюгюзге элтирсе, Джуртубай улу джарма-лыкъга барса, сеннге уллу мияла гинджи келтирликди, — деб келин мени джууурганымы тюзетди.

Шабадихан а ызына алмаз ючюн келтиргени себебли, келин къолуна тутдуруб къояды деб къоркъа, ашыгыш туруб кетди. Мен а ауруган-зат да этмегенча кирпичдеб, джууурган тюбюнде мияла гинджини сары чачын сылайма, сылайма...

... Тийреде бир ауругъан болса, хар юйден аны кёре бармай къалмайдыла. Башха тийреледен да джууукъ-тенг джюрюйдю. Къуру къол бла уа киши да атлам этмейди. Бизге да эртденден ингирге дери джюрюгенлей турадыла. «Муну къабармеди» деб тузлукъгъа салынган баш-аякъ; джангы сыгълган бышлакъ; мырзай; алма, кертме къатхан тизиуле; кийик эт, дагъыда былача затланы келтиредиле. Къакъ къыйма уа келтирмейдиле, нек десенг, тийреде келинни къыймаларына кишиникин тенг этмейдиле. Пурч, гин, шибижи салыб этгени ючюн татлы бола болур эдиле...

... Джангур джауб тебрегенинде мени тапчаным бла бирге юйге кийириб, оджагъагъа джарашдырдыла. Тыркыкны башы джабылыб болгъаны себебли, къыйырчыгъы джибиген болмаса къалгъаны къургъакъды, алай а мени юйге кийирдиле. Сын-джырда мазаллы къазан бла сууу джылына, Къанитат тегерек багъыр тазда эски джууады. Оджакъдан джаугъан джангур къазанны ичине джаугъаны себебли, тюбюнде от сууланмай, чыкырдаб джанады. Къанитат къара сапынны эскилеге аяусуз ышыгъанча кёруб, келин:

— Сен эски джуусанг, сапынны аяй билмейсе. Бу сапын къачда силти ийгинчи джетер деб тура эдим да, энди уа майна, беш-алты хунту¹ да къалмагъанды, — деди.

— Къуру атлес чепкениме тийиргенме ансын, къалгъан эскилени сапынсыз джуугъанма.

— Энди газна тюкеннге сапын да келликди деб хар ким гор этиб айланадыла, — деб келин алай айтыб, — бу джангур болмаса бюгюн джер кесиб башларыкъ болур эдиле, — деди.

Джангур а таш басхычланы, таш арбазны бирча дюнгюрдете джауады, джауады. Аны джылы тылпыуу бери юйге да келеди. Не затха болса да джауб джибитир ючюн къайда эсе да кёкде джыйылыб туруб, энди джауа тургъан джангурну уллу тамчылары кёзюме кёрюнедиле. Ол мени башыма да джауарыкъ эди, мен былай джатыб турмасам. Ёзге, Шабадиханны гинджиси бла, бизге келиб кетген фершал мени сау этиб къойгъан болурла. Сабийле бла бирге мен да башыма джангур джаудуруб, чачымы узун этерим келеди (бурмалары тюзелиб, къалгъанланы чачларыча болса сюеме); джангурну зем-зем сууун ичиб, гюнахларымы да ке-

¹ Ф у н т

терлик эдим; джалан аякъ чапыл-чупул этиб айланнькъ эдим...

— Джангурну тохтар акъылы джокъду, челекден къуйгъанча къуяды, алай а барайым да Джаштырыу къошдан энген эсе, бизникиледен бир хапар сорайым, юч кюн болду мен бери кетгенли, — деб Айшат биягъы палтон джаулугъун джыйгъыч юсюнден алыб, босагъада мурукку эте айтды.

— Джаштырыуну къарнашындан туугъанны ауузунда мясыны бар кѳреем, хаман ийис этгенлей турады, — деди Къанитат.

— Неси бар эсе да, сени анда карынг джокъду, адамлыгъы болгъан биреуню аманын тюл, игисин сагъыныргъа керекди, — деб келин Къанитатны къакъды.

Къанитат анга джууаб этмей, таз бла кир сууну чыгъарыб тѳгюб кире:

— Керти да челекден къуйгъанча тохтамай къуяды, — деди.

Джибек отджагъада олтургъаныча олтуруб, кѳзлерин кюлге чыракъ ийиб турады. Башы тохтамай къалтырайды, адай гютдюча гитче бетчигинде эринлери сабий джумдурукъча джоппу джыйылыбдыла.

Санларымы къымылдатыр къарыуум болмай тургъанлай, башымы сагъышы тохтамайды: джангур челекден къуйгъанча къуяды деб нек айтадыла? Джангур къуймайды, дауурбаз къакъгъанча ташлы джерни дюнгордетиб турады, аны тамчылары къалгъан кюнледеча бюгюн да алай уллула болурла. Миялача джылтырай, тийгенликге ала джерни ачитмайдыла, ачыгъан огъай, джер да алагъа къууана болур: тереги, хансы, сабаны-бачхасы, ташы да «джууунады». Мандалакъ, Шабадихан да (Зубайны уа иерик тюлдю «сууагъач») бусагъатда джангурда дыбыртлаб айлана болурла... Мен а, джангургъа чыкъмай, ма былай джатыб тургъаным амалтын, энди аладан артха къаллыкъма: бурмалары тюзелиб, чачым узун боллукъ тюлдю; кесим да ёсерик тюлме джангур джибитмесе...

Бу сагъышла мени джюрегими къыйнайдыла, бусагъатлай чартлаб джангургъа чыгъарым келеди — джууургъанны тюбюнден акъырын бир аягъымы чыгъарама, бурнун джерге тийиргенме. Экинчи аягъымы да чыгъарыргъа кюреше айланнганымы эслѳб, Къанитат къоллары тазда тургъанлай, кѳзлерин керелгенича кериб, меннге биразны битиб туруб, сора ири агъач бла билек артында тери ийлей тургъан келиннге:

— Келин! — деб кычыралгыанын кычырады.

Къанитатны тюрлю кычыргъаны келинни эсин алыб, ири агъачны бауу аягын джерге салыргъа кьоймай джунчута, бурулгыанында, мени тюшерге кюреше айланнганымы эслеб, экиси эки джанымдан аладыла. Аякъ тюбюме кийизчикни джайыб, мени ёрге сюерге кюрешедиле.

— Аллахха шукур, ызына къайыта айланады. Аллахха шукур! — деб келин къайтарыб-къайтарыб айтады.

Мени уа джаным эшикдеди, джалан аякъ ол джангурда чабыб айланыргъа талпыйма... Алай а юслеринде сауутлары бла тапхала къараб къарагынчы башлары тюблерине айланыб тебрейдиле; отджагъада къазан да андан хутдур болады; мазаллы юйню ичин ырхы къобханча бир таууш алады. Мени тенгизден хапарым болса, ол тауушха тенгиз чайкъалгъан таууш дерик болур эдим. Бу тауушха кёмюлюб, неми да билмей къалама...

12

Асыры кьоркъгъандан джюрегим чыгъаргъа джетиб уянама: эшик аллында дыгырдагъан таууш санларымы къалтыратыб, абзырайма. Орундукъда биргеме джатхан анам къайдады? Юй къарангы болгъаны себебли, Къанитат тапчанда джата къала эсе да кёрмейме. Кенгнге керилиб тургъан эшикледен, оджакъдан аз-буз ай джарыкъ урады.

Къарангыда кесим джангыз болгъаным да эшикде дардагъан да аманыма таяндырыб, джылайма, алай а мен тамагъымы бошлайлгъанымча бир бошлаб джыласам да мени эшитген киши джокъду. Юй тюбюнде ол кьоркъуучу джеримден джанлай даж-даж этиб баргъанча барыб сюелгенимде, тунакы ай джарыкъда келин уллу багъыр тазны, Къанитат да джез тазны къадалыб туюе тургъанларын кёрюб, шашаргъа джете, келинни бутларына чырмалыб, кычырыкъ этиб джылай, къолундан тазны алыргъа кюрешеме, алай а мен бар-джокъ эсем да эсгермей, ол къадалыб, бир къаты зат бла тазны къагъады, къагъады.

Бютеу ёзен дардагъаннга алыннганды, бу таууш къулагыма асыры ауур тийгенден чыртда джукъ эшитмей, мынгырау болуб къалыб, дагыда эшите башлайма. Джылагъаным да тохтамайды. Чабыб барыб Къанитатны бутларына чырмалама. Бу кёзюуде Асланбекланы юйдегилери бары да джер юйлерини башына чыгыб, бирери бирер

затны алыб, дыгьырдатханларын кёреме. Шашаргъа джетиб, джюрексиниб джылайма. Къанитат энди меннге ийилиб, джыламугъуму чепкен этеги бла сюрте:

— Сууукъдан бузлайса да, джанчыгъым, джалан кёлек, джалан аякъ. Биз Айны эгерлерин уятабыз, ала джукълаб къалгъандыла да, майна, Джелмаууз джетиб тутуб къойгъанды Айны. Сен къоркъма, биз аланы уятырыкъбыз, ала Джелмауузну къыстарыкъдыла. Кел, джатдырайым, — дейди.

Огъай, энди уа джатыб къалай къалырма! Айдан кёзюмю айырмай къарайма. Ол а джулдузладан топ-толу кёкде юсюнде бир къараууз затлары бла, къайры эсе да ашыгъыш «джюзюб» барады. Айда ол къара тамгъаланы бир къауумуна этетле, бирине да Джелмаууз деб атайма. Энди неми да унутуб, эгерлени уянырларын, ала Джелмауузну хорларларын ашыгъыб сакълайма. Тийреде уа тазланы, къумгъанланы джюгюрдету тохтамайды (тийреде огъай, бютеу элде да алай болгъанын мен къайдан биллик эдим), адамла кеслери да къычыралгъанларын къычырыб, Джелмауузгъа дуняны къуядыла...

Бу къалабалыкъ нелляй бирни барды, ким биледи, сора Къаипбийланы бау башларындан бизге:

— Эгерле уяныб, Джелмауузну къыстагъандыла дейди хаджи, — деб къычыргъанларында, Асланбеклери да бизникеле да сылыт-сылыт болуб тохтадыла. Къанитат мени кесине къысыб, тыркыкда эски кёпчекге ийилди, келин да тургъаныча къылычланы къатында, сыртын тахталаны чалманына тиреб олтургъанды. Айны къутхардыкъ деген акъыл хар кимни джюрегин сёнгдюрюб, бусагъатда хурзукчула бир уллу борчну тындырыб кеслерине разы бола, джер-джерде ма былай сылыт олтургъанларын мен ол кече билмей эдим...

Биз да юйге кириб да къалалмай, сюдерибиз кетиб, шум-шум болуб чёгебиз.

Къылычлагъа бир ауангы келди. «Джолкъанды» деб, мени башымы кёжюрегине къысыб тургъан Къанитат, эринлери къулагъыма джете, шыбырдады. Бу кёзюуде биз Джолкъанны:

— Ба... Ба... Башчы, къайдан чыкъдынг? — деген ауазын эшитиб, керти да атабыз къабырдан къобуб келгенча ол халгъа кире, чартлаб-чартлаб къобдукъ.

— Мен... Мен Баудагъы тюлме, келинме, келин, — дей анам къарыуун джыйыб ёрге къоба айланган заманда ауур

четенли Джолкъанны санлары кыйылыб, ёре турукълай ауду...

Джелмаууз Айны тутханын аман ышаннга буюруб, басар ташларын танымай, ол кече кёзюне джукъу кирген элде адам болмай чыкыгъанды.

Ол джайгы кече да, ауангы ай джарыкъ да, бютеу ёзенни толтуруб кёйгъан дардагъан да, «джюзюб» баргъан Ай да ёмюрюмде эсимде кългъанды.

Совет алимле ишлеген космос аппарат барыб Айгъа тюшюб, аны топрагъын джерге келтиргенди. Айгъа адамла да бардыла. Анда не эгерле, не Джелмаууз деб джукъ болмагъанын, Ай да къаясы-неси бла да бир планета болгъанын бюгюн школда окъуй тургъан сабийле да биледиле.

Бизни сабийлигибиз а, кёбюсюне къоркъууда ётгенди: алмастыдан, джинден, шайтандан, джаханимден, кёкден...

13

Байрамукъланы тийрени башында чынгыл къаяны эрнинде ишленген къаладан кюн батса, ол айырылыб, бир тюрлю кёрюнеди: къаяла бла къала бирча къаралмайдыла — къаланы юсюне къарангы артыкъ «къалын» тюшгенча меннге алай кёрюнеди.

Къалагъа кёзюм джетмей да болмайды, къараргъа да къоркъама. Кече сайын аны ичине джыйылыб, шайтанла той этедиле деб айтыу алайды. «Тойларыны юсюне тюшюб къалгъанма, мени да тепсетдиле, сора кесими эслеб, «тью налат сизге» дегенимде кау-куу болдула да кетдиле» деб Додур улу Киши хапар айтмагъан тийреде адам къалгъан болмаз.

Быллай затны сабий джюрегинг кёрюрге да сюеди, къоркъгъан да этеди. Кёзюме бир затла кёргюзе къарайма, къарайма... Заман экиндивден ашхамгъа атлайды. Асланбеклени арбаздан, челекге ийнек саугъан таууш эшитиледи:

— Кюсеу, бош къалмагъын огъесе, худжу, челекни би-ягы табаны бла урду да кетди, — деб Асланбекни гитче къызы Чачаны ауазын эшитеме.

Тёбентин (Учкулан джанындан) келе тургъан эки тиширыуну алларына чыгыб, келин:

— Ы-ы марджа, аууз ача барыгъыз былай бурулугъуз да, — дейди. Ораза кюн болур. Ол экиси аккыл-теккил эте, буруладыла. Келин алагъа суусаб да гырджын да чыгъарды. Не эсе да бир дууа окъуб, ала чёгелеб-чёгелеб, алгъы бурун суу-

сабдан тогъуйдула (джайгы кюнню узуну тиллерине суу салмай тургандыла). Бираз эс джыйыб, илкичлени юслерине олтуруб, саханда туурагъан гырджынладан гитчечик-гитчечик сындырыб къаба да айран бла сюре, сѣлеше башладыла:

— Базарда къалыб кетгенбиз былай кечге, Къазийладанбыз. Базарны да билесе кесинг, эгечим, Бермезханны келмез къызы дегенчады да анда чот: биреу алмай къоймазгъа кюрешеди, биреу да кеси тутхан багъа болмаса бермезге, — деди уллаяракъ, дыммыз тишируу.

— Муну джангыз джашы, Нарсанагъа барыб бир уалмай боллукъ тюлме дегенди да анга кѣк бухар бѣрк сатыб алыб келеди, аны ючюн сагъынады Бермезханны да, — деб айыртды нѣгери.

— Джашлыгъында джашлыкъ этмеген къартлыгъында башлыкъ этмез дейди, къайгъырмаз, — деди келин.

— Те, болдукъ энди, те, кете барайыкъ, эс джыйдыкъ ансы юйге джеттинчи созулуб къала эдик. Аллах разы болсун, Нюрсолтан, къалгъанынгы сау аша, — деб ала да ѳрге къобханлай, бизни юйню огъары джанындан бир хахай чыкъды, анга да Деболаны тийре бла Джуккаланы тийре къошулдула.

— Къабыр джанады! Къабыр джанады! — деген хапар къараб-къарагъынчы джайылыб къалыб, адамла джерджерде джоппу-джоппу болдула.

— Къызылмы джанады, кѣксюлмю джанады? — дей Джолкъан «джана» тургъан къабыргъа къарамай, бизники-леге сорады.

— А-а, къудурети уллу алах, ол насыблы къабырны кѣремесе нюр джана тургъанын! Бюгюннге дери мен ненча кѣлек джыртхан болурма, бу затны уа айтыб эшитген болмаса кѣзюм бла кѣрмеген эдим! — дейди ол джолоучу тишируланы бири.

Сууну сол джанында уллу къабырланы огъары мюйюшонде бир джерден кѣксюл джилтинлени чыкъгъанларын мен да кѣреме. Ашхам къарангыда ала ачыкъ таныладыла.

— Ол къабырда джатхан ким эсе да керти дуняда насыбы тутханды, сууаблыды. Аны адамлары бусагъатда аз къууанмайдыла, — дейди келин.

— Хо, джаным, хо. Насыбы да барды джаханимге тюшюб, къабыры къызыл от джанмагъаны, — дейди къайсы эсе да.

— Алайда къабырла кѣбдюле, кимники болгъанын киши да билеллик тюлдю, — деген оюмун айтады Джолкъан.

Къалай-алай болса да джилтинле чыкъмай тохтагынчы юйге джыйылмай къарай, адамла ол къабырда джатханнга «сукъланадыла...»

Мен къоркъаргъа, къоркъмазгъа да билмейме: бир къауум къабыр кёксюл, бир къаууму къызыл от джана эселе (джаханним бла джандетни отлары), сора къабырладан от къурумазгъа керекди деген акъыл башымы кючлей тебрегенлей:

— О-о, мен джаппа, отха сютюм тагъылыб къалгъан эди! — деб Джолкъан джол бла тюл, баш къуса башлагъан бизни гардош бачхабыз бла юйлерине мыллык атды...

... Ол джилтинле фосфор джилтинле болгъанларын школгъа джюрюй башлагъанымда билдим.

14

Эски эл кесини къатышхан джашаууну ауурлугъун суюрей, джангы халгъа киргени себепли, хар адам да бирча бу затны башына сыйындырыб, ангылаб къоялмайды. Бу элни ёмюрлери бары къозгъалыб, хар ёмюр, хар кёзюу, хар джыл кесими кёргюзтмей, болумну да кёрмей къалыб кетеме деб къоркъгъанча, джукълаб туруб уянганды: аллына атлам этгенни бутларына чырмаладыла, этегинден тартадыла. Эл къуралгъанлы ётген ёмюрле къобуб, джерни титирете, бир-бирин тулукъ эте турадыла, сора хурзукчуланы башлары къатышмай къалай къалсын... Нелляй бир адамны джазыуу тюрлене айланады!..

Къара шинли, бурмачач назик къызчыкъны да. Ол тууб, кёз ачхан джашау къуру да алайлай барлыккъы деб аны акъылы алай болур, алай а бу затлагъа ол сагъыш эте билмейди.

Керти да джукълаб тургъан ёмюрле уяныб, къобуб гюрюлдейдиле, бир-бирине тийишиб, от чакъдырадыла, алай а бу къызчыкъны эзиретиб къоймай, къобаргъан джеллери бла элтиб аны джонгурчханы атханча бир терс джары атмай, къарыусуз аякъчыкъларыны тюблеринде джерни деменгилиден деменгили эте баргъанча алайды. Дуниягъа не ючюн туугъанындан, джашауда къаллай орун алырындан хапары-заты да болмай, къызчыкъ джитибурун чарыкълары бла ташлы джерде абына-сюрюне айланады. Дуниядан ол излеген джаппа-джангыз бир мияла гинджиди...

Биринчи джаз

Быллай джазны мында бу джолгъа дери киши да кёрмегенди. Тюзлюкден, кёкдеги кюнден джарашдырылгъан бир сейир музыка элни башындан согулуб тургъанча алайды. Кесини ёмюрюнде кёбню кёрген, кёбню чекген ёзен ол музыкадан тыкъ урулуб тургъанчады.

Кюн, чыртда булутха джашынмай, тегелген джылыуун, джарыгъын да, кышны азабын чегиб джазгъа кючден чыкыгъан джерге, малгъа, къанатлыгъа теггенди. Асыры эскиден терезелери, эшиклери майырышыб, топракъ башлары юслерин басыб, джерге «кириб» баргъан юйчюкле джангыдан аякъ тиреб, сыртларын тюзете башлагъанча, джарыгъан-дыла.

Биз башында айтхан музыка, эшта, неден да бек хурзукчуланы берген джерлеге тегюлюб, къарт да, джаш да, эркиши, тиширыу да бачха, сабан ишлеге мыллык атхандыла — таш арытадыла; илипин ариулайдыла, буруу ишлейдиле. Гардош баччаларын, алгыннгы хуртдакларын, аякълары бла къазыб къаралтадыла.

Хаджи-Бекир келиб, бачха, сабан ишле бла кюрешеди, Айшат къошда сабийлери, маллары блады.

Бизни джерибизде кесини джеринде да Хаджи-Бекирни джумушу кёб болгъаны себебли, Къанитат анга болушханлай айланады.

Дохтур кесини линейкасы бла келиб, ачы дарманны бергенли мен да аякъ юсюме сюеле башладым. Кесибизни биченликни башындан аягъына эниб, саз бет алыб балаланыб бара тургъан Къобанны джагъасында биразны сюелиб, сора мен алкъын атларын билмеген бир гокка ханчыкъланы джыя-джыя, ызыма чыгъама. Гокка хансланы уа гинджиме деб джыяма — энди мени гинджим Шабадиханны гинджисинден артха къалмайды. «Мияла» гинджиди, Шабадиханныкъын а келин ызына къайтаргъан эди.

Кёкде учуб баргъан бир сейир къанатлыланы эслеб, алагъа битгенме.

— Турнала къайтыб келедиле, — деб Хаджи-Бекирни алай айтханын да эшите, ала ташайгъынчы къарай, бойнум талады.

Гитче хаджини биченлигине мен къуру да сукъланыучан эдим, нек десенг, аны ичи кезюнго алдай тургъан гокка хансладан топпа-толуду, алай а ала бары да хаджиге деб чагъа эдиле, кириб бирин юземе десенг а, къалайдан чыкыгъанын

да билмегенлей чыгыб кьалгъан хаджини муджурасы келиб сыртынга тиерик эди...

Энди уа Хаджи-Бекир бла Къанитат бизни биченликде олтуруб, къарын джанджаулукъда хантдан ауузлана, не эсе да бир хапарны айта, кюледиле; келин ууакъ ташчыкъланы челекге-челекге джыйыб, ырджыда тебечик этеди. Мен кём-кёк биченликни арасында сюелеме: онг джанымда, сол джанымда да — бизни биченлик; алда, артда да — бизни биченлик. Ингил ханс ышара тургъанча алайды. Хаджи-Бекирни дыргасы да джалы къундузча джылтырай, хамытдан бошланыб, джерден ауузун айырмай, отлайды. Арлакъда бир кёк эшек а, ишлеб арыгъан болур, хансны да сан этмей, ёретин теке кьалкыуу этеди.

— Келин, мен барайым да къаладжюкню алыб келейим, тюшге бошарыкъ болурбуз деген эди Керти, бошагъан болурла, — деб Хаджи-Бекир къара къапталындан гырджын умурланы кьолуна сыйпаб, джанджаулукъгъа къуя, ёрге кьоба тебрегенинде, кёкюрек хурджунундан джерге джити отлукъ ташла тюшдюле.

— А джаш, тютюн ичмейсе сора быланы не этесе?

— Джолоучулукъда от тамызыргъа-затха керек болса деб юрениб кьалгъанма да, келин, энтда алайлай барыб турама сернек да бола тургъанлай, — дей ёрге кьобду.

— А джаш, азанны эшитмеймисе? Тюш намазгъа чакъыра турадыла. Мен юйге барыб намазгъа ийилейим, сен былайда огъунакъ кьыл да кьой, чепкенинги да джай да, — деди.

— Келин, билемисе муэдзин арабча не айтыб азан тартханын?

— Да билеме, билмей а, — деди келин, — намаз кылыр заман болду дейди.

— Джунлай муслиман бу дуняда эм баш кьуллугъунгу тындыр деб чакъырады, — деди Къанитат.

— Анданды сени намазлыкъдан чыкъмай тургъанынг! А джаш, мынга бир урушчу сен, къуран-киتاب биле тургъанлай, намазлыкъгъа кириуню кьойгъанды да олтургъанды. Биле тургъанлай аллахутагъалагъа кьуллукъ этмеген эки кьат гюнах алады башына.

— Дуняда муслиманны да, кимни да бусагъатда эм баш кьуллугъу, келин, оздурмай джер къаралтыуду. Мен барыб къаладжюкню алыб келейим, — деб Хаджи-Бекир Оразакъайлары таба кетгенинде, келин ызындан биразны къараб туруб:

— Асто-оприлла, энди анга уа адам кѳуран чыкѳгъанды дерикмиди?! — деб мени Кѳанитат бла кѳоюб, юйге ашыкѳды.

Келин бираздан намазын тындырыб келиб, ачыуланды:

— Сабийни юсю тозураб тургъанын кѳрмеймисе, ол дуниягъа кетиб, бери кючден кѳайытханды, сууукѳ чабса, юзюлюр да кѳалыр, — деб башымда ууакѳ тѳртгюл сызлы джаулугѳуму бойнума тартды; уюгѳуму тышындан кебленген сахтиян чарыгѳымы бауун джангыдан кѳысды; элтир тонуму тешилиб тургъан кѳара халы тѳймелерин башдан аякѳ этди. Кюн а, джазгѳы кюн, джерни кѳыздырыб тютюн-летеди.

— Айланыб турма, санынга энтда кѳарыу кирмегенди, ма бери олтур, джумарыкѳчыкѳым, — деб Кѳанитат меннге Хаджи-Бекирни темир бетли чепкенин кѳргюздю.

— Кет, джапынга голия, бир-бирде адам сеннге не айтырын билмей кѳалады, — деди келин, — улуу адамны кийимине олтур деб сабийни алайгъа юретирге кѳолунгдан кѳалай келеди?

Аякѳларым мен айтханны этерге унамасала да, башым аз-буз тѳгерек айланыб, кѳзлерим алас-булас кѳрселе да мен олтурургъа сѳймейме. Барыб Туугъанчыкѳны биченлигини буруууна таяндым. Туугъанчыкѳны кѳызлары эслеселе уа:

— Эй, гыбышы, илкичлеге нек таяннганса, тумалан-ныкѳ! — демей кѳоярыкѳ тѳюл эдиле.

Биченликде бир хоншубуз ала, бирибиз Кѳудрелеридиле. Баш джаныбызда хоншубуз Чарабетлары, тѳюб джаныбызда уа — Кѳобан суу. Чарабетни тѳюз аты болур, алай а мен билмейме. Тийреде Ёпкебет деб да барды. Бетлеге чам ат атаргъа ёчдюле. Мени анам ёмюрге бир адам бла кѳызарышмагъанлай кетди, кѳызарышхан огъай, тийреде бир-бирине кѳара тутханланы джарашдыргъан ол болуучан эди. Туугъанчыкѳны юч кѳызыны гитчеси, эм тѳююшюучю Мекка уа бир джолда келиннге:

— Хоншубуз сен болгъанынга, Нюрсолтан, кѳууаннганыбызны айтыб да айталмайбыз, — деген эди.

Хаджи-Бекирни деу санлары кѳаладжюкню ауурлугѳундан бюгюлген-зат да этмей, илипинден чынгаб ётѳюб келе тура эди. Кѳаладжюк элде бусагъатда эм керекли зат болуб кѳалыб, хар ким анга кѳѳюу сакѳлай кѳакѳ болады.

— Баудагъы сау болса, къаладжюкню джангыз бир кюннге ишлеб да атарыкъ эди, — деб келин бетине салкъын чаба айтханында, Хаджи-Бекир:

— Башчы хариб а муну ауузун ма былай агъачдан этмей, темир салдырлыкъ эди, темир, — дей къаладжюкден джагылгъан топракъны къапталындан сыйпады.

... Мен а энди атам къайда «джатханын» билеме: анам бир джолда мени да къолумдан тутуб, Джуккаланы кѣпюр бла ётуб, андан ётгенлей тик саз джолчукъ бла ёрге чыгъыб, бир эшик бла къабырлагъа кирдик. Къабырланы хунасыны узуну, кенги кѣрюнмегенча алай уллуду, ичи уа къабырдан топ-толу — элде бусагъатда джашагъанладан эсе кѣбдюле...

Къабырланы аралары бла къынгыр-мынгыр айлана барыб, биз хунаны чегет таба джанына чыкъгъаныкъда, келин бир нарат терекни джанында эки къабырны кѣргюзюб:

— Ма бу атангды, бу да къарнашынг Юсуфду, — деб меннге алай айтыб, кеси къабырланы тѣгерегине айлана, не таш, не аман ханс къоймай ариулаб башлады. Мен сын ташларын сынаб кюрешгенден ары бу ата, бу къарнаш деб джукъ ангылаялмайма, быланы мен тюшюмде кѣргенча алайма: не сыфатларын, не сѣлешгенлерин эсгерелмейме. Сын ташларында уа ай сурат, къама, къуран, гулоч таякъ, абдез алгъан къумгъан тишелиб ишленгендиле. Эки къабырны джанында да ёлче таякълары. Келин экиси бла да «сѣлеше», тѣрт джанларын тазалайды...

— Мени юч атламым бир сажна болады, -- деген Хаджи-Бекирни ауазы, мени кѣзюме кѣрюне тургъан суратны ташайтды. Хаджи-Бекир он сажнагъа тергеб, гардош орун айырды...

— Урлугъубуз джетерми, а джаш, ол юйню къатында хуртдакга да чанчаргъа керекди гардош, — деди келин.

— Эй, келин, джер эди бизге кереклиси, джер, ансы урлукъ табарбыз. Сени къызынг тананы бери сюрдюрюрге керекди, орта кюн мен аны Учкулан базаргъа элтиб, гардош урлукъгъа ауушдурсам, сизге, бизге да джетерикди. Къачда уа аргъышха барырма да мюрзеу келтирirme. Сизге, бизге да гѣнле ишлеб, ичлерин нартюхден толтурурма, келин, сен къайгъы этме, — деди.

— Кесинги джюгюнг ауур бола тургъанлай, Джуртубай улу, биз да бир джанынгдан, алай болса да аллах бизни сеннге билиб аманат этген болур, — деди келин.

— Къой, келин, ол сёзлени къой. Къачха сени кесинги гардошунг, биченинг, къунаджининг да болуб, кёрюрсе къалай джашасанг да! Алаша ол мухар къарнын толтуралмай кюрешеди, бу гымышда толтураллыкъ да тюдю, келтирейим да джегейим, къаладжюкню сакълаб турадыла, — деб Хаджи-Бекир атын тутаргъа кетди.

... Джаз къаладжюк джыргъан джерни тылпыуу, джюрегинги бир тукъум бир къозгъай, башынга чабады. Алай джерде мени кёзюме кёрюнмеген, мени башыма келмеген зат къалмагъанча болама: къышкы джукъудан уянган ханс тамырла суулана башлаб, солугъанларын эшитеме; ёмюрледен бери джерге къыйыны кирген адамланы тер ийислери келеди; туугъан джуртларын тюрлю-тюрлю джауладан сакълай, къан тёкгенлени къанлары да джерге ёмюрлюкге сингиб къалады...

Менден узакъда къалгъан сабий кюнлерими биринде, Хаджи-Бекир ол джангы сюрген джерни тылпыуу, анамы сютюча, саныма-джаныма да сингнгенлей турады. Бу зат меннге кюч, къарыу да бериб тургъанча алайма. Адамны ол халгъа туугъан джери салады, Ата джурту адамгъа алай бла башланады.

... Францияны тенгиз джагъасында, Санари деген курорт шахарда бир тёрт-беш кюнню солургъа тохтагъанбыз. Биз тургъан пансионатдан узакъ болмай, джюзюм бачханы джаны бла эртден-ингир тенгизге джюрюйбюз.

Бир кюн озуб бара, джюзюм бачханы иеси кюрек бла тереклени араларын къаза тургъанын эслеб, нёгерлеримден артха къалдым — ол мылы топракъны къолума алыб, аны тылпыуун бурнума тутмай озалмадым. Топракъны аязымда сылай, ийисгегенимде башыма чабарлай халгъа кирдим: Къанитат дырганы нохтасын алыб алда, Хаджи-Бекир къаладжюк бла ызындан, артда уа — биченлик джерни кулдалары башы тубюне айланыб, тёрт джанына тылпыу тёгюб баргъанлары, тубандача кёз аллымда кёрюндюле...

Былайда мени кёзюме кёрюнмеген, бу унутулмазлыкъ сурат, меннге къуру Хурзук болуб къалмай, саудан да Ата джуртумча алай болдум. Къолумда топракъ кесек а — киши джерникиди. Былайы бла мени бир тукъум бир джукъ байламайды, джерге къыйынын берген адамны къачын кёрмеклик болмаса.

Хаджи-Бекир тартхан биринчи бараза, кёз туурамда ёмюрюме къалыб, джюрегимде артыкъ орун алгъанлай барады...

— Шидакълай къатышыб турама, бир саначы, а къыз, — деди келин Къанитатка, сынджыргъа тагъылыб тургъан къулакълы чоюнну юсюне ийиле. — Нартюх атдым, будай, арпа атдым.

— Айт, санайыкъ: суу — бир, нартюх — эки, будай — юч, арпа — төрт, туз — беш, тюй — алты. Энди не зат къалгъанды, не атханынгы эсинге тюшюр.

— Алтымы болду? Бышлакъ бла джауну бишгенден сора атарыкъма. Алты эсе, бу экиси да къошулса — сегиз. Энди бир зат керекди къуру.

— Пурч а, пурч? Ма, пурч бла — тогъуз. Бизден сора тийреде пурч битдирген джожьду, пурч атсакъ, бизни ашыры джырнадан дамлы бириники да боллукъ тюлдю, — деб Къанитат махтанды.

Мен уллу къанджал саханда къаланыб тургъан бёрекледен энди ашарым келмей, бюгюннге деб этилген арпа бегенени чёмюшден бармагъым бла, бармагъым бла алыб, шекер суугъа тийириб, джалайма. Къанитат, адетича, юйде хапчюкню, сауутну-сабаны тынгыларын буза, «отча» айланады. Хаджи-Бекир кесини биченлигини илипинлерин ариулаб, арыб келиб:

— Келин, энди джыл бозангдан уртларгъа боллукъ болур, — деди.

— Айхай да, а джаш, ма кесим къолум бла берейим сеннге. Бюгюн, джангы мюлк джыл башланнган кюн, бозаны сен башламай ким башларыкъды? — дей Хаджи-Бекирни аллына тепси джарашдырыб салды: бёрекле, арпа бегене, тары боза. — Джырнам да бише болур, — деди.

Хаджи-Бекир агъач аякъдан эрнин айырмагъанлай бозасын сюзюб, къолуну иеги джаны бла эрнин сюрте:

— Тейри адамы, келин, сени ашыры бозанг адамны «маймул» этиб атарыкъды, — бёрекден гитчечик сындырыб ауузуна салды.

Маймул деб неге айтылгъанын мен билмедим, билирге да излемедим. Нек десенг, чыдамым джетмей, ингирни келирин сакълайма, ингир бола кирсе уа биз, сабийле, гюббеге айланныкъбыз, алай а сен ашыкъгъан зат сеннге ашыгъыргъа унамайды...

— Ашырылада джашла бла къызла шынкъартладан секириб ойнау нек къалды, ахырысы? — деди Къанитат исси сууну тогъай-тогъай буруб, чоюн къумгъандан юй тюрбюне бюрке.

Келин «бузулду». Ол «бузулса» кьатындагыла да «бузулмай» кьалмаучандыла. Биз аны неге кюлгенин билмесек да кюлебиз. Бираздан тохтай, былай деди:

— Мен юйде заманда, эсимдеди, ма бюгюнча, джангы мюлк джыл башланыб, хар юйде ашыры хантла этиледиле: джырна, бёрекле, арпа бегене, тары боза. Тийреде хар ким бир-бирине хоншулукъ айландырыб бошаб, ингир ала уа сабийле гюббе джыя, джашла, кьызла уа шынкьартла джыгьыб, юслери бла чынгай тургьанлайыбызгьа, бизни, Чочхаланы тийреде, айтылыб тургьан бир тауушлу кьызыны, артда Тебердиге кёчюб кетген эдиле, шынкьартдан чынгайма дегенлей, кийимини тёбен джаны кьабыныб, ёртен салыныб кьалды да, юсюне басыныб, джукьлатыргьа дыгалас этиб, бизге бир кьыйынлыкъ джетген эди. Юсюнде кийимлери белине дери кюйюб тюшюб, эти да джырмыланыб, харибни, юйге кючден джыйгьан эдик. Ол кюнмед, бюгюнмед, чам ат да аталды да кьалды кесине да...

— Чынгай билмей эсе, кьойса уа, — деди Кьанитат.

— Тейри, иш анда болмаз эди, Кьанитат, чепкен этеклери асыры узундан кьабыннгандыла.

— Кьалгьанланы этеклери андан башхамы эдиле да сора, чынгай билмей болгьанды алай ансын.

— Кет, чарауланма, сен андан иги чынгарыкъ эдим дебми тураса, — деди келин. — Ол кюнмед, бюгюнмед, ашырылада шынкьартдан чынгау Чочхалада тохтагьан эди, — дей келин, ичинде ашыры джырнасы бла чоюнну отдан алды.

Джангы мюлк джыл алай башланнганын ол кюн ангьалай тебретим. Артда хар ай эсимде бирер тюрюлю зат бла кьала башладыла: башил айны (бусагьатдача декабрны аягьы бла январны аллы) биринчи байрым кюнюнде окуула салыб, хар юйде бёрекле этиб, бир-бирине элтиучен эдиле. Айырылыб, джангы юй болуб чыкьгьан да ол кюн чыгьа эди. Башил айгьа «басил» ай да дегендиле, христиан динде шыйых Васильни аты бла айтылгьанды.

Ауузну ал айы. (Аус Герга деген сёзден) — чилле тауусулгьан, эм сууукъ кюнледиле; ауузну арт айы уа — балдраджюзле. Бусагьатда февралны 27-синден башланыб, балдраджюзле мартны 7-де бошаладыла. Бу кёзюуде сабан ишлеге да кьурала тебрегендиле.

Хычаман айда (апрелни 30-дан майны 30-на дери) тёлю алыу, джабагьы алыу башланнганды; мал да джаз «кёкден»,

«чалмандан», «тардан» «кышлыкылагда» чыгыб тебренгенди.

Джай айлагда уа — джайны ал айы, джайны арт айы дейдиле.

Кыркыаууз ай джылны тогузунчу айы болуб, малны бауга джарашдырыр кыайгыгда киредиле.

Кюз ай неда союм ай — джылны онунчу айы болуб, бача-сабан да джыйылыб, джашла, кызла тойлагда джюрюб тебренгендиле. Чоппагда барыу да ма бу айда болганды (меджисуула табынган Чоппа ташны тегерегине айлангандыла). Чоппа ташны хурмети — файгамбарны иннети деб да айтыу бар эди.

Онбиринчи айны аты — кыач ай эди.

Кюзю арт айыны ал ыйыгына теке ыйык деучен эдиле. Бу кезюуде уучула да, ким да кышха хазырлана эдиле. Джыл эндреуюк ай бла, онекинчи ай бла, бошалады. (Эндреук, шыйых Андрейни аты бла айтылады).

Кырачайда календарла тюрлю-тюрлю болгандыла. Хайуанланы юсю бла келген календарда атны, ийнекни, тонгузну, кыабанны джыллары иги джыллагда, адам ашны, мал ашны да джетишим джылларына саналгандыла. Ийнек джыл а не джаны бла да рахат джылга тергелгенди.

Кыоян джыл бла джылан джылланы уа кыоркыуб сакылгандыла — ала ач джыллагда саналгандыла.

Кыумук календарла хиджа бла орузлама, айга кере келген араб календарь Кырачайда кёбге бармагандыла, ала бла асыры хайырланмагандыла.

Россияга кыошулган джылындан бююннге дери Кырачай юлиан календарь бла хайырланады.

Онтогузунчу ёмюрню арасында кырачайлыла юч динни тутхандыла: меджисуу, христиан, ислам динлени. Бу зат неринде да ыз кыюб, танылыб турады.

Ана тил

Джашауга эртде джаратылыб турган затла энди джанындан туууб башладыла. Мен бла мени тенгилеге ол зат керек болмады: биз тамам да кезюуюнде тууганбыз, бизден изленген-окыургада, Ленин алай осият этгенди, ол себеден биз джаныбыз-кыаныбыз бла да окыурга мыллык салганбыз.

Элни арасында эртдеден ишленген школ барды. Совет власть келгинчи анда бай кыауумланы джашлары окыгандыла, энди уа аны эшиклери сабийлени барына — джашчыкылагда, кыызчыкылагда да керилгендиле. Анга джууукда джашагъан ары джюрюб, кыалгъан сабийлеге башха мекамлада школла ачылдыла.

Бизни школ, алай демеклик, джангыз бир класс, Татуркчулланы тийреде Сарыбашны юйюнде ачылгъан эди. Ол джангыз алаша комнатачыкы школ болгъаны себебли, бизни школ, биринчи школ болгъаны себебли, таурухда айтылгъан кыалача, бизге алай керюне эди. Аны гитче эшикчигинден доллю дуня бютеу джерлери, суулары, халкылары, кыраллары бла бирге кириб, дуняны кенг болгъанын бизге кергюздю. Бизге бу насыбны келтирген а Россиядан келген тиширыу Ангелина Николаевна Козарезова эди.

Орус тилден биринчи дерсибиз эсимдеди. Ангелина Николаевна классха, алай демеклик, ол алаша комнатачыкыга, кириб:

— Здравствуйте, дети! — дегенинде, биз, сир-сир кыатыб, анга аралыб кыалгъандан озуб, бир тукъум бир джууаб эте билмедик, нек десенг, аны бизге не айтханын ангыламадыкы, ол джаш тиширыу селешген тилден биз бир сёз да билмей эдик. Алай а бу тиширыу бизге игилик излегинин ангылаб, джюреклерибиз анга джагыла, шум болдукы.

Бизни халкыда джылы келген сабий кыалмай партагы бирден чёгюу, бизни тёлюден башланган эди. Мени уа анам школга иерге унамай тургъанлай, эгечим Айшат кыошдан келиб кыалыб, кыолумдан тутуб, школга кеси алыб баргъан эди.

Халкыны ана тили да джангыдан тууду. Джаратылгъан кюнюнден бери да халкыны тили биргесине туууб, ол тилде селешиб тургъаны хакыды, алай а джасмасы болмагъан тил, алкын тилленмеген сабийча бир затды.

Ана тилде учебникле, башха китабла, газет да басмаланыб тебретиле. Алай бла, ана тилибиз не тукъум байлыгын да кергюзюрлей амал табды.

Кесими юсюмден айтсам, ана тилими мен кеси кесиме, бир джангы джерни ачханча «Билим» деген окыу китабны юсю бла ачханма. Аны джазгъан белгили поэт, переводчик, хирург Биджиланы Басиятны джашы Асхат сабийге керти да дуняны ариулугу ачылырлай, китабны татлы тил бла джарашдырганды. Ол китабны окуй, табигъатны сезерге юренесе, халкында ашхы адетле сабий ангыларча айтылыб

барадыла; ол kitab сениге дунияны не джаны бла да ача, сабий джюрегинге бир тукъум бир байлыкъ, бир насыб келтиреди. Тилини ариулугъу уа джюрегинге джау джагъылгъанча джагъыла, сен ёмюрде эшитмеген сёзлеча алай кёрюнедиле.

Бу китабны кючю бла мен халкъны джюреги деген затны кеси кесиме ача башлаб, бютеу джашауумда да аны ачхандан ача барлыгъымы билмей эдим.

Крыловну «Каска бла къумурсха» деген баснясын ана тилде биринчи эшиттеним эсимдеди. Аны бизге устаз окъугъан эди. Аны ызындан мен да окъуб, аллай сейир сёзле бла сёлешениме асыры къууаннгандан, аякъ тюбюмде чёб сынмай талай кюнню айланнганым эсимдеди. Кесими сегиз джыллыкъ джашауумда мен ана тилде сёлешиб тургъаныма не сёз барды, ма былай, бу басняны тилича уа — биринчи кере.

Азбар этеме деб кюрешмесем да ол кюн огъуна ол басня азбар болуб, башыма тюшдю — сёзлени табыкълары, сейирликлери эди алай этген. Андан сора узакъ бармай, кесим да билмей тургъанлай, мен элде «белгили» адам болуб къалыб, джер-джерде меннге «Каска бла къумурсханы» азбар айтдырыб тебретиле.

Азбарны биринчи кере классыбызда сохталаны, аталаны, аналаны джыйылыуларында айтдырдыла. Ненча кёз къарай эди мени ауузума ол кюн! Асыры уялгъандан джерге кириб кетерлей бола, мен досканы аллында сюелеме. Бир джаны бла уа, ол басняны сейир сёзлери, бизни хар ким да эшите кирсин дегенча, тышына чыгъаргъа излей, мени ашыкдырадыла. Кёзлерими керелгеним чакълы бир кериб сюеле болур эдим, башым джалан (къызчыкъла энди джаулукуксуз айланьргъа да бола эдиле), юсюмде къолан чепкенчигим. Аякъларымда къара ботинкачыкъларымы къуру школгъа кийиучен эдим, школдан юйге бара уа ташха тиетиле деб къоркъа, тешиб да барыучан эдим.

Анда, доскадан узакъда олтургъанланы араларында, келинни эследим — къуру да джумушакъ кёзлерине къайгъы чабыбды — халкъны аллына чыгъыб не болады, къалай болады экен деб меннге сагъыш эте болур эди...

... Мен кесими джашау джолумда халкъны аллына, трибунагъа, нелляй бир чыкыгъан болурма! Алай а меннге къайгъы этерча, анам къайда... Къалай болады экен деб ол кюн меннге къоркъуб къарагъан анамы кёзлери уа хар джол сайын меннге залдан къараб тургъанча болама...

Кеслерини парталарында олтуруб, менге кьоркьа Мандалакъ бла Шабадихан, Зубай да сакълай болурла. Къысха сёзю, бизни тийреден джюрюген сохтала артыкъсыз да къайгылы сакълайдыла.

Мен а халкъны аллына биринчи чыгыб, кесими нёгерлерими, былайгъа джыйылгъанланы бюгюннге дери кёрмегенча къарайма. Кенгден кесиме къараялсам, эшта, кесими да бюгюн кёргенча боллукъ болур эдим. Тынгыларгъа бары орун алыб хазырланнгандыла. Ангелина Николаевна бла ана тилни устазы да, менден узакъ болмай олтурдула. Башладым!

Мен да «Каска бла къумурсха» деб басняны атын айтыр-айтмаз, эшикде «мияу» деб бирден джюз киштик кычыргъанча бир таууш келиб, хар ким башларын терезеге-терезеге бурдула, сора кими кюле, кими да ачулана, биягъы меннге битдиле. «Мияу» деб бирден гъырылдагъан а Гырауну киштиклери эдиле. Гырауну бизни школну къатында юйчюгюню аллы кьуру да киштикден кыжгъыл болуб туруучан эди. Гырау юйде болмагъан кёзюуде биз переменагъа чыкъсакъ, алагъа къараб-къараб къалыучан эдик: кими бичен кесекде джукълаб, кими илкичледе джюрюй, кими да бири бирине къайырыла айланыучан эдиле. Гырау юйде кёзюуде уа ол кьолундан тюшюрмеучю кызыгъы бла бизни кау-куу этиб ата эди. Киштикле кьыркъ чакълы болур эдиле, Гырау айланыб, алагъа кесине да садакъа джыйыб джашай эди. Мурджарында джууургъан орнуна киштиклери тегерегин алыб, аланы джылыуларында джатады деб хапар алай эди.

Киштиклени кычырыкълары тохтамаса да классда адамла шум болдула. Досканы аллында сюелиб, кирпич къакъмай халкъгъа къараб тургъан «касканы» не айтырын эшитирге суймеклик, киштикlege къараргъа излегенлени да орунларына басыб, кёзлерин меннге битдирди. Былайда болмаса, мынча киштикни уа бирге джыйылгъанларын къайда кёрлюк эди адам!

Джангъдан башларгъа меннге эркинлик берилди. Бир джанындан мени уялчакълыгъым, экинчи джанындан а басняны кесин тыялмауу, тышына эшитилирге ашыгъыуу, бирбирине тирелиб, мени джунчутдула, алай болса да джунчугъанымы ол ариу, ол сейир сёзле бла сёлеширге талпыуум хорлаб, илипинни аллы бошланнганча бошланыб,

сёзле бири айтылыргъа бири тёзмей, къюлюб тебретиле. Кесин бир тукъум бир татлы дунягъа кириб, бир джеринде тыйылмай, басняны азбар айтыб, сора ол ач каска барыб джалынган къумурсханы «юйюнден» бери, бюгюннге чыгъалмай, анда турама, мени «андан» бери къайтарылай да былайда дауур-зат джокъду — адамла асыры шумдан, юй джанында бусакъ терекден тюше-тюше тургъан сары чапракъланы тауушларын эшитирчады.

Бир кесекден бары бирча сёлешиб тебретиле, алай а мен бир джангыз сёз да эшитмейме, келинни кёзлери болмаса джукъ да кёрмейме — аны кёзлеринде къууанч бла бирча джунчумакълыкъ да барды: ол кесини сабийине къууанганын эслеселе айыбды, ол себебден билдирмезге кюрешсе да аны алкъын джаш бетине къууанчы чабыбды.

Меннге уа саугъа бердиле. Ол, терс джазгъанынгы къагъытдан сюртюб алычу резинчикди. Аны да ууучума къаты къысыб орнума баргъанымда, ол къолдан-къолгъа бериле, классны бир джанындан бир джанына ётдю — резинни школгъа джюрюгенли мени нёгерлерим кёрюк ючюн къалмагъандыла, саугъагъа берилген резинни уа бюгюн кёредиле.

«Каска бла къумурсха» деген басня алайда адамланы нек сейирсиндиргенин кёб джыл ётгенден сора ангыладым — аны магъанасы тюл, ана тилни джангыча эшитгенлери сейирсиндирген эди. Ол каскача, джай кёзюуде къышны сагъышын этмей джашагъан, элде бек аз адам чыгъарыкъ эди: къарт да джаш да бош турмаучан эди, эринчекни уа кюлкю бла хыртлай биле эдиле.

Ол кюн а ана тилни джашауларында джангы эшитгенча болгъан эдиле.

Бир тилде адамла ариу джырла джырлагъанларын да, эрши сёзле айтханларын да Къанитатны джырлагъаны бла Зубайны ёге анасы «Суу агъачны» къаргъышларындан биле эдим. «Суу агъач» Зубайны къаргъаб тебресе, джер титирей болур эди. Мени сабий акъылым ангылагъаннга кёре, ол эрши сёзле ариу сёзлеге джашау бермейдиле деб алайгъа кючлю бегидим. Мен эгечимден эшите туруучу ийнарла, джырла бла басняны тилини башхалыгъы да мени сейирсиндиреди.

— Кёремисе, мени къолумдан келмезлик зат джокъду! — деб ана тилим меннге алай айтханча бир халгъа кириб тебретим.

Анам (анама «келин» демей, энди анам дейбиз. «Келин» дерге тамада эгечим Айшатдан юреннген эдик, «анам» дерге да бизни ол юретди) юйде ол басняны айтдырыб тынгыларгъа суююучен эди, мен а айтыргъа къуру да хазыр. Хар айтханым сайын аллай сёзле бла, алай тынч, алай эркин сёлешгениме джюрегим кёлтюрюлгенча болама.

Къанитат энди кесини активистине эрге чыгыб, бизден узакъ болмай, Чомаланы тийреде джашайды. Мазаллы юйню ичинде анам бла мен къалыб, эм бек суйген эгечим Къанитатны излегенлей турама. Кюнде, кечеде да бизге джетиб кетиученди. Бир кюн а «мени баснямы» эшитгенинде бетине къууанч чабды — джити сёзю, ариу сёзю ол къараб-къарагъынчы алыб къоюучан эди.

Энди мен басняны классыбызда, юйбюздэ огъай, тийреде да азбар айтыб башладым. Ныгышда бираз адам джыйылгъанлай, меннге чакъырыучу келиучен эди. Дерсден бош кёзююм болса, мен сёз салмай барыб, азбарымы айтсам, акъсакъал къартла кёзлерин да джумаракъ этиб, уллу эс бёлле тынгылаучан эдиле. Эшта, ала да ана тилибизни ариулугъун, байлыгъын да джангыдан сезиб, эшитирге сюе болур эдиле. Джазылыб, къагъытха тюшген ана тил хар кимге да джангы туугъанча болгъан эди. Алай бла ана тилге да Совет властны кесинеча, ийнам кючлюден кючлю болуб тебреди. Мени сабий акъылымы ышан этгенине кёре уа энди бу сейир, ариу тилде эрши сёзлени айтыргъа боллукъ тюлдю, алгъынча сёлешмей, башха тюрю сёлеширге керекча джюрегим алай излейди.

Кертиси да мени джангыдан джаш болгъан ана тилим, халкъгъа кюн сайын дюн-дуниядан сейир хапарла келтириб тебреди — урунганланы джашауларын иги этер ючюн совет кърал чыгаргъан законла да ана тилибизде окъулуб, айтылыб башландыла.

Къарачайны тили энди латынь харифле бла газетлеге, биринчи китабланы бетлерине тюшюб, джангыча ишлеб башлады. Алай бла адамла ёмюрледен бери сёлешиб келген ана тил аланы ангыларында революция болдуруб, Совет властны бегитиб баргъанланы бири болду. Аны бла бирге, ёмюрюбюз сакълаб татлы адамыбызча, орус тил да келгенинде аны кесибизге экинчи ана тил этиб алдыкъ.

Джашау аллында къаяны, ташны тебдире, уруб келген Къобанча кёлтюрюлгенди. Эски бла джангы тартыш болуб, бири бирин кёрюб болмай, къазауатдадыла. Биз, алкъын

ауузубуздан сютюбюз агъа тургъан школ сабийле, (джаз тауукъла да дейдиле бизге) арам-къарам этмей, кемеуюлге кесибизни атыб, джангы бла эскини шох этер ючюн тюл, джаш джюреклерибиз джангы джашаугъа кеслерин бериб, къаруубузгъа кёре аны джакъларгъа джан атханбыз.

Адам кеси ючюн сынаргъа керекди, къаллай бир джюк кёлтюрелир, неге джетер къаруу деб. Алайсыз, мени акъылым бла, адам кеси кесине багъа бераллыкъ тюлдю. Кесин суюб, кёкге миндириу ушагъыусуз затды, кесин аз-кёб болса да бир-бирде уа джаратыргъа тыйыншлыды, алай болмай, кеси кесинден кёлю чыкъса джашаргъа, ишлерге да къыйынды. Джюреги, мураты таза адамны, шагъатлыкъгъа айланмай, джашаугъа къыйыннын къошхан адамны, не тоба десенг да, кеси кесинден кёлю чыгъарыкъ тюлдю. Халкъынга кёб берелмей эсенг да къайгъырмаз, алай а ненг бар эсе да джугъунгу къоймай берирге керексе.

Бизни тёлю болгъан затыбызны барын берирге юрешдик: эски джашауну оюб джангыдан ишлер ючюн джаш кючюбюзню, керек болса тауну тебдирирге хазырлыгъыбызны.

Бу уллу муратланы толтурууда мени болушлугъум гитче баснядан, «мени баснямдан» башланган эди. — «Каска бла къумурсхагъа» мени тенглерим «сени баснянг» деб атагъан эдиле. Класда ол басняны азбар билген менден сора да кёбдю, алай а къалай эсе да аллындан огъуна ол «меники» болуб къалгъанды.

Совет власть элге киргенинде, неден да алгъа школла ишлендиле. Бири бизники эди. Биз тёртючю группаны сохталары болгъан кёзюуде, джангы школну мазаллы терезелери, эшиклери бизге кенг керилдиле. Ол Тотуркъулланы, Ахтауланы, Айсандырланы, Къаракетланы, Чомаланы, Джуккаланы, Байрамукъланы да бир къауум тийрелерини сабийлерине деб Къаракетланы тебеде ишленген эди. Бу тийреледе джашагъан уллу адамланы джыйылыулары да бизни школда болуб, сохталаны концерти бла бошалыучан эди. Ангелина Николаевна бизни кёб затха юрете эди: джырларгъа, тигерге, бичерге. Джашчыкъланы уа — агъач ишге юрете эдиле. «Смело, товарищи, в ногу!», «Во кузнице молодые кузнецы» деген джырланы юйде, эшикде да джырлаб айланабыз. Бизни къол ишибиз эркин коридорда кёрюнчюге тагъланлай турады. Кон-

цертибизни, къол ишибизни да уллула джаратыб къарайдыла. «Мени баснямсыз» бир джангыз концерт ётмейди. Энди уа мен андан сора да иги кесек азбар билеме: Пушкинден, Некрасовну «Зелёный шум» деген назмусун, дагыда башхаланы. Орусча айтхан азбарларымда сёз нени юсюнден баргъанын иги да биле болмаз эдим, алай а тилни кесини музыкасы мени кесине тартыб алыб барады. Алай бла орус назмула да мени «репертуарыма» къошулдула. Уллуланы ичинде орусча билген бек аз адам бар эди, ол себебден сабийлени орусча назму айтханларына сейирсинген да, таб махтанган да эте эдиле.

Биз, гитчеле, кеси кесибизден не зат эсе да бир уллу затла излей эдик. Аллай уллу затланы бири — школда окъугъаныбыз, экинчиси — орус сёзле билгенибиз, ючюнчюсю да — концертлерибиз болгъанларын иги да билмей эдик!

Заман деген зат сейир затды. Заман — къуру Джер кесини тегерегине айланыуу, кюн кечени ауушдурууу тюлдю. Заманны адам кеси да этеди, алай а Заман да этеди адамны — не джаратады кесине, не да джаратмайды; не аны тунчугъуб тургъан къарыуун-кючюн уятады, къозгъайды, не да бери къобмазлай, юсюн басады.

Мени сабий джылларымда заман адамны суюген заман болуб тууду, ол себебден адам да аны суюкюб, анга кесин саудан берди.

Заман алкъын бизден джангыз бир зат излейди: окъурубузну. Хар нени да билирге талпыб, суусабыбызны къандыралмай, джазылгъан затны «тогъуб» бара эдик: биз джашагъан Хурзук эли дунияны аллы, арты да болмай, бир кесеги болгъанын билдик; дунияны учсузлугъун, къыйырсызлыгъын, дунияда биз биреуню орнун алмай, кеси орнубузну таба билирге кереклибизни сездик. Джылларыбыз аз-кёб болса да заман бизни дженгил бишириб бара эди.

Кесими юсюмден айтсам, биреуню орнун-башын да алмай, алкъын мен кесими орнумда эдим: окъуй эдим; концертте къатыша эдим; къарар адамлары болмагъан къартлагъа негерлерим бла барыб джумушларын эте эдим; хоншуларыбызгъа газет окъуй эдим. Мени джашауумда орнум алкъын бу эди.

Мен, къара шинли назик къызчыкъ, алгъынча джитибурун сахтиян чарыкъла тюл, аякъларымда да къара чурукъчукларым бла, кесими асыры къарыулугъа санагъан-

дан, туугъан элими сыртыма кѣлтюрюб, насыбха джетдире кирирге ашыгъа эдим, ѓзге, насыб а алайсыз да джюрюш алыб келе эди. Мени, тынгылауукъ къызчыкъны, башымда, бир тукъум бир сейир дуния къуралыб, кесим да билмегенлей мен ол джашау бла джашаб башладым. Ол джашау а мени тѣгерегимде бола тургъан джашау эди, алай а аны юсюне да фантазия къошула эди. Тѣгерегимде уа джашау таурухдача бир; ол джашау меннге ачха алмагъанлай палтон, чурукъла кийдирди; школда окъургъа китабла бериб, хакъсыз окъутады; къызчыкъла джаулукуксуз айланырлай эркинлик берди. Тюзю, мен джаланбаш айланыргъа да сюймай эдим: чачым нѣгерлерими чачларына ушамай, бурма болгъанына тартына эдим.

Гѣзенибизден ун, гардош, эт къурумай башлады, нек десеңг, энди джерибиз барды.

Алай болса да мени сабий джылларымда Совет власть элге келтирген джангылыкъланы барысындан да сейир, мен кеси кесиме ана тилими джангыдан ачханым болду. Сабий анасыны эмчегин тарта туруб, сора кюнлени бир кюнюнде ол аны анасы болгъанын таныб, дунияда эм ариу, эм багъалы адамны биринчи кѣргенча, ана тилиме мен алай болдум...

... Ортадан кѣб заман ѓтгенден сора ана тилими юсюнден мен джазар ючюн къаллыкъ тюлме. Ма бу назму да джазыллыкъды:

Джау джагъылгъанча, джумушакъ тилим,
Туугъан кюнюмде туугъанса меннге,
Сени юсюнг бла дун-дунияны
Сюйгенме, санайма халкъыма тенгнге.

Сенден уллу да болурла тилле,
Сау адам улу орналгъан Джерде,
«Анам» деб мен а ауузуму джарыб
Биринчи кере айтханма сенде.

Аны ючюндю ачыу болгъаны
Къарачайлы сени кыйдырса,
Бир киши тилде сѣлешген кибик,
Тили бюлдюрдю эте чайнаса.

Мынга джюрегим инджий, кыйнала,
Кѣб зат келеди мени кѣлюме:

Къаллай сыфатда джетер экен деб
Ана тилибиз келлик тёлуге.

Тюгю, джамы да тюшюбмю джетер,
Татыуу кетиб ма бюгюнлюкден,
Кёлюн чыгъарыб къоярмы экен
Келлик тёлюю ана тилинден?

Биз джууаблыбыз аны аллында,
Борч салынады хар бирибизге:
Тилни таркъайтмай тузу, дамы бла
Джетдирир ючюн келлик тёлуге.

Къанатлары да кючлюден кючлю
Бола шахарда, элде да бирден,
Къарнашы бла — орус тил бла
Джашаб турурлай этерге, тенгден.

Сейир къач

Ол къач ёмюрлеге эсимде къалгъанды. Кюнле бир-биринден таза, бир-биринден ариудула; бачхадан къазылгъан гардошубуз подвалда тебе болуб турады; бау башында мазаллы гебен, арбазны дух ийисден алдыра сюеледи. Аны джанын кесине къуууш этиб, сары киштигибиз эртденден ингирге джукълаб джетеди.

Алай болса да ол къачны эсимде къалгъаны къуру бу затлары ючюн тюлдю.

Ол къач элге, бу джолгъа дери болмаучу Октябрь байрамны келтирди. Элчиле халкъда джюрюй келген оюнланы, джырланы кёргюзюб, Совет власть келтирген бу джангы байрамда къууанч этерге хазырланадыла.

Джангы джыйылгъан бичен ийис хауагъа асыры сингнгенден, солуб тоялмайса. Эки джаны хуна болгъан тар орамчыкълагъа кёб болуб, бичен арбала ёрге, энишге да озадыла. Ёгюзле кёрюнмегенлери себебли, бичен юсюнде олтуруб баргъан арбачы кнутун кёзюу кёзюую бла не ючюн кёлтюргенин, кимни, нени къоркъутургъа излегенин биллик тюлсе.

Гардош баччаланы бир къаууму къазылыб бошалгъанды, бир къауумунда, гардош тебелени джанларында, тиширыула

бачхадан нелляй бир алгъанларын билиб, юйде джан башына зекят чыгъарыр ючюн темирли бла ёлчелей, айырадыла. Бир-бир бачхаланы уа гардош башларын бир джерге джыйыб кюйдюредиле, кюлюнден силти ийерикдиле.

Биченликле уа джайдача кёгерибдиле, алысын ёсдюрюб, экинчи кере чалыр ючюн аланы малдан кёруулайдыла, суу саладыла.

Джол джанлада лыбыталагъа бузоула, эшекле эриниб узаладыла, субай бусагъла кюн тюбюнде джылтырагъан сары чапракъларын аланы сыртларына шыбыртсыз тюшюредиле. Джуртда чырпыла саргъалгъандыла. Мычымай сууукъ келлигин сан этмей, къанатлыла бир-бири бла ушакъны жарыкъ бардырадыла: кыш сууукъда да ала ач къалмазлыкъларын биледиле — хар арбазны сакълагъан итлени тегенелеринде аш табылады. Джер-джерде ойнагъан джашчыкъланы тауушлары ачыкъ эшитиледи, ала школдан чыкъсала, юйге кетиб къалмай, не къол таш атадыла, неда бачхалада гардош башладан джагъылгъан шынкъартладан секиредиле, не тутушадыла, неда садакъ атадыла. Биз а, кызычыкъла, быстыр гинджилерибизни энди кёйгъанбыз, кесибизни адамгъа кёшаргъа кюрешебиз.

Чегет алкъын джашилди, тюзю, бир-бир джерлерине сары джамаула салынганча болгъанды, Къобан а джайны джай узуну кесини гюрюлдеуюнден башы ауруб, арыб тохтагъанча, шошду.

Тишируула дженглерин ёрге-ёрге кыйырыб, не юй сюртедиле; не кюннге хапчюк атадыла, не эски джаядыла, не арбазда чепкен иедиле, чий саладыла. Эркишиле уа мамат болуб, кимни болса да юйюню топракъ башын атыб, дран бла джабадыла. Бир киши уа джюрюк атыны сыртына кёк дарий джууургъанны джабыб, ат илкичге джюгенин илиндириб, зынтхы кьююб, башына дорба кийдире турады.

Анда-мында кюбуз таууш чыкъса уа, аны эшитген къарт, джаш да джюреги гыб-гыб эте кирпилдейди. Бир киши да зыгьтладан уадых этиб, гебенни тёппесине атыб кюрешеди.

Алгъынча, межгитлени минараларындан, намаз кёзюую джетгенлей, муэдзинни ауазы чыгъады.

Хар неде да бир-бирин ангылау танылады. Адамла бла джер бир-бирине берелгенлерин бергендиле: адамла кыйынларын, джер да алагъа хайырын; кёк джайны джай узуну

джангурун, кюнюн бериб тургъанды. Айтыргъа, джашау джарыкъ кийине башлагъанды. Бу джылы къачны ана сютю джерге асыры сингенден алысынла да бал къусадыла.

Джангы бет алгъан къарт Хурзук эски-чирик затларындан тазаланыргъа излей, адамланы джюреклеринден да тартышлыкъ тая, джангы байрамгъа барадыла.

Биз, тёртюнчю группаны сохталары, школну алына терек бачха орнатыб, джангы байрамгъа алай тюберге келишдик. Ташлы джерни ташын арытыб, къайдан эсе да келтирилген джаш терекчиклеге орунла къазабыз. Меннге берилген, къатымда тургъан терекчикге, мен къадалыб орун джарашдырама. Джашауубузда биринчи болуб, биз бюгюн кеси къолубуз бла джерни джасайбыз. Джер бизни кереклиди, биз да аны юсюнде орнубузну айырыргъа юрешибиз.

Терек бачхагъа хазырлаб юрешген джерибиз ёмюрледен бери да джарауузгъа саналыб, атылыб тургъан джерди, былайда хансан эсе таш аслам болуб тургъанды, бизни алкъын къарыу кирмеген къолларыбыз а бюгюн былайын джасайдыла, джерге тамырлары тийгенине къууаныб, терекчикле уа ышара тургъанча кёрюнедиле. Мазаллы джер шары бюгюнден ары былагъа ашау берликди.

Мени терекчигим алма терекди: салыб тегерегин тебледим, суу къуйдум, атым-тукъумум джазылыб хазыр болуб тургъан къангачыкъны юсюне такъдым. Бу энди мени терегимди. Мен къараб ёсдюрюрге керекме, кегети болуру, болмазы да энди мени къолумдады. Адамлагъа, джерге да бу мени саугъамды. Аны тамырлары топракъны эмиб, джашнаб туругъа керекдиле.

Тохта. Мени терегим... Ол кюн Намазлыкъ къаяны тёпесинде мени тенглерим кеслерине терекле сайлагъанлары эсима тюшеди. Сайлаялмай къалгъан къуру мен эдим... Бюгюн а ма, терегим! Къалай эсе да джюрегим бир уллу кёлтюрюлдю — адам улу джашагъан джер юсюнде мени да терегим барды. Аймысына, гитчечик огъуна болсун, алкъын мен да гитчеме. Бу затны мен башым бла ангыламай, джюрегим сезеди. Джюрегим кеси кесимден бир уллу зат этерими излейди. Терегим а меннге аз кёрюнеди.

Мени башыма келмеген мурат къалмай, къалай эсе да мени бу кезюуде бир тынгысызлыкъ алгъанды. Бу джангы джашауда уа муратла толурлай мадарла бардыла — тегеран,

мени башыма келген муратла не затладыла, джюрегим менден не зат излейди, аны билелсем эди...

Биз ёмюрде унутмазлык бу кьачны кюнлерини биринде «клуб» деб бир джангы сёз эшитдик. Ол сёзню тюрлю кёрюб, кьайтара да айта, ауузубузда тюркюрюгюбюзню тауусдукь, кесибиз а «клуб» демей, «клуб» дейбиз. Бу сёз кёб болмай орус тилден келиб, бизни ана тилибизге кетмезден кьошулгьанды.

Устазыбыз Ангелина Николаевна бизни группадан бир кьауумубузну алыб, клуб деб бир джерге, эли ортасына, тебретди. Биз экеу-экеу тизилиб, «Смело, товарищи, в ногу!» деген джырны кьычыралгьаныбыз чакьлы бир кьычырыб, джырлаб барабыз. Кюн сары бояуун аямай элге тёгюб, саргьалтханды.

Устазыбыз бла баргьаныбызгьа, орусча джырлагьаныбызгьа арбазладан чыгьыб-чыгьыб адамла ышарыб бизге кьарагьанларына, кьаяла бизни эниклегенлерине джюреклерибиз кёлтюрюлюб, джашауда бююн да бир джангы затны таныргьа барабыз, аны аты «клубду».

Тохчукьланы тийреге бардыкь. Алкьын биз, сабийле, эли саудан да кёрмегенбиз, таньмайбыз, ол себебден былайы бизге бир сейир кёрюнюб, тёрт джаныбызгьа аралыб барабыз.

— Майна анда, тебе башында, мен кьанлы илипинни да кёргенме, — деди Мандалакь биз бир уллу кьанджалбаш юйню кьатында тохтагьаныкьда.

— Ол илипинни ичи бла кьанмы барады?

— Кет, сен санта, — деб меннге ачууланыб — бу Зулкьарнай хаджини тюкен юйю эди, — деди хар нени да билген Мандалакь.

Анга джуубаха айтханча, Ангелина Николаевна:

— Бу клубду, — деди.

Алай а бу тукьум ангылатыу бизге джукь да тюл эди — эли эл этиб тургьан топракьбаш, фундаментсиз, тёнгертке юйлеге ушамаса да, бу юй да юйдю да юйдю: тёрт кьабыргьасы. Тюзю, эшиги, терезеси уа аладан башха, андан сора да — тёппесинде кьызыл байрагьы.

Юйню ичинде чыртда бёлме джокь, гюрбеджича ичи кенг. Кёнделен тизилиб тургьан джангы, узун шиндикле болгьанны нарат ийисден алдыргьандыла. Юйню бир кьыйырында полу мийикди, аны атын да былайда биринчи

кере эшитиб, унутуб кьоябыз деб кьоркьа, тохтамай «истцена» деб кьазауатха киргенбиз. «Сцена». деб Ангелина Николаевна тюзетгенликге, алкьын тилибиз тюзюне бурулмаиды. Бу сёз да бюгюн бизге ана тилде ёмюрю кьалыр ючюн келгенди. Кьабыргьалары лозунгладан, карикатураладан, плакатладан толуду. Быланы бирин окъуй да бирине атлай, дуния кёчюб бара эсе да кёрмей кьалгьанбыз. Бушай бла аны шайтанлары, джангы джашаугьа кьаршчы тургьан бир кьауум дин кьуллукьчу, Джангыз терекге барыб, андан ауругьаннга-затха болушлукь тилегенле, ол карикатуралада хьртха кючлю уруладыла.

Комсомол кийимлери бла бир кьыз сценаны артындан чыкьды: эркиши кёлегини бели джассы кьубас белибауу бла бууулубду, кьысха юбкасы, узунбаш чурукьлары, чачы чубур кьыркьылыб. Мен аны таныдым: кёмеден ауругьанымда фельдшерге тылмач болуб бизге келген эди. «Суу агьач» алай кьызлагьа масхарала атаб, «Зубайны да алай этергеми излейсиз?!» деб бир джолда устазгьа джаннган эди.

— Салам, сабийле, — деб бизге ол кьыз алай айтыб, Ангелина Николаевнаны кьолун тутду. Комсомол кьыз мени да кьолуму тутарына мен бир талпыу этдим...

Ол бизге сабийле дегенни онгсунмасакь да, аны саламына биз бирден джууаб этдик. Бизге, школда тамада сохталагьа саналыб тургьанлагьа, бизге уллу окъууубуз барды деб тургьанлагьа, сабийле деб «энишге чёкдюрюб» кьойгьанын чьртда онгсуналмадыкь.

Бизни Октябрь байрамгьа аталгьан оюнну, джырны хазырлаугьа келтиргендиле. Хазырланыу уа бир бош джерде тюл, «клуб» деб аты алай болгьан, бу узун юйде боллукьду.

Элни джашауунда, мени джашауумда да биринчи Октябрь байрам боллукьду. Алтынчы ноябрда кече чьртда бошалыргьа унамады. Джайгьы юйюбюзде мийик агьач орундукьда сыртымдан джатыб, отджагьа табадан кёз айырмай кьарайма, алай а оджакьдан алкьын джарыкь урмаиды. Оджакьдан кьарагьан джулдузланы кьайсыла болгьанларын билмесем да, эшитиучю атларымы — Темиркьазакь, Джетегейли, Чолпан дей, алагьа атла атайма, алай бла кечени ышырыб кюрешеме.

Орундукьну аягьында тапчанда уа тамбла киер кийимлерим хаппа-хазыр турадыла. Аланы киерге мен бир ашыгьыу этеме! Кьараууз кёк атлес чепкеним, узунлугьу

инчигиме джете; акъ гетен кѣлегим, джагъасында тьюмелери бла; сары чындайларым; ингирде къуйрукъ джау сюртюлген алашатабан чурукъларым. Чачакълары бла мор схарла джаулукъчукъ да ала къатыш. Ёзге, анам аны бош хазырлагъанды, мен энди джаулукъ къысханны къойгъанма, бир кесек ёсюб уллу болсам, комсомолгъа кириб, чачымы да къысха этерикме, къыш а элде комсомол къызлача, бѣркчюк кийиб джюрюрюкме. Кийимлеримде эм бек махтаныр затым а пионер галстугумду.

Кечени не эсе да менден кѣлю къалгъан болур — ол адамлагъа джукъу бериб тынчайтыр ючюн келеди, мен а джукъламайма. Анам бла мен аякълашыб джатабыз. Анам джукълайды. Тамбла боллукъ байрамгъа юйде, эшикде да болгъанны джылтыратыб таза этгенди, ол огъай, тахталлада къуру да туруучу къаранчханы юсюн да джангыртханды.

Табигъатда кесини кѣзюую бла хар не келген да кетген да этеди. Кече кетиб, эртден да тууду. Танг керти да танг болгъанына ийнанмагъанча катийлерими къаблаб, эшикден къарадым. Бир ариу танг тѣгерекни бирден джарытыб келе эди.

Мен омакъ кийиниб бошар бошамаз, Мандалакъ босагъадан тюшдю. Аны джангы мекерья кѣлегини юсюнде къызыл галстугу, кюн кюйдюрюб сахтиян этиб тургъан бетине нюр чабдыргъанча алайды. Къара драп кѣнчегини ауу асыры кенгден Мандалакъ джюрюгени сайын ары бла бери ауады, башында боз элтир бѣркюн а байрамгъа деб, анасы не усталыгъын да салыб, кеси этгенди.

Экибиз да бизни юйден чыгыб, тыгырыкъ бла ёрге, тийреге айландыкъ. Аллыбызда джумушубуз бек къыйын джумушду — «Суу агъачны» къолундан тенгибиз Зубайны къутхарыргъа керекбиз, «Суу агъач» Зубайны школгъа да иймей эди, Советден адамла келиб ийдирген эдиле ансын. Мандалакъ бла мен Зубайны байрамгъа элтмей къоймазгъа деб оноулашханбыз.

Биз алагъа баргъаныкъда, Зубай юй тубюнде эски кийизде олтуруб, бир сабийчикге ашатыргъа кюреше, къалгъанлары да тѣгерегинде къыжгъыл болуб тура эдиле. Ол, мыдах кѣзлерин бизге кѣлтюрдю да, сора биз бар-джокъ эсек да эсгермегенча, биягъы сабийчикге ийилди. «Суу агъач» а бизни кѣргенлей, бети тюрлениб, джан сюеклерине къолларын сала, джитча кѣзлерин башыбыздан энишге къаратды.

— Сиз ма мынгамы келгенсиз?! Ол сизнича орамланы санай айланмайды! Къораб кетигиз бусагъат кёзюмден! — деб не ючюн эсе да джерде бир джаргъакъ терини аягъы бла узакъгъа быргъады.

Быллай кюнде былай этгенине асыры сейирсингенден ауузубуз ачылды да къалды, алай болса да, Мандалакъ менича эс ташламады:

— Иймезге эркинлигинг джокъду, бюгюн алапат байрамны кюнюдю! — деб къайырылды.

— Мени сабийиме, меннге да сенми оноу этериксе, къарадура?! — деб «Суу агъач» аллына атлады.

Бу кёзюуде мен орунда бир сагал-магалланы къымылдагъанларын эслеп къарагъанымда, аланы тюблеринден Зубайны атасы, гитче, сары кишичик, башын бери чыгъара келиб, эрлай дагъыда джабды, «Суу агъач» а бизни аркъаларыбыздан алыб-алыб, босагъаны тышына-тышына быргъады. Омакъ кийимлерибизни букъуларын сюрте, ёрге къобханыкъда, андан ачыуубузну алыр къайгъылы болмай (Мандалакъ ала биллик эди) неда этиб Зубайны «Суу агъачны» тюбюнден къутхарыр къайгъылы болдукъ. Зубай а ауузундан сёзю чыкъмагъанлай, джыламукълары бетин джууа къалгъанды.

— «Суу агъач», гонда, джитча кёз, къырыу ийне! — деб Мандалакъ аны чам атларыны барын къычырыб айтмай чыдаялмады.

— Мен мыртазакъны чакъырайым! — деб башыма ол келиб, Мандалакъ «огъай», «хо» дегинчи, быладан узакъ болмай джашагъан мыртазакъгъа дыбыртлаб кетдим. Тылпыууму кючден ала, босагъадан тюшгенимде, мыртазакъ Юзеир уллу кюнде кийиучю кийимлерин — кёк галифеси бла джашилсыман кёлегин кийиб, кюзгю сынганчыкъгъа джангыз кёзю бла къарай, къалын мыйыкъларын тарай тура эди. Мени нек келгеними билгенинде, сау элге белгили уллу бычагъын къабыргъадан алыб белине такъды — ол бычакъсыз кесин Советни къуллукъчусуна санай болмаз эди. Мандалакъ бла мен энди уа «Суу агъачдан» къоркъгъан-зат да этмей, мыртазакъны ызындан юйге кирдик.

Юзеир саламлашхан да этмей:

— Тур, къабларынг бар эсе къабла юсюнге, муну джумушчусу болуб тургъанынг кёбдю. Сабий тёренгиги бир

эшик бети кёрелмей, джарынг ачыла джашайса, бу уа джыл сайын бирни табыб, бу мыстхыланы сени юсюнге атыб, мынгырау этиб тургъандан сора иши джокъду, — деб Зубайгъа алай буюруб, сора «Суу агъач», Юзеирни хам деб къабаргъа башлагъанын джангыз кёзю бла огъуна эслб:

— Бир сёз чыгъарчы ауузунгдан джигит эсенг, сени ол аман ауузунгу миясыны бар-джокъ эсе да ийис этгенлей турады, иги сёз чыгъыб алкъын киши эшитмегенди, бюгюн ауузунгдан сёз эшитдирсенг, кёрейим. Сенден къоркъуб джашагъан майна, ол быстырланы тюблеринден башын бери къараталмай джатхан эрингди, ол эркиши болса, бу джарлы, ёксюз башы да чыгър болуб, быллай бир унугъубму джашарыкъ эди. Кел, — деб сюелиб тургъан Зубайны къолундан тутуб алыб чыкъды.

Зубайны киер кийими джокъ эди, юсюнде джамау чепенчиги, аякъларында эски гоможлары бла биргебизге тебреди.

Аладан Шабадиханнга атландыкъ. Энди анасы бла кеси джашайдыла. Эгечи кючден-бутдан бир тул кишиге барыб, аны блады, атасы бла къарнашы Совет властха къаршчы кюрешгенлери ючюн тюрмедедиле. Шабадихан бетинде къууанчы таныла, галстугун къыса, юйден чыгъыб, Зубайны юсюн алай къарыусуз кёргенинде, салкъын болду. Манда-
гъа:

— Школда биз сеннге галстук табарбыз, — деб ышандыра, барыбызны да кёлюбюзню джазды.

Устазла да, биз да омакъла болуб, элни ортасына атландыкъ. Алда къызыл байракъ, аны эки джанындан экибиз — Мандалакъ бла мен тутуб барабыз. Бизге нек тутдургъандыла, къайдам, ёзге алай этгени ючюн мени Ангелина Николаевнагъа разылыгъым джюрегиме сыйыныб болалмайды. Быллай затха уллу магъана бериу, быллай зат — символ — джюрегими къуру да къозгъаучусу ол кюнден башланган болур...

...Символ не затды да? Адамны джюрегин тийресиз бир сейир ишлеге чакъыра, символ хар тамырынга къатыла, сандарынгы джызылдатады, бир такъыйкъаны ичинде сеннге къанат битдире, дунияны башында сени къарыуунг джетмезлей зат болмагъанча халгъа салады.

Мен, алкъын сабий, ол кюн бир уллу сезимлени чегиб, джюрегим кёлтюрюле, къанат битгенча болдум. Игитда дей-

се! Мен кызыл байракъны тутуб барама. Кызыл байракъ мени башымда джел эте барады.

Джолну узуну джырлаб барабыз. Элни ортасына джете тебрегенибиз бла бирге, адамла да орамгъа тыкъдан-тыкъ урула барадыла. Къартла кёбюсюне къауракъ къапталларыны тышыннан аяблы чепкенлерин кийиб, къарасауут салынган кюмюш белибауларыны билеулери беллеринде акъырын аунай, таякъларына таяна барадыла. Къара хазырларыны сюек башлары кюнде джылтырайдыла. Тишируула да джоппу-джоппу барадыла. Мени анам да аланы ичлериндеди, бу арт кёзюуге дери арбаздан тышына чыкъмаучу кызла да барадыла. Къобуз, харс тауушла таулары зынгырдатадыла — джолда тепсейдиле, кызла дууадакълача сююледиле. Бир къауум тишируу уа, кюн исси болмаса да кюнлюклерин башларына тутуб, хар ким да къуру алагъа къарарларын излегенча, къубула барадыла. Кюнлюгю кёблени да барды, алай а ол махтанчакълыкъ къалмайды.

Хурзук ёмюрде да къууанчха бюгюнча былай къобуб, чайкъалмагъанды. Джаз суу балаланганча, халкъ алай къобханды. Джаш бет алган гямпик юйчюкле кенг ачылган эшиклери бла бу сейир байрамгъа къарайдыла. Кюн ышаралгъаны чакълы бир ышарады, кём-кёк кёк да таулары тёппелерине бауурун салыб, элде къууанчха къарайды. Анда-мында арбазлада, уанык сыйынган сыргалы къазанлада, байрамгъа союлган малланы этлери къайнайды.

Биз эл Советни аллына келгеникде, алайда, кызыл трибунаны джанында сюелиб, башха школланы сохталары джырлай тура эдиле. Тёгерек халкъдан толуду. Адамланы бетлеринде бюгюн ышаруу бла кюлкю, Хурзук орналганлы былайда тууб, джашаб, ёлюб кетгенлени барыны бетлерин джарытыргъа да джетиширик эди.

Ячейка да, Совет да (партячейканы секретарына, Советни тамадасына алай айтыучан эдиле), дагъыда башкала да сёлешиб, митинг болуб бошагъанында, халкъ Хурзук тюсюне юрюлдю — той, оюн, ат чабдыруу алайда боллукъду. Советни тамадасы бизни Къанитатны эри Эбзеланы Хамзатды.

Джер-джерде кызыл байракъла элни бетине нюр тёге, чайкъаладыла. Ингирге дери Хурзук тюсюнде той, оюн, къол таш атыу, ат чабдыруу болуб туруб, ингирде уа... Ингирде, ёмюрде былайда болмагъан бир зат болду. Клуб адамдан тыкъ урулду.

Башланды. Хар школдан да джыйылыб джарашдырылган джыр кружокга биз да джюрюб, былайда хазырланыб турган эдик, бусагьатда уа сценаны артында джюрегибиз гьб-гыб эте, чыгаргьа кёзюуюбюзню сакьлайбыз. Чыгыб, джыраб башлагьаныкьда уа кесибизге бир да бир аламант кёрюнуб, кьууанч тыбырлы бола, сценадан джанладыкь. Харс кьагыу адет болмагьаны себепли, олтурганла нелени эсе да айтыб кьычырадыла, аяклары бла полну топулдатадыла. Мен дагыда чыгыб кесими баснямы айтдым.

Бизден сора устазла чыгыб джыралагьанларында, мен Кертини ызындан тагылыб Советге барган кюнюмде, мени аягымы басхан, кьалын мыйыкьлы кишини таныдым. Ол кюн ол меннге ийилиб, бир чачакьлы конфетни эки этиб бир джартысын меннге бериб, бирин да хурджуна салган эди. Арта, мен элни ортасында школгьа джюрюген заманда, ол бизни окьута эди. Федор Федорович Фисенко эди. Мени джюрегимде ёмюрюме кьалган устазларымы бириди. Конфетни джартысын а кесини джангыз кьызчыгы Тамарагьа кьойган болур эди. Джыралагьан заманда аны ауазы айырылыб базыкь чыгады:

...Ильич наш умер
И завещал нам
Идти в последний,
Смертный бой.

Энди оюн кёргюзюу башланды. Пьесаны аты не болгьанын унутханма, кьайсы эсе да элде джашагьанланы бири джазгьанды. Анда таулу тишируну Совет власта дери джашаууну кьыйынлыгьындан айтылады. Аны юсюнден сценада кёргюзюлюб башланганлай, залда чотну адам айтыб айталмазлай болду: тиширула секириб ёрге-ёрге кьобуб, сценада аман адамланы ойнагьанлагьа джумдурукь кёргюзе, дунияны кьаргьышын кьуюб тебретиле. Сценада бола турган затлагьа оюннга кьарагьанча кьарамай, керти джашауда бола турганнга санаб, залны ичи гьаж-гьуж болду.

— Энди эркинлигигиз джокьду зор бла эрге тутдуруб иерге!

— Хашкенле!

— Совет власть не затха тынгылайды, былайда зорлукъ бола тургъанлай?!

— Кёз туурабызда бола тургъан терсликге шагъатлыкъ этер ючюнмю джыйгъандыла бизни бери?!

— Тиширыу ёлтюргенде къан джокъду, келчигиз, бир кёрюшейик! — деб бир къауум тиширыу сценагъа юрюлгенлей, бир джаш адам чыгъыб:

— Джамагъат, дауурну тохтатыгъыз! Тиширыула, сиз а ма бусагъатда этгенигизча, Совет властха дери тиширыуну зор джашауда тутханлагъа джумдурукъ кёргюзсегиз а! Ол сизни къалымгъа сатханланы алсагъыз а кёзлерин. Бусагъатда уа кеси кесигизни эсгермей, ушагъыусуз эте турасыз, эсегиз, джунчутмагъыз ойнагъанланы, — деб сценаны артына кетди. Ол джашха элде комсомол ячейка дейдиле.

Тиширыула керти да кеслерин эслеб, орунларына олтуруб шум-шум болдула. Оюн, къыз башын суугъа атханы бла бошалды. Бу къыйынлыкъ олтургъанлагъа асыры татыгъандан, бир кесек заманны юйню ичинде чибин учхан эшитилерлей болду.

Аз джылны мындан алда, бюгече былайда болгъан къыйынлыкъгъа ушагъан аз затны кёрмегендиле была! Ол затлагъа тин аталарыбыздан келген затладыла деб тургъандыла. Бюгече уа санлары-джанлары да артыкъ титирегенди — кёз туураларында ачы зат бола тургъанлай, къобуб киши болушмагъаны ючюнмю? Болушургъа уа керек эди, алгъынча болмай, энди джангы джашауда джашайдыла, джангы джашау уа артыкълыкны кечмейди. Ала уа... ала олтуруб кёзлерин джандырыб тургъандыла...

Алай бла тюнене кюн бла бюгюн кюн олтургъанланы башларында къатышыб, бир кесекге шум этиб къоюб, сора кеслерин эсгергенлеринде бары бирден сёлеше, чыгъыб тебретдиле.

Кесими юсюмден айтсам а, мени тилим тутулуб къалгъан болур, ачылыр акъылы джокъду. Адамла мени тюрте, чыгъыб барадыла, мен а къабыргъагъа джабышыб къалгъанча къысылыб, киши да болмагъан къуру сценадан кёзюмю айыралмай къарайма. Мандалакъ, Шабадихан, Зубай мени излеб табыб, къабыргъадан айырдыла. Эшикде уа анам-зат сакълаб тура эдиле.

Джолну узуну спектаклни юсюнден сёлешиб келедиле. Сёлеширлейди чот, быллай зат элде биринчи болады, ол себеден, адамла кеслерини тюненеги джашауларын кенгден

къараб кѳргенча болуб, джангыдан джюреклерѳ къайнайды, джашауда энди быллай зат болмазлыгына джангыдан къууанадыла.

Мен сѳлешгенлени эшитиб баргъанлыкъгъа, къайдагымы, неми да билмегенча халым алайды. Меннге бюгече не зат бек татыгъанын айталлыкъ болмам: джашауумда биринчи болуб, спектакль кѳргенимми? Огъесе, мени ана тилимде быллай сейир затла джазаргъа боллугъунамы? Ойнагъанлагъа сейирсиннгенимми? Бу затла бирден башымы алыб, мени тилсиз этген ала болурла.

Тангнга дери «оюн» джарашдыра, кечем джукъусуз ѳтдю. Пьеса деген сѳзню уа билмейме, алай а джангыз кечеге ненча «оюн» джарашдыргъан болур эдим!

...Мындан сора бир джылдан мен, бешинчи группаны сохтасы, пьеса джазыу «ауруу джугъуб» джоппу-джоппу пьесала джазыб тебрѳдим. Нени юсюнден джазгъаным эсимде тюдю, ѳзге, сейир неди десенг, школда мени тенглерим, драмкружокну членлери, ол пьесаланы ойнаб бара эдиле.

Мен энди элни ортасында, Эл Советни къатында, школга джюрюйме. Школну кесини тюкенчиги бар эди, ол тюкенчик къуп-къуру бир шкафны ичине сыйына эди, школда керек затла анда сатыла эдиле. Школну тамадасы Федор Федорович ол шкафны мени бойнума нек салгъанын билмейме, къалай-алай болса да мен шкафдагыланы сатыб ачхаларын алама.

Бир кюн школгъа келгенимде, шкафны кирити бузулуб тура эди. Бу зат бизни барыбызны да мыдах этди — ичибизде эски-чирик элемент, алай демеклик, гудучу бар эсе, сора биз, сохтала, бетибизни тышына къалай кѳргюзейик...

Гудучуну уа кимден да алгъа Мандалакъ табды. Бизни бла окъугъан бир эринчек, сепкилбет, зыба джаш, киритни бузгъанын кеси бегитиб, тюшген къоранчны юйю орнуна салды. Мен а бу затны юсюнден да пьеса джазыб, нѳгерлерим ойнагъанларында биз махталыр ючюн къалмадыкъ.

Клубда спектаклны мен биринчи кѳрген кечемден башлаб, театргъа суймеклигим ѳсгенден ѳсе, аны кесиме университет эте, бююннге джетиб келеме. Москвада окъугъан заманымда уа бир джангыз театр къалдырмай, кѳзюлеб джюрюб тургъанма. СССР-ни Академиялы Гитче театрын а артыкъ да бек сюеме, бу театрны юсюнден семинарны курсун да бошагъанма.

Ол узакъ сабий кюнледен сора, 1939-чу джыл, «Эки джюрек» деб бир пьесачыкъ джазгъан эдим. Ол къарысуз затны къалай басмалагъанларына ол джыллада тюл, артдан сейирсиндим. Андан сора пьеса джазыуну къолгъа чырта алмай туруб, 1976-чы джылда «Тукъумсуз келин» деген комедияны джазгъанма.

...Октябрны элде биринчи байрамы аны бла бошалыб къалмады. Бизни ана тилибизге ёмюрлюкге кирген энтда бир джангы сёз эшитдик: кино. Эшитген бла къалмай, бу сёз не зат болгъанын кёзюбюз бла да кёрдюк.

Бу сейир зат байрамны экинчи кюнюнде болду. Халкъ бизни школну эм уллу классына тыкъ урулгъанды. Къабыргъагъа бир акъ джабыу джайылыбды. Классны ортасында чархчыкълары бла не зат эсе да бир затны, анга сюелиб тургъан адам тыкъырдатыб башлагъанлай, къабыргъада бир адамла ары-бери джюрюб, бир затла этиб тебретиле. Аланы сёлешгенлери эшитилмесе да эринлери къымылдайды; олтурадыла, къобадыла; бетлери не джарыйды, не хыны болады. Сейир неди десенг а, сыйдам, тик къабыргъада джыгъылыб кетмей айланганларыды. Залда чот а? Къабыргъада адамла «джашаб» тебрегенлей, бир къауумла къоркъуб эшикге мыллык атдыла; ётгюрюрек къауумдан бирле уа барыб, къоллары бла къабыргъада адамлагъа акъырын тийиб кёредиле; бир-бирле ауузларындан сёз чыгъаралмай аралыб къалгъандыла; дагъыда бирле не ючюн эсе да аллахдан болушлукъ тилейдиле...

Экранны къатында узун Япон сюелиб, анда бола тургъан затланы хапарын айтыб барады. Бу кино, мен артда билген эдим, тюзлюк ючюн кюрешген чеченли Залимханны юсюнден болгъанды.

Ёмюрге эшитмеген, кёрмеген затларын кёрюб, эшитиб, элчиле уллу сейирдедиле. Керти да сейирсинирча эди: урунган халкъгъа революция джангы тилде сёлешеди. Спектакълни, кинону тили да революцияны тилини бир тюрлюсю болуб келди — бу тил айтханы бла къалмай, кёргюзтуб да барады. Бу зат адамланы ангыларын кючлю къозгъагъанды.

Байрамны ючюнчю кюнюнде мени джашауумда энтда бир сейир зат болду. Къайдан эсе да бизни тийреге сурат алыучу келгенди деб хапар чыкъгъан кюн Къанитат къойнунда Назбийчиги бла бизде эди. Анам къайда эсе да юйде

джоѡъ эди. Суратха тюшерге сююб, Къанитат, кызыну хазырланыб тебреди: алгы бурун кьолгъа мени алыб, бурма чачымы сюек таракъ бла не бек тараб кюрешди эсе да тогъайчыкылача бурмала биягынлай тургъан болмаса, тюзелмедиле; джассы кьолан тамгъалары бла суу бетлирек чепкеними кийдирди; чуругъум ашагъан бармагъыма дибдик джабышдырыб, къара ботинкачыкыларымы да къаблатды. Арлакъ кетиб мени узакъдан сынады да сора кюбюрден кьолан джибек джаулукъну чыгъарыб башыма атыб, къанатларын аллыма ийди.

Менден сора кьолгъа Назбийчикни алды. Ол алкъын сыппадан айырылмагъан сабий болса да анга кючден-бутдан кызыл атлес келекчикни кийдирди. Мени кьойнума берирге тебреди да сора мен асыры омакъдан кымылдаргъа кьоркъуб тургъанымы эследи дейме, джашчыкны орундукъгъа салыб, кеси кийине башлады. Къараууз кек лаудан чепкенин кийди, алтын туюмесин ёшюнуне такъды; иничге алтын кямарчыгын да белине кысды, джохар чачына акъ чилле джаулугъун атды.

Суратха тюшерибиз джюрегибизни кьозгъаб, тыгъырыкъ бла ёрге атланыб, суратчы тохтагъан, Къаншауланы юйню аллына, былай омакъла болгъаныбызгъа тартына, барабыз.

Суратха тюшерге излеген асыры кёбден кёзюуюбюзню иги кесек заманны сакълаб, энди биз да джараша башладыкъ: Къанитат кьойнунда джашчыгъы бла онг джаны шиндикге олтурду, аны къатында Къаншауну джашы Хусей, эки кьолун эки тобугъуна салыб; сол джанында аны эгечи Сапият; мени артдан сюеб, эки кьолуму Сапият бла Хусейни имбашларына салдыла. Ышарабыз деб кьоркъа, буз къатыб, къара быстырны тюбюнде аппаратны кёзюне битдик. Ол чыркъ этдиргенинде да кымылдамай тура эдик.

Сурат алычу суратыбызны олсагъатлай этиб кьолубузгъа тутдургъунчу, сакълаб тургъан къауумла бир-бири кьолларын алыб, шиндиклеге джарашхандыла. Энди уа ма, суратыбыз кьолубузда. Алкъын мылысы кебмеген суратдан Къанитат бла мен кёзюбюзню айыраламай къалгъанбыз. Сапият бла Хусей да суратда кеслерине асыры къатхандан, бизни кетгенибизни эслемедиле. Биз да ала къайгылы тюлбюз. Ташлы тыгъырыкъ бла бизге эниб бара да суратдан кёзюбюзню алалмай, бир джерде ташха абыныб, джыгъылыргъа аздан къалгъан эдик. Суратда кесибизни асыры

джаратхандан, къараб тоялмай арбазгъа киргеникде, ичгери барыргъа чыдамыбыз джетмей, таш басхычлада олтуруб, бир-бирибизге кыйсылыб, биягъынлай кесибизни сынай тургъан заманда, юйню аллы джолда тоб арбаны тохтагъанын да эслемеген эдик. Ол а мени кюеуюм Боташланы Хаджи-Осман бла эгечим Байдымат кёре эдим. Ала Джэгетейде джашагъанлары себебли, мен аланы экисин да бу джолгъа дери асыры танымай эдим.

...Мени да меничаланы да сабий джылларыбыз кыйын кёзюуге тюшгени себебли, не ойнаргъа оюнчагъыбыз, не сабийге кереклисича конфет, шекер кёрмей ёсгенбиз. Ашарыкъ, кнерик да дыккы эди. Алай а ол заманны сейирлиги, хар кюн сайын джашауну тюрлендириб барыуу, уллуданы огъай, бизни джюреклерибизни да учундуруб, къанат битдириб бара эди. Ол заман мени сейирсине билиуге юреттенди, не гитче зат болуб да джашаугъа къошулгъан затха сейирсинирге. Бу затны мен адамны юсюнде иги шартха санайма. Хар нени да билеме деб, джукъгъа сейирсинмеген адам джарлыды.

Ол заман мени ийнаныргъа да юреттенди. Сабийча толу ийнаныргъа. Джашау бюгюнден эсе тамбла, тамладан эсе бирсики юн иги болуруна ийнаныргъа; адамгъа ачыкъ, таза джюрекден ийнаныргъа.

«Акъбоз ат»

Бу ат меннге зтча кёрюнмей, акъыллы, огъурлу адамча кёрюнеди. Ол кёб кыйынлыкъ чекген Бухарбайны суюгени ючюн, мен аны джанымча суююб, джаш бла атха джетген кыйынлыкъгъа кесими тыялмай джылайма...

Ким кёчюргени эсимде тюлдю, къыргъыз тилден кёчюрюлген «Акъбоз ат» деген бу джукъа китабчыкъны джашауумда биринчи болуб ана тилде прозадан окъугъаным олду. Элде библиотека-зат болмагъаны себебли, бу китабчыкъ мени къолума къайдан тюшгенин эсгерелмейме. Элде китабла уа — хар таш, терек, суу, джер, таула, ала кирик халкъны историясын сакълаб тургъан, асыры эскиден джерге кириб баргъан юйчюкле эдиле. Бу «китабланы» ёмюрюм да окъуб турургъа кереклими билмей эдим...

Ал школну сохтасы, мен харифлени бир-бирине кыйналмай джалгъай, окъуйма. «Акъбоз атны» бетлерин джыла-мугъум джибите, бир олтургъаным бла окъуб чыкъдым.

Энтда кесиме бир джангы дуня ачыб, ол китабда окъулган зат башымдан кетмей, кечем-кюнюм да ол болуб айланам. Мен ачхан дуняны аты уа китабды. Учебникледен сора да китабла болганларын билмей, эндиге дери къалай джашаб турганма?! Къуранча кёкден тюшмей, аланы джерде джашаган адамла кеслеричаланы юслеринден джазганлары уа?!

«Акъбоз атны» окъугъандан сора, китаб окъургъа талпыум исси кюн суусаб излегенча болду. Областда ана тилде чыкъган газетни анам, хоншуларыбыз окъутадыла, алай а газетде джазылган бла «Акъбоз атда» джазылганны аралары башха тюрлюдю.

Хурзукну ортасындагъы школну мекаямы эски эди, аны кёбден бери боялмаган тот къанджал башында флюгер арыбери къымылдай, джелни къайдан ургъанын кёрюзеди. Школну, тегереги бегиген уллу арбазында, тёртгюл къанджалбаш юйде бир класс окъуйду, школну тамадасы да анда джашайды. Дагъыда бир мекаямда уа джашчыкъланы агъач усталыкъгъа юретедиле. Школну терек бачхасы да уллуду.

Элде джангы ишленнген школла ал башланган школла эдиле, аланы бошаган бу эски бешджыллыкъ школгъа джюрючен эди. Кюнлени бир кюнюнде бизни устазыбыз, школну тамадасы Федор Федорович аурукъсунуб, дерсге келелмеди. Биз, сохтала бошлукъ чыкъды бизге деб къууанмадыкъ: школубузну, устазыбызны да кючлю сюебиз, окъургъа талпымакълыкъ бизде уллуду, школ а бизни кюнден-кюннге билимни теренине алыб барады.

Классланы сибириучю къатын бизге эшикден къараб:

— Ючюнчю номерли Байрамукъланы Халиматны Федор Федорович чакъырады, — дегенинде, мен къобуб эшик таба тебретим. Ючюнчю Халимат менме. Атлары, тукъумлары да бирча болган биз ючеулен барбыз.

Устазны квартирине барыб, эшитир-эшитмез, эшикни къакъгъанымда (энди биз эшикни къагъыб кирирге юреннгенбиз) аны юй бийчеси, огурулу кёзлери ышара, эшик ачыб, кабинет деб мени бир комнатагъа кийирди. Федор Федорович, тёртгюл сызлары бла бир одеал да юсюне джабылыб, тапчанда джатыб, кём-кёк тышлы тетрадха нелени эсе да джаза тура эди.

Киргенлейиме, этажаркада китабла кёрюб, алагъа битгенме. Къаллай бир китаб барды! Быллай кёб китабны джа-

шауумда биринчи кёреме! Ала бир онбешден, джыйырмадан ары болмаз эдиле, меннге уа кялай кёб кёрюндюле! «Ахырсы, Федор Федорович бу кьадарны окъуб бошагъанмыды экен?» деб кёлюме келди. Сукъланыб, сейирсиниб да кьарагъанымы Федор Федорович эследи дейме. Сукъланмай а кяламедим, «Акьбоз ат» китаб деген дунияны эшиклерин меннге ачыб, ол не зат болгъанын билдиргенди сора!

Федор Федорович тетрадха джазарын джазыб бошаб, меннге узата:

— Ма, бу задашчыкъланы классда доскагъа джаз, джууабларын а хар ким кеси табсын. Бюгюн сен мени орнума окъут, дерследен сора уа тетрадланы меннге келтирирсе, — деб ашырды.

Меннге бу тукъум ышаныу, эшта, мени башымы кёкге джетдиргенча этген болур эди, алай а тетрадны да кёкюрегиме кысыб ызыма айланнганымда, классда менден тамада нёгерлерим кёзюме кёрюнюб, ары киргинчи огъуна джунчудум, алай болса да не этерик эдим, «устаз» болуб келиб, аланы сейирсиндириб, задачланы Федор Федорович айтханча этерге кюрешдим. Фёдор Фёдоровични аурукъсуна туруучусу себебли, ол кюнча кёб кюнню «устазлыкъ» этген эдим.

Ол кюн а дерсле бошалгъандан сора кьучагъым бла бир тетрадны да джыйыб, Фёдор Фёдоровичге баргъанымда, ол джастыкъ тюбюнден чыгъарыб (мен барыргъа хазыр этген болур эди) мутхуз, джукъа тышлы бир китабчыкъланы меннге узатханында, мен «Бэла» деб аны тышын окъудум. Ол, мени алкъын хапарым болмагъан Лермонтовну белгили романыны кесеги эди, меннге берирлей устазны башха китабы болмаз эди. Ол орус тилде болгъаны себебли, не джазылгъанын толу ангылаялмазыма кьарамай, кьойнума кьаты кысыб, юйюбюзге ашыкъдым. Джол бошалыргъа унамай, созулгъандан созула баргъанча кёрюнеди. Кьолумда учебниклеге ушамагъан китабым болгъаны мени учуруб элтгенча элтеди. Ол огъай, Гемелени тийреде кялач такъгъан тойну кёргенимде да мурукку этмедим.

Аякъ тюбюмде джер бар джокъ эсе да эсгермегенча барама, алай а кёз кьарангы этиб джюрюгенни джер суймейди, юйюбюзню кьатына джете туруб, илипинде джити ташха абыныб бурнуму, тобукъларымы да кьаннга боядым. Китабны кёкюрегиме кысыб баргъан кьолуму сыртын да

сыдырдым, китабны уа кысханымча кьаты кысыбма. Кычырыкъ этиб джылагьанымы эшитиб, анам чабыб джетиб, юйге джыйыб, кьатдырылыб тургьан дарман чапракъланы джылы суугьа тийириб-тийириб джараларыма салгьанында, джараларым ачый, кьала эсе да сан этмей, печь юйде, юсюне ала кийиз джайылыб тургьан мийик агьач орундукъгьа джарашыб, кесим джашагьан дуниядан китабдагьы дуниязгьа кетдим. Алай а китабда айтылгьандан кёб затны ангылаймайма — тил джетмейди, сёз неден баргьанын а сеземе.

Кьалай алай болса да китаб деген дуниязгьа джолну «Бэла» меннге джууукьлашдырды. Бу зат ючюн мени устазым Фёдор Фёдорович меннге артыкъ да багьалылай кьалгьанды.

«Акьбоз атны» окьугьандан сора уа таулары, таулуну да шоху атны башха хайыуанладан айырыб, ёмюрлюкге сюйгенме. Кёб джыл арадан кетгенден сора чыммакъ ат бла джашчыкъны юсюнден повесть джазгьаным да аны себебли болур. «Вечные всадники» деген китабыма айтама.

Китаблагьа уа ёмюрюм джутлай барама. Юйюмде библиотекамда джети-сегиз минг китаб да меннге аз кёрюнеди. Саны уа кюн кюнден ёсюб барады. Аланы ичинде окьулмагьан бир джангьызы да болмаз.

Бакуда, Ереванда талай ёмюрню мындан алгьа джазылгьан китабланы юслерине сюелиб, дуниада эм сейир затланы кёрюб кьарагьанча, кеси-кесими унутуб кьарагьанма.

Ленинградда Салтыков-Щедрин атлы библиотеканы рукопись бёлюмюнде, Персия Грибоедовну кьаны ючюн Россиягьа тёлеген рукопислерини ичинде Фирдоусини рукописин да кёргенме.

Рукописле бла кьан тёлемеклик — китабха кьачан да уллу магьана берилгенине шагьатлыкь этеди.

Китабны юсюнден эртдеги япон философ аламан айтханды: «Китаб сёзден ишленеди. Сёз — кьарьуду. Кьарьу — джашауду. Джангы сёз а — джангы джашауду» — дегенди.

Москвада Ленин атлы библиотекада ашыргьан кюнлерими кесими зауукь кюнлериме санайма.

Талпыу

Тотуркъулланы Сарыбашны джатлама юйчюгюне школ деген ат аталыр деб Хурзукда джети джукьлаб бир адамны эсине келмей джашаб кетгени хакьды. Аталгьан а этди. Аллында кьанга коридорчугьу бла (аллайгьа сарайчыкъ деучен

эдиле) эки алаша комнатчыкъ. Биринде школ (бизни клас-сыбыз), биринде да — юйню иелери джашай эдиле. Гёзенчикча бирчигинде да бизни биринчи устазыбыз Ангелина Козерезова. Юйчюкню башы — кызыл къанджал. Арт джанында хоншусу — Гырауду, мазаллы кызыгынын къолундан тюшюрмей айланыучу Гырау.

Ма бу школну босагысындан ичине атлагъан кюнюмден башлаб, исси кюн узакъ джолоучу болуб, суусаб кесерге излегенча, окъуу алыргъа джюрегимде бир талпыу тууду. Харифлени бир-бирине къошуб эджиклерге юреннгенимде уа, не джаны бла да талпыууму къандырыргъа кюрешеме, харифледен къуралгъан зат болуб джукъну ычхындырмай окъуйма: лозунглары, конфет тышлары, тюрлю-тюрлю коробкалары, вывескалары. Газетни да. Бир окъуб къоймай, эринлерими кымылдата, айландыра да окъуй, лозунглары, вывескалары тублеринден ёрге къараб, кёзлерими керелгенимча бир кере, кирпич къакъмай, бойнум арыгынынчы бир сюеле, ол джазылгъанлары барын суу азбар этиб бошагъанма.

Хасанлары Гардошну юйюнде джангы ачылгъан тюкени эшиклерини башында бир-бирин кысыб тургъан эки къол, ол суратны тубюнде «Къаруу биригюдеди» деб уллу харифле бла джазылгъанды. «Хурзукну фельдшер пункту» деб а эл Советни джанында алаша къанджалбаш юйчюкню эшик башысында бир къангачыкъ да тагылыбды. Хар джол сайын муну окъусам (школну къатындады да суйсенг, суймесенг да тюртюлюученсе), дохтур Сергейден кёлум къалыучан эди — аллай огъурлу, аллай адам табакъгъа ёрлеб баргъан джыланны суратын салыб, эшигини башына тагыб нек турады деб. Бир джолда билеу джыланнга тюртюлюб, къоркъуб къалгъаным ючюн болур эди. «Дин халкъгъа опиумду» деген лозунгну да къалайда болгъанын билеме, алай а «опиум» деген сёзню магъанасын ангыламайма — кишиге сора билмей, кеси кесиме соргъанлай турама. «Ленин ёлгенди — Ленин сауду» деген джазыула эл Советни эшик башысында, Ленинин суратыны тубюнде джазылгъандыла. Аны да ангылаялмайма: ёлгенди, сауду. Алай къалай болады...

Алай бла, окъургъа талпымакълыгым, джашауда мени джангы затлагъа тюртюлтдю: лозунглагъа, афишалагъа, вывескалагъа, карикатуралагъа. Окъурлай юсюнде заты болгъан джукъ къалдырмай окъуйма. Бу да джашауну бир кыйыры кёре эдим.

Кесими окъуу китабларымда джазылгъанны барын, ол огъай задачлада айтылгъанны да, азбар билгенча билеме. «Билим» деген биринчи группадан китабымы уа башха группалагъа кѣчгенимде да къолумдан тюшюрмегенча айландырама. Табигъатны, малны, джаныуарны юслеринден ол китабда басмаланган ууакъ назмучукъла унутулуб къалмай, башымда айланадыла. Джерибизни ариулугъуна, хайыуанны, джаныуарны сейирлигине кѣзююю ол китаб ачханды деб акъылым алайды. «Акъбоз ат» бла «Бѣла» деген китабчыкъла уа суусаб къысхан джолоучугъа бир суу тамчыны бериб къозгъагъанча мени алай этдиле. Алай бла, кишини кѣзюне да тюртюлмеген арыкъ къызчыкъ, юсюнде бир ауур джюкню кѣлтюрюб, аны салыр джер табмагъанча болуб айланады, ол джюкню аты — хар нени билирге талпыуду. Ол, бу усталыкъны алайым деб тюл, къаллай окъуу болса да окъургъа деген талпыу анга тынчыкъ бермей башлады.

Биринчи ступенли бешджыллыкъ школу бошадым. Мени эт адамларымы акъыллары бла, мен энди уллу окъуулу адам болгъанма. Атауулубузда менича адам чыкъмагъанды! Тюзю, атамы къарнашы Ибрагим араб тилде не зат эсе да бир уллу окъуу алыб, Къабартыда ишлейди дейдиле. Аны мен таныгъан да этмейме. Къанитатны юсюнден айтсакъ а, юйбюзде ол да уллу окъуулу адамгъа саналады, алай а иш недеди десенг, Къанитатны окъууу не джаны бла да адамны «ол дунягъа» хазырлайды, мени окъууум а адамны джер юсюнде джашауун иги этиуню излейди.

Башында айтханымча, мени адамларым мени керти да терен окъуулугъа санай:

— Алгъын гиназланы (князланы) болуучан эди быллай окъуулары, энди уа ма, кѣресе, къара халкъда хар юйдегини сабийи окъуу-билим алыб чыгъады! — деб къууанадыла.

Байдыматха письмо джаздырыр ючюн анам энди адам излеб айланмайды, алгъын а письмо джаза билгенни излей, элни къыдырыучан эди. Тилек къагъыт джаздырлыкъ болса да алай эди. Элде джашаб тургъан орус адам бла сѣлеширге керек болса да энди тылмач излемей, мени бла барыучанды. Мени къуллукъчу болгъаныма анамы къууаннганы хакъды. Артдан ангылагъаныма кѣре, къуллукъчу деген сѣз интеллигент деген магъананы тутта кѣре эдим. Махтаныуну кѣрюб болмаучу анамы джюрегинде, мени юсюм бла махтаныу туу-

гъан болур эди дейме. Тюзюн айтыргъа, меничалары болгъан юйдегилени барында да алай эди. Алай а мени бу тукъум уллу окъууум-билимим бла не затха джаратыргъа боллукъду? Бу соруу анамы башын сер этгенди. Ол бирси кызыларыны юслеринде соруу-баш да болмай, не этериги аппа-ачыкъ эди: озурмай орунлу этерге керек эди: кыз тиширму мияла сауутчады, тапхадан кетди — уалды...

Элде хар анача, мени анам да ол кызыларын «киши юйде» олтура билирлей хазырлаб кюрешгенди: тигерге, бичерге, олтура-тура билирге, кысха сёзю, юй тутаргъа юретгенди. Ала биче, тиге да, джюн тарай, чепкен согъа да, канва тиге, джамчы-кийиз эте да, олтура-тура да билгенлери себебли, келечиле бизни юйге джол салыб тургъандыла. Алай бла, ол кызыларыны юсюнде анам не этерге кереклисин билгенди, бусагъатда уа, мени юсюмде, башы къайгыгъа къалыб, басар ташын танымай айланнганын мен къайдан биллик эдим. Эм кичиси Халлюу тиге, биче, чепкен ие, тыбыл сала да билмейди. Ол билген — кёзюне тюртюлген харифлени бирин къоймай, бизни къашха эчкибиз быстырны джуханча, «джутуб» барыуду, сора аны не затха джаратхын...

Къысхасы, мен юйге къайгы салгъанма.

Бир кюн а Учкуландан бизге къонакъгъа келген, анамы эгечинден туугъан Гыдана, джана тургъан отха чыракъ джаркъаны атханча этди:

— Ма мунуча, бизни Халлюуча адам, ёмюрюнде да бир иште тамада болаллыкъ тюлдю, огъай-ай, болаллыкъ тюлдю. Быллай тынгылауукъ мен ёмюрюмде да кёрмегенме, кимге ушагъанды ахырысы бу сынган кыбылама?!

— Ёпгелеучюлюгю уа тамам да кызыбызны бурнундан тюшюб къалгъанды (атамы джангыз эгечи Апуагъа айтады), — деди анам, териге балата ашата, кёзлери кюле.

— Да аны уа төрт кърнашы да эрке юретиб этген эдиле алай, — деди Гыдана.

— Бу да гитчебиз да болуб, атасындан ёксюз да къалгъаны амалтын айтханын эте юретгенбиз да..., — деб келин мени джакъларгъа кюрешди.

— Да игиди, эрке этигиз да, сиз онгуна десегиз — солуна барсын да турсун. Окъууу, билими барды, къуллукъчу болургъа керекди, адамлагъа тамадалыкъ этерге! Муну уа ауузундан тартыб сёз алалмайса! Тамада уа джамагъат бла

сәлеше билирге керекди. Сәлеше! Майна, сизни клубну тамадасын алда кырачы, мен бир джангыз джолда эшитгенме аны сәлешенин, кызы тиширыу болса да джамагъатны аузуна кыратыб кыйгъан эди. Бу уа..., — деб кыол аязын кыашый, — аязым кичийди не рысхы тюшерик эсе да, — деб кыошду.

Гыдана айтханнга кыол салгъанча да, асыры онгсунмагъанча да анамы халы алайды. Башын ёрге кёлтюрмей, балатаны терини кыйырына, бучхагына да ышыб кюрешеди.

Юйде мени кыйгымы эте кюнлерин ашырсала да, мен, кыаллайла кыатышдым эсем да ол клубну ишине кыатыша башладым. Клубда джашау кыйнайды. Клуб элде не тукъум ишни да ортасыды. Андан сора да клубда неллей бир лозунг, плакат, карикатура барды! Окъуялгъанынг мардангды.

Мында драмкружокну спектаклдерине адамла бир-бирин теблегенча алай джюрюйдюле. Аны тышында да живгазета деб да бир зат чыкыгъанды: бир кыауум джаш, кызы сценагъа чыгыб джюрюй, тохтай, бирге сюеле джырлайдыла, дуняда капиталны хыртха урадыла; элде ишлерин адамыча бардырмагъан кыуллукъчуланы, осал атлагъан адамланы уадых этедиле.

Живгазетчилеге бир джолда мен да сценарий джаздым. Мени геройларым нени, кимлени юсюнден сәлешгенлерин унутханма, алай а ауузларын джабалмай, назму бла, назму-суз да сәлешиб тургъанлары эсимдеди. Дагыда бир сценарийимде уа — тепсей тургъан кёгюрчюнню ёлтюрген кыаты джюрекли адамгъа мени геройларым таякны асыры джетдиргенден, ол адамы санында кыолтюм тюшмеген эли-си кыалгъан болмаз эди. Ол зат эсимдеди, нек десенг, клубну тамадасы:

— Сен нелени сандратаса геройларынга, ха? Бусагъатда мировой капиталны кыаушатыргъа керекди, сен а кёгюрчюн, кёгюрчюн деб! Сен, билемисе, кимсе?

Мен билмей эдим.

— Сен политикадан артха кыалгъан адамса! Артха кыалгъан! Джангыдан эт да, Чемберленни да анычаланы да кыаушат! — деб буюрду.

Мени уа не Чемберленден, не анычаладан хапарым джокъ эди. Алай бла мени бу джол джзгъаным джукъгъа да джарамады.

Юйде уа мени кыйгымы этиу биягъынлай тохтамай барады — окъуулу-билимли адам болуб чыкыгъаным алагъа

тынгы бермейди: мени билимим бла, былай олтуруб туругъа джарамайды, алгын заманлада къагъытчыны мени чакълы бир окъуу болмагъанлай, элни ууучунда тутта эди, адамла къагъыт джаздырыгъа анга сынджыр салыб джорюучен эдиле. Къаллай бир хайыр тюшюрюб тура эди ол юйюне-юйдегисине! Анга бир джангыз адам къуру бармагъанды... Мандалакъ бла Шабадиханны юлгюге келтириб да сёлешуучен эдиле. Мандалакъ аскер школгъа, Шабадихан да Учкуланда тигерге, бичерге юретген курслагъа кетгендиле. Байрамукъланы биринчи, экинчи номерли Халиматла да джашауда кеслерини орунларын табхандыла — элге актив хазырлагъан курслагъа киргендиле.

Анамы эки къарнашы да — Окъуб бла Махамет Огъары-Тебердиде джашай эдиле. Бир джолда кичи къарнашы Махамет бизге келгенинде анам мени юсюмден аны бла, Хаджи-Бекир бла да кенгеш къурду. Кенгешге Айшат бла Къанитат да къошулдула, Къанитатны эри Хамзат а ол саягъатда къайда эсе да курслада эди. Сагъагъым да ауруб джунчута, мен да оноугъа тынгылайма.

Махаметни оноуна кёре, мен устаз болургъа керекме. Ат арба бла келгени себебли, Махамет мени олтуртуб, Микоян-Шахарда бизге джууукъ джетген адамгъа къоюб кетсе, ол мени школаны тамадасына элтиб, былай да былай деб, эджиги-юстюню бла ангылатырыкъды.

Махамет бу оноуну айтханында анамы бети тюрленди: къыз сабийни аллай кёзкёрмезге адам къалай ийсин, деген къоркъуу башын алыб, сынджыргъа тагъылыб тургъан чоюнда силтини агъач къалакъ бла дженгил-дженгил булгъаб тебреди. Силтини да бишире, эшта, бираз оюм этген болур эди — къолунда баласы къуллукъчу болурун сюймеген ким барды?! Не уа мени шахаргъа кесини къарнашы элтирикди. Анам «хо» деди.

Ол заман кюз арты болур эди. Мени кийиндирелгенлерин кийиндирдиле: тёртгюл акъ сызчыкълары болгъан мор чепкеними кийдирдиле, аны джагъасы джабыкъды, белини ичинден резин сууурулгъанды. Сап-сары чындайларымы (джюн чындай тюл, хары чындай!) тышларындан чорт башлы къара ботинкаларымы кийдим. Хончаларым бери-бери чыгъыб, гитче, мор кашемер джаулукукъну джелкеме туююб, ёмюрюмде биринчи пальтому да кийдим. Пальтону школда бергендиле, къара киштик териден джагъасы бла мор пальто.

Элден тышына биринчи чыккыганым себебли, анамдан ёмюрюме айырылыб баргъанча джюрегим аз болуб, джыларгъа хазырма. Бу халым джолда джукъну кёрюрге кьоймай, мыдах этиб барады.

Микоян-Шахар мени сейирсиндириб, ауузуму ачдырыб кьойду: быллай уллу юйлени джашауумда биринчи кёреме. Шахар алкын кереклисича ишлениб бошалмагъанды, алай а мени ангыма кёре, мында джашау кьайнайды. Мени эсими кесине артык да бёлген а — орамда багъанагъа тагъылыб, тохтамай сёлешиб тургъан къара табакъ — радио. Сёлешгени бютеу шахаргъа эшитилинеди. Джашауумда муну да биринчи кёрюб, биринчи эшитеме. Бу арт кёзюуде, Хурзукда «сёлешген табакъланы» айтмагъан джокъду. Юйледе шыбыла чыракъла джанадыла, энди уа радио да боллукъду деб багъанала хазырлайдыла.

Анамы джанындан бизге джууукъ джетген адам, ол заманда белгили поэт Байкьулланы Даут болуб чыккыды. Аны джазгъанлары ана тилде газетледе басмаланыб тургъанлары себебли, мен аланы окъумай иймейме. Энди уа ма, Махамет мени алагъа «тутдуруб» кеси юйюне, Огъары-Тебердиге кетди.

Даут да аны юй бийчеси Кёкчюк да меннге бек джылы тюбедиле. Ала Социалист культураны юйюню сол джанында эки этажлы юйню тюб этажында джашай эдиле. Даут орта джыллы, токъ адам кёре эдим, аны кёзлери огъур теге, эрнинден ышарыуу кьурумагъанлай тура эди; тютюнню асыры кёб ичгенден юсюнде кийимине хаман учхун чачылыб эди, онг кьолуну эки бармагъы уа — тютюнден сапсары.

Хурзукну юсюнден ол меннге хапар сорса да, мен анга джукъ айталмайма, нек десенг, керти джазыучуну кесим кёзюм бла кёре тургъаным, аны кьалгъан адамлагъа ушагъаны мени тилсиз этиб, ауузумдан сёзюмю алыб кьойгъанды. Ушагъыусуз этгеними да сезмей, эшта, мен Даутха битиб кьалгъан болур эдим.

Даут мени Облоногъа элтди, алай а мени адамларым этген мурат толмады — башхаланы окъутур ючюн кесинг кёб билирге керек болгъанынгы Даут кимден да бек ангыласа да, Уллу Къарачайдан салыб бери келгеним себебли, мени алайгъа тюбетмей кьоялгъан болмаз эди. Мен кесим а бу затха кьууаныб кьойдум дейме. Мени адамларым мени уллу окъуулугъа, кьуллукъчугъа санасала да, мени джюрегим ишлерге тюл, окъургъа дегенлей турады, не зат окъуу да

Суратда : Байқулланы Даут бла Байрамуқланы Халимат,
Микоян-Шахар, 1931 джыл.

болсун, окъургъа! Ол себебден, устаз этелмегенлеринде, окъургъа боллукъма деген оюм мени джарытды.

Адетибизча, этни юйде айран тузлукъ этиб, аны бла ашаучан эдик, Даутлада уа татранны биринчи кёрюб, аны бла ашадым.

Даут юйде кабинетинден чыкъмагъанча джазыб тура эди, папиросу къолундан тюшмегени себебли, чарсдан анда джукъ кёрюнмейди. Залгъа бир кесекге чыгъыб, къюлдюрюрча бир зат айтыб, джашчыгъы Абдрахман бла да бир-эки ойнаб, дагъыда ызына кириб кетеди. Мен алада болгъан къюлени бир къюнюнде уа мени кабинетге чакъырыб, стол джанына чёкдюрдю:

— Кёргюзтчю, хатынг къалайды? — деди.

Мен кёргюзтдюм, махтанаракъ огъуна кёргюзтдюм, нек десенг, Фёдор Фёдорович мени хатымы къуру да джаратыучан эди. Даутну хаты эрши эди, машинка деген зат а джюрюмей, джаза-джаза, къолу талгъан болур эди да, мени аны ючюн чакъыргъан эди. Ол меннге айтыб, мен да джазыб тебрedik. Юйде ары-бери джюрюй, къолунда къагъытдан айтыб барады. Джангур къуюлгъанча мени башымдан сёзле къуюлуб, мен да аланы къагъытха тюшюрюб кюрешеме. Ол сёзле, чирик адетле къаядан башын атдыргъан насыбсыз къарачай къызны — Залихатны юсюнден хапар айтадыла.

Элькѳуш элде керти болган затны юсюнден. Олтурган джеримден кѳобмай, джарым кюнню джазама, Даут «арыдынгмы?» деб сорганы сайын «огъай» дейме. Кертиси да алайды. Арыган эсде-бусда да джокѳду — мен бир сейир халда турама сора, арыган деген не сѳзѳю?! Мени аллымда кѳагъытда, мен бюгюннге дери билмеген бир зат ишлениб бара турады, кирпич орнуна уа — сѳзле! Бу «межамны» кесини музыкасы да барды, джюрегинги тараб турган мыдах музыкасы. Сѳзле ол музыкагѳа «тигилиб», «джабышдырылыб» барадыла. Бир джаны бла уа — мен кѳере-кѳере, терек ѳсѳб барганчады сезимим: ма, кѳз аллымда джерге терекчик орнатдыла, анга керекли не тюрлю ашамны да бердиле, ол энди кѳарыу алгандан алыб барады. Чапракъ ийди. Кѳет да берликди...

Джазама... Джазама... сѳзле уа биягынлай кѳуюлуб келдиле: бир кѳаууму ташла болуб кимлени эсе да башларына тиедиле; бир-бирлери да насыбсыз кѳызны ѳлюгюню юсюнде сарнайдыла; кѳалганлары да чирик адетлени кюл этиуге чакѳырадыла. Бары да бирден а — тауланы зангырдатыб, кѳычырадыла. Мен а тохтамай тѳгюлюб барган джыламугѳуму Даутха кѳргюзмей, кѳолуму сырты бла сюртеме...

Ол кече кирпич кѳысалмай тангнга чыкѳдым — сѳзледен джыйылган сау бир аскер, тул-тубанча, тѳгерегиме алганды. Ол сѳзлени бояулары тюрлю-тюрлюѳю: кѳара, акъ, джашил. Кѳысхасы, мен джашауумда не тукѳум бояу кѳрген эсем, бу сѳзлени юслеринде бары да барды. Бир кѳауум сѳзле ариула, бир кѳауумлары эршиле кѳрюнедиле. Сѳзледен кѳуралган бир дуняа келиб юсюѳю басыб, акѳылымдан шашаргѳа джетдиргенди. Бу тукѳум дуняаны аты ана тил болганын а билмейме. Ол а баш бошлукъ табыб, меннге байлыгын ача турады.

Эртдембласында юйѳюбюзге тебрeдим. Джолгѳа чыгъыб, Уллу Кѳарачайгѳа барган арба сакѳлаб, биргесине алырлай тилерге керекди. Даут мени ашырыргѳа биргеме чыкѳды. Биз чыкѳгѳаныкѳда, Даут бла хоншу джашаган суратчы эшик аллында сурат ала тура эди. Мен анга битиб кѳалганымы эследи дейме, Даут:

— Чыркъ этдирчи, Демьяныч, — деб мени билегимден ала, шиндикге олтуртду. Экибиз эки шиндикде «бузладыкъ». Мен онгда, Даут солда. Даутнѳю юсюнде кѳнделен джагѳасы бла кѳара атлес кѳлеги, башында — джелпегей кѳанатлары бла акъ кийиз бѳркю; кѳуру да эрнинден кетмеу-

учю ышарыуу бетине огъур төгюб. Мен а элден келгенимча — эм аяблагъан кийимлерим юсюмде; къарамым аппаратны кёзюне битгенди, туугъанлы биринчи болуб Хурзукда Къанитат бла мен суратха тюшгеникде да былай битиб къалгъан эдик. Суратчы суратны эте тургъан кёзюуде, шиндикни юсюнде суратлада бир суратха къарай тургъаным эслеб:

— Бу кимди, билемисе? — деди Даут.

Мен танымадым: чачы ызына сыйдам таралыб, гитче сакъалчыгъы, акъсыл костюму, галстугу бла биреулен.

— Бу сизни хурзукчу Гебенланы Имауаддинди, — деб Даут алай айтханында, бу суратдан айырылмазлыгъымы билдим. Аны пьесала джазгъанын эшитгенме. Бу суратны, бизни суратны да алыб, дуняда кесимден насыблыгъа кишини санамай, бери не ючюн келгеними да унутуб, Хурзукга кетдим. Ол, 1931-чи джылны кюзю эди.

Къач кюнледен бир кюнюнде, мени Фёдор Фёдорович чакъыра адам ийди. Мен анга баргъанымда, биргесине бир чырайлы, джаш тиширыу олтуруб тура эди. Ол тиширыу, Мария Сулейманова, область больницада медсестра болуб чыкъды. Энди ачыла айланган медтехникумда окъургъа адамла айыра келген кёре эдим. Областа бу экинчи окъуу заведение болуб ачылады. Мынга дери ачылыб, педтехникум ишлеб турады. Бизни миллетден орта билимли устала хазырлауда экисини да уллу магъанасы болгъанды. Аланы бошагъанладан къралны институтларында кёбле окъугъандыла. Кёблери да къазауатда ёлгенди.

Ол кюн мени насыблы кюнлерими бири болду. Бизни школну бошагъан бир къауум къыз бла меннге дери сёлешгенлерин да айтдыла. Экзаменсиз-затсыз биз ары алынганнга саналдыкъ.

Не тукъум усталыкъгъа болса да окъургъа талпыб тургъан джюрегими къууанч алыб, юйюбюзге ашыгъыб келе тургъанлай, «анам ким бла къаллыкъды» деген сагъыш шаркъ деб башыма келиб, къууанчым бушуугъа бурула, салкъын болдум.

Устаз этерге чакъыргъан болурламы деген мурат бла анам мени ашыгъыб сакълаб тура эди. Аны эм уллу талпыуу мени устаз болурум эди.

Хапарымы эшитгенинде, анам алгъы бурун джунчуду — атлай, тура билмеген къыз сабийни адам тышына къалай иер, къызындан адам, аны киши юйюне ашыргъынчы айырылыргъа джараймыды. Бусагъатда не да тюрленгенди,

алай а... деген сагъышла анамы башына келиб, бетине кёлекге чабдырсала да, нени да ангылай билген акъылы бу оюмга келтирди:

— Сен мени ючюн къайгылы болма, Халлюу, майна, Джинджи, Наугъа, Тюкбашны кызы ёмюрлери джангыз джашайдыла да. Аллайла кёбдюле. Мен а джангыз къаллыкъ тюлме, аллахха шукур, Гитче къатымда, Къанитат къатымда. Гитчени сабийлери кече-кюн къатымда боллукъдула. Сени ненги да къурашдырыб, ашырырга керекме, бусагъатда джашау башха тюрлюдю, майна, окъуу алыб келиб, элде неча кызы ишлейдиле къуллукъчула болуб. Дохтур болуб, адамланы багъыб тебресенг, аны къаллай бир сууаблыгъы барды, адамла сеннге къаллай бир разы боллукъдула, — дей, отджагъадан ёрге къобуб, оджакъ джанына узалыб, къолу бла къармай, нени эсе да излегенча этсе да, джукъ да изле-мегенин, кёзлерин менден ташайтханын джюрегим сезиб, джыламугъум тамагъымы бууду...

Аналаны барысыча ариу, акъыллы анам! Ол кюн ючюн мен сеннге ёмюрюме разылай къалгъанма. Этингден юзгенча мени кесингден юзюб, узакъга ашырырга къарыу табханынгы сылтауун ол кюнледе тюл, кеч ангыладым: сен кесинг джангы джашауун ангылай билгенинге эди аны сылтауу.

...Анам Учкуланнга барыб, анда чемоданла этиучю биреуден, бояу ийис эте тургъан фанер къангадан ишленген бир тёрттюл чемоданны сатыб алыб келди. Аны юсюнде бир тиширюу сурат...

Кёб джыл да ётгенден сора Парижде, Лувр музейде, дуняга белгили Джоконданы суратыны аллында сюелгенимде, шаркъ деб эсиме ол чемодандагы сурат тюшдю. Чемоданнга Джоконданы суратын тюшюрюрге кюрешген кёре эдим...

...Анам кече чемоданны ичине табханын кысыдыра, «киши джерде» мен кесими къалай джюрютюрге керек болганымы юретеди. Аны джумушакъ огъурлу ауазы бююн да къулагыма келиб тургъанча алайды...

Ауур чемоданны да кёлтюрюб, (анам меннге берирге унамайды) эртдембла экибиз да округну арасы — Учкуланнга джаяу атландыкъ, алайдан не машина, не арба табылыб, мени Микоян-Шахарга атса деб. Учкуланнга ётмей, Кюбанны сол джанында, Багъатырланы тийречикни къатында, кюнортага дери сакълай, къакъ болдукъ. Озгъан былайы бла озарыкъды. Не машина, не улоу табмай, энди ызыбыз-

гъа, Хурзукга къайтайыкъ деб тебрегенлей, Учкулан кёпурден бир джюк машина келе тургъанын кёрюб, къол тутханыкъда, тохтады. Чемоданым да мен да кузовгъа тюшдюк...

Сюелиб къалгъан анамы субай санлары, учхунча бети, ышарыргъа кюрешсе да, мыдах кёзлери аллымда сурат болгъанлай, Къобан ёзенни чунгурлу, ташлы джолунда машинаны кузовунда тобча ары бла бери тёнгерей, анамдан ёмюрге айырылгъанча, джюрегим аз болуб барама...

Ол 1932-чи джылны къачхы кюнлерини бири эди. Джашауумда не затымы да аллы...

Медтехникум, бусагъатдагъы Къарачай район больницаны джол джанында мекаямыны тюб этажны джап-джангыз бир комнатасында эди. Комнатаны тегереги темир орундукъла, ортасында — къанджал печь. Окъугъанланы саны онеки адам: къарачайлыла, оруслула, тегейлиле, Хумара элден черкеслиле, урумлула. Классыбыз да экинчи этажда бир комнат.

Джыл къыйын джыл эди. Кулакка мюрзеулерин джашырыб, къралгъа сатаргъа унамай, орта Россияда кюн кюйдюрюб, битим болмай, аш дыккылыкъда кесин билдиреди. Биз бир юйдегича джашай, посылка къайсыбызгъа келсе да джыйылыб бирге хайырланабыз. Къыт джашауубузну сан этмейбиз, кесибишни насыблыгъа санайбыз. Бу кёзюуде бизни бла Эбзеланы Халимат да окъуйду. Белгилисича ол, Ата джурт къазауатха кеси разлылыгъы бла кетиб, анда атлы тахсачы взводну командири болгъанды. Медтехникумда уа кёб окъумай кетген эди.

Бираздан бизни техникумгъа юч-тёрт комнат берилиб, алгъыннгы автостанцияны къатында Коопстройторгну мекаямыны экинчи этажна кечдюк. Бу бизге уллу къууанч эди. Бу кёзюуде директорубуз Мария Алексеевна Уурсова уа, бизни, аны билгенлени, джюреклеринде ёмюрлюкге къалгъанды. Джыйырманчы джыллада комсомолгъа кириб, ёксюз тегей къызчыкъ джашауну игисин, аманын да чегиб, джюрюй билгени бла, бизни джюреклерибизни да къабындыра эди. Ичибизде анга ушаргъа излемеген болмаз эди. Техникум аны кючю бла, айтыуда айтырлай техникум болду, ол огъай, бизни, бир джаныбызны тартсакъ, башха джаныбыз ачыла тургъан элчи къызчыкъланы бирча кийиндириб, шахарда джамагъат ишлеге да къоша башлады.

...Адам халкыны джолун билирге борчлуду. Аны билсенг, ол джол сени башха халкылагъа да элтеди. Халкыны историясын, джюрек байлыгын ангылау башха халкылары ангыларгъа болушады. Халкылары джоллары уа къуру да бир-бирине тартханлай турадыла.

«Халкым кимди, неди? Мен кимме, неме?» деген соруула мени башымда отузунчу джыллада тууа башладыла.

Ёмюрле бла джюреги сыныб, фахмусу теблениб тургъан халкыма: «Уян, кёзюнгю дуниягъа ач, фахмунгу, усталыгынгы таныт, къарнаш халкыла бла энди бир отджагъагъа къарайса, бир-биринге таянчакъ болургъа амал чыкыгъанды» деб Совет власть анга да анычалагъа да джол ачды. Алай бла, къуу болургъа джетиб тургъан терек, джаш бутакыла чыгъарыр ючюн керекли болгъан затны барын табды. Къарачайгъа деб кёб болмай ишленген Микоян-Шахар а не джаны бла да халкыны джюреги болду: былайда джангы культура къуралады, урунган халкыны кесини интеллигенциясы да ёсе башлады.

...Медтехникумда лекцияла меннге къыйын тиймей эдиле, эшитгеними тынч алыучан эдим. Башха ишлерим а учлары-къыйырлары джокъча кёб болдула: шахарны библиотекасында бир джангыз китаб къалдырмай (!) окъургъа деб кеси кесиме борч салгъанма. Бир тапханы къыйырын башлаб, аны аягына джетиб, сора башха тапханы башлаучан эдим. Ол тапхалада китаблары менден къалгъанла да алыб, келтириб тургъанларын башыма джыялмай, аланы меннге сакълаб тургъанча акъылым, эшта, алай болур эди. Комсомолгъа киргенден сора меннге комсомол берген ишни уллу сюеймеклик бла этеме. Техникумда суратлау чермерликни кружогун бардырама, анга сценарийлени уа кесим бир-бири ызындан сызыб барама. Хар кюн сайын а, дерследен сора «субботниклеге» джюрюб, шахарны орамларына терек орнатабыз, ташын арытабыз, къышха шахарчылагъа къобуста тузлайбыз. Джырламай а джюрюмейбиз, эм бек джырлаучу джырыбыз — «Встречная» (музыкасы Д. Шостаковичники, сёзлери Борис Корниловнукуула).

Октябрь революциягъа дери чыкыгъан эски китаблары да табыб, алада къарачайлылары юслеринден айтылгъан иги кесек затны окъуйма. Сабийлигимден огъуна да «зукку прустоп» деб къуру да эшитиб туруб, ол къарачайлылары юслеринден джазгъан затлары окъугъанымда, джюрегим

анга илешди. Хурзукда Бегеул улу деб биреуню баууна кьаллайла эсе да кече леопард кириб тургъанлай, ол адам юсюне тюшюб кьалыб, кьоркьуб ызына кьачмай, аны кьазыкъ бла ёлтюрсенин журналда джаза, пристав Петрусевич кьарачай эркишиле ётгюрле болгъанларын айтады; дагьыда бир статьясында, 1870-чи джылда кьарачайлыланы саны кьуру 16 минг адам болгъанын, джашауларыны кьыйынлыгын, джерни тарлыгын айта, казнаны джерлеринден алагъа юлюш чыгъарыргъа кереклисин излейди. Кьарачайны онтогъузунчу ёмюрню аягъы сюремде приставы («зукку прустоп») Н. Г. Петрусевич, орус халкъны алчы адамларыны бири болуб, мени халкъыма джан аурутуб тургъанын ангылаб башлайма. Суусабдан эринлери бир-бирине джабышыб туруб, чёмючге джетгенлей, суудан кесин айыралмай кьалгъанча, китаблагъа алай болуб, «джутуб» барама. Не ючюн джазгъанымы да билмегенлей, окъугъан китабларымы бир кьауум джерлерин тетрадха тюшюре барама.

...Кюнлени бир кюнюнде бизге джангы дерс — хирургия кьошулду. Аны окъутургъа дерсге, орта бойлу, тогъуракъ эркиши, башы агъара башлагъан устаз-врач келди. Андан асыл, андан ариу ышаргъан адам болмаз дегенча алайды. Ол Биджиланы Басиятны джашы Асхат болуб чыкъды — область больницы баш врачы, кьарачайлыладан биринчи болуб медицина илмуланы кандидаты. Мен ёмюрюме суйюб кьалгъан «Билим» деген окъуу китабны джарашдыргъан да ол.

Асхатны кесин былай кёрюб кьоярыкъма деб а джети джукълаб эсимде да джокъ эди. Бу тюбешиу меннге уллу кьууанч болуб чыкъды. Кьуру мен тюл, курсубузда окъугъан бары Асхатны суйгенча, эшта, бир устазны да сие болмаз эдик. Больницада иши ауур болур эди, Асхат техникумда алай кёб ишлемеди, аны орнуна бизге хирургияны белгили уста хирург Баскаев Петр Михайлович окъутуб, курсну аягъына чыгъарды. Бу да бек суйген устазларыбызны бири эди.

Кьарачай тиширыуладан биринчи джазыб башлагъан Боташланы Абидат да бизни ана тилден окъута эди.

Артда Биджиланы Асхат кёчюрген Лермонтовну «Демон» деген поэмасындан юзюклени окъугъанымда, ана тилим меннге энгда джангыдан туугъанча кёрюндю: кьаллай кескин, татлы тил бла кёчюрюлгенди ол! Бизни тилге кёчюрюлген затланы алыб кьарасанг, бюгюннге дери да анга

джетген джокьду. «Демоннга» башха тилден кёчюрюлгенди дерик да тюлсе, аны Асхат кеси ана тилде джазгъанча алайды. Огъай, бизни тилибизни байлыгы, не зат айтыргъа излесенг да джетиширикди.

...Областны халкълары кеслери разы болуб Россиягъа къошулгъанларына 1957-чи джылда тёрт джюз джыл толуб, литератураны, искусствону адамларындан уллу делегация къуралыб, Москвагъа декадагъа бардыкъ. Ол октябрь айда эди. Декада Союзланы ююню Колонна залында ачылды. Къайсы айтханын унутханма, Биджиланы Асхат залдады деб хапар чыкъды. Мен а Асхат ёлгенди деб эшитген эдим. Джангы хапаргъа къууаннганымы айтыб да айталмам. Тюбегеникде уа бютюн да. Башы чыммакъ агъарса да ол биягъы ышаруу аны бютеу халын джарыта, ол да бизге къууаныб, къонакъгъа да чакъырды. Талай сагъатны ююнде олтуруб, Хубийланы Осман да, мен да андан саламлашыб айырылдыкъ.

Асхатны мындан сора кёрмезибизни Осман да, мен да билмей эдик...

...Байкъулланы Даутлагъа кёзюу-кёзюую бла барыучан эдим. Даут айтыб, мен аны кёб затын джазгъан да этгенме. Джаза тургъан заманда «мен былайын башха тюрюлю айтырыкъ эдим» деген акъыл башыма келиучен эди. Къалай тукъум айтырыкъ эдинг деб соргъаннга уа джууаб бералтыкъ болмаз эдим. Джазама. Даут айтыб баргъан сёзлени, иничге агъач ручканы перосун джызылдата, джазама. Кёб сагъатны, кёб кюнню джазама. Сёзледен затла ишлениб баргъанлары мени алгъынча сейирсиндиреди. «Биз» джазгъан назмуланы не газетде, не китабда кёрсем, аланы «ишлеуге» кесими да къатышханыма къууанама.

Алай бла ёмюрде джазмасы болмагъан халкъны суратлау литературасы мен кёре ёсюб башлаб, мен да джазылыб чыгъыб баргъан затны барын суусабны тогъугъанча тогъуб барама. Бу аман, бу иги дерге билмеймеми, огъесе, билирге излемеймеми, къайдам. Алай болса да Ёртенланы Азрет джазгъан затла окъулгъанлай унутулуб къалмай, башымда сакъланадыла. Аны назмуларында революцион оту бизни тёлюню джюреклерин къабындырады. Даут мени Азрет бла шагърей этгенди.

Къаракетланы Иссаны джазгъанларында «Кавказ» деген назмусу туугъан джерибизни мен кёре билмей тургъан ариулугъун, кёргюзеди. Табигъатны ичинде ёсген адам, аны

эршилигин кѳрмегенча, сан этмегенча джашайды. Мен ол заманда, табигъат сау дуняда да биздечады деб, асыры сан этмей джашай болур эдим.

Ёртенланы Азрет бла Орусланы Махамет назмуда магъана, суратлау джаны бла да алгъа атлам этгендиле. Была экиси да керти фахмулу адамла эдиле. Белгилисича, юйню сюер ючюн кючлю фундамент керек болады. Бизни ол джыллада джазычуларыбыз фундаментни ал ташын салгъандыла, андан ары ишлерге алагъа мадар чыкъмады.

Бютеу совет поэзияда, аны ичинде къарачай поэзияда да, ол джыллада баш орунну риторика ала эди, алай болса да ол затдан «атлаб» лирика, эстетика, суратлау джанына уллу эс бѳлген Эдуард Багрицкийча, Александр Твардовскийча, Александр Прокофьевча, Николай Тихоновча, Ольга Берггольцча, Михаил Исаковскийча поэтле окъуучулары ангъларын, джюрек сезимлерин да кеслерине айландыргъан эдиле.

Экиси эки тюрлю хатлы поэтле — Маяковский бла Есенинни китаблары кълумдан тюшмегенча алай эдим. Маяковскийде публицистика, революцион пафос лириканы юсю бла барады; Есенинни джюреке къатылыуун мен окъуучугъа ичин тѳкгенинде, андан джугъун джашырмауунда, сейир суратлай билиуюнде кѳреме. Ол джыллада уа экиси джазгъанларын да не ючюн сюйгеними да билмегенлей сюе эдим.

...Бизни поэтлерибизни джазгъанларын окъуй, джюрегим дагъыда не затла эсе да бир затла излей эди, не зат излегин а билелмей эдим, билирге да кюреше болмаз эдим.

Ол джылладан башлаб, бююннге дери дневникле джазгъанлай келеме, урушну джылларында аланы бир къауумлары тас да болгъандыла.

Медтехникумда джазгъан дневниклеримде назму толуду. Аланы кишиге да окъумай эдим, джюрегим излеген затны ол назмулагъа «айта» болур эдим. Аланы Даутха да окъумайма, не газетге бермейме, «кесиме» деб джазама. Газетни ишине уа кълаллайла эсе къатыша башладым: техникумда джашаубузну, окъуубузну юсюнден ууакъ хапарчыкъла джазама. «Красный Карачай» бла «Къызыл Къарачай» газетле аланы басмалайдыла. Ол хапарчыкъла басмаланган газетлени кълума алсам, кесими тукъумума сейирсингенча болама: аны узунлугъуна, кърч харифледен къралыб, къагъытха тюшгенине, ол — мен болгъаныма... Тукъумуму газетде кѳргеним сайын «мен да бир джукъгъа джарайма» деген сезим къайда эсе да теренде джюрегими гыб-гыб этдиреди.

«Джукъгъа джараргъа» уа биз бир ашыгъа эдик!

Окьугъаным ючюн, техникумда, комсомолда джумушларым болгъаны ючюн, джангы адамла бла, артыкъсыз да Даутну кючюнден литераторла бла шагърей болгъаным ючюн мен кесими насыблыгъа санай эдим, алай болса да джашауда орнум къалайы болгъанын алкъын ангылаялмайма, медицина уа «меники» болмагъанын джюрегим сезеди. Да сора не зат излейме мен? Аны уа билмейме. Нек эсе да ол сабийлигибизде Намазлыкъ къаяда Мандалакъ да бирси нёгерлерим да кеслерини тереклерин табыб, мен а табмай къалгъаным къысха-къысха эсима тюшеди... Ол терекге, къаллайла башладым эсе да, башха магъана бере башладым: мени терегим — мени джюрегим сайлаб, къыйынымы толу берирча, суйген ишим болургъа керекди. Алай бла, мен джашауда биреуню орнун алмай, кесими орнуму табаргъа борчлума. Орнум не болгъанын билмейме, джюрегим а тынгы табмайды...

Ымырым литературагъа тартады. Орус тенглери кючю бла, орус тилни энди аман билмегеним себебли, дуняя литературадан да хапарлыма.

Осип Дунаевскийни джырлары таймаздан бизни бла «джашайдыла». Кино, алгъы бурун сёлешмеген кино, бизге дуняда болмагъанча бир зат болуб чыгыб, ачха ышаныбызны андан башха джукъгъа джоймагъанча, джюрюйбиз. Бек суйген артистлерибиз Любовь Орлова, Игорь Ильинский, Михаил Жаров, Леонид Утесов, Сергей Лемешев, Валерия Барсова, Иван Козловскийдиле.

Таурухда айтылган бир затха тюеб къалгъанча, сёлешген киногъа уа алай тюебдик.

Орус тепсеуле: вальсны, «Тау стэпни», «Краковякны», запад тепсеу «Тангону» общежитиебизде тепсей, олтансыз къалыргъа джетебиз, балакъларыбыз ауруйду.

Бюгюн сагъыш эте, ол джылланы эсима тюшюрсем, халкъымы халкълыгъын ол заманда ангылай башлагъанма. Къалган халкъланы культуралары, традициялары бла ол джыллада тенглешдире, эсеб эте тебегенме.

Ол джыллада акъылым излеген бла барыб тура эдим. Джюрегим излемеген а джукъ джокъ эди: эшитгеними, кёргеними, окьугъан затымы магнит тартханча джюрегим кесине тартыб, джыйыб бара эди.

Къарачайны юсюнден не къадар окъургъа талпый эдим, алай а аны историясы алкъын китабха тюшмеген эди. Революциягъа дери узакъ джерледен келген адамланы анда-мында джазгъанларын окъургъа излейме. Шахар библиотеканы тамадасы тегей тиширыу (атын, тукъумун унутханма) мени окъургъа суйгеними сезиб, къайда эсе да теренде асыралыб тургъан эски китабланы меннге бир-бир чыгъарыб, бериб туруучан эди...

Туугъан халкъымы юсюнден джазылгъан эски китабланы окъуй, анга кенгден къарагъанча болама, белгилисича, зат бир-бирде джууукъдан эсе, кенгден ачыкъ кёрюнеди. Халкъыма «кенгден» къарай ол джыллада башладым. Не ючюн этгеними да билмегенлей, аны юсюнден окъугъанымы, эшитгеними, кёргеними биягъынлай тетрадагъа тюшюрюб барама.

Алгъаракъладача болмай, энди каникуллагъа юйге келсем, кимден да алгъа Кертини кёрюрге сюеме. Белгилисича, Кертини биченлиги бизни къатыбызда болгъаны себебли, мен кесими сезе башлагъандан бери Кертини кёрмеген кюн юм кетмеучен эди. Къарачайны юсюнден кесим джукъ окъуй тебрегенли уа «Керти бу затха не айтырыкъ болур эди» деген акъыл башыма келмей къалмаучанды — Керти айтыучу хапарла бла мен окъугъан затланы тенглешидирирге излей болур эдим.

Бир джолда каникуллагъа келгенимде, адетимча, Кертилагъа бардым. Кертини юй бийчеси Гаппушланы къыз кёзлеринде да кёзлюклери (!) бла, бойнун ёрге созуб, билегинде сюзюк билезикни иничге ие, босагъа юсюнде олтуруб, урчукъ бура тура эди.

О-о, Халлюу, сенмисе, къалай уллу болуб къалгъанса? — деб урчугъун да тохтатыб, мени башымдан аягъыма дери сынады да, сора:

— Ма, бу шиндикчикге чёк, къызым, ичирги саллыкъ эдим да шынтахы бура турама, — деб алай айтыб, — джарлы Башчы, сени ма былай уллу адам болгъанынгы кёрмей, эртде къораб кетди, — деб къошду.

Бу кёзюуде баудан:

— Лё, лё, хадаус, не этесе бери кириб, ол аман къарнынгы бар да лыбыталадан толтур, — деген Кертини тауушун эшитдим.

— Эшегибиз кюн къызыуда баугъа киреди да къалады, башха эшекле уа, майна, хуна джанлада джатыб солуйдула,

кеслерин да тойдурадыла. Къой, аталары, къой, чыкъ бери, Халлюочукъ келгенди бизге, — деб Кертиге кычырыб, кеси юйге кирди.

— Ба-ба-ба! Да сен энди уллу адам болуб къалгъан кёреме, каска! — деб Керти келиб башымы кёкюрегине кысыды. Сора мени бошлай:

— Бу уа ненгди, эшек джуача къалаб? — деб башымдан бир джаны кёк, бир джаны кызыл болгъан беретими алыб, ёрге, кёз туурасына элте, сынаб къарады. Сора башыма къаблай: — Заман тюрленсе, кийим да тюрленеди, къайгъырмаз, каска. Ма муну ичи къалайды ансын..., — деб башла бармагъы бла мангылайыма къакъды.

Аны «ичи» къалай болгъанын мен кесим да билмейме, мен билгенден а аны ичинде болмагъан зат джокъду, неси да къайышыбды ансын...

Гаппушланы кызы тепси бла къууут да, хамешиси алынмагъан джуурт айран да алыб чыгъыб:

— Былайда ауусланчыгъыз, — деб Кертиге тепсини теждеб, меннге да алаша шиндикчикни юсюне эки агъач аякъны салды. Кеси биягъы босагъагъа чёлюб, урчугъуна узалды.

Джуууртну кыйырчыгъына къууут къуюб, агъач къашыкъ бла къатышдыра, Керти:

— Э-э-энди уа сен уллу адам болгъанса, келиб мында ишлеб башласанг, мени бутларымы джелин да сау этер эсенга, — деб тери тобукълукъларын къолу бла кёзюу-кёзюу сылады. Мор къапталыны этеклерин да бутларына тартды.

— Ауруйдула деб бутларымдан кёлюм къалырча да тюлме, каска, ала мени джюрютгенли тёрт джыйырма бла он джыл болду. Къартлыкъ алдырыб да кёрдюм, — деди.

Мен джууаб этмей, къууутуму къатышдырыб кюрешеме, джууаб да не джууаб этейим — сау этерим бла этелмезими билмейме, техникумну бошасам, мени ишлерге да къайры иерикдиле, къайдам... «Тёрт джыйырма джыл» дегенни уа не этиб да башыма сыйындыралмайма — джыйырма джылым джетсе, къартха саналлыкъма деб турама.

— Шахарда джашау къалайды, каска? — деди Керти, къашыгъын джалай.

— Игиди, — деб бир сёз бла джууаб этдим. Мени сёлешдирелмезлигин билди дейме, Керти тепсини аллындан арлакъ этиб, кесини сагъышына кетди.

— Аталары, бир тирмен къайгъы этерге керек эди, — деди Гаппушланы кызы, — джашла биченде, келинле колхоз-

да, Гиназ барыб тарталмазмы экен? — деб Кертини сагъышын бузду.

— Туугъанчыкъны тирменине кескич салыб, тишей турадыла, тишеб бошасала Гиназ да мен да элтирбиз да тартарбыз.

Гиназ Кертини джашындан туугъан, мени тенгли бир туудугъуду.

— Гырджынлыгъыбыз джокъду юйюбюзде, билмейме, не бла кечинирибизни.

— Сен, Гаппушланы къыз, сандыракъгъа кетиб къалыучу серлох аммаладан тюлсе, алай а бир-бирде къыйыгъынга барыб къалыучанса — Туугъанчыкъны тирмени тишелиб бошалмагъанды, Донайныкъы бузулуб, тохуну, кегейлери чачылгъанды. Эки суу арагъа Эршини тирменине уа къалай барайыкъ, айт. Ёнкюч гырджынлыкъ ал биреуден, — деб дагъыда къошду, — бюгюн не кюндю ха?

— Бюгюн джума кюндю, джума. Алай а сен кесингчала бла джумагъамы барлыкъса, хо! — деди Гаппушланы къыз.

— Юйюмде намаз къылгъаным да боллукъду меннге. Кюнню, Донайны тирмени баш кюн ишлеб тебрерикди дегендиле да аны ючюн сорама. Бюгюн джума кюн эсе, эки кюнню бышлакъ бла айран ашаб турсагъыз да турурсуз, — деб биразны кёзлерин чыракъ ийиб, сора меннге бурулду:

— Билемисе, каска, къарачайча айланы, кюнлени атларын? — деди. Мен билмей эдим. Бусагъатда айны аты уа, мен билгенча, июль эди.

— Былай къарайма да сени хар неге тырмашханча кёреме, эски затланы билирге излеб тураса, алаймыды, каска? — деб мени сабий заманымда этиучюсюча бармагъы бла сакъалыма тийди.

Мени бютеу халым ол айтханнга «хо» дегенча алай болур эди.

— Ма, мен биягъында кюнню сагъындым. Кюнлени атлары бизнича тюгел былай тюл эдиле, мен джаш заманда башхаракъ эдиле. Айтыргъа сюйюучен эдик, эсимдеди, хыршыгъа биринчи кириб, чалкъы тута башлагъаным — баш кюн эди ол да. Чалкъыны гылдыуайындан къадалыб баргъанлай, хансны ичинде бир бёденени эслемей чалкъы бла кесиб, оллахий да билляхий, джыларым келиб къалгъан эди, бюгюн да унутмайма аны. Хы, баш кюнден сора гюрге кюннге уа георга кюн деучен эдиле. Георгий деб шыйых болгъанды. Мен билген заманлада да, каска, къарачайлыланы бир къауумлары христиан динни, бир къаууму муслиман

динни тута эди, бир къаууму да меджисуулукъну, ол себебден Георгий шыйхны да къачын кёре эдиле.

— Сен а къайсы динни? — деб сордум Кертиге.

— Менми? — деб ол, адетича, къолларын таягына джумдурукъ этиб, джити сакъалчыгын да алагъа тиреди. Мен да къалгъанлача, бирер динден бирер кесек тута джа-шагъанма, каска. Эй, кёб затха шагъат болгъандыла мени бу кёзлерим... — деб Керти бизни унутуб, къарамын Зубайла-ны юйню къара сюртюлген къабыргъасына ийиб тохтады.

— Аны уа тюз айтады, къызчыкъ, бу кёрмеген, бу чекме-ген къалмагъанды, алай а гыртчы адам болуб, тёзе баргъанды ансын, — деди Гаппушланы къыз, кюнден сал-къыннга кёче.

— Хы, энди тебрерикди Гаппушланы къыз махтау салыб: Гыртчы-мыртчы деб. Аллахха шукур, бюгюн да джумушуму кесим тындырама, атам джюз бла онджети джылны джа-шагъанды, мен да аны эниклерге керекме. Гюрге кюнде тох-таб тура шойбуз. Гюрге кюн джолгъа чыгыу, маммат джыйыу, айтыргъа, уллу ишлени башлау ырысды. Гюрге кюн фауязыгъа къуллукъ этиб тургъанбыз, — деди.

— Фауязы неди, Керти?

— Фауязы? Ол да меджисуу заманда баш уруб тургъан бир затыбыз. Энди андан ары атлайкъ, барас кюн-нге атлайбыз, каска. Бересчешку болгъанды бусагъатдагы барас кюнню аты. Эсимдеди, мен джаш заманда, бересчеш-ку кюнде обалада шынкъартла джагъыб, малла сойгъан-лары. Ёлгенлени эслерине тюшюрген уллу кюнлери болуучан эди ол кюн. Орта кюн кюнлей барады, бу кюнню артыкъ магъанасы барды деб билмейме.

— Орта кюн кимге къаллай эсе да, аталары, сен бла мен а унутмайбыз аны... — деди Гаппушланы къыз, ёпке бетин ышарыуу джарыта.

— Сен а сора, керексиз затланы сандырай, сабийни къа-тында...

— Да не дедим мен, аталары, айыблы зат айта болмазма да? Биз экибиз орта кюн юлленгенибиз эсима тюшюб айта-ма, — деди Гаппушланы къыз.

— Билемисе, каска, юлениу ол заманда эм кичиден башлана эди. Мен атам Оразакъайны джашларында эм гит-челери эдим, алгын мени юллендирдиле да, артдан мени тамадамы, юйюр башы къарнашымы уа — барыбыздан да арда. Ма Гаппушланы къыз да беш эгечни кичиси болуб

келген эди, бу кеси да менден иги огъуна джашды, джаш, — деб Керти аны алайлыгына махтанганча айтды.

— Эсингдемиди, аталары, ол джыл да къабанны джылы эди, мелхум джыл.

— Болдунг энди, болдунг, аз зат турмайды мени эсимде, бусагъатда уа ыйыкъны аягына чыгълмай тургъаныбызны кѳресе каска бла мени. Орта кюнню магъанасын бизге Гаппушланы къыз айыртды эсе, каска, биз да анга байрым кюнню айыртайыкъ, не? — деб Керти меннге бурулду, — каска дегеним ючюн кѳлюнг-зат къаламыды, не? Не тоба десенг да, сен энди дохтур бола айланаса, мен а «каска», дегенлей турама, — деди.

Огъай, кѳлюм къалгъан-зат да этмейди, Керти меннге каска демесе къаллыкъ болур эди кѳлюм. Бусагъатда уа тилими учунда соруу айлана турады.

— Быйыл кимни джылыды? — деб сордум.

— Къалай кимни?

— Да ма, къачан эсе да бир къабанны джылы болгъан эсе, быйыл а?

— А-а, кимни деме да нени джылы де. Быйыл ийнекни джылыды, рахат джыл. Да сора, джаным, энди байрым кюн. Бу шыйых Мариамны кюнню демекликди, Мариам а Аус Герганы анасы болгъанды...

— Аус Герга неди?

— Аус Герга уа, неме, Иусус Христосха айтхандыла бизникиле алай. Мариамны кюнюнде, бюгюнча байрым кюнде, байрам ташлагъа табынуучан эдиле. Шабат кюн а «шобат» деген чууут сѳзден келе келеди, ол кюн солугъан кюнлери эди. Ыйых кюнню алыб айтсакъ а, каска, ыйыкъны бошалгъан кюнюдю ол. Тауланланы Ыйых деб бир белгили адамлары болгъанды да кюн аны аты бла айтылыб къалгъанды, — дей тобукълукъларыны бауларын тешиб-тешиб, тобукъларын кюннге тутду. — Эй, каска, бола кир дохтур, бола кир да мени бутларымы бир сау эт, — деди.

Сау къаллыкъ, бусагъатда дохтурубуз Даштак да джарар ючюн къалмайды, — деди Гаппушланы къыз.

— Хо, Байрамукъланы Даштак фершал болуб келгенли кѳблеге джарагъанды, алай а мен ма бу касканы дарманларын сакълан турама сау болур ючюн, — деб Юзеирлери табадан бир ийнекни ѳкюрюб арбазгъа кириб келгенин кѳрюб, Керти:

— Ха, ха! — деб олтуруб тургъанлай, анга таягъын кѳргюздю, — отлаудан къачыб келеди бузоуун излеб, Окуну

ийнегиди, — дей, аны арбаздан кыстаргъа къоба теб-регенинде, мен барыб кыстаб, ызыма кыйытдым, алай а Керти тобукълукъларын да кысыб, чагдий санларын шиндикден тынч айырыб, ёрге къобду.

— Отун орнуна чалдышын къобарыб от эте эди дегенлей болмайыкъ, Гиназ келсе отун джардыр, мен дырганы кишен-леген джеримден алайым да суугъа бир элтейим, иссиде суу-саб болгъан болур, — деб Гаппушланы кызгъа алай айтыб, меннге бурулду, — Келе тур бизге, каска, ызынга кетгинчи, — деб арбаздан чыкъды.

Керти кеси, алкъын киши да окъумагъан китаб болгъанын ол кюн бютюн да сезе, аны алай кёб билгенине, айтыб айталмазча сукъландым.

Башында айтыла келгенича, техникумда окъугъан джыларым, халкъымы джолун акъылым бла да, джюрегим бла да ангылай, сезе башлагъан джылларым болдула. Бу джыллада бизни джазыучуларыбыз бла да шагърей бола, ала бир аууздан «ишлеб» баргъан Джангы Джыргъа, Октябрь социалист революция таулагъа келтирген джарыкъ джашауну юсюнден Джыргъа, мени да аз кыйыным кирсе деб талпысам да, талпыууму джукълатыргъа кюреше эдим, нек десенг, аны джазар ючюн, ол Джырны ишлер ючюн, кесинг нени да кёб билирге борчлу болгъанынг сезе болур эдим. Мен халкъыма джангы не зат айталлык эдим? Аны юсюнден анда-мында окъугъан затларымы? Хаджи-Бекирни таурухларымы? Кертини халпарларымы? Мени хар нени да башыма джыйыб, эсиме алыб баргъан кёзююм болгъанын, берир кёзююм алкъын келмегенин билмей, берирге ашыкъсам да, мен берген кишиге да джарарыкъ тюл эди, бу затны ол заманда тюл, кеч ангылагъан эдим. Ол заманда уа алыргъа излегеним бла берирге излегеними аралары тартыш болуб тура эдиле. Бу халымы юсюнден дневниклеримде кёб джазылганды.

Дунияда литератураны, аны ичинде орус литератураны, алыб къарасанг, джашлай огъуна чомарт бериб башлагъанла бардыла. Сёз ючюн, Пушкин бла Лермонтов. Бизге уа, джазмасы болмагъан халкъны джазыучуларына, неден да алгын окъуй-джаза билирге, андан сора тюрлю-тюрлю халкъланы литературалары бла шагърей болургъа, айтыргъа, кёб затны билирге керек эди. Билирге уа барыбызда да талпыу уллу эди.

Халкъны хар адамы, хар кюню, ташы-тауу, отджагъасы-оджагъы меннге китаб болуб, аны окъуй билирге керек бол-

гъанымы ангылагъанымы, аллыма бир атлам этгенге санайма.

Джашау а кёз туурамда кечеден кюннге сейирден сейир бола, меничалагъа, меннге да къарыу бере баргъанын сокъур-сау да кёреди.

Биринчи бешджыллыкъны планлары ишлениб барадыла. Тёгерегимде керти да урунуугъа кеслерин берген адамланы кёре, джюрегим аланы отларындан ёмюрюме къабыннганын кесиме насыбха санайма. Ол адамла, эски джашаудан къалгъан, чырмау берген затланы атыб, джангы джашау ишлеб барадыла. Биз, джаш къауум, алача атларгъа кюреше эдик. Не тукъум ишни да суймеклигим менде ол джылладан бери джашайды.

Биринчи бешджыллыкъны ударниклери, стахановчулары «Бешджыллыкъны төрт джылгъа!» — деген айттынуу джашауда болдура, областны не джаны бла да джангыртыб бара эдиле. Кюнден кюннге бизни джюреклерибизде Ата джуртубузгъа суймеклигибиз бегигенден бегий, бизни джашауубузну насыблы этиб баргъан ала болгъанларын ангылайбыз.

Ата джуртубузну, партияны, Ленинни, Сталинни, комсомолну, ударниклени юслеринден назмула перомдан къуюлуб барадыла. Проза да, пьесала да джазама, башха тилледен да джюрегиме джагъылгъан затланы кёчюрюрге кюрешеме. Ол огъай, Маяковскийни «Владимир Ильич Ленин» деген поэмасын да. Окъургъа уа биягъынлай кишиге джугъуму бермейме, Даутха да.

Джюрегимде кесим аз сезген бир зат туады: джашауну къыйын затларындан атлаб кетмей, аланы хорлай, кесими алай бла къарыулу этерге керекме, ненча мысхал тартханымы да мен ол заманда билликме...

...Медтехникумну «айырмагъа» бошасам да бу джаны бла ишлерге ымырым тартмагъанын бекден бек сеземе. «Айырмагъа» бошагъанладан алты процент адамны экзаменсизлей институтха кирирге эркинликлери бар эди. Аланы бири мен болуб, Ростовда мединститутха кириб окъургъа меннге эркинлик бердиле. Алай а...

Алай а мени башымы энди саудан алыб тургъан литература болуб, анга элтген джолладан а къолай хапарлы болмай, джашайма.

Ёмюрюм окъуб турлугъуму да, окъууну аягъына чыгълмазымы да билмей эдим. Джол айырылгъаннга чыгъыб, къайсы джаныма бурулургъа билмей, сюелдим...

Бериу

Медтехникумну бошагъаныкъда мени Гитче Къарачай районда Кичи-Балыкъ элинде ишлерге ийдиле. Ол заманда Гитче Къарачай район Нарсанада эди. Райздравотделде не этерими, къалай этерими юретиб, аптекадан да керекли дарманны барын бериб, меннге Кичи-Балыкъны джолун юретдиле. Нарсананы огъары къыйырына чыгъыб, арба сакълайма. Бир джаны бла, кѣлом аз болуб, джыларым келеди, Хурзук да, Микоян-Шахар да къайда эселе да тюшдеча къалыб кетиб, мен аланы энди кѣрмей къаллыкъча алай болама; бирси джаны бла уа — мен алкъын кѣрмеген джерими кѣрюрюм, алайда мен кесим ишлеб башларым, айтыргъа, джашауумда джангы затны сакълау, мени ол танымагъан элиме ашыкъдырады...

Кюнню кюн узуну сакълаб туруб, сора бир ѳгюз арба табыб, аны бла экинди заманнга элге киргеникде къырыкъча бир ѳзенни эки джанында юйле, арасы бла да алай уллу болмагъан суу, ауангы бет алгъан эдиле. Эл Советни тамадасын кючден-бутдан табыб, къагъытымы бергенимде, ол мени Хапаланы Батдал деб биреуню юйюне къонакъгъа элтди.

Кичи-Балыкъ джангы эл эди. Анда бир колхоз, тѣрт классы бла бир школ, бир тюкенчик бар эдиле. Медпунктну мен къураб, мен ачаргъа керек эдим. Бу элни джери ариу болса да джашау болуму алкъын джарашыб бошамагъаны себебли, иш бек кѣб эди. Биреуню юйюнде бир комнатада джорукъланы болдуруудан башладым: Эл Советни, джаш тѣлюню болушлугъу бла хар юйню, хар арбазны, орамланы тазалатыб, андан сора элде джашагъан бир джангыз адам къоймай барын амбулаториягъа чакъыртыб, кичиую болгъаны чотха алдым. Бу ауруудан ауругъан элде бек кѣб адам чыкъды. Колхоздан арба алыб барыб, райздравотделден дарманма дегенни келтириб, кичиулери болгъанланы къызыу багъа, элде сабийлеге чечек салама. Аны бла бирге, кюн сайын амбулаториягъа келген адамлагъа къарайма; къошлагъа ат бла айланама; былайдан узакъ болмай, таш карьерледе политкружокланы да бардырама.

Заманым планларыма азлыкъ этеди. Джашаугъа къуачагъымы кериб, дунияны бери къайтарырым келеди: элде драмкружок, джыр-тепсеу кружокла къурагъанма, клуб джокъду, алай а биз ингир сайын школда джыйылабыз, концертлерибизни да солуу кюнледе элчилеге анда кѣргюзебиз.

Комсомол организация да кьюрагъаныбыз, анга секретаргъа мени айыргъандыла. Элчилени араларында политика-юретиу ишлени бардырыб турур ючюн, хар комсомолчугъа онушар юйню аманат этгенбиз.

Биягъынлай «Красный Карачай» деген орус газетге элде баргъан ишлени юсюнден таймаздан джазама. Нарсанада район библиотекадан китабланы кьючакъ-кьючакъ келтириб окьюйма, ызларына кьяйтарыб джангыла алама.

Дагъыда джюрегими кьяндыргъан затланы бири патефонду. Мен джыймагъан пластинка джокъду: неопалитан джырла, «Светит месяц», «Кукарача», «Тиритомба», «Беснуйтесь, тираны», былача кёблени.

Дневникле уа джазама, джазама...

Элде санитарияны сакълауну аман бардырмагъаным ючюн, джукъгъан ауруула сабийлеге тиймезча прививкала этиуде ишим иги тындырылгъаны ючюн, райздравотдел бюсюреу этеди.

Джашауну керти да теренине батылыб, аманын-игисин да кёре, берелген хайырымы элге бериб кюрешеме — джаш тёлю барыбыз алай эдик. Менден, медпунктну тамадасындан, изленген затны тыйыншлысыча толтурур ючюн, кечем-кюнюм болмай, мухоллукъ этмей ишлейме, алай а медицина джаны бла ишлеу мени джюрегим тартмагъан иш болгъанын кюн-кюнден бекден бек сезе башладым. Да сора не керекди меннге? Не зат излейме да джашаудан? Кьяйдады мени орнум?

Бу соруула тынгы бермейдиле.

Кьянитатны эри Хамзат бу школгъа тамада болуб, юйдегиси бла кёчюб бери келди, анам а — Кьярачайда. Скойген эгечим Кьянитат энди кьатымда болса да аллым Микоян-Шахаргъа айланыб, кетер кьяйгъылы болдум — ары барыб, Даутну назмуларын джазаргъа табсам, кесиме кьюуанчха санарыкъма. Даутну хаты эрши болуб, меники ариу болгъаны уа меннге къалай иги зат болуб чыкыгъанды!

Мен энди кетерге алланыб, райздравотделге тынгы бермей тебрим — ала иймезден, мен кьалмаздан. Микоян-Шахарда не зат ишлерими, къалай джашарымы сагъышын этмейме, алай а джюрегим излеген джер алайды.

Бу кюнлени бир кюнюнде, Кичи-Балыкъ бла барыб, Бийчесында Терк ат заводдан бир атлы, бир джерленген атны да адежге алыб, мени чакъыра, амбулаториягъа келди, заводну директоруна медицина болушлукъ дженгил керекди.

Баргъаныкъда, темир орундукъда кымылдамай джатхан, бети, бойну къан джугъу болуб бир эркиши. Орундукъ арты къабыргъада «Я не вредитель» деб къан бла джазылыб сёзле да кёзюме тюртюлдюле. Насыбха, эркиши сауду — кесини бойнун тартама деб тарталмай къалгъанды. Къолдан келген болушлугъуму этиб, аны эрлай Нарсана больницагъа ашырдым.

Кичи-Балыкъда джыл чакълыны ишлеб (медпункт джарашыб бошагъан эди), 1937-чи джылны къачында Микоян-Шахаргъа барыб, анда область больницада ишлеген, медтехникумну мени бла бошагъан Кравцова Антонинагъа къонакъгъа тюшдюм. Тоня бек суйген тенглери бириди. Окъугъан китабларыбызны хапарларын бир-бирибизге айта, медтехникумда ол бла мен тангны атдырыб къоюучан эдик. Бу джол тюбегенимде уа ушагъыбыз кёб затдан да болду. Алай болса да, мен Даутлагъа ашыгъама — Даут меннге эн-тда бир назмула джаздырса деб талпыйма, алай а...

Алай а Даутлары шахарда джокъ, ала Мара Аягъында кимни эсе да юйюнде джашайдыла... Бу хапарны меннге Даутну къарнашы Абул-Керим айтды. Бир кюн а салыб барыб Мара Аягъында джашагъан джерлерин табдым — джангыз бир комнатда бютеу юйдегилери бла тура. Къыйын джылны джели Даутха да джетген эди...

Къалай алай болса да мен ишлерге керек эдим. Облздравотдел мени Зеленчук районну здравотделине ийгенинде, андан Къарданик больницагъа ийиб, ол больницада эки ай да ишлегинчи Къызыл Октябрь элде врачучастокга тамада этген эдиле. Бу эл да джангы эллени бири болса да, аллына уруб келген ариу эл эди, врач участкану уа анга деб ишленген алапат, беш-алты комнатлы юйю. Эл ол заманда огъуна уллу эл болгъаны себебли, меннге иш кёб чыкъды: кече да, кюн да арбагъа, атха миниб ауругъанлагъа айланам; былайда джатханлагъа къарайма, элде джаш тёлю бла бирге джамагъат ишлеге къошулама.

Джазгъанны тохтатмайма — джазама, джазама, джазама. Айхай, алай бош джазыб къалсам а, Виктор Гюгоч романла джазаргъа излейме, «Бир стакан къан» деб атына д алай атаб, роман джазыб барама. Джазгъаным кеси кесим бек сейирлик кёрюнеди. Аны тышында да газетлеге элн джашаууну юсюнден кысха хапарчыкъла джазама. Аде тимча, китабланы бирин бошаргъа бирин «джутуб» барамгъа къарамай да бир кинону ашырмайма. Айтыргъа, джашаууну къум сууну джухтанча джухтуб барама.

Кюнлени бир кюнюнде меннге, амбулаториягъа, орта бойлундан алашагъа тартхан, сыйдам саргъылдым чачы артына таралыб, гитче ючкюл сакъалчыгъы, юсюнде акъ-сылдым европей костюму, бойнунда галстугу бла бир эркиши кирди. Галстукну ол заманда аз эркиши сала эди. Кёбюсюне, Сталин кийиучюча, кителле бла галифеле кие эдиле. Бу Гебенланы Имауатдинди (Гемма). Аны пьесаларын мен Хурзукда клубда да Микоян-Шахарда да кёргенме, алагъа ушатыб да аз пьеса джазмагъанма.

Кёб ушакъ этдик, билмейме, мени бла не ушакъ этерге боллукъ эди: мени башымда болмагъан зат джокъ, алай а, бары къатышыб; башым алагъа тарлыкъ этеди тарс деб атылырча кеси кесиме алай кёрюнеме. Гемма, джылы келген адам, не ючюн эсе да тюремде олтуруб келиб, энди бу элде юйдегисинде джашайды, олтургъан а, кеси айтыудан Рыбинскийде олтургъанды.

Мен бу элден кетгинчи Гемма амбулаториягъа келе-кете турду. Ушагъыбыз литературадан, искусстводан, музыкадан барыучан эди, эшта, ол бу затланы юсюнден сёлеширге менден ёзге адам табмай келе болур эди. Мен да къаллай сёз нёгер бола болур эдим...

Газетлени бетлеринде «фашизм» деген сёз асламдан аслам тюбей, адамланы сагъышлы этеди. Биз, джаш тёлю уа, керек кюнде Ата джуртубузну джаныбыз-къаныбыз бла да сакъларгъа хазырланабыз. Мен элде сандружинала къураб, ала медицина болушлукъ эте билирча юретеме; физкультура-спорт ишлеге къатышама.

Анам, Айшат, Байдымат меннге келе-кете турадыла. Байдыматны джашы Азрет (Совет сюд анасына къайтаргъан джаш) меннге дженгил-дженгил келеди. Орамда ол биргенге болса, аны ариулугъуна адамла тохтаб-тохтаб къарайдыла. Фахму джаны бла уа керти да теренди: Ленин бла Сталинни, Ворошиловну ол салгъан портретлери Микоян-Шахарда кёргюзтмеде тагъылыбдыла; джазгъан назмулары газетде да басмаланады.

1938-чи джылы джай кюнлерини биринде Къызыл Октябрда иши болуб, Даутну кичи къарнашы Байкъулланы Абдул-Керим командировкагъа келиб, меннге тюртюледи. «Къызыл Къарачай» газетни редактору ол эди. Мен, аллында айтханымча, газетлеге тохтамай джазыб турама, мындан алда кёб болмай, «Къралыма» деб бир назмуну, андан сора да «Долорес Иббаррури» деб да бирим басмаланганды. Джюрегимде туууб, бегиб баргъан уллу патриотлукъ сезим

бу назмуну джаздыргъан да этиб, газетге иерге да таукеллик бергенди.

Абдул-Керим джюрегими къайры, неге тартыб тургъанын, эшта, менден иги биле болур эди: хурджунундан блокнотун чыгъарыб, ёретин тургъанлай не затла эсе да джазыб къолума тутдургъанында, «Ответственный редактор областной газеты» «Къызыл Къарачай» А-К. П. Байкулов» деб басма харифле бла джазылгъан сёзлени тюбюнде, мени редакцияны джарыкълыкъ бёлюмюне литсотрудник этиб алыуну юсюнден буйрукъ! Мени, эшта, тилим тутулуб къалгъан болур эди: эсимде-бусумда да болмагъан насыб! Редакцияда ишлерге ал, алма деб да аузумдан сёз чыкъмагъанды, нек десенг, анда ишлегенле (кимле болгъанларын да билмегенлей) кёкден тюшген адамлача меннге алай кёрюнедиле, тартынмай аланы къатларына да барлыкъ тюлме (эм тамадалары уа аллымда!)

Абдул-Керим буйрукъну да къолума тутдуруб, ызына кетди. Мени уа асыры къууаннгандан эки аягъым джер тутмай, бир джаны бла да джангы ишден къоркъа, Зеленчукде райздравтоделге заявлениеми элтдим... Алай бла Абдул-Керимни кючюнден джюрегим тартхан джолгъа чыкъдым. Медицинадан ёмюрлюкге айырылдым деб акылым алай эди, аны керек болуб къаллыгъын къайдан биллик эдим...

...Арадан кёб джыл ётгенден сора Москвада Долорес Ибаррунини кесине тюбёб къалыб, къолун тутханым эсимдеди. Литераторланы юйюнде аны бла тюбешуу болгъан эди.

Къол тутуу. Биз кюнде-кечеде аз адам бла саламлашыб, аз адамны къолун тутмайбыз. Алай а санларынгы джызылдатыб, къарыуунга къарыу къошуб, бир къауум къол тутууланы джылыулары сенде сакъланнганлай барады. Бу зат сени борчлу этгенча джашатады: ол адамлагъа ушаргъа кюреширге; аланы джоллары бла барыргъа; аланы джюреклеринде джаннган отдан къабыныргъа. Джашауумда аллай адамла бла тюбеулерими да меннге берилген насыбланы бирине санайма. Долорес Ибаррури, Юрий Гагарин, Назым Хикмет, Фаиз Ахмад Фаиз, Александр Фадеев, Шолохов, дагъыда былача кёбле бла тюбешгеним джюрегими бюгюн да тюгендирмей джашатады.

Мен кёб насыб чекгенме. Насыб ючюн да адам джашауугъа борчлу болгъанын билеме. Мени бла, Хурзукда кеси къыйыны бла джашагъан агъач устаны къызы бла, партияны, правительствону башчылары М. А. Суслов, А. И. Микоян Кремльде ушакъ этгендиле. Джашауумда унутул-

мазлыкъ кѣб сейир тюбешиуом болгъанды, айтыргъа, ашхы адамла джол нѣгер болгъанлай келедиле.

Къаллай ашхы адамлагъа джолукъдургъандыла мени джолларым!

София шахарда, Болгарияны Коммунист партиясыны Ара Комитетинде, Цола Драгойчева бла олтурама. Бу мызанг сюекли къатангы тиширыуда къаллай бир ѳтгюрлюк болур! Фашист Болгарияны башына бош этер ючюн Цола Драгойчева Георгий Димитров бла бирге уллу иш бардыргъанды... Тутулуб тюргеге тюшеди. Анга ѳлюмге сюд этилиб, джети айны кеси джангыз камерада хар шыкъыртха къулакъ сала, ѳлюмюн сакълагъанды. Бюгюн мен аллай адам бла ушакъ эте, андан кѣб затха оюм алама...

Дагыда бир тюбешиу. «Н. В. Гоголь» деген теплоход кѣб къралдан келген джазыучула бла бизни, совет джазыучулары, Волга суу бла Горький шахаргъа алыб барады. А. М. Горькийни уланындан туугъан артистка Марфа Пешкова да барады. Суратха тюшерге деб бир кюн С. М. Михалков теплоходну башына Л. К. Татъяничеваны, мени да, теплоходну капитанын да чакъырды. Алайда мени Мария Тереса Леон бла шагърей этдиле.

Джашау сейирди. 1936-чы джыл Испанияда фашизмге къаршчы къазауат баргъан заманда, ол къазауатха башчылыкъ эте, окопалада айланган Долорес Ибаррурини ѳхтемлиги, къазауатны ичинде айлана джазгъан, испан джазыучу Мария Тереса Леонну джазгъанлары бизни джаш джюрек-лерибизни къабындыра, эки-юч кызы болуб, бизни да ол къазауатха иериклерин тилеб, къайры эсе да письмо джазгъан эдик. Бюгюн а, мен Мария Тереса Леон бла олтуруб ушакъ этеме...

Ўхтемликге этегинг тийсе да къабынады. Бу сезим адамгъа бек керекли сезимлени бириди. Ўхтемлик а къачан да болады: къазауатда, рахат джашауда да.

Биз тѳлю юлгю алырлай, къазауат башланьрны аллында, кѣб адам бар эди. Маршалла Ворошилов бла Буденный, лѳтчикле В. Чкалов бла В. Гризодубова, П. Осипенко, М. Раскова, челюскинчиле, шахтер А. Стаханов, дагыда былача джигитлени атларын айтсакъ, ауузубузгъа суу уртламазлай бола эдик. Быллайланы джигитликлери бизге джугъуб, эсимдеди, 1936-чы джыл Батайск шахарда лѳтчикле хазырагъан школгъа кирирге излеб, ары заявление ийгеним. Меничала кѣб эдиле.

...Кечеми-кюнюмю унутуб ишлегенча ишлейме. Мени ызымдан киши да кьуумайды, алай а асыры бек суйгенден ишден башымы келтюрелмейме. Кесими да бир айдан сора редакцияны джарыкълыкъ бѐлюмюне тамада этгендиле. Командировкагъа областны эллерине айланама, джашауну не джаны бла да шагърей болама. Джазама, джазама, джазама. Мен джазмагъан зат джокьду: статьяла, очеркле, информацияла, белгили джазыучуланы джашауларыны юслеринден, назмула, хапарла. Къысха сѐзю, суусабымы къандыралмайма.

Областны архив бѐлюмюню тамадасы Борлакъланы Къанитат 1986-чы джыл меннге «Красный Карачай» газетден мен Борлакъланы Тохтарны юсюнден ол джыллада джазгъан статьямы копиясын берген эди.

Ол заманда редакцияда ишлегенле псевдоним джюрютюрге ъч эдиле. Сѐз ючюн, Байкъулланы Абдул-Керим «А. Горский» деген псевдоним бла джазыб тебрегенинде, мен да «Г. Горная» деб бу псевдоним бла джазыб башладым. Медтехникумда тенглерим меннге Галя деучен эдиле. Джазыучула бла шагърей болуб, аланы ичлеринде айланама. Халкъымы джашауу кѐз туурамда тюрлениб барады: колхозла кьуралгъандыла; шыбыла чыракъ джанмагъан, радиосу, школу, медпункту, почтасы, клубу болмагъан эл джокьду; окъуй-джаза билмеген адам къалмагъанды. Интеллигенция ъсюб барады. Ана тилде китабла, газетле басмаланадыла. Муну барын кѐзюм бла кѐре, къолум бла тута, халкъымы джюрегин ангылагъандан ангылай барама.

1938-чи джылны къачында Микоян-Шахарда эки джыллыкъ устазлыкъ институт ачылады. Бу да Къарачайгъа Совет властны саугъасыды. Окъургъа талпыб тургъаным себебли, ары кирирге излейме, алай а окъургъа, ишлерге да бирча суйгеним себебли, къалай этерге билмей, тентек болуб тургъанлай, Байкъулланы Даут тюбѐб:

— Къартлыгъымда окъургъа институтха кире айланама, айыб боллукъ эсе да, — деб хапар айтханында, мен энди акыл-теккил этмей, институтха заявление узатама.

Экзаменлени айырмагъа береме, историйдан а эсимдеди, Гитлер Германияда властны къолуна къачан, къалай алгъанни юсюнден соруу бергенлеринде, мен ол кюнледе окъугъан Лион Фейхтвангерни «Семья Опперман» деген китабы меннге уллу болушханы — кесими тыялмай айтыб бара тургъанлай, «болду» деб тыядыла.

Алай бла Даут да мен да бир столда олтуруб, бусагъатда Къарачай-Черкес пединститутну межымында окъуб тебрэдик.

Дерслеге уллу эс бѐлюб, суюлюб джурюубюз, аны бла къалмай Даут китабларын джазады, мен газетни ишине да къатышама, назму джазама, Первенцевни «Кочубей» деген романын ана тилге кѐчюреме; «Стакан къан» деб атагъан романымы (Гюгоча джазаргъа деб кюрешгеними) джазама. Шахарда бир кинону уа бармай ычхындырмайма, комсомолну ишине къатышама.

Къыш сессияны кѐзююнде Даут институтдан кетеди — юйдегили адамгъа окъуу къыйын тийген болур эди.

Мен литфакны биринчи курсун бошаб, джай каникуллагъа чыкъгъанымда, саулугъум иги огъуна тайыб чыкъдым. Къаным аз болуб, башым тѐгерек айланыб тебрэиди. Алай болгъанлыкъгъа, элге кетиб къалай къалайым? Газет ишден къалай айырылайым? Джашауда джурегим излеген орнуму табхандан сора кетиб къалыб энди аны къалай сууутайым. Литераторланы, журналистлени кѐрмей бир кюнню да джашаяллыкъ болмам... Бир дохтурдан бирине ийиб тиндиле.

Къарачай автоном областда СССР-ни джазычуларыны ол кѐзюуде уполномоченныйи Бостанланы Хасан эди. Ол мени литературадан секретарь. (бусагъатда литконсультант), болуб ишлерими изледи.

— Былайда иш ауур тюлдю, аз-аз ишлей, саулугъунгу да орнуна салырса, — деб ол халал, джумушакъ адам меннге кѐл этди. Ол орун бери джангы берилгенди. Алай бла, мен биринчи консультант болама.

Джурегим суйген джерде ишлей, керти да кечеден кюннге дегенча къарыу алыб тебрэйме, биягъы газетге да джазама. Институтну къояма.

Былайда айдан кѐб ишлеген болмаз эдим, мени редактор этиб издательствогъа аладыла. Эсимдеди, биринчи окъугъан затым, редактор болуб. Алийланы Башланы джашы Умар кѐчюрген, Шолоховну «Къозгъалгъан кыръдыш» деген романы эди. Къолдан джазылгъан къалын рукописни уллу эс бѐлюб окъугъанымы унутмагъанма, арты не болуб къалгъанын а билмейме, нек десенг, мени былайдан биягъы «Кызыл Къарачай» газетни редакциясына джууаблы секретарь этиб алдыла. Белгилисича, бу иш редакцияда эм къыйын ишлени бириди, саулугъум къолай болмаса да, джурегим суйгени себебли, суткада он-онтѐрт сагъатдан азны ишлейме, айтыргъа, газетни биринчи экземпляры машинадан

чыкъгынчы редактор бла, корректор бла, дежурный бла типографияны, редакцияны араларында чоллакча айланама. Заман къалай таба эсем да тохтамай джазгъан да этеме. Кесим а Мухамеджанова Шура деб биреуню юйюнде джашайма. Джаным-къаным да джазгъан чотха кетиб, кечеми-кюпюмю да аны бла ашырама.

Бу кезюуде редакцияда Борлакъланы Тохтар да литработник болуб ишлейди. Ол былайда ишлегенли иги кесек болады. Совет джазыучуланы Союзуна членди, назму китабы барды. Ишде газетте керекли затланы джазмай, назму джазыб тургъанын редакторубуз онгсунмай, меннге буйрукъ береди:

— Сен джууаблы секретарса, газетте басмаларлай материалларынг столунгда къаланыб турургъа керекдиле, алай болмаса, газетни къалай чыгъарлыкъбыз?! Мен да бек сюе эдим Тохтарча олтуруб назму джазыб турургъа. Бир джангызыбызгъа да тынгы берме, джаздыр, — дейди.

Джаздыр деб къояргъа тынчды, алай а, мында ишлегенле бары редакцияда кѣбден бери ишлеген адамладыла, мен джууаблы секретарь болсам да алагъа буйрукъ къалай берейим? Тохтарны джюрегин а бек ариу ангылайма — аныча, мени джюрегим да назму джазыб туруруму излейди, газетте уа назмудан сора да кѣб зат керекди, ансы. Тохтар мени кабинетиме кирсе, экибиз да литературадан ушакъгъа кетиб къалыб, газетни унутабыз...

Газетде ишлеген джылларымда мен анда басмаламагъан зат къалгъан болмаз: Лермонтовдан, Маяковскийден кѣчюрюб назмула; областны джашауундан хапарла. Айтыргъа, мени къаламым джетмеген зат джокъду — газетни бетине тюшмей джукъ къалады деб къоркъгъанча кюрешеме; ичими газетте тѣгеме, тѣгюб а бошайлайма. Бу затланы кѣбюсюню тюблерине «Г. Горная» деб къол салыб барама.

Бу халым бары «Тиширыуну хапары» деген китабымда басмаланган дневниклеримде айтылгъаны себебли, былайда аслам джазмайма.

Анга къошарым, бу джыллада Орусланы Махамет бла Борлакъланы Тохтар, мен — ючюбюз литературада бир-бирибизни излемин ангылагъан тенгле болабыз. Махамет да Тохтар да назму джазыуда жангты зат излеб кюрешген поэтледиле. Мени алкъын поэт деб поэтлигим болмаса да, бу экиси тутхан ыз мени да кесине тартады. Эшта, бир джукъла ангылай башлагъан болур эдим.

Кюнлени бир кюнюнде газетде мени бир гитче назму-чугъум басмаланады. Аны аллын унутханма, аягъы уа: «Къралымы хар къалайын суйсем да, излейме бастырылыргъа Къарачайда» деген сёзле бла бошала эди. Бу сёзле меннге къайгъы саллыкъларын мен къайдан биле эдим!

Эки-юч кюнден Бостанланы Хасан бла Тохчукъланы Хусей джазыб мазаллы статья басмаланды. Ол статьяда ала мени миллетчиге санайдыла — «Къарачайда бастырылыргъа излейме» деб айтыргъа неге керекди, Ата джурту тургъанлай» деб мени терслейдиле. Махамет бла Тохтар «Къарачай а бизни Ата джуртда болмай къайдады да?!» деб статья джазадыла, алай а ол басмаланмайды, мени уа комсомолну обкомуна-затха да чакъырыб хыртха урадыла; меннге «юретедиле», «ангылатадыла».

...Ол кюнледен бери Къобанда бек кёб суу саркъгъанды. Мен да талай китаб джазыб, басмалагъанма, мени юсюмден да аз джазылмагъанды. Джазгъан чотну юсюнден мен аз сагъыш этмегенме, нек десенг, ол мени кюнде-кечеде ишимди, джашауумду. Хар адамны кёлюне да джараб барырча киши да джалмайды, джазгъанынгы хар адам бирча ангылаб да къалмайды. Халкъда атынг бир чыкъса, суйгенинг-суймегенинг да аслам болады. Суймегенлерим ачитхан кюнлерим да аз тюдюле: башхаладан урлаб джазады, джазгъаны капекге-шайгъа тиймейди; политика джаны бла терсди деб джер-джерге мени юсюмден айталгъанларын айтыб, джалалгъанларын джазыб, къазауат этгенле болгъандыла, алай а ол къауум бир затны унутады: джазыучуну ишине багъа берген окъуучуду, заманды. Окъуучугъа уа мени джюрегим айтыб айталмазча, разыды.

Меннге окъуучуладан келген письмоланы мен санын да билмейме. Ол письмолада, мени аз ишими кёб эте, багъалатадыла. Меннге бу тукъум кёз бла къарауну не бла, къалай къайтарайым дегенлей, мен да кюнюмю-кечеми, къолумдан къаламымы тюшюрмей, ашырыб барама.

Редакцияда ишлерге Токъланы Шерифат келгенли экибиз айырылмай, бирге айланабыз. Бизге Шерифатны къарнашы Хананий да къошулуб, ишден сора киногъа-затха бирге джорюйбюз. Хананий институтну бошаб, баш билимни алгъан биринчи къарачайлыладанды. Ол джыллада аллайла алкъын аз эдиле, орта билими болгъан да махтау эди. Тюрлю-тюрлю къуллукълада ишлегенлени кёбюсю къысха болджаллы курсланы бошагъан адамла эдиле.

Ханапий Терк башында эл мюлк институтну бошаб келиб, Облзода тамада зоотехник болуб ишлей эди. Аны бла бирге, джазгъан назмулары, хапарлары газетледе басмаланганлай туруучан эдиле. Назму китабы джарашдырылыб, издательствогъа берилиб, урушну кёзююнде тас болгъанды.

Джашаууму бу кёзююню юсюнден дневниклеримде джазылыбды, ол джазылгъанла солумлаб джазылыб баргъандыла: хар не ашыгъыш, къысхасы бла айтыла, узун джазгаргъа заман болмай, джазмай да къоялмагъанча алайдыла.

«Фашизм» деген сёз газетлени бетлеринде кёб тюртюле тебреди. Германияда властны къолгъа Гитлер, Испанияда — Франко, Италияда Муссолини алгъандыла. Къазауат чыгъады деген къоркъуу адамланы къайгъылы этеди. СССР бла Германияны арасында джарашыулыкъну юсюнден Договор этилгенинде уа, адамла бираз рахат болдула, алай а...

1941-чи джыл шабат кюн, июнну 21-де ингирала, биз, шахарны комсомолчулары бла джаш тёлюсю, чегетге кетиб, кечени узунуна анда бир къауумубуз «къызылла», бир къауумубуз да «кёкле» болуб «уруш» этиб, юйге танг аласында къайытхан эдик.

Мени къайын кызым (татлы тенгим да) Шерифат бла мен къаты джукълаб тургъанлай, солуу кюн июнну 22-де сагъат джетиде бизни чакъыра, редакциядан адам келиб, билдирмегенлей Гитлер бизге чабханын, бюгюн тёрт сагъатдан бери къан тёгюле тургъанын айтды.

Бу кюнден башлаб тёрт джылны къайгъыда джашарыбызны билмей эдик.

Ол кюн огъунакъ Ханапийден телеграмма келди. Москвагъа бир айгъа командировкагъа кетиб анда эди. Телеграммада командировкасын къоюб келирин джазады.

Газетни кёзююсюз номерин чыгъарабыз. Эсимдеди, тыш къраллы ишлени министри В. М. Молотовну радио бла ол кюн огъуна айтхан сёзюн ана тилге кёчюргеним. «Джау къаушатыллыкъды, хорлам бизники боллукъду» деб ол айтхан сёзле адамланы артыкъсыз да бек кёллендириб, джауну хорлар ючюн неге да хазырлыкъларын терен этген эдиле.

Биз тёлю урушну кино бла билгенден башха хапарыбыз джокъду, алай а Ата джурт ючюн, керек болса, джаныбызны тюкге санамай берирге хазырлыкъда ёсгенбиз.

Къазауатны экинчи кюнюнде, Москвадан Ханапий келирин да сакъламай, Шерифат да мен да заявлениеле алыб военкоматха барабыз. Военкоматны аллы бизничаладан то-

луду. Кючден-бутдан мен военкомгъа, майор Подосиновскийни кабинетине кириб, заявлениеми узатханымда, бираздан ол, джукъу керекли кёзлерини къарамын меннге кёлтюрюб:

— Къазауатха барыргъа къоркъмаймыса? — деб соргъанында, бу соруу мени тамам да ётюме джетиб:

«Мен комсомолкама, Совет власть джашауда мен излегенни меннге бергенди, халкъымы халкъ этгенди, сора къралыма джау чабхан заманда мен былайда олтурубму турлукъма?!» деген оюм бир такыйкъагъа башыма келген болур эди, военкомну сорууна:

— Къоркъсам, былайгъа келген да этмез эдим, — деб дюрген джууаб этдим.

— Хапар билдирибиз, деб мени заявлениеми алыб ашырды. Шерифатны уа, менича джарарча усталыгъы болмагъаны себебли, не медицина, не да связист курсла ачылсала ары алыргъа сёз бериб ашырды.

Аны эртдембласында, мен ишге кабинетге кирир кирмез, столумда телефон зынгырады. Военкоматха чакъырадыла. Баргъанымда, юй болумумдан хапар сордула. Болумуча айтдым: анамы Хурзукда эгечим бла джашагъанын; Хананий Москвадан келиб, военкоматха заявление берлигин (алай этерин, келирге билет табмай айланнганын ол телефон бла айтханды), аны гитче къарнашы Расул аскер къуллукъда болуб туруб, энди урушка киргенин барын айтдым.

Бу джол а меннге «иги сагъыш эт» деб сёзню алай бла бошагъанларында, эшиклени уралгъанымча бир ушагъыусуз къаты уруб, коридордан чыгыб бара, ызымдан къычырыб къайтарыб, къолума повестка тутдурдула: тамбла къалыб бирсиюн, алай демеклик, июнну 26-да, мени ашырыргъа керекдиле.

Хананийни анасы, эгечи Мариам къайгыгъа кирдиле. Анасы, акъыллы, басымлы адам, неге да кечим эте къаллай бир биле эсе, Мариам аллай бир кечимсиз, тёзюмсюз адам, аман джорадан сора ёмюрюнде иги джораны билмейди. Бу джаны бла юйдегини бирине да ушамайды. Юйюр башы Нюрлю Джёгетей-Аягъы райисполкомну тамадасы болуб ишлей, юйдегиси бла анда джашайды. Мариам, Нюрлюню кичиси, юч сабийи бла башха джашаса да кечеде-кюнде бизге джете турады.

Шерифат бла мен ол кече джукъламагъанлай тангнга чыкъдыкъ. Ол меннге сукъланады. Къазауатха барама деб

мени уа джюрегиме кьоркьуу-зат келмейди — ашыгыб турама. Джюрегими кыйнагъан анамды. Анга барыб келирге боллукъ эди, алай а барыргъа кьоркьама: кьазауатха тебрегеними айтсам, кёлтюраллыкъ тюлдю, саулугъу кьолайсызды. Кесим да кёлтюраллыкъ тюлме. Мен юлленгинчи анам Микоян-Шахарда, биреуню фатарында, мени бла эди, андан сора уа Хурзукга кетиб, кесибизни юйюбюзде Айшат бла джашай эди. Айшатны эри Хаджи-Бекир 1939-чу джыл колхоз ишге Кёл джагысына барыб, кече джатханы бла, ёлюб кьалгъан эди. Юйлери ырхы келиучю джерде болгъаны амалтын Айшат юйдегиси бла бизни юйге кёчюб джашай эди.

Ханапий келмегенди. Анама, мычымай сау-эсен кыйтырымы айтыб письмо джаздым да, джолгъа чыгъаргъа хаппа-хазыр болдум.

Айтылынган кюннге, былайда джууукъ, тенг да мени ашыра военкоматха бардыкъ. Тиширыуладан кетерикле ючеуленбиз, фронтха алкын тиширыу ашырылмагъанды, ол себеден, бизни кетерибизни эшитиб, былайгъа кёбле джыйылгъандыла, игитда дейсе, халкьны историясында тиширыу кьазауатха барыу биринчи болады.

Биз эртден тогъуз сагъатда кетерге керек эдик, алай а ашырмайдыла. Сакълайбыз, кюнде кьакъ болуб, Белоусова Матрена, Сулейманова Мария, мен. Сакълай, кюн тюшден атлагъан кёзюуде, бизни бюгюн ашырмазлыкъларын, кьачан кетеригибизни ардан билдирликлерин айтханларында, джыйылгъанла бу затны кеслери ушатханча ангылаб кьууандыла. Аланы акъыллары бла, кьазауат дженгилде бошаллыкъды да тиширыулары аны ючюндю алмагъанлары.

Бу затха ийнаныргъа кьалай бек сюе эдиле...

Бизни газетни редакциясында ишлегенледен фронтха кёбле кетдиле: Бостанланы Хамит, Эбзелени Азрет, Чагъарланы Зекерья, Борлакъланы Тохтар, дагыда башхала.

Биягъынлай мен газетде ишлейме. Уруш башлангынчы газетте мен джазмагъан зат джокъ эди. Лермонтовну «Хаджи-Абрек» деген поэмасын, назмуларын, Коста Хетагуровну, Маяковскийни назмуларын да кёчюре эдим. А. Первенцевни «Кочубей» деген романын кёчюрген эдим. Кесиме назму китабымы хазыраб, издательствогъа берген эдим.

Къысхача айтыргъа, джашауда орнуму табыб, джюрегими кьандыраламай ишлей, суткада ненча сагъат болгъанын унута эдим. Энди уа, кьазауат бара тургъан заманда, андан да кьаты ишлерге керекди. Областны урунганы

къарыуну аямай, фронтха керекли затны хазырлаб кюре-шеди.

Июлну ючюсюнде Оборонаны Кърал Комитетини Председатели И. В. Сталин радио бла сѣлешди. Солууубузну алмагъанча аны сѣзюне алай тынгыладыкъ... «Къарнашларым, эгечлерим, сѣзюм сизгеди, шохларым!» Бу джылы сѣзле джюрекlege къатылыб, кѣз джашларымы тѣкдюрген бла бирча, барыбызны да бир юйдеги этиб къююб, джюреклерибизге бир тукъум бир таукеллик бердиле. Джылы сѣзню къарыуу уллуду.

Москвадан Ханапий келиб, мени военкомат бла бола тургъан хапарымы билгенинден сора кеси да заявление алыб барыб, экибизни да фронтха бирге иереклерин тиледи. Алай а аны алмадыла — ол бусагъатда мында, тылда, ишлерге кереклисин айтыб, ызына ашырдыла. Анга бронь болду. Къызыл Аскерге ашарыкъ-ичерик керекди, тылда ол затны анычала баджарлыкъдыла. Энди Ханапийни кечеси-кюню болмай, ат белинден тюшмегенлей, къошдан къошха, колхоздан колхозгъа айланганлай турады. Газетге ол да кѣб джазады.

Июлну оналтысында биягъы мени фронтха ашырыргъа военкоматха чакъырдыла. Бу джол тиширыула бираз бар эдик. Биягъынлай сакълай-сакълай туруб, кюнортадан сора «биз чакъыргъынчы» деб юлерибизге бошладыла. Автобуслла джетишимейдиле деб хапар алай эди.

Аны эртдембласында, онджетинчи июлда, «сагъат джарымдан кетерча джет» деб мен редакцияда тургъанлай, военкоматдан буюрдула. Шерифат да мен да, насыбха Ханапийни иште табыб, юйге баргъаныкъда, юйде кирит. Мени рюкзагым тюнене джыйылгъаныча къалгъан эди, аны алыб, эрлай военкоматха барыргъа керекди. Ханапий форточканы мияласын алыб, къаллайла тюшдю эсе да юйге тюшюб, рюкзакны бери узатды. Ючюбюз да чабханыбызны бузмагъанлай, военкоматха джетгеникде, къызланы машинагъа олтурта тура эдиле. Ханапий кесине «солдатка» атаб, накъырда этерге кюрешсе да айырылыу къачан да къыйынды. Къазауат бизни да айырды...

Машина гюрюлдеб, джол алгъанлай, биз, ауузларыбызгъа букъу тарта, бирден джырлаб башладыкъ. Алай а...

Алай а бирден джырлагъаныбызча, бирден шум болуб, бирден джылаб да тебрedik: бизни фронтха элтмей, госпиталь къураргъа элтедиле. Госпиталь да фронтча бир зат болгъанын биз билмей эдик: окъ джараладан ѳлгенлени, джара

Байрамукъланы Халимат 1941 джыл 2436 номерли
эвакогоспиталда ишлеген кёзюде.

ачыдан кычырыкъ-сыйыт этгенлени кёрмеклик, къанны ичинде айланмакълыкъ адамны джюрегин ашагъан кыйынлыкъ болгъанын биз къайдан биллик эдик...

2436 номерли эвакогоспиталь Тебердидеди. Келгенлей огъуна мени мында комсомол организациягъа секретаргъа айыргъандыла. Комсомол организацияны магъанасы уллуду. Госпиталны тамадасы Дмитриев, комиссары Шербинин, тамада врачы, экинчи ранглы военврач Чебаков комсомол секретары къошулмай бир оноу этмейдиле. Комсомолчула уа кёббюз.

Кече-кюн билмей ишлейбиз. Джаралыла таймаздан ташылыб турадыла. Къанны, ёлюмню джашауумда биринчи болуб былайда кёреме. Кёб затны джангыдан ангылайма, оюм этеме. Джашамагъанлай сау бир ёмюрню джашагъанча кеси кесиме алай кёрюнеме. Къан ийис бла йод ийис ёмюрюмде бурнумдан кетмей, келиб турлукъча алайма. Ауур джаралыланы ынгычхагъанлары, сандракъ этгенлери кече-кюн да къулагъымдады. Акъ халатларыбызгъа джыгъылгъан къан асыры ауурдан энишге тартыб тургъанча кёрюнеди. Къарачайлы болуб мында Тохчукъланы Шахидат, Диналаны Соня, Диналаны Люба, мен ишлейбиз. Врачладан а Аминланы Салима.

Къазауат уллудан уллу бола, джаралы да кёбден кёб бола барады. Былайда ёлюмню, къанны ичинде айлана, къазауат не болгъанын кёребиз, ангылайбыз. Хар ёлген бла бирге ёлюб, хар сау болгъан бла бирге сау бола, кюн къачан башланыб, къачан бошалгъанындан хапарыбыз болмай къазауатбыз. Аны тышында да аскер къуллукъгъа юренебиз.

Ханапий бла Шерифат кёзюу-кёзюу келе-кете турадыла. Ишни ауурлукъгъу Ханапийни адам танымазлай аздыргъанды. Шерифат энди облысполкомда ишлей, связист курслада окъуйду. Юйюр тамада Нюрлю да урушха кетгенди. Кёб юйню бо-сагъасындан похоронкала тюшедиле...

Бизни кърал бла къазауатны Гитлер бир ыйыкъгъа бошаргъа деген муратындан тюнгюлдо. Къызыл Аскер аны алына буруу болур ючюн къалмайды, алай а онг алкъын гитлерчи аскерлени къолларындады. Кюн сайын радио урушну юсюнден берлик хапарларын ашыгъыб сакълайбыз, не келсин, ала алкъын къуандырмайдыла.

Госпиталда ишлегенледен бир талай къыз комиссаргъа рапорт джазабыз — бизни фронтха иериклерин тилейбиз. Комиссар бизни чакъырыб, джаралыланы сау этиб, ызларына, урушха ашырыу да фронт болгъанын айтады. Орнубузда ишлерибизни излейди.

Тебердиде санаторийле бары да госпиталла болгъандыла, алай дегеним, 2436 номерли да бир госпиталды, къалгъанлары аны бёлюмлеридиле.

1942-чи джылны къышы къыйын къышланы бири болду. Къар тобукъгъа дериди. Сууукъ да, ач да болабыз. Ишибиз биягъынлай къазауатчады. Фронтда болум джюрегибизни къайгъыда тутса да, хорлам бизники болуруна, джашауубуз орнуна тюшерине ийнамыбыз бизге къарыу береди, неге да тёздюреди.

Джаз госпиталны Микоян-Шахаргъа кёчюрюрге оноу болуб, кёчюу башланды. Джаз десем да, джаз тылпыу джожьду, сууукъду. Эсимдеди, март айда эки-юч адам болуб, ат джегилген чана бла, бузлай-бузлай, Микоян-Шахаргъа келгенибиз.

Микоян-Шахарда госпиталь Советлени юйюнде орналды. Мен юйден джюрюб ишлейме.

Кюнлени бир кюнюнде мени партияны обкомуна чакъырыб, редакцияда ишлерими излейдиле. Редакцияда киши кълмагъанча фронтха кетгенди, редактор Байкъулланы Абдул-Керим да кетгенди. Анда ишлеген литсотрудникле бары да эркишиле эдиле, ала кетгенлери амалтын газетни чоту бек кыйын болгъанды, ол сеbebден, мен ары барыргъа керекме.

Меннге башхасы джожь эди: ёлюмню, къанны, ачыны мындан ары джюз джылны джашасам да унутмаз чакълы бир кёргенме, энди къалайда ишлесем да, ол зат мени биргеме айланнукъды. Аны тышында уа бусагъатда тынч иш болмагъанын билеме, редакцияда артыкъсыз да.

Биягъынлай джууаблы секретарь болуб ишлейме. Джазгъан адам, бусагъат заман излегенча джазгъан адам азды. Бары фронтха кетгенди. Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет (саулугъу да къолайсыз болгъанлай), Бостанланы Хасан бары урушдадыла. Хубийланы Осман урушну алында аскер къуллукъда болуб, газетге деб меннге назмуларын ие туруучан эди. 1941-чи джыл октябрь айда уа Османнга Тебердиде тюбев къалыб сёлешдик. Ол джаралы болуб келген эди.

Госпиталда ишлей, кёб ёттюр адамгъа тюбегенме; фронтлада бизни аскерчиле этген джигитликни юсюнден хапарлагъа тынгылагъанма; газетле, радио урушда деулеча сермешгенлени атларын белгили этедиле. Зоя Космодемьянскаяны хапары келди. Бу затладан блокнотларым, дневниклерим толудула, джазаргъа уа заман табылмайды. Алай болса да «Таня» деб (Зоя Космодемьянскаяны юсюнден) поэма джазама, аллын газетде басмалайма.

Джау аскерле Шимал Кавказгъа уруб келедиле. Ростов шахар къолдан къолгъа тюшеди, алай болса да хорламгъа кючлю ийнаннгандан, джау келиб босагъабыздан тюшсе да къысталлыгъын билебиз. Бу кюнледе, 1942-чи джыл июнь айны кюнлеринде, болумну да сан этмей, партиягъа членнге кандидат болама, бу затха джюрегим кёлтюрюлюб, кандидат карточкамы джанымдан тюшюрмегенлей айланама. Отпусакгъа чыгъаргъа эркинлигим болгъанлай, чыкъмай

туруб, июлну онусунда больницагъа тюшеме. Больницадан энди юйге иедиле деген заманда сепсис болуб, менден тюнгиюрге джетедиле. Мени ёлмей сау къалгъаным, врач Фатима Ибрагимовна Карасованы усталыгъындан болгъанын кеч ангылайма.

Мени кёрюрге джууукъ, тенг келе, кете турады. Хананий джашына къуанса да, кёзлеринде мыдахлыкъ танылады. Мен джатханлы джыйырма кюнден аслам болады. Аякъ юсюме сюелеме десем, башым тегерек айланыб тебрёйди. Дунияда не бола тургъанындан хапарсызма, кесими бир палатагъа салгъандыла да анда турама. Сабийге къалай къарагъанларын, не бла асырагъанларын да билмейме.

Августну тогъузунда мени больницадан юйге алыб барадыла. Больницадан чыгъар къарууум джокъну орнундады — эки атлам этгенлей, кёлюме чабыб тебрёйди. Алай а...

Алай а больница джабылады. Шахарны тютюн алгъанды. архивлени кюйдюредиле. Фашист самолётла заман заманы бла башыбызда озадыла. Кими эшек бла, кими тачка бла, кими да сыртына хапчюк байлаб, элlege башларын атхан адамла орамлада чоллакъча джюрюйдюле. Мени экиси эки билегимден кириб, кёлтюрюбю барадыла, сюйрёмби барадыла, билмейме. Хананийни къойнунда джашчыкъ.

Эсимдеди, институтдан узакъ болмай, мени бир кирпич сынганлагъа олтуртханлары. Башымы тыялмай, тобукъларыма иеме. Аллымда кимни эсе да сёлешгенин узакъдан келгенча эшитеме:

— Э-эй, Халимат, эсингдемиди, къазауат болса биз да эркишиле бла бирге барырбыз деучюбюз? Сени былай болгъанынг... Тохта, сен энтда керек боллукъса, аякъ тирей кир. Мен а сауут алыргъа барама, институтда бередиле. Партизаннга кетеме, — деб мени башымы сылады.

Эрикгенланы Залихат болгъанын ангылаб, кючден-бутдан башымы кёлтюреме. Кёзлеринде таукеллик. Ышара айырылады. Бу бизни арт тюбешиуюбюз болду. Джигит партизанни, Залихатны юсюнден, поэма джазарымы ол кюн къайдан биллик эдим. Къазауатха кетерге Хананийни да хурджунунда къагъыты болгъанын, бронь деген зат энди кишиге керек болмагъанын да билмей эдим. Шерифат а урушдады.

Мени юйге кючден джыйыб джатдырдыла. Юйню уа таныялмайма: юй тюбюнде чемоданла, туюмчекле; къабыргъала къымыжа; китаб тапхалада джукъ джокъ. Мариам

а, кычырыкь-сыйыт эте, юч сабийчиги да тьюбюнден-башындан кире, аз басымын да унутуб, джолгъа хазырланады. Джол десем да, Мара чегетлеге кетерикдиле — бир юйден Къызыл Аскерде юч командир къуллукъ этеди, Шерифат да болгъанды командир. Хананий (институтну бошагъаны бла бирге лейтенант звание да берилгенди) кете айланады, сора аллай ана къачмай боламыды? Мариам да аны бла.

Мариам бизни китабларыбызны машокла бла элтиб-элтиб суугъа къуйгъанын Хананий бла мен алкъын билмейбиз, юйню артында къол тебе болгъанын да билмейбиз: бизни джер джерде тюшген суратларыбыздан, документлерибизден къалгъан энди ол къол тебе болгъанындан алкъын хапарыбыз джожьду. Мени кандидат карточкам да аланы ичлеринде.

Хананийни анасы Кампет Къарачайда алчы тиширыулары бири эди. Нарсанада Н. К. Крупская, М. И. Ульянова, Клара Цеткин бла бирге тюшген суратын къубюрге асыраб туруучан эди. Акъыллы, басымлы адам бизни басыб келген джауну къысталырына толу ийнаныб эди. Документлерибизни, суратларыбызны да, ол, кече бла уру къазыб бастыргъан джеринден чыгъарыб, Мариам къюдюрюб атхан эди.

Хананий аны эртдембласында фронтха кетди.

Хурзукдан эгечим Айшат бла, бизге джууукъ джетген Баладжан ёгюз арба бла мени элтирге келдиле. Хананийни анасы:

— Мен джарлы, мен хариб, атасы меннге аманат этиб кетген сабийни къолумдан ычхындыра айланама, — деб сарнайды.

Алай а не этсин, мен бла сабий энди кимге да джюкбюз... Ростов, Ставрополь джауну къолуна тюшгендиле. Фронт бери джетиб келеди. Тахсачы фашист самолётла келиб-келиб кетедиле.

...Къобан ёзенни таш джолунда арбаны чархлары бирча тыкъырдайдыла. Айшат бла Баладжан, тёрт джанларына сескекли къарай, бири ёгюз башын алыб алда, бири да арба джанында «ха-ха» деб ёгюзлеге сыбыртхыны кёргозе барадыла. Мен арба юсюнде орунда, къатымда да ачдан, исиден, джолну къыйынлыгъындан эзилиб джылагъан сабий. Биягъы самолётла кеслерин кёб сакълатмай, дженгил-дженгил чыгъадыла. Алкъын бомба-зат атмайдыла. Уллу Къарачайгъа шахардан къачыб баргъан адамла кёбдюле: кими ат бла, не ат арба бла, эшекле бла, кими джаяу.

Асыры кыарыусуздан джюрегиме кире да аязый барама. Тохтаб, гыбыт бучхакъдан меннге айран, сабийге да шышадан сют уртлатадыла.

Барабыз. Кечеге тохтагъан адамланы кыатларында Айшат бла Баладжан да ёгюз иедиле. Тиширыу улоу джюрютген адет джокъду, алай а не этсинле, Хаджи-Бекир ёлгенди, Баладжанны джашы Мухаммат (анасы Татыу деучен эди) урушдады, кыалгъанла уа — ууакъ.

Джолда кече кыалыб, танг джарыгы бла энтда атландыкъ. Кесек джашауум кюзгюдеча кёзюме кёрюнеди: джюрегим излеген ишими табхан эдим; джюрегим тартхан адамгъа тюбеген эдим; халкъымы джолуна оюм этерге юреннген эдим; арый-тала билмей, ишге мыллыгымы салгъан эдим; кыралгъа керек кюн джанымы-кыанымы берирге хазыр эдим. Энди уа ма... Кишиге да, неге да джюклюгюм болмаса джарауум джокъ эсе, меннге джашаргъа неге керекди... Сепсисден ёлмей хазна адам кыалмаучан эди, бу кюннге джетерик болуб, мен сау нек кыалдым?! Бу сагышла башымы ала келиб, сора неми да билмей, бир кыарангыгъа кетеме...

Бу кёзюнюю юсюнден мен «Хорламны кюню» деген этюд да джазгъанма. Анга кыошарым, кыаллайла эсе да туугъан элими тамыры, хансы мени аякъ юсюме салдыла. Анам бла Айшат кыазауат этиб Эдикни да маркыачыкъ этдиле. Беш айны башымы эшикге кыаратмай джашаб туруб, немецле кыысталгъанлай меннге Хурзукда медпунктну бериб, сора бир кесекден Учкулан райздравотделге тамада этдиле. Бу ишде 1943-чю джыл ноябргъа дери ишледим...

Кыазауат. Кыазауатны ууу мени эт адамларымы кыоратды: эки анамы, Ханапийни, эгечимден туугъан Азретни, Кыанитатны, Мандалакъны. Урушдан сора Айшат да Байдымат да ауушдула. Тёрт джылны ичинде чекген кыыйынлыгымы тюбюнде эзилиб кыалыргъа боллукъ эдим, алай а тегерегимде хар ким да менича эди — кыазауат зарауатлыкъ салмагъан бир юйдеги кыалмагъанды.

1943-чю джылдан 1957-чи джылгъа дери Кызахстанда бир орта школда орус тил бла литературадан окъутуб турдум. Ёмюрюме эсимден кетмезча бу джыллада бек ашкы адамлагъа тюбёб, аланы кючлеринден джашауугъа ийнанмакылыгым джукъланмай, джюрегими джылытыб тургъанды.

Окъуучуладан келген письмола менде кёбдюле, критikle, литературоведле да мени юсюмден джазар ючюн кыалмагъандыла, алай болса да белгили совет критик, Бе-

линский атлы саугыаны лауреаты А. Н. Макаров джашган бир статьясында сёзле меннге артыкъ багъалыдыла: «...Назмуларын бир-бири ызындан окъуб бараса. Алада бюгюнню джашауда бола турган затлагъа терен эс бёлюб къарамакълыкъны, джашаугъа кенгден къарамай, ичинде айланмакълыкъны, хар неге да эс бёлююню, терен ангылай билмекликни кёресе. Магъанасы уллу болган, джюрекни къозгъаган бу лирика, халкъы бла бирге къууанчны, бушуну да бирге чекген, джашауну отундан, сууундан да ётген адамны джюрегинде тууаргъа боллугъун ангылайса», деб джазады.

«Халкъы бла бирге» демекликни ангылай билирге керекди: барыбыз да халкъны ичинде джашайбыз, алай а хар кимге да бирча халкъы бла бир иннетде джашайды дерге болмайды.

Адам ана тилинде сёлешген отджагъасын, биринчи болуб джашауну сезе башлагъан туугъан джерин сюерге керекди. Ата джуртунгу, бютеу адам улуну сюймеклик бу джерледен башланады. Туугъан халкъын сюймеген, Ата джуртун да сюерик тюлдю. Адам джашауну не джанын да билирге керекди. Къыйынлыкъны чекген да этиб, анга джюрегин ашатыб къоймай, алгъа барган адамдады къарыу. Ол адам игиге къууана, аманнга къыйнала биледи, осал затны къоратыргъа къарыуун салады.

Джюреги джашаудан юшюмез ючюн адамгъа юч зат керекди дейди араб философ: Гырджын, Ариулукъ, Къарнашлыкъ. Бу юч зат да бизге Совет власть бла бирге келгендиле. Джашауну несин да чекгеним себебли, бу затла меннге артыкъ да багъалыдыла.

Кесими терегим. Сабий кюнлерими бир кюнюнде нёгерлерим бла бирге кесими терегими излепеними унутмагъанлай айландым. Аны энди билгенме. Ол мени халкъымды. Кесини туугъан джеринде бюгюн ол алапат чагъады. Къазауатны оту аны да кюйдюрюр ючюн къалмагъанды, аз бутагъы да сынмагъанды, къазауат хар халкъгъа да салгъанды джарсыу, алай а бир-бирине дагъан бола, бир-бирин кёлтюре, совет халкъла джараларын битеб, чакъгъандан чагъа барадыла.

Кесими терегим. Мен ол терекни бир бутакъчыгъыма. Джангы чыкъган бутагъы тюл, терекни кеси бла бирге нени да чегиб, аякъ да тиреб, кёгет берирге да онг табхан бутагъыма.

Къанмагъан суусаб

1957-чи джыл июнь айдан башлаб, Черкесск шахарда «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлеб башладым. Къарачай автоном область бла Черкес автоном областла энди бир болгъандыла.

Хар нени да хар ким ючюн да кесим тындырыргъа излегенча, ишге джанымы атханча, кече-кюн ишлесем да, ишлеб турурлай алайма. Джашаугъа джангы къошулгъан джылларымда, къазауатны аллы бла да, алай эдим, энди уа артыкъсыз да: къазауат бѣлген муратларымы толтурургъа излейме.

Халкъымы джангыдан кѣргенча, джангыдан таныгъанча тансыкълайма; газетни командировкасы бла эл элге айланам, тюрлю-тюрлю адамла бла тюбешеме. Къазауат салгъан джараланы багъуугъа халкъым джанын-къаңын да салгъанды. Мен бу ишге сѣз бла кошулургъа керекме. Керекли сѣзню таба билиу таш ташыгъандан эсе къыйынды. Алай сѣзню кючю уа отдан-тобдан да кючлюдю, алай а къайдан табайым ол сѣзню. Излейме. Джазама, джазама. Кими махтайды, кими сѣгеди. Эки къауумун да улуу сан этмей, джутланыб джазама. Меннге дери джазылгъан затны джангыдан ангыларым келеди, аны бла бирча, джюрегим литературабызда джангы затла излейди.

Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет, Къаракетланы Исса, Борлакъланы Тохтар, Бостанланы Хасан къазауатда ългендиле. Аппаланы Хасан бла Ёртенланы Азрет ары дери къорагъандыла. Была бары да айтыр сѣзлерин айтыб бошагъынчы дуниядан кетгендиле. Алай а къарачай джазма литература быланы китаблары бла башланнганы себебли, быланы атлары унутулукъ тюлдю.

Джазыучуланы Союзуну членлери болуб Байкъулланы Абдул-Керим, Хубийланы Осман, Къобанланы Хамзат, мен къалгъанбыз.

Ёлюб кетген джазыучуларыбыздан, халкъгъа къалай къуллукъ этерге кереклисине юренирге боллукъду. Ала джанларын, къанларын аямай, кече-кюн демей ишлегендиле. Аланы сауутлары да бизники да сѣздю, алай а бусагъатдагъы сѣз ол замандан башха болургъа керекди, нек десенг, заман тюрленгенди, адам да бюгюн башхады.

Бу сагъышла башыма келедиле, былагъа джууаб излейме.

1957-чи джылны къачында уллу байрам болду — Къарачай-Черкес областны халкълары, кеслери разы болуб, Россиягъа къошулгъандан бери 400 джыл толады. Областа байрамгъа хазырланыу кючлю барады. Москвада да декадабыз боллукъду.

Октябрны ючюсюнде, биз эки джюзден аслам адам болуб, Москвада Курск вокзалгъа тюшдюк. Биз дегеним, областны халкъларыны литературасы бла искусствосунда ишлеген адамла.

Партияны Ара Комитетинден, Москва шахар комитетинден, шахар Советден, Культураны Министерствосундан, джазыучулары Союзундан бизни аллыбызгъа кёб адам келиб, вокзал площадьда митинг болду. Бизни делегациябызны аты бла мен сёлешген эдим. Билмейме, джюрегими-кёлюмю не сёзле бла айтхан болур эдим. Москваны кёргеним ол кюн эди. Уруш салгъан къыйынлыкъны кёлтюрген да этиб, сау да къалыб Ата джуртну ара шахары Москвада сёлешеме деген татлы сезим тамагъымы буууб, джыларымы келтиреди, алай а «мени да айт, мени да айт» дегенча сёзле бир-бири ызындан асыры басыннгандан кесими кючден тыйыб сёзюмю бошайма.

Декада союзланы Москвада Колонна залында ачылады. Анда да джазыучулары атындан меннге сёз бериледи. Ана тилимде да орус тилде да назмула окъуйма. Бюгюнюме дери да джюрегимде бекден бек тамырлана баргъан, сёлешгеним, атлагъаным да Къарачайны бети блады, къайда айлансам да аны унутмазгъа керекме деген сезим менде, эшта, ол кюн туугъан болур эди.

...Областан тышына чыкъсам, атымы, тукъумуму да унутханча, «къарачайлыма мен, къарачайлы» деб, киши джерледе кесими Къарачайны келечисине санаб тохтайма. Мен джазаргъа кюрешген затладан иги кесеги бизни къралда, тыш къраллада тиллеге да кёчюрюлгенди. Бу затдан меннге неден да багъалы «къарачай тилден кёчюрюлгенди» деген бу юч сёздю.

Махтауну, сыйны сюмеген болмайды, алай а джазыучу бу буруудан ётелмей, кеси башына сый тартханлай тура эсе, «халкъым, сени сюеме» деб не бек къычыра эсе да окъуучу анга илеширик тюлдю. Бу буруудан ётсе болады джазыучу керти джазыучу.

...Москвада декадабызны кёзюююнде биз кёб джерледе болдукъ: фабрикледе, заводлада, музейледе.

Кремльде Ленинни квартирасын биринчи кёре, бир ком-
натадан бирине бара, джюрегим кёлтюрюле, ёмюрге унут-
мазлай болганма. Андан сора ненча кёрген эсем да, ол кюн
эсимде артык кьалганды.

Кюнлени бир кюнюнде джазычуланы Союзунда бизни
байрамга деб чыкьган китабчыкларыбызны да сюзюле.
Кьысхача айтырга, не джаны бла да Москва бизге кёл
бериб, кьууаныб ызыбызга кьайтдыкь.

Октябрны тёртюсюнде, биз Москвада кюнледе, дуняда
биринчи болуб бизни кьралда Джерге спутник джиберилиб,
адам улуну сейрсиндирди.

1957-чи джылдан 1960-чы джылга дери, башында айт-
ханымча, газетде ишлей, областда мен джетмеген джер
кьалмай айланама, кёб затны джангы кёз бла кёре, оюм эте-
ме: кьазауат салган джарала бителиб барадыла, область ал-
гьындан ариу бола, джашау джашнай тебрегенди. Бу болум
бизге, газетчилеге, джазычулагга да джазарлай аш береди.
Назму, проза, очеркле, статьяла джазыб кюрешеме. Джа-
шауну несин да кёзюм бла кёрюрге излей, ишни суймеклик,
менде теренден тереннге бара, кюнню кьалай башланыб,
кьалай бошалганын билмей ишлейме.

1960-чы джылда Москвага окьурга кетеме. Анда, ли-
тературадан эки джыллыкь Баш курслада окьуй, Горький
атлы Литература институтха да окьурга киреме. Суусаб бо-
луб туруб, кьара суугга джабланыб андан эрними
айыралмагьанча кюнлерим, кечелерим алай ётедиле. Лек-
цияладан чыкьсам Москвада музейлеге, театрлагга айлана-
ма, была да кеслери бир университетдиле. Джазган бла
тангларымы атдырама. Былай этмей амалым джокьду деб
джукьну этмейме, джюрегим кеси тартыб алыб барады,
арымагьаным, талмагьаным да аны ючюндю. Джашауумда
бу джолга дери, суйген ишиме, литературага, кесими то-
лусу бла берирге онг чыкьмагьан эди.

Москвада кеб белгили адам бла тубейме. Мени аз ишими
юсюнден газетледе, журналлада белгили адамла джазадыла.
Бу зат меннге аванс берилгенин билеме. Меннге джаз-
дырган а — ичими айтырга излемекликди.

Кьарачай литератураны юсюнден артыкьсыз да бу джыл-
лада аз сагьыш этмейме. Уруш джюлюб кетген джазычу-
ларыбыз аны ал ташын салгандыла. Бюгюн ала джашаб
турсала, башха тюрлю джазарыкь болур эдиле. Аланы ыз-
ларындан сюелгенле бизбиз. Биз кесибизге юлгюге бютеу
совет литературада, дуня литературада эм иги китабланы

алыргъа керекбиз. Джазмасы Совет властха дери болмагъанды деб бизни джазгъанларыбызгъа багъа кесиуде къарыусуз затларыбызны кечдирмезге керекбиз. Ол себебден литературабызны агъачын иги этиуде да юлгюбюз классика болургъа керекди.

Керекди демеклик къыйын тюлдю, кереклисича этиудю къыйын. Аны тышында да, «мен литературабызны агъачын иги этейим, джангы затла да къошайым» деб керти джазыучу бу затны бойнуна алаллыкъ тюлдю — фахму бла джюрекни байлыгъыды не этдирген да. Фахму уа къуру да джангы зат излейди, ол себебден джангылгъан да ол болады. Фахмусуз адам джангы зат излеб кюрешмегени ючюн джангылгъан да этмейди.

Джазма литературасы Совет власть бла бирге келген халкълада джазыучуну ишине бир-бирде тюрлю багъа бериб да къоядыла: «Бизни Пушкин. Бизни Маяковский. Бизни Шолохов» деб кеслерини бир къауум джазычуларына алай атайдыла. Пушкин бютеу халкъныкъыды, алай а аны тышында да кеслеринден да бир Пушкин болса суюдиле. Бу затны ангыларгъа боллукъду, аны магъанасы: «Энди бизден да чыкъды Пушкин!» деб къууанганларын алай бла билдиредиле. Хар халкъдан бирер Пушкин чыгъыб барса да Пушкин Пушкинлей къалыб турлукъду. Иш анда тюлдю, иш — кеси джолунгу таба билиудеди. Джазыучу атынг болса да кеси ызынгы салгынчы джазыучу боллукъ тюлсе, сени тукъумунгу эслегинчи, окъуучу джазгъан затынгдан сени сен болгъанынгы билиб къояргъа керекди. Хаман да къайсылагъа болса да бир башха джазыучулагъа ушаб туруу — кесинги айтыр сёзюнг болмагъанына шагъатлыкъ этеди. Айтыргъа, кесини энчи сёзю болмагъан, не кёб китаб чыгъарса да, джазыучу болаллыкъ тюлдю.

Мен былайда ким да билген сёзлени айтама, алай а айтмай юслери бла атлаб кетерге болмайды. Сен халкъынгда джюрюген ашхы затланы кёргюзе, бюгюн аны джюрюшюне заран болгъан затлагъа от ача, халкъны бетин кёргюзеле эсенг, совет литературагъа керти къуллукъ этесе.

Бизни бюгюнню литературабыз къалайды? Анга энтда джашды деб турургъа джарамайды. Ол алтмыш джылдан атлагъанды. Жанрланы алыб айтсакъ, не тукъум жанр да барды, не тюрлю тема да барды. «Керти поэзияны ауазы эшитилсе, халкъ кесини тилине, джазыууна бекден бек

ийнанады» деб айтыу барды. Къарачай поэзия бу затда борчун аман толтурмайды.

Алай болса да мен кесим оғрамагъан затланы юсюнден айтыргъа излеиме. Бир къауумла джазыучуну ишин асыры тынча санагъандан, «мен анданмы итден туугъанма» дегенча, олтуруб сёзлени бир-бирине чалышдырыб келтиредиле. Бир къауумла да аланы басмалайдыла. Алай бла керти литературагъа заран тюшеди; джазыучулары Союзуна членнге кириу мода болуб баргъаны амалтын, ары арт бла, ал бла кирирге излегенле бардыла, төрт дуниягъа айланыб, муну сёзю джарар деген адамларыннан къагъытла джыйыб кюрешедиле; халкъгъа айтыргъа кеслерини сёзлери, оюмлары болмагъанлай, ол бирин, ол бирсин эниклеб джаза, халкъны бир затлагъа юретирге кюрешедиле. Бу затда А. Твардовскийни айтханы эсинге тюшеди: «Айтыргъа сёзю болгъан эки-юч печать къагъытлы китаб джазады. Айтыргъа сёзю болмагъанлай, романист болургъа излеген а юч томдан, алты кесекден къураб роман джазады» дегенди. Халкъ аладан акъыллы болгъанын, ала халкъдан юренирге керек болгъанларын унутадыла. Бу къауум башына сый тартар ючюн джазгъан къауумду; бир-бир китабланы окъусанг, ана тилинги ангылаялмай къаласа, бир-биринде керексиз махтау джорюйдю. Бу затла бары да литературабызгъа, тин байлыкъгъа заран келтирген затладыла.

Алай болса да игибиз кёбдю. Къарачай литератураны иги затлары, кёб миллетли совет литературагъа таза тау сууча къошулады.

Кесими юсюнден айтсам а, адамны ич болумун тартынмай суратлау, тилни буууб турмай, анга эркинлик бериу, ачыкъ сёлешиу, областны литературасын бютеусоюз, бютеудуния аренагъа чыгъарыу, творчествода жангы ыз менден башланады деген оюмну критikle, литературовсдле айтадыла, партия документлесе да джазылыбдыла бу затла.

Мен бу китабны джазыб бошаб, жангыдан къарай тургъанлай, телефон бир ачы хапарны келтирди: Батчаланы Муссаны ток уруб ёлгенин. Хар эшитгеннге, бу хапар кеси токча тийиб, джюрегин бушуугъа алдырды. Артыкъсыз да аны терен фахмусу, джюрегини тазалыгъы мени анга тартханлай тура эди; джазгъаны бары къолумдан ётген эди.

Керти джазыучуну юсюнде болургъа керекли затла бары анда бар эдиле: аны фахмусу халкъны теренинде бишиб, къарыу алыб, тамам да къанат кериб башлагъан эди. Аны джазгъанлары къралны кёб джеринде белгили болгъан эди-

ле; критика алагъа уллу багъа бере эди. «Муну джазсам басмаларламы, махтарламы» деб джазгъанладан тюл эди — джюреги айтханны джазгъан, айтыргъа сёзю болгъан, терен оюм эте билген, сёзню базманда чеге билген джазыучу эди.

Эсимдеди, аны джазыучуланы Союзуна членнге киргени да: къагъытларын кючден-бутдан джарашдыртхан эдим. Членнге кирген бары да керти джазыучу болуб къалмагъанын Мусса бек ариу биле эди. Кишиге кир иннет тутмагъан огъурлу адам, Мусса, халиси бла Орусланы Махаметге ушай эди.

Мусса къысха джашау ёмюрюню ичинде (къыркъ эки джыл джашагъанды) халкъда керти да унутулмазлыкъ китабла къоюб кетгенди, къарачай литературагъа джангы къан къуйгъанды. Адам, кёбюсюне кесини къаллай болгъанын, не зат болгъанын билелмейди, керти джазыучу адамны кеси кесине танытады. Муссаны хар джазгъаны: «Къарачы, ма быллайса» деб адамны кесин кесине кёргюзтуб бара эди.

Муссаны юсюнден аз джазылмагъанды, мындан ары да джазыллыкъды.

Къарачай литературагъа алкъын мунуча къоранч тюшменгенди, Аппаланы Хасан бла Ёртенланы Азретден бери.

Суусаб кесю. Мен ёлюб кетгинчи ишден суусабым кесилмезин билгенме. Ишге кесин бериу къуру да хайырлы болуб бармайды, джангылычынг да аз тюлдю, мени сартын а, джангылама деб къоркъуб, эки къолну къоюннга салыб олтуралмагъанма: джангылгъан да этгенме, абынган да этгенме, ачыгъан да этгенме, джыгъылыб а джолдан къалмагъанма. Джангылмай хар нени да эртдеден билиб тургъан адамдан къоркъама... Не да этиб, бир джерде тебджилдеб турмай, джолума барыргъа деген халим, меннге кече-кюн да тынгы бермейди. Андан башха тюрю джашасам, джашайма да дерик тюл эдим.

... Москвада Горький атлы литературный институтну да, Литературадан Баш курсланы да бошаб, Черкескеде юйге къайытханымда муратым — юйде олтуруб ишлерге эди, алай а кюнлени бир кюнюнде партияны обкомуна чакъырыб, китаб издательствода адам джетишмей, ишлери джарсыгъанын айтдыла. Мен ишлерге огъай, деб тохтагъанымда, «бир-эки айны ишлесенг, бошларбыз» дедиле да «огъай» деялмадым. Мен къолума къалам алгъанлы рахат олтуруб джазаргъа Москвада окъугъан кёзююм болмаса, таблыкъ табмагъанма. Энди юйюмде ол таблыкъ чыкъгъанында, ишге излейдиле.

Байрамукъланы Халимат джазыучу Л. Соболев бла.

Издательствода баш редактор болуб бир кесекни ишле-генлей, 1964-чю джылны аягында областны джазыучу-ларыны Союзуна литература консультант болурумун излеб, биягынлай обкомгъа чакъырдыла. Унамайма: мени ишим джазгъанымды, ол себеден юйюмде ишлерге керекме. Юйде кьоймазларын ангылагъанымда уа издательстводан кетиб, Созюгъа барыргъа таукелленеме, нек десенг, Союзда солуу кюнден сора да бир артыкъ кюн бериледи — юйюмде олтуруб джазар ючюн. Бюгюн-тамбла кетеме эте, алайда бир айдан кѣбну ишлеген болмаз эдим, джазыучулары Союзуна тамада бол деб партияны обкомунда бу сѣз башланды. Биринден бирине чакъыра кетиб, мени «хо» этдиргинчи кьоймадыла. Бир болджалны (юч джылны) ишлерге сѣз бериб, ол иште онбир джылны ишледим. Бу затны сылтауу кѣбдю...

Онбир джыл аз заман тюддю. Ол заманны ичинде рахат джазарча мени кесиме кюн чыкъмагъанды. Джазыучулары Союзунда ишни учу-кыйыры да джокъ эди: анда парторганизация, профсоюз организация кьурадыкъ. Суратлау литератураны халкъгъа джаярлай бюро кьурадыкъ. Фахмулу джаш джазыучулары Литература институтха

джоппу-джоппу ийиб, ол джыллада башладыкъ. Джазыучу-ланы Союзуна членлени кёбюсюн джыл сайын курслагъа ийиб окъутдукъ. Джазыучулары, артыкъсыз да Ленинградда, Волгоградда, Херсонда Союзлары бла шоклукъ джюрюте, алагъа бизни делегацияларыбыз, бизге да ала-ныкъыла келиб, къонакъ болдула. Адыгеяда, Къабарты-Малкъарда, Ставропольда талай кере фестивалла бардырдыкъ. Литинститутда къарачай, черкес тилден переводчикле ха-зырлагъан бёлум ачдырдыкъ.

Боташланы Абидатны да бу кёзюуде Союзгъа членнге ал-дырдыкъ.

Къарачай-Черкес областны миллетлерини ли-тературалары ол джыллада Бютеусоюз аренагъа чыгъа баш-ладыла, областыбызны джазыучуларыны Союзу да къралда кёб джерге белгили болду.

Анча джылны ичинде ишибизде джетишмеген аз затыбыз болмагъанды: аз кере джюрегим къыйналмагъанды, алай болса да билген затымы къызгъанмай ишлегенме.

Бу джыллада РСФСР-ни джазыучуларыны Правление-сини члени болуб, анда тюрлю-тюрлю Советлени да член-лери болуб, Россияны халкъларыны литературалары бла иги шагърей болгъаным, мени байлыгъымды.

1975-чи джыл РСФСР-ни джазыучуларыны Союзун-да мени китабларымы сюзюу болду. Былай сюзюу кеси джазыучуну багъасын кёрмекликди, ол сеbebден, джаз-гъан китабларыма алайда къарау, аланы юслеринден ашхы сёз айтыу мени джюрегими кёлтюрмедидесем, ки-ши да ийнанмаз. Ол сюзююню юсюнден газетледе да сте-нограммада да джазылгъанды.

Адам кесини халисини игисин, аманын да билирге керекди. Мен кесими билеме. Юсюмде кесим джаратхан бир затым барды — адамла махтасала, мен кесим кесими (ичимден) бекден бек сёгеме; меннге къралны тёрт джанын-дан келген джылы письмоланы окъусам, кесими учхара джерлерими артыкъ эслейме. Аллай письмоланы алгъандан сора башха тюрлю ишлеринг келеди: бишиуню учу-къыйыры джокъду.

Джюрегими кёб зат джылытады. Алай болмаса, джазал-лыкъ да болмаз эдим. Ол джылыуну мен хоншуларымы, окъуучуларымы кёзлеринде кёреме.

Тенгни юсюнден айтсам а, мени кемликлерими кёре тургъанлай, мени атмагъан тенгле, шагърейле меннге къал-лай уллу ашхылыкъ этедиле!

РСФСР-ни джазыучуларыны VI съезди бошалгъандан сора Кремльде тюбешиу. Солдан онгнга: Байрамукъланы Халимат, А. И. Микоян эмда чечен джазыучу Р. Ахматова.

Огъай, аллай адамланы ичлеринде джашай, мен насыб-лыма. Алагъа ушаргъа излемеклик, алагъа игилик этерге кюрешмеклик мени кесиме джангы борчла салдыртады. Бюгюнню борчунг тюненегинден магъаналы, мийик бола барыгъа керекди.

Борчум кѣбдю: Азербайджанда Сумгаит каучук заводну сыйлы лаборанткасыма; Москвада ЗИЛ заводну, метро-строюну сыйлы ишчисиме; Чувашияда Хиркасы деген элни сыйлы колхозчусума; Горький, Пятигорск шахарны сыйлы гражданыма; бизни Къобан районда хар ийнекден тѣрт мингишер килограмм сют алгъан ийнек саууучуланы клубуну члениме. Дагъыда былача кѣб джерледе.

Меннге быллай джылы кѣз бла къарауну мен не бла къайтарайым?!

...Николай Тихоновну Москвада квартирасында Къарачайны юсюнден айта тургъан хапарына тынгылайма. Къарачайгъа биринчи келгенини юсюнден айта, Пашинскеден Тебердиге джолда арба бла баргъанын эсине тюшюре:

— Джолда не кыйналдым эсем да, Тебердиде кырачайлыла суусабха айран ичиргенлеринде арыгъанымы унутхан эдим, — деди. Къорлугъу эски бола тебрегенлей, телефон бла сѣлешиб, къорлукъ иерими тилеучен эди. Ауушуруну аллы бла да жангы айраннга; тауда этилген айраннга тансыкъ болгъанын джазгъан эди.

СССР-ни Баш Советини Президиумуну ол замандагы Председатели А. И. Микоян бла Кремлни Георгиевск залында шагърей болама. Кырачайны юсюнден хапар сора, айранны эсине тюшюреди. Айранны гыпысын джыйырманчы джыллада Америка сатыгъыз бизге дегенинде, сатаргъа унамай кыйгъанларын айтды.

Айран. Суусабха бизде айран чыгъарадыла; чалкычыла айранны хыршы башында гыбыт бла кызыккыга тагъыб, салкында тутадыла. Арыб, тер тѣгюб алайгъа джетселе, айрандан тогъуб, суусабларын кяндырыб, арыгъанларын чачадыла.

Мен да халкымы суусабын, айранны, кюн сайын ичеме, алай а суусабымы кяндыралмайма, кяндыргъан огъай, бекден бек суусаб болгъанлай барама, нек десенг, айран кеси меннге кѣб затха оюм этдиреди: халкымы озуб кетген ёмюрлерине кяйтарады; ызыма, бююннге келтиреди; там-благъы кюнюн кѣзюме тутады. Алай бла, гитче халкым уллу болуб, совет халкъланы орталарында тыйыншлы орнун алыб джашагъанына джюрегим кыууана, учуна, мен да джашайма.

Революциягъа дери уллу халкъланы, гитче халкъланы джазыулары да гитче болгъанды, бусагъатда барыны джазыуу да бирди — насыблыды. Генерал-полковник Магомет-лени Солтан бла бир джолда бу затланы юслеринден сѣлешгенинде, «къралны рахатлыгъын сакълагъан быллай уланлары болгъан, кърнашлыкъ, бирикмеклик джашауну юсюнден джырла джазгъан поэтлери болгъан халкъ гитче халкъ тюлдю» деб кѣлюме келди.

«Айран» деб хапар джазгъанма. Ол хапарны бир олтургъаным бла кыобмай, Москвада кышхы эртден терезени бозартхынчы джазыб бошагъаным эсимдеди. Кырачай меннге айранны юсю бла айран да Кырачайны юсю бла кѣзюме сурат бола джазгъан эдим. Окъуучула да алай ангылагъанларына кыууанама.

Чынг алгъын «Известия» газетде басмаланыб, андан сора Ата джуртубузну республикаларын, кѣб тыш къралны аулады «Айран» деген хапар. Анча сайын ол Кырачайны,

къарачайлыны юсюнден хапар айтханы джюрегими къууандырады. Мен, автор, бир джанында къалыб кетиб, окъуучу мен джазгъан затны юсю бла мени халкъымдан хапарлы бола эсе, мен излеген олду. Джазгъан затымы башха тилледе басмаланыб, къолума алгъан кёзююмде, кесими терегими мен да бир бутагъы болгъанымы бютеу саным-джаным бла артыкъсыз да бек сеземе. Джашнаб баргъан бюгюнню джашауубуз неден башланнганын кесим кёзюм бла кёргеним ючюн нени да артыкъ бек сезе болурма.

Джашауумда кёб кере, кёб джолда Къарачай-Черкес областны аты бла сёлеширге керек болгъанма. Областибызны халкъларыны атларындан сёлешуу сыйды, джууаблы ишди. Аллай кёзюуде ненг да артыкъ ариу болургъа керекди: сёлешгенинг, кийген кийиминг, атлагъанынг. Нек десенг, халкъны бети аллай кюнде артыкъ да бек сени бетингден кёрюнеди.

Биз, барыбыз да бир халкъны бутакъларыбыз, терегибиз бирди, ол сеbebден, аны тамырына сакъатлыкъ джетдирсек, бутагъы джашнамазы хакъды.

Халкъгъа ёлюм джокъду, ол ёмюрлеге чагъыб турлукъ терекди, аны тамырлары керекли ашны барын табхандыла.

Кесими терегим

Китабымы джазыб бошайма. Тюзю, бу китабны джазар акъылым болмагъанлай, Москвада литераторладан бир шагърейим сёлеше келиб, «джазаргъа керексе» деб къатыракъ огъуна айтды. Ол мени джашаууму билген, терен оюмлу адамды.

Кесинги юсюнгден китаб джазыугъа мен да бир тюрюк кёз бла къарайма: аллай китаб джазар ючюн сени ётген джашауунг сейир джашау болургъа, ол джашауда сен бир уллу затла этерге керексе. Менде ол да, ол да азды. Ол огъай, байрам кюнледе мен Совет правительство берген саугъаларымы тагъыб чыкъсам, адамладан тартыннганча болама, нек десенг, ол саугъала, мени акъылым бла, меннге асыры озгун берилгендиле, ала ючюн мен алкъын борчуму телёб бошамагъанма.

Китаб джазыуну юсюнден ол литератор бла ушагъыбыздан сора джылла ётдюле. Къаллайла башладым эсем да бир кюнлени кюнюнде, джашау джолуму юсюнден бу китабны джазыб башладым.

Джашау джолум. Ол халкъымы джолуду, мени бла бирге ёсген тёлюню джолуду. Мен джигитлик ишле этмегенме, алай а аллай ишлеге кенгден къараб турмай, къошулгъанма. Ол ишле джашауда кюн сайын бола эдиле — ликбезге барыб, къолгъа къалам алыудан башлаб, къоркъмай машинагъа биринчи кере миниуге дери.

Мен эки дуняны арасында туугъанма: эски бла джангыны. Эски дуня, мукут джашау, тырнакълаб, кетерге унамай, джангы джашау джарыгъы бла хар юйге кире, хауаны тазалагъанын кёргенме.

Бизни халкъча гитче халкълагъа хар не да биринчи кере башлана тебреди. Фольклору бай болгъанлыкъгъа, къарачай халкъны джасмасы джокъ эди да, Совет власть аны да берди. 1938-чи джыл къарачай-малкъар алфавитни бегитген комиссияны ишине мен да къатышхан эдим. Белгили малкъар джазыучу Отарланы Керим бла анда шагърей болгъан эдим.

Мен алтмыш джылдан кёбню халкъым бла бирге атлагъанлай, аны не джашаууна да къатышханлай барама. Ол, областда джашагъан орус, черкес, абаза, ногъай, тегей халкъла бла бирге бир юйюрге, къарнашлага джашайды. Быйыл, 1982-чи джыл, январда, областха автономия берилгенли алтмыш джыл толгъан къууанчы этилди. Къууанырлай затыбыз кёбдю: беш тилде китаб, газет басмаланады; беш тилде радио сёлешеди; областны эл мюлкую, промышленносту уллу джюрюш алгъандыла.

Мен, бюгюнню джашауубуз неден башланганын кёрген адам, ашыгъыб джашагъанлай барама: нени да кёрюрге, къалайгъа да джетерге, неге да къыйынымы берирге. Кесим тутхан ишде, бизни литературада, алкъын болмагъан жанрла: лирикалы проза бла, хапарла бла, сонетлени веногу бла, эссе бла, этюдла бла, проза, назму бла кюрешгенме. Биринчи музыкалы комедияны («Тукъумсуз келин»), биринчи къарачай операны («Последний изгнанник») либреттосун джазгъанма. Бу затны этдирген — уллу халкъланы литератураларында болгъан затла бизде да болсунла деб ашыкъмакълыкъды.

... Бурма чачлы, къара шинли, назик къызчыкъ меннге кёб кере «келиученди». Мен джазыучулары сьездлеринде болгъан кюнлеримде Кремлге мени ызымдан кириб да баргъанды; СССР-ни Уллу театрында, Парижде «Пари опера» театрда, Болгарияны коммунист партиясыны Ара комитетинде приемда «джетиб къалыб», биргеме-биргеме «олтургъанды». Ол къызчыкъ къуру да Хурзукда джашайды,

мени танымайды, мен а аны бек ариу билеме, джугъун да унутмагъанма: ол, джашаудан къуп-къуру бир мияла гинджи излей эди, меннге уа кѣб зат керекди, бек кѣб: хар кюнюбюз рахат. ётеринден башлаб, хар ашхы адамны юю насыбдан толурун, халкъымы бетин джойгъан бир джангыз адам болмазын излей джашайма.

Да, экибизни джюрегибиз бир болса да, ол мени танымайды, мени уа аны унутургъа эркинлигим джокъду: отджагъада лампа орнуна джаннган джалын чыракъны ауангысын да кѣреме. Аны сабийлиги конфетни, ол огъай, шекерни, будай гырджынны да аз кѣргенди, алай а насыблы заманнга — таулула Ленинни атын биринчи эшитиб, аны джолу бла атлаб тсбреген заманнга тюшюб, къызчыкъны эсинде-бусунда болмагъан затлагъа тюбетиб башлады.

Анга ушамагъан къызчыкъла бла джашчыкъла бюгюн ол джазгъан китабланы окъуйдула, аны сѣзлерине джазылгъан джырланы джырлайдыла, пьесаларына къарайдыла. Бу зат бары да неден болгъанын мен бек ариу билеме: джашауубуз Ленин айтхан джол бла къуралгъаны себебли; аны партиясы, совет халкъланы джашауларын игиден иги этер ючюн кече-кюн демей кюрешгени себеблиди.

Мени партбилетими номери 10159776-ды. Ленинчи партияны тизгинлеринде орнум уллу тюддю, алай а терс айтдым, партияда гитче орун джокъду, нек десенг, аны членни хар ким ючюн да, хар не ючюн да джууаблыды.

Мени (мени тенглерими да) джашауум тынч болмагъанды, алай а мен кесими насыблыгъа санайма: минг тогъуз джюз онджетинчи джылда туугъаным ючюн; джашау мени кѣбюсюне ашхы адамлагъа тюбетгени ючюн; мени аз къыйыным да къралымы къыйынына къошулгъаны ючюн.

Эсимдеди, 1977-чи джыл августда меннге ючюнчю кърал саугъа орден «Дружбы народов» берилгени. Мен аны алгъандан сора кѣб турмай, бизни областны литературасыны Ставропольда кюнлери болдула. Бизни делегацияны тамадасы, партияны обкомуну секретары Семенланы Салихден сора, баргъанланы аты бла меннге сѣз берилиб, мен да сѣзюмю айтыб олтургъанлай, партияны крайкомуну секретары мени орден бла алгъышлай, мен саугъаланнган «Дружба народов» орден крайда биринчи болуб меннге берилгенин айтды.

Иш, биринчиде, онунучуда да болмагъанын билеме, алай а символгъа мен къачан да бек эс бѣлгеним себебли, ол зат

Байрамукъланы Халимат, авар поэт Р. Гамзатов эмда Ленинчи саугъаны лауреаты, пакистанчы поэт Ахмат Фаиз Ахмат Кремльде.

эсимде къалгъанды: шохлукъ, къарнашлыкъ бегюде мени да къыйыным чертилгенин мен насыбха игитда санайма.

Сабийлигимде, тенглеримча, мени да терегим болса деб излей, ол къаллай терек болуритъа кереклисинден хапарым джокъ эди, алай а уллудан уллу бола баргъаным бла терегими да башха тюрю ангылай тебрим. Мени къолума къалам алдыргъан туугъан халкъым мени терегим болуб, мен да аны бир бутакъчыгъы болгъаным ангыладым. Бу терскни терекледен башхалыгъы, къуу болмай, смюрю чагъыб турлугъундады.

Джашауда орнум да мени терегимди. Ол терегим не къадар чагыб, кѣгетин ким да суюб къабарча этерге кюрешеме. Алай бла, мени джазгъаным да мени терегимди. Аны юсюнде кѣгетин бишиб бошагъынчы алгъаным да болгъанды, алай болса да бишген кесеги бла адамла суюб хайырланганлары мени насыбымды.

Мен къолума къалам алгъанлы къыркъ джылдан атлаб барады. Стол джанына олтуруб, джаза башлардан алгъа, «узакъ джолоучу» болуб къайтама, ол джолоучулукъну узунлугъу тангды. Нени юсюнден джазаргъа тебресем да ары, джашаууму аллына «джетиб» къайтмай джазалмайма, не да меннге андан башланады, ол кѣзюу меннге къуру да оюм этдиргенлей турады. Мени аз ишиме кърал уллу багъа берсе да, мен анга борчлу болгъаным, борчуму тѣлеялмай кетерими билеме. Сѣзле омакъ сѣзле тюдюле, мени джюрегими талаб тургъан сѣздедиле. Адамны алгъанындан бергени дженгерге керекди. Джашаугъа джутлугъум, ишден кесими къандыралмагъаным, ашыгыб джашагъаным да аны ючюн болур.

Джыгылгъан, джангылгъан да этгенме, ачы сѣзден джюрегим да аз кюймегенди, ызымдан къара сабан да сюрюлгенди, алай а насыбым аны барын унуттурады.

Тѣгерегимде ашхы адамла. Къолумда Эдуард, Маша, Земфира, Арсен бла бирге рахат джашайма, ишлейме. Ким биледи, алда заманым къаллай бир болгъанын, ѳзге, анда тюдю иш — ахыр кюнюме дери не ашхы муратым да халкъ бла биргеди.

Бу китабны мен, алкъын окъуй, джаза, ол огъай, айыртыб сѣлешген да этелмеген туудукъларыма — Айшатчыкъгъа, Элиначыкъгъа, Эльдарчыкъгъа атай, джашауну менича сюерлерин излейме.

1982-чи джыл, июнну 22-де.

Арт сѣз

Джазгъан къыйынды, кесинги юсюнгден джазгъан а — артыкъ да бек. Ёзге, бу китаб, неден да алгъа, мени сабийлигим кѣрген заманны, меннге не джаны бла да джашауну танытхан адамланы юслеринден болгъаны себебли, аланы эсиме тюшюре, тансыкълай, джазама.

Заман хар нени, хар кимни тюрлендире тайыб баргъан бир затды, алай а адамны сабий джылларына ол джукъ да

этелмейди — сабийлигинг ёмюрюнге биргенге джашайды; джюрегинги токъ тутхан, къатдырмагъан да олду.

Мени сабийлигим керти да сейир, керти да унутулмазлыкъ — эки тюрлю джашауну арасына тюшгенди: эски бла джангы даулашханларын, талашханларын кёргенди, эшитгенди; ёмюрю былай барлыкъды деб тургъан джашау, лююлдей келиб, оюлуб, аманни иги хорлай, терсликни тюзлюк хорлай, джол кенген-кенг бола баргъанын кёргенди.

Сабийлигимде мен араларында ёсген адамла, халкъда ёмюрледен келген адетлени, шартланы бизни тёлюню къолуна «тутдургъан» адамла эдиле. Мен аланы къууанчларын, бушууларын да, джылагъанларын, джырлагъанларын да кёре, эшите ёсгенме. Заман аланы не джаны бла да сынар ючюн къалмады: эски джашау артха, джангы джашау алгъа тартыб, аланы кёб кюнню тентек этгенди. Ол тукъум тартышыкъда джангыны джолуна бура билиулери аланы оюмларыны теренлигине шагъатлыкъ этеди. Бир джашаудан бирине кечмеклик алагъа тынч тюл эди, алай а узун, къарангы кечеден тангнга чыгыб баргъанларын кюн кюнден ангылай, таукелден таукел атлай тебрегенлерин кёргенме.

Мен къолума къалам алгъанлы кёб суу саркъгъанды. Не затны юсюнден джазаргъа башласам да, ол сабий джылларым кёз аллыма сурат болуб, меннге джазаргъа болушадыла, алай демекликни магъанасы — джюрегими тазалыгъы, джашлыгъы сакъланыб, бююнню джашаугъа джарыкъ кёз бла къарамакълыкъды.

Биз, сабий тёренчи не оюнчакъ, не татлы зат кёрмегенни орнунда ёсгенбиз — заман кыйын эди, хар не къыт эди, алай а биз насыблы эдик: уллуланы джюреклерин къабындыргъан Октябрьны оту, бизге да къанат битдирген эди; табигъатха бёлениб, аны къойнунда ёсгенибиз а ёмюрюбюзге бальзам болуб, бизни джюрек джауубузну джукъартмай тутта, ариулыкъну сезе, кёре, ангылай билирге болушханлай турады.

Бююн джукъ джаза тебресем, сабийлигимден башлаб, мени ич байлыгъымы ёсдюрген, меннге аталадан-бабаладан келе келген джашауну танытхан адамла да кёз туурама келиб сюелгенча, не джазарыкъды, къалай джазарыкъды экен деб сакълагъанча алай болама. Бююнню адамла бла аланы араларында кесими келечиге санайма.

Ол джылладагъы Хурзук да эсимдеди. Учкуланны туурасында орналгъан Чотчалары бла Багъатырланы

тийрелен башланыб, джыйырма километр чакълыгъа (кыркъ кычырымгъа) ёзенни ёрге кириб, Эки суу арасындан да ётюб, Хурзук Темирболатланы тийре бла бошала эди. Тийрелени саны уа отузгъа джете эди. Хар тийре бирер джерде орналса да, кесини ичинде атауулагъа юлешине эди. Къуру Байрамукъланы тийреде (элде эм уллу тийре) ненча атауул бар эди! Ма, ала: Гортчалары (бизни атауул), Оразакъайлары, Ибакълары, Эшекчилери, Даутлары, Деболары, Гемелери, Бютдюлары, Хабишлары, Чюйретонлары.

1870-чи джылда къарачайлыланы саны 16 минг джан болгъанды, аладан Хурзукда 8.002-си джашагъанды. Юйлени саны эки мингден аслам. Былагъа деб элде джети межгитден кюнюне беш кере азан тартылгъанды. Хар афендини да кесини «школу» — сохталары болгъанды.

Хасанланы Баракъны гюрбеджиси, Байрамукъланы Башчыны мастерскою, Алийланы Мамметни къасап тюкени, Къулчаланы Эршини, Донай, улу Хаджи-Бекирни, Хасанланы Ачаккуну тирменлери да хурзукчуланы кереклилерин баджарыб тургъандыла.

Мен кёз ачхан Хурзук ол эди.

Алай а элни бу байлыкъды деб саналмагъан байлыгыны учу-къыйыры джокъ эди: кызы болгъан юйлени хар биринде дегенча къобуз; джырлай, ийнар, кюу айта билмеген кыз, джаш джокъ; таурух айта билиу; къол усталыкъ; накъырдыны, кюлкюню, чамны багъасын ангылау; халкъны халкъ этиб тутхан шартланы джюрюте, сакълай билиу.

Тауу, чегети, къара суулары, нарзанлары, джашил хауасы. Элни экиге юлешиб баргъан Къобаны уа?

Бу бары мени да гитчеликден къаныма-джаныма сингиб, Ата джуртум меннге былайдан башланады.

Индус философияда айтылгъаннга кёре, адамны джашауунда эки кёзюю болады: алгъан кёзююу бла берген кёзююу. Мени алгъан кёзююум, башында айтханымча, эки тюрлю дунияны арасына тюшгенди, ол себеден мен бурун джашауну аягъын, жангы джашауну да къалай башланнганын кёргенме. Бу китабны джаздыргъан да меннге олду.

Биз, мени тенгли къауум, алыб бошагъынчы бериб тебрерге керек болгъанбыз. Берирча бизни не билимибиз, не да джашаудан уллу хапарыбыз джокъ эди, алай а халкъда окъуй, джаза билиу бизден башланнганы бла бирча, бизге

борч да тюшген эди: кесибиз билген кесекни къара таны-
магъан адамлагъа билдирирге.

«Джашаууму джангъдан башласам, башха тюрлю джа-
шар эдим» деб бир къауумла алай айтыучандыла. Мен а
джашагъанымча джашарыкъ эдим: тамбла кюнюм бююн-
нлюден иги болуруна ийнана; абына, къоба, ышана; ашыгъа;
къууана джашаб барама. Ким биледи, аллымда неллей бир
заманым болур, алай а иш анда тюлдо: аллымда джашауум
аз-кёб эсе да юреннгенимча джашаб барлыкъма.

Бу китабда сагъынылгъан адамланы атлары тюрленмей,
кеслерича бериледи, тюрленнген эки-юч атды.

ХАЛКЪНЫ АДЕТЛЕРИНДЕН ЭТЮДЛА

Ал сёз

Адетни, намысны юсюнден хар халкъны кесини университети барды. Ол университетни кафедралары кёбдюле: тамадагъа сый бериу, къарыусузну эслеу, юйде, джамагъатда да кесин джюрюте билиу, дагъыда былача кёб зат.

Адет, намыс халкъны ичинде ёмюрле бла бегийдиле. Закон болуб къагъытха тюшмегенликге, джамагъатда хар адам

аланы тутаргъа, сакъларгъа борчлуду, аланы тутмагъан адам адамгъа да саналмайды.

Халкъны джюреги къачан да ариулукъну излегенлей турады — адет, намыс туугъаны да аны себебледи.

Бизде джюроген адетлени мен былайда бир кесегин джыйгъанма. Бу ал атламды. Халкъны халкъ этиб тутхан адетлерибиз унутулмазгъа керекдиле. Ким биледи, мени ызымдан келлик адам бу теманы теренине кирир эсе уа.

Онг джаны бла сол джаны

Хар бир халкъны халисинде кезге ачыкъ тюртюлюб къалмагъан ышанла бардыла. Ол ышанла кече-кюн джашауну не къадар ариу этерге излемекликни кёргозедиле. Уллу гитчени сыйын тюшюрмезча, гитче да уллунукъун сакъларгъа адетле бизни халкъда алай къуралгъандыла. Бу за-тда онг джаны бла сол джанына да уллу эс бёледиле.

Эки къарачайлы джолда келе тура эселе, онг джанындагъы сол джанындагъындан тамада болгъанын бил, алгъы бурун аны къолун тутаргъа керексе.

Ючеулен бара эселе (эркиши, тиширыу да болсунла) ортасындагъы аланы ичинде эм тамадады. Ючюнчюн онг джанында баргъан эм кичилериди, бу бир джары джанласа, онг джанында тамада къалыр ючюн барады алай.

Джолда тиширыу бла эркиши бара эселе, ишленген эркиши тиширыуну онг джанына салыб джюрюйдю. Къызы бла атасы бара эселе, къызы сол джанында барыргъа керекди.

Атаны, ананы уа къызлары бла джашлары къуру да онг джанларына салыб джюрютюрге керекдиле.

Бир-бирде уа быллай «сый кёргеннге» тубейсе. Эркиши бла тиширыу барадыла. Тыйыншылысыча тиширыу онг джанында барады, эркиши аны сыйын кёреди дейик, алай а... Алай а тиширыу ауур джюкню кёлтюрюб, эркиши да къолларын хурджунларына сугъуб барады.

Хар неде да онг джанына сый бериледи: юйге киши адам кирсе, аны юйню тёрюне — онг джанына олтуртадыла, алгъы бурун онг дженгин, онг чурукъну киедиле. Тешинселе да, алай этедиле.

Адам бла табигъат

Мен сабийлигимде къарачайлыла бири бирине гокка хансланы саугъагъа узатыб кѳрмегенме. Гырджынны, айранны адам саугъа этемиди, ала бизни кечеде-кюнде джюрютген ашыбыздыла, джашауубуздула.

Гокка хансла да Къарачайда алайдыла: аланы адамла къуру да кѳргенлей турадыла, алагъа сабийликден кѳзлери юренеди, ол себебден иш этиб, аланы саугъагъа джюрютмей эдиле. Алай а сѳз ючюн, кюнлени бир кюнюнде гокка хансла тас болуб къалсала, адамла тепсиден гырджын къуруб къалгъанча боллукъ эдиле.

Мен Уллу Къарачайны юсюнден айтама. Мында иш этиб гокка ханс ѳсдюрмейдиле, ала кеслери алларына ѳседиле: биченликле аладан толудула: Къобан сууну джагъаларын ала тюрлю-тюрлю халыла бла къайгъанча къайыбдыла; хуналаны ташларыны араларындан башчыкъларын къаратадыла. Арбаз да гокка хансдан толуду: атлауушланы тюблеринде кѳрлюксе; отун къалауланы тешиклеринден сеннге ышарыб къарайдыла; чалманлагъа чырмалыб ѳседиле.

Не да этиб, гокка хансла таулуну джашауун тынч да, ариу да этерге излегенча алайдыла: бизге къараб джюрегинг джарысын, кѳзюнг къууансын дегенчадыла. Бу ташлы джерде къалай эсе да ѳсер керекли къалмайдыла.

Мен сабий заманда, табигъатны ариулугъуну юсюнден сѳзге салыб хазна сѳлешиб эшитмегенме, ариулукъгъа джесир болуб, кѳзюнг айыралмай тургъанланы уа кѳргенме. Джолда озуб бара, бир къауум адам хунаны джанында эскертмеча сюелиб, кѳзюнг биченликден алалмай къала эди. Биченлик а гокка хансладан тешелиб, къатапа кюйюзча кѳрюнеди. Бу ариулукъдан башха чыртда джукъ кѳрмей, адам алай къарайды. Бусагъатда ол филососфду — ким да билген затланы кесича ангыларгъа излейди. Бир-бирде адам кююрлей, бир-бирде адам сейирсинирлей оюм да этеди. Бу халны ангыларгъа боллукъду, къалай бла десенг, адам табигъатны ичинде джашайды, табигъатны несин да ангыларгъа, билирге излейди. Къарачайлы уа хар неге философну кѳзю бла къараргъа сюйюученди. Сѳз ючюн, кечени, кюнню нек келгенлерини, нек кетгенлерини юсюнден бир къауум къарачайлы айтыб тебресе, ауузунгу ачыб къаласа, иш аны терс, тюз айтханында тюлду, аны оюм эте,

сагыш эте билгениндеди иш. Мен а сагыш эте билмеген адамдан кьоркьама.

Уллу Кьарачайда табигьат юйдегини бирича болуб, анга кёб зат бла джарайды: сагыш этсенг, эски тёнгертке юйлени тешиклеринден нарат хауа хаман да ургъанлай тургъанды, кенг оджакъдан а кюндюз кюн, кече джуддузла кьараб кьууандыргъандыла. Юйлени эшиклери эртденден ингирге дери джабылмагъандыла.

Адам бла табигьат мында бирдиле дерге боллукьду. Табигьат бергенни адам разы болуб алады. Ол а кёб зат береди: бармагынгы кесдинг эсе, ит тил чапракьны джабышдырыб байласанг, кьанын тыйыб кьояды; шорпаны татыулу этерге излей эсенг, бичекликге кир да джыгра джырт; кьарнынг ауруду эсе, бар да керекли хансны ал да кьайнат да ич.

Кьачда дарман хансланы джыйыб кьатдырадыла. Тюрлю-тюрлю чегет кёгетлени джыйыб аладан да талай зат этедиле.

Эртденнгиде чыкь тешелиб тургъан биченликге джалан аякь этиб, адам кьалай зауукьланыб киреди! Миялача таза эртденде, чыкь биченликде ыз кьоя барады. Тебленнген хансла аны не адам болгъанын билирге излегенча «ёрге кьобуб», ызындан кьарайдыла. Адамны уа (тиширыу эсе) чепкенини этеги беллигине чанчылыбды, эркишини уа бучхакьлары тобукьларына дери кьайырылыбдыла. Кьымыжа балтырларына чыкь джугьу хансла джабышхандыла. Аякьларын ёрге кёлтюрелгенича бир кёлтюрюб алады. Ким биледи, аны биченликде бусагьатда бир тукьум бир иши да болмаз, алай а кесин табигьатдан айыраламай, зауукьланады. Кёзлери былайда хар затны да кёргенча, неда джукь да кёрмегенча болуб, ариулукьга эси кетгенди. Ол бусагьатда ариулукьну кьойнундады.

Адам, джолуна бара тургъанлай, кьара суугьа кьабланыб тогьуйду. Суу ичери келмегенлей тогьуйду. Озуб кетерге кесинде кьарыу табалмайды. Кёзлеуде уа суу джер кьатындан боркьулдаб чыгыб: «Адам, мен сени ючюн чыкьгъанма, суууму татыуун кёре бар» дегенча джюуюйлдейди.

Сууну сууукьлугьу эринлерин юшютеди. Бир уртлагъанлай огьуна да санлары джангыргъанча болады. Алай бла, арыб келгенни арыгъанын алады, джюрегинде кьайгысы болгъанны кьайгысы чачылгъанча болады. Адамны кьарыуна кьарыу кьошулады. Айтыргьа, алай болурча не бар эди? Кьуп-кьуру эки-юч уртлам кьара суу!

Джаз да джай да нарат терекле чайыр «джыламукъла» тегидиле. Ала къууанчдан джылайдыла, белгилисича, адам насыбдан, къууанчдан да джылайды. Артыкъсыз да тиширыу. Нарат а, джаз келиб, анга джангы къарыу бергени ючюн «джылайды». Аны къызгылдым джыламукълары хауада тас болуб, неда джерге джутулуб къалмай, терекни юсюнде дуппур-дуппур къатадыла. Аланы сабийле, уллула да бычакъ бла неда агъашчыкъ бла къырыб аладыла. Чайнайдыла. Сабийле эшикте, юйде да чайнайдыла, уллула уа юйде. Адамланы къатларында чайнагъан айыбды: силегейлерин юсюнге чача, джаякъларын тирмен ташлача къымылдата дерикдиле.

Нарат чайырны татыуу ёпкеге иги болгъанын, тиш этлеринги бегитгенин, тишлени тазалауун ангылагъан ким болгъан эсе да эсли адам болгъанды.

Нарат терек таулуланы бек суйген тереклериди. Аны суратын тюб джабыуланы къыйырларына, джанджаулукълагъа тюрю-тюрю халыла бла тигиучен эдиле. Къызны алтын туймесини бутакълары да нарат бутакълагъа ушаш къюлгъандыла.

Уллу Къарачайны тегерегин таула къуршоуча алыбдыла. Къолунгу элден узатсанг, таугъа джетерчады. Бу тукъум тарлыкъ къарачайлыны халисинде бир шарт къояргъа керек болур эди, алай а таула мийикдиле, асыры къарыулудан имбашларында кёкню кёлтюрюб тургъанчадыла. Бу тукъум мийиклик, бу деу кюч къарачайлыны ангысында, халисинде танылыб турады: кёкюрёк уллуду, «мени кючюм джетмез джукъ джокъду» деб акъылы алайды. Дун-дунягъа оноу этери келеди. Тюзю, не тукъум ауур ишден да джанламайды. Аны ючюн болур, бир кесек махтанчакълыгы да барды. Ёзге бу шартны кавказлыланы барында да эслериксе.

Уллу Къарачайны башындагы кёкге учсуз-къыйырсызды деб айталлыкъ тюлсе, ол тилимдича бирди. Къарачайлы къачан да «кёкден» асыры къоркъуб къыйналмагъанды, меджисуу заманда да джерде затлагъа табыныб тургъанды: терекге, ташха, агъачха.

Ашда кесин эслеу

Ауузланыргъа олтургъаным сайын, аллымда хантны хурмети къалай эсе да джюрегиме бир сейир къатылады. Сабийлигимде, джашлыгымда таныгъан адамларым кёз туурама келиб сюелгенча болама.

... Юйдеги отджагъада тепсиге тегереклешеди. Тепсиле экидиле: бири гитчелеге, бири да уллулагъа. Ушхууурну ал-

гы бурун сабийлеге сала эдиле, юй тамада алайсыз ауузуна кыбын элтмей эди.

Юй тамада эркиши, ашыкъмай, кългъанладан алгъа олтура эди. Гырджын туурагъанны кълуна ёрге алмай, тепсини юсюнде бир кыбынны сындырыб ауузуна салыб, джаякъ таууш этмей, шорпаны, айранны да алай уртлай эди. Джерге бир джангыз умур тюшюрмей ауузлана эдиле.

Ашагъан заманда марданы билиб, заманында тохтай билиуге уллу магъана бере эдиле, алай этмей, кесин бошлаб ашагъан адамгъа уа «тегене кырын» деб бедиш салыныб къала эди. Тегене деб нек айта болур эдиле? Гырджын тылыны уллу зугул агъач тегенеде басханлары ючюнмю?

Ашагъан заманда сёлешген джокъ эди, кыруу анда-мында «огъай» «хо» дегенча бир сёлени эшитирге боллукъ эди. Бу тукъум шум болууну магъанасы бар эди — алларына келген туздамны сыйын кёрмеклик эди ол.

Биз, сабийле да, уллулача ашаргъа керек эдик.

Исси кюн суусаб болгъан джолоучу сени юйюнгю аллы бла озуб бара, ичерге суу чыгъарсанг, деб тилейди. Сен анга суу чыгъарыб къоймай, айран чыгъара эдинг. Джолоучу аякъны сени кълунгдан алыб, ёретин тогъумай, чёгелеб ичиб, — сора аякъгъа эринлери тийген джерни кълуну сырты бла сылаб, ызына узата:

— Джашаулу бол, бу айран кибиб бир агъаргъынчы джаша, — деб джолуна кете эди.

Оздуруб ашау асыры бедишден, адам кълонакъгъа барса, аллына салынган хантдан табакъны кыйырында бир кесекни, стакан чайны да джартысын кълэ эди, алайсыз а, «сибирди да кетди» дерге боллукъ эдиле.

Къалай алай болса да къларачайлыла ашда кеслерин бек эслегендиле, артыкъсыз да кызла, тиширыула, кълартла. Джаш джашлагъа уа ашны кыруу да теджегендиле, нек дессенг, ауур иш аланы юслеринде болгъанды. Джашлада да кълэйсы болса да, гыбыт ёсдюрюб тебресе, анга да бёчеккырын деб аталыб кългъанды, ол а уллу бедишге саналгъанды.

Тиширыула, артыкъсыз да кызла, кеслерин бютюн да бек сакълэгъандыла. Гырджын кёбюсюне нартюх гырджын эди. Тылыны исси суу бла басыб табагъа салсала, ол отда бирча ариу бишер ючюн, бычакъ бла ючкюл-ючкюл кесиб, алай сала эдиле, ол туурагъанланы хар бири джюз, джюз бла джарым чакълы граммдан аслам болмаз эди. Атлары туурагъанла эдиле. Тиширыугъа бир туурагъандан кёбню

ашаргъа джарамай эди. Шорпаны да оздуруб ичмей эдиле. Къарачайлыланы санлары къатангы болгъаны ашны оздуруб ашамагъанлары, ишден къолларын айырмагъанлары себебли эди.

Озгъан ёмюрде бу бизни джерлеге келиб айланган профессор Белявский былай джазгъанды: «Къарачайлыла ариу сюекли адамладыла. Ашда кеслерин бек эслейдиле. Аз ашайдыла. Ашны дженгил да излемейдиле. Керек болса уа сау кюнню тиллерине суу салмагъанлай джолоучу боллукъ-дула. Аны ючюн ач болгъандыла, арыгъандыла деб айтырыкъ тюлсе. Къарачайлыла саубитген сингир адамладыла. Акъ шинлиледиле, бетлерине къзыл урубду. Чачлары не акъсылдымды неда къзылгъа тартады, къара чачлыла аз тюбейдиле.

Тиширыулары да ариуладыла. Къарачай тиширыу ингичге ариу бели бла махтаньргъа боллукъду.»

Бюгюн а ашда кесин эслегенни аз кёрлюксе, аны тышында да мухарлыкъ айыбха саналмайды. Орамда джюрюгенлени араларында гыбыты чыкыгъан къарачайлыны (къалгъанланы да) кёрсем, ол мен джашлыгъымда билген, сюек къашыкълача адамла кёзюме кёрюнедиле.

Бюгюн адам хаман ашыкыгъанлай айланады. Заман аны къуугъанлай турады, ёзге мени акъылым бла, заманны адам кесине бойсундудургъа керекди. Адам ашыгъады. Юйде кёзюне не тюртюлсе, аны бла ёретин джубаныб кетеди. Мюрзеуню, ашны хурметин ол къачан кёрсюн?! Минг-минг адамланы къыйынылары кирген мюрзеуню — гьрджынны — биз бюгюн бир-бирде аякъ тюбде атыла айланганын кёребиз. Андан осал затны мен билмейме. Сылтаугъа джууаб бирди: заманны бир джукъгъа да джетдирелмейбиз деб. Алай а бир айтыу барды: джукъ да тындыралмагъан адамды ашыгъыб джашагъан деб.

Кюеу томурау

Къыйын джарылгъан бутакълы дюккюнню арбазны бир джерине салыб сакълаучан эдиле. Ол кюеу томурау эди. Кимге болса да тийреде кюеу кёргюзюрюк юйге деб асырай эдиле.

Кюеу кёргюзюу да уллу къууанчланы бирине санала эди, ол себебден кюеуню къайын юйю анга эртдеден ха-

зырланыргъа керек бола эди: боза биширирге, тийреде джууукъгъа, теннге, джашха, къызгъа билдирирге.

Нёгерлери бла кюеу келген кёзюучюкде анга къараргъа арбаз бла бир адам джыйылыучан эди. Кюеуню эртдеден танысала, танымасала да алай эди.

Тепсиге кесича джашла бла олтуртсала да эшикден, терезеден дегенча тиширыула андан кёзлерин айырмай сынаучан эдиле: къалай олтурады, къалай ашайды, айтыргъа, къалай кымылдайды. Боза аякъланы кёзюу-кёзюу кёл-тюрюб алгышма деген айтылады, джашла, къызла джырлагъан да, тепсеген да этедиле. Той барады. Не джаны бла да кюеуню селеке этер ючюн да къалмайдыла. Кюеу алача накъырдагъа накъырда бла джууаб эте биле эсе, насыбыды, алай тюл эсе уа сени джауунг да анлай болсун — тауукъну джукъгъанча селеке бла джукъуб атарыкъдыла. Бизни халкъ накъырдагы бек багъалатады, ол иги шартланы бириди.

Ёзге, не зат къалай болса да, былайгъа джыйылгъан бары кюеу томурауну сакълайды: къалай джарлыкъды, джараллыкъмыды. Джыланлары чыгъаргъа джетиб сакълайдыла.

Ма! Юйде бир адам къалмай эшикге къотарылды. Арбазны тюз ортасында, юсюне да гыда балта чанчылыб, бутакълы дюккюч сакълайды. Кюеу аны тегерегине бир эки айланыб, сора чепкенини этеклерин билеу белибаууна чанчыб, къолларына да джаныу этиб, балтаны алады. Дюккючню къалай джарыргъа керек болгъанын билмей эсе, (аны билгенле уа бардыла) джонгурчха чартлатхан болмаса, не кюрешсе да джаркъа къобараллыкъ тюлдю — балта, ташдан чартлагъанча, чартлаб турлукъду.

Арбазгъа джыйылгъанла, артыкъсыз да эркишиле, кюеуню джанында болуб сакълайдыла. Кюеу джаралмай къалса, эркишиледе усталаны бири аны къолундан балтаны алыб, дюккючню эрлай умур-чумур этиб атарыкъды.

Бюгюн чот башха тюрлюдю. Къызны келтирирге джаш кеси да баргъаны себебли (комсомол той болса барады), кюеу кызыны босагъасындан ол кюн огъуна атлайды. Алай болса да дагъыда кюеу кёргюзюуню къууанчын этедиле: ашны, сууну, ичкини ким кёб салса да деб эришедиле. Элледе кюеу томурауну этерге да боллукъ эдиле, джырда, тепсеуде, къобуз согъууда эриширге да боллукъ эдиле, алай а бютеу акъылны, эсни ашарыкъгъа бёлюб къоядыла. Кюеуню сынау чыртда джюрюмейди.

Оджакъдан къарау

Белгилисича, эски къарачай юйле алашала, топракъ-башла болгъандыла. Джаз ханс кёгергенлей, аланы башларына эчкиле бла къойла ёрлеб, иелери эслеб, тюбюнден таш атхынчы, отлаб тургъандыла. Четен оджакълары кенгле эдиле, джилтин тюшюб къабындырмазча оджакъланы ичлерин, тышларын да саз топракъ бла сюрте эдиле.

Юйдеги тыбырда отну тегерегине олтуруб, чайыр чыракъны джарыгъында кими чарыкълыкъ ийлегенди, кими ушхууур этгенди, кими джюн айыргъанды.

Юйде джетген къыз бар эсе, не ол кеси, не юйдеги бары, джашла оджакъдан къараргъа боллукъларын унутмагъандыла, къыз къалай олтурады, къалай ашайды, къалай сёлешеди деб сынагъандыла. Артыкъсыз да, как чоюнну тюбюн къырамыды деб аны билирге излегендиле. Алгъынлада как этерге ёч болгъандыла, как чоюнну тюбюн къыз къыра эсе уа, ол эрге чыкъгъан кюнюнде къар джауарыкъды дегендиле. Оджакъдан аллай къызны кёрселе, эртдембласында аны аты каккъарын болгъанды. Ол себебден, къызла не да этиб, как чоюнну къырмазгъа кюрешгендиле. Не джаны бла да кесин эслей, отджагъада алай олтургъанды: аллында ашарыкъдан табакъда бир кесекчик къойгъанды, бутун-къолун джыйыб ариу олтурургъа кюрешгенди, къычырыб сёлешмегенди.

Оджакъдан аны суйген джаш къараса уа, башындан ташчыкъ атыб, кесин билдиргенди.

Ол заманлада тиширыуну ариу къымылдагъанына, ариу ашагъанына бу адет да болушхан болурму?

Джарашхан, джарашмагъан кюнле

Сёз ючюн, Къарачайдан Пашинскеге джармалыкъгъа тебреген адам байрым кюнню сакълаб, джолгъа ол кюн атланнганды. Байрым кюн шыйых Мариамны кюню демекликди.

Байрым кюн ёгюзю, арбасы бла джолгъа атланыргъа тебрегенлей, аллына тиширыу чыкъды эсе, аллай адам ызына къайтыб къалгъанды. Тиширыу аллынга чыкъса, байрым кюн огъуна да джолунг боллукъ тюдю деб айтыу алай болгъанды.

Тебердиде Къытай деб бир гынтдылы тиширыу джашаганды. Аны джан хоншусу джармалыкъгъа хазырланганын билиб, безири келгенди. Хоншусу ёгюзлерин джегиб, арбаздан чыгъа тебрегенлей, джашыныб турган Къытай суу алыргъа баргъанча этиб, къуру челекле бла аны юйюню аллы бла кенделен къыркъгъанды. «Тынч-эсенмисиз?» деб хоншусуна сора, кюлюрюн кючден тыя озгъанды. Хоншусу уа анга джууабха нелени эсе да мурулдаб, ёгюзлерин ызына ыхдырыб, кеси уа арбазда бугъунуб, Къытайны юйюне къайтырын марагъанды. Къытай юйюне къайтханлай, ашыкъ-бушукъ этиб, арбаздан чыгъаргъа излегенликге, ёгюзлери орундан теберге унамагъандыла, алай болса да кючден-бутдан баш бауларын алыб тебрегенлей, биягъы Къытай чыгъыб: «Унутуб келеме, неме» дей; биягъы хоншусу аллы бла къыркъыб, кеси уа арлакъда ташха олтуруб бугъунганды.

Хоншусу ичинден Къытайгъа дуняны къуя, тёрт джанына кёз джетдире, арбаздан бир чыгъалсам деб тебрегенлей, Къытайны хархын эшитгенди.

— Чыкъ бери, чыкъ, джарлы сен, арбаздан, мен былай турайым, сен чыкъгъынчы аллынг бла ётмем, тебре, — деген тауушун арлакъдан эшитиб, арбаздан чыкъгъанды.

Хар адамны кесини джарашхан, джарашмагъан кюню болгъанды.

— Меннге барас кюн джарашыучанды, — деб эшитирент биреуден.

— Меннге уа баш кюн, — дегенлени бюгюн да эшитирексе.

Сёз ючюн, портной тиширыугъа джукъ тикдирирге адам барса:

— Бюгюн мени кюнюм тюлдю, къыптыны къолума алмаучанма, — деб «кесини» кюнюн айтыб ашыра эди.

Гюрге кюнню (шыйых Георгийни кюню болса да) кёбле кеслерине джарашмагъан кюннге санагъандыла.

Кюнлени бир кюнюнде адамны джашауунда джюреги онгунмагъан бир зат болду эсе, ол кюн кийген кийимлерин экинчи киймей, талайны баргъанды. Ол кийимле меннге чарпыулу болдула дегенди.

Адамны юсюнде да чот алай болгъанды. Сёзден айтыргъа: «Мен Умар бла энди джукъгъа чыгъарыкъ тюлме, ол кюн аны бла чыкъгъанымда джолум болмагъанды» дегендиле. Чыкъгъан да этмегендиле.

Дыдай

Адам кьуру да насыблы, кьуру да насыбсыз болуб турмайды. Кьууанч бла бушуу аякылашыб келедиле деб бизде айтыу джюрюйдю.

Насыб келсе юй да, джюрек да джарыкь боладыла, ол ышартхан, кюдюрген да этеди, кёзле джарыйдыла, адамны саныны кымылдауу да башха тюрлю болады.

Бушуу уа юйню, джюреклени да мутхуз этеди. Бушууну келтирген кьуугъунчуну аты Дыдай болганды. Бушуу тюшсе, Дыдайны айтыб джылайдыла:

— Дыдай, Дыдай, отум кёмюлдю, кюнюм кьара болду, — деб.

Сейир неди десенг, Дыдайгьа хапарны айтхан болмаса, андан болушлукь тилемегендиле — Дыдай кьыйынлыкьны хапарын келтиргенден озуб джукьгьа джарамагьаны ючюн эте болур эдиле алай.

Дыдайны сагьыныб джылауну, сарнауну дин бла бюгюн чыртда байламы джокьду, ёмюрледен бери юренчек болуб этедиле.

Дагьыда сейир неди десенг, меджисуу ёмюрледе хар алахны джумушун белгили этген заманда бушууну билдирген джумушну тиширыугьа, Дыдайгьа, нек берген болурла?

Ышанла

Бурнуну учу суйюнсе, «бурнум кичийди, кьонакь келик болур», — дейди кьарачайлы. Ёмюрледен келе келген юренчеклиги бла, юйде ол тёрт джанын сымарларыкьды: кьонакь келгени болса, юй джарашыбмыды, ашарыкьичерик кьалайды деб.

— Ийнанамыса бу ышаннга? — деб сен ол адамгьа сорсанг:

— Кьалай ийнанырса анга?! Эшта-эшта! — деб керти кёлю бла джууаб этерикди. Алай а, анга дери ётген тёлюледен келген ышан кесин билдиреди. Алай бла, бурнуну суйюнгенине эс бёлгени юренчекликди.

Кёзю чынгагьанны, артыкьсыз да онг кёзю, бир кьауумла онгсунмайдыла, огьургьа санамайдыла, бир кьауумну айтханына тынгыласанг а, узакь джерден суйген адамы келирине чынгайды.

Къол аязы кичий эсе (онг аязы кичисе онгсунадыла), юйге не зат болса да бир рысхы тюшерге керекди дейдиле, сора, муну чакълы бир рысхы тюшсюн деб, къолну аязын джерге ышыргъа керекди.

Эрни кичий эсе, ол кюн джангы эт къабаргъа кичийди деучендиле. Джангы эт элде хар кюнде да болуб турмайды. Биреу мал кесди эсе, хоншусуна, джууугъуна хоншулукъ иеди. Шахарда уа джангы эт къуру да болгъанлай турады, алай эсе уа шахарда джашагъан къарачайлыны эрни хар кюнде да кичиб турургъа керекди?

Кийимини этеги ёрге чюйюрюлсе, ким бла болса да тик боллукъма дейди къарачайлы.

Ёрге къобуу

Этика бла эстетикадан кесини школун къуаргъа излемклик хар бир халкъда да танылады. Бу зат Ариулукъгъа тырмашмакълыкъды. Адамла алайсыз болалмайдыла. Ол себебден адам кесин къалай джюрютюрге керек болгъаныны юсюнден хар халкъны кесини университети барды, аны кафедралары къбдюле, устаз а барында да джангыз бирди — халкъ. Ол хар адамны, алай демеклик, халкъны саудан окъутады.

Иги тинтиб къарасанг, хар миллетни адетлери адамны не къадар иги, не къадар ариу этер ючюн чыкъгъандыла. Ариулукъну суймеклик — джорукъну суймекликди. Ариулукъ ангыда да, иште да болургъа керекди.

Адамланы бир-бири бла байламлы болууларында ол университетни магъанасы уллуду.

Къарачайлылада тамадагъа сый бериу эм баш адетлени бириди. Бу къб затда танылады. Кесингден тамаданы эслб (таный, танымай эсенг да), олтургъан джерингден ёрге къобмай къалдынг эсе, сора сен ишленнген адам тюлсе.

Ёрге къобуб, эркишини тиширыу сыйлады эсе, эркиши анга:

— Сау бол, эгечим, — деб озарыкъды.

Эркиши къобду эсе:

— Джашаулу бол — дерикди.

Эркиши тиширыуну сыйлай къобады, тиширыу эркишини сыйлай къобады. Сени юйюнгё киши адам кирди эсе, ёрге къобуб тюберге керексе, аны олтуртхунчу олтурмайса.

Сенге иште адам кирди эсе, орнунгдан аз-буз кёл-тюрюлесе, кьолун сьойсенг, тут, сьойсенг, кьой.

Элде бир-бирин танымагъан джокьду, ол себебден адетни амалсыз сакълайдыла. Шахарда уа бу адетни кьуру шагърейле тутадыла.

— Тууар келсе, тууар да кьобады да ёрге, — дейдиле бу адетни «унутхан» адамны юсюнден.

Адебни, намысны сакълагъан адамны ишленнген адамгъа санайдыла.

Къарачайлы

Халкъ дейбиз. Кимди, неди халкъ? Сен, мен, ол бири, ол бирсиди. Алай демеклик, бир къандан джаратылгъан адам-ла.

Къаллайды да бизни халкъны халкъ этиб тутхан адам, къарачайлы?

Революциягъа дери Къарачайгъа келиб айланнган этнограф Чурсин джазгъаннга кёре, «къарачайлыла кёбюсюне алакёзле, кызылчачладыла. Бир-бирде ариула да тюбейдиле (сёз ючюн, Хурзукда Байрамукъ улу)» дейди. Ол джангыз ариу да ким болгъанды, къайдам. Иш анда тюлдю. Ол заманда дыккы, кыйын джашау ариуну да эрши этгенди. Джашау болум адамны тыш сыфатын да тюрлендиргенди. Ала кёзлюле, кызылчачла уа бюгюн да тюбейдиле, эшта, ала бизни алан бутагъыбыздан келе болурла.

Бусагъатда уа къарачайлы кёбюсюне къара шинлиди, орта бойлу, саубитгенирек. Эршиден эсе ариу аслам тюбейди. Бет къаны адам илеширлей огъурлуду, халиси — джууаш, тиймегеннге тиерик тюлдю, кьобаргъаннга уа кючлю кьобарыкъды.

Махтаннган да, кеси кесин сёкген кылыгъы да барды, алай а кеси кесин сёгюу да махтауду.

Бутуну, кьолуну кымылдауу рахатды, кюлгени ачы тюлдю, ууакъды.

Урунууну сюеди, ташны юсюнде да кесин джаша-тырыкъды, киши хакъын излемейди (излегенле да бардыла, алай а биз халкъны халкъ этиб тутхан къарачайлыны юсюнден айтабыз). Къарт да, сабий да иш бла булджунмай турмайдыла.

Накъырваны ангылайды, сюеди. Накъырда бла сёлеширге ёчдю.

Атаны, ананы къачын мийик тутады, ала ючюн отха, суугъа да кирликди. Эркиши тиширыуну, тиширыу эркишини намысын кѣлтюрюуге сакъдыла. Сабийни бек эслейди.

Ыйлыкъмышды. Бет джоймазлай атларгъа къуру да къаст этиб джурюйдю.

Башха миллетден адамлагъа джюреги аппа-ачыкъды, ала бла татлы джашайды, туздам джюрютеди. Аланы иги адетлерин алады.

Окъургъа, билим алыргъа, тепсерге, ойнаргъа талпымакълыгъы уллуду.

Къоркъакъ тюлдю. Джюреги ѳтгюрдю. Бу шартын эркиши, тиширыу да къазауатны заманында кѳргюзгенди. Джаугъа джаулукъ, шохха шохлукъ эте биледи.

Джюреги халалды, биреуню джарсыууна джарсыгъан да, болушхан да этеди.

Къарачайлыны баш шартлары была болгъанлары себебли, къарачай халкъны баш шартлары да аладыла.

Джарамайды:

кесингден тамаданы къатында тютюн ичерге;

тамада къобхунчу тепсиден къобаргъа;

сабийлери тюйюшген анала, атала бир-бири бла тик болургъа;

юйде тамада олтуруучу джерге олтурургъа;

атасы не да тамада къарнашы саулукъдан кичилерине мыйыкъ иерге.

Эшекни джууундуруу

Кѳкден джангур джаумай кѳб заманны турса, эшекни къызла суу ызына элтиб джууундургъандыла.

Алай этселе, джангур джауарыкъды деб кѳллеринс келгенди.

Сабийле

Сабийни бизде къуру да багъалы кѳредиле. Аны къууандырыргъа бек сюедиле. Сѳз ючюн, юйге бир киши адам келсе, сабийге къуру кирмейди — не зат болса да тутдурады.

Ашагъан заманда ушхуурну да сабийге къалгъанладан алгъа бердиле.

Къайгы аш

Хурзукдан келген джашны хапары бизни эски адет-лерибизни эсиме тюшюрдю. Хурзукдан хапар айта келиб, былай деди:

— Кюн сайын клубда кино болады, элде адам ёлген кюн а киномеханик кино кёргюзмейди — бир адам да киногъа кел-мезин биледи.

Тийреде адам ёлсе, хар ким да къайгы сёз берирге ары тизиле эдиле. Къуру къол бла бармай, не ачха, не кебинлик элтедиле.

Ёлген болган юйде талай кюнню ушхууур этмейдиле — джууукъ, хоншу къайгы аш келтириб турадыла. Къайгы ашха алгынлада бёрекле элтиучен эдиле, бусагъатда исси ушхууур элтедиле.

Ёлгенни адамлары къара киедиле. Къара кийиу 52 кюн-ню барады.

Андан сора да бир къауумла къара тутууну къоймайдыла.

Элли эки кюнню ичинде тийреде той, оюн къымылдамай-ды. Келинни не къобузсуз, тепсеусюз келтиредиле, неда келтирмей болджалын артха создадыла.

Болджалны тюрлендирирге болмай эсе, келинни той бла, оюн бла келтирирге сюе эселе, ёлгенни адамларындан «эркинлик» аладыла. Сорганлары ючюн, алагъа бюсюреу этиб, ёлгенни адамлары той этерге «эркинлик» бередила.

Къысхача айтыргъа, биреуню юйюнде бушууу бар эсе, аны къатында сен къууанчынгы сыйындыралмай кюрешме.

Бу адет, хар тукъум бирер тийре болуб джашагъан замандан джюрюй болур. Бусагъатда элдеде тукъум-тукъум орналмай, къатышыб тюшгендиле, алай а биз башында айтхан адет сакъланады. Шахарда аны сакълау къыйынды, алай болса да...

Къарачайлыны сёлешиую

Къарачайлы кесин тута билген адамды. Анга дженгил адамды, тынгылауукъду дерге да джарамаз. Экисини арасындады. Ёзге, бир-бирде дженгил, бир-бирде тынгылау-укъла да тюбейдиле.

Къарачайлыны сёз урумундан да танырыкъса: накъыр-дачыды. Бир-бирде кеси кесин хыртха уруб сёлешиученди. Сёз ючюн, ол былай айтыб сёлеширге боллукъду:

— Сен иги таныгъан биреу бир кюлкюлюк халгъа тюшген эди...

«Сен иги таныгъан адам а» кесиди, кюлкюлюк болмагъан эсе да, болгъанча хапар айтырыкъды.

Кеси кесин сёгюб сёлешген адети да барды. Мени акылым бла, аны алай этгенини магъанасы — кесин махтатыр ючюндю. Ол кеси сёкген заманда сен аны махтаргъа керексе...

Былай да айтырыкъды:

— Бу төгереке менден болумсуз болмагъанын да билеме, алай болса да, мени сёзюме да тынгыла.

— Эшта, эшта, алай къалай айтаса, сен ким да сыйынгы кёрген бир адамыбызса, — деб сёз нёгери алай айтырын сакълай болур. Ол джукъ да айтмай тынгылаб къойса, сора ол кесин махтарыкъды.

Тиширыула, эркишиледен эсе, бек кёлтюртюб сёлешедиле.

Къарачайлыла кёбюсюне накъырда бла сёлешедиле. Накъырда ны таб эте биледиле.

Хар элде кесини белгили накъырдачылары бардыла. Сёз ючюн, Огъары Тередиде Каприч улу (Байчораладан) Мусса деб бир накъырдачы джашагъанды. Оккупацияны заманында комендант Муссагъа отуз тогъуз эшекге джер этерге деб буюргъанды. Ауушлагъа эшекле бла сауут ташыгъандыла. Мусса къыркъ эшекге джер этгенди, къыркъынчыны уа барындан да уллу этиб элтгенди.

— Бу былай уллу некди? — деб комендант соргъанында:

— Муну эм уллу эшекге этгенме, — деб джууаб этгенди Мусса.

Гитлерге демеклиги болгъанды.

Бёрюню ауузун байлау

Бу адетни бюгюн аз адам биледи. Кимни болса да малы отлаудан ингирде юйге къайтмай къалса, аны излерден алгъа, тийреде уста адамгъа барыб, бёрюню ауузун байлатхандыла. Анга балтаны элтгендиле. Ол не зат эсе да, бир дууаны быстырны ичине окъуб, ол быстыр бла балтаны аузун байлагъанды. Алай этмеклик, бёрюню ауузун байлагъаннга саналгъанды, ол себебден стауатха къайтмай къалгъан малгъа энди бёрю тиеллик тюлдю.

Ауузу байланган балтаны юйде къоюб, сора малны излерге джайылгъандыла. Мухар мал а солумлаб, ашхы тоюб,

къобуб юйюне барыргъа эриниб, къайда болса да джатыб тургъанына тюртюлюб, иеси къууаннганы бла бирча бёрюню ауузун байлагъан адамгъа уллу разы болгъанды.

Бир-бирде уа тышында къалгъан малны джанлы бускак этиб тургъанына тюртюлюб да къалгъандыла. Былай болгъан кёзюуде, бёрюню ауузун байлагъан адамны терслемегендиле, балтаны юйде табсыз джашыргъан болур эдик, деб кёллерине келгенди.

Алай бла бир-бир адетлени къарыусуздукълары адам улуну джашау сынамы болмагъан заманлада чыкъгъанлары ючюн болур.

Къыз урлау

Къыз бюгюн джашха накъырда этерге боллукъду:

— Шо, мени урла да кет, кесинг да айгъы кечеде, чым-макъ-акъ атда, акъ джамчыны тюбюнде, — деб.

Джаш да анга:

— Сен мени урла, иги къыз, машина бла урлаб кетсенг да, огъайым боллукъ тюлдю, — деб джууаб этерге боллукъду.

Да, бюгюн не тюрлю да накъырда этерге боллукъду, алгъынлада уа чот алай тюл эди.

Белгилисича, къызны, джашны оноун кеслерине джетдирмей, атала, анала этиб тургъандыла. Бу заӳда эм уллу эсни рыскы бла тукъумгъа бёлгендиле: джаш, къыз къаллай тукъумдандыла, къалын-берне бериулери къалай боллукъду.

Алгъын туумагъан сабийлени оноуларын да этгендиле. Эки ата, биринде джаш, биринде къыз тууса, аланы джазыуларын бир этерге деб да сёз тауусхандыла.

Сюймекликни кесин джукъгъа да санамагъандыла. Бу болумда урлагъан адет чыкъгъанды.

Джаш бла къыз кеслерини тенглерини болушлугъу бла къачырыуну юсюнден сёз тауусуб, ол кюннге, бу кюннге деб бегитгендиле. Кёбюсюне къызны суугъа баргъан джеринден ат бла къачырыб кетгендиле.

Ызларындан къуугъунла болгъандыла. Къыз унамай тургъанлыкъгъа, аны джашны къолундан сермеб алыб, ызына къайтаргъандыла. Къыз джашны юйюне бир киргенден сора уа ызына къайтарыргъа сюймегендиле, — аны сыйы тюшгеннге санагъандыла, ызына къайтарсала, башха джаш тилемей, юйде къалыб кетерге боллукъ эди.

Алай бла суйгенле бир-бирине кьачхан адет бла джалгъашыб тургъандыла.

Башха тюрю урлау да джюрюгенди. Сёз ючюн, тул киши бир кызыны джаратады, кызы а аны къатына да къоймайды. Кызыны къалайда болса да (кёбюсюне суу ызында) мараб туруб, ол киши нёгерлери бла урлаб кетгенди. Джашла да этгендиле алай: кызы суймей тургъанлай урлаб кетиб, ёмюрлери бирге джашау этгендиле.

Урлагъан адет аллында эки суйгенни бир этер ючюн чыкыгъан адет болгъанды.

Былай хапар айтадыла: кызыны урлаб алыб бара тургъанлай, джылагъанды (эрге чыгъа тебреселе, кызыла бары да джылайдыла). Аны ат аллында алыб баргъан джаш:

— Да джылай эсенг, ызынга къайтарайыкъ, — дегенинде, кызы тохтаб кългъанды.

Маммат

Бу адет Къарачайда бурундан бери джюрюген адетди: джыйылыб биреуге юй ишлейдиле; тиширыула бирге джыйылыб къайсына болса да джамчы, кийиз кыллайдыла, гардош саладыла неда къазадыла, юй сюртедиле. Эркишиле бичен чаладыла неда гебен къалайдыла.

Биреу кеси этелмезлик ишни джыйылыб бирден эте, бир-бирине дагъан боладыла.

Мамматха джыйылгъанлагъа ашны-сууну иги джарашдырадыла, ички уа салмаучан эдиле. Ишден сора солугъан кёзюлеринде кьобуз согдадыла, тепсейдиле. Накъырдыны уа учу-кыйыры болмайды.

Мамматха кьошулгъанлада бу арыгъанды деб кишиге айталлыкъ тюлсе. Мамматлыкъ байрамча бир затды.

Эки-юч кюннге дегенча джангы юй ишлеб бередила, кългъан ишни да алай тындырадыла. Бу адет халкъда бюгюн да джюрюйдю.

Джол

Джолну ариу тутаргъа Къарачайда уллу эс бёлюб джашагъандыла.

Таулада джолла ташлы боладыла, джангур джаугъандан сора уа ала кюзгюча джылтыраб кългъанлары себебли, юсерине тюшген таш, агъач кёзге тюртюлюб къллады.

Джолда баргъан адам, атылыб тургъан затны юсю бла озуб кетмеучен эди: хунадан таш тюшюб тура эсе, аны орнуна салыр эди. Алай бла ызындан келлик арбаны неда джаяу адамны джолун тазалаб озуучан эди. Хунаны ташлары алай уллу болмайдыла, ол себебден тюшген ташны эркиши огъай тиширыу да кёлтюрюб ызына кыйналмай салыргъа болады. Ташдан башха затны да джолда кююб озмай, хуна юсюне саладыла. Сан этмей озууну гюнахха санагъандыла.

Джолну дуппурун, чунгурун тюзетиуню, кёпюрюню джамауну джангы ёлгени болгъан юйдеги, ёлгеннге сууабды деб, кесини бойнуна алгъанды. Джол ишлеу ёлгенни джандетли этерикди, атын да халкъда унутдурмай сакъларыкъды деб алайгъа санагъандыла. Джолну джамагъан юйдегини хоншусу, джууугъу къараб турмай, анга болушхандыла.

Джол ишлеуню, джол джамауну Къарачайда магъаналы ишге санагъандыла. Джамагъатны ачхасын джоймагъанлай, адамла кеслери джолланы таза тутхандыла. Бу затха сабийлени да гитчеликден юретгендиле.

Бу адет энди къуру Уллу Къарачайда болмаса, джюрюютюлмейди — кърал джоллагъа уллу ачха джойгъаны себебли, адамла юслеринден атхандыла, ол огъай, шахарда сабийлени, бош къагъытланы-затны хазыр урналагъа атаргъа да юретмейдиле.

Саламлашыу

Эркиши элде тиширыугъа эртденгиде тюбесе, таныгъан, танымагъан тиширыуна да:

— Эртден ашхы болсун, эгечим, — дейди.

Тиширыу:

— Ашхылыкъ кёр, — деб джууаб этеди.

Кюнортада тюбесе тиширыугъа:

— Кюнюнг ашхы болсун, эгечим.

Ингирде тюбесе:

— Ингир ашхы болсун, эгечим, — деб саламлашады.

Тиширыу аны саламына: «Ашхылыкъ кёр», — деб джууаб этеди.

Эркиши эркишиге тюбесе:

— Салам алейкум, — деб салам береди.

— Алейкум салам, — деб бирси эркиши да аны саламын алады.

Бири бирине

Бир адам бир адамга иги кезден кырагынын билдирир ючюн:

— Джанымы кыйыры, — деб селешеди.

— Шо, сени ауруунгу алайым, мен кимден аман ишлейме, ха? — деб селешгенни да эштириксе.

— Сенден алга ёлейим, бизге да бир келмейсе, — дер биреу биреуге.

— Джанынга кыор болайым, кыалай уллу джарадынг сен бизге.

Эркиши, тиширыу да ушакларында «алан» деген сёзню джюртедиле:

— Алан, кыайдан чыккыдынг?

— Кыой алан, кыой, сен терссе.

Суу анасы

Суу анасы бла сабийлени кыоркыутадыла. Ол Кыобанда джашайды дейдиле.

— Кыобан бойнуна барсанг, Суу анасы алыб кетерикди, — деб сабийлерине элде аны сингдиредиле.

Бу айтыу сабийлени суудан сакылар ючюн чыккыгынына ишек джокду.

Кыаргышла

Эки тиширыу уруша эселе, кыулакларынга буштукъ эт. Ала бир-бирине кыуймагъан кыалмайды. Не кыадар кызыугъа кирселе, кыаргышлары ол кыадар теренден тереннге барады.

— Мен сеннге алай айтхан эсем, ауузум кыурусун, — дер аланы бири.

— Кыуруб огъуна да кыалыр, сени ауузунгда уу джылан ёледи сора.

— Мени ауузумда уу джылан ёле эсе, сен а кесинг уу джыланса.

— Ауузунг кыуругъан огъай эсенг, джанынг да кыурусун.

— Алай ким айта эсе, аны кыурусун.

— Сендамы селешесе алай? Ёпкебет, кыынгырбут, ауузунг эки кыулагынга джете, бир кёзюнг Минги Таугъа, бирси кёзюнг да Казбекге кыйсыкъ кетиб.

Къаргъышма дегенни энтда къазыб, андан бек чыгъаргъынчы ким болса да, ол экисине тынгылагъанланы бири (алайла уа къачан да боладыла) урушханланы бирин зор бла юйге джыйыб эшиклени этеди, ол а юйден да къычыралгъанын къычырады.

Бираз заман ётгенден сора эки тиширыу да кёзлерин бир-бирине кючден кёлтюре, аз-аз селешиб башлайдыла. Урушхан кёзюулеринде тиширыуну намысын тюшюрген сёз айтылгъан эсе уа, ёмюрлери аууз къара тутуб кетерикдиле.

Къол таш атыу

Къол ташны эркишиле атадыла. Таш къол аязда таб туртарча джассыракъ таш болургъа керекди.

Белги саладыла. Таш атарыкъ адам белгини бир джанында сюеледи. Бир къолу бла не къадар узакъгъа атса, ол къадар устагъа саналады.

Ташны тёрт-беш адам атады, алагъа къарагъанланы саны уа иги кесекди.

Ким атса узакъгъа, ол хорлагъаннга саналады.

Къол таш атыу не зат болса да, бир байрам бла байламлы болса, ёч саладыла, алай болмаса, джашла къол таш атыб, кеслерини кючлерин сынадыла.

Садакъа

Адам ауруса, узакъ джолоучу болса, неда бир къыйынлыкъдан къалса, садакъа кёлтюрюб, аны не садакъачыгъа, неда элде къарыусуз джашагъан юйдегиге бериучен эдиле. Бир-бирде уа арбазда итге, тауукълагъа да бергендиле. Тилкем бышлакъ, эт кесек, бир гырджынлыкъ ун (къуйгъуч бла бир), бир табакъ гардош, аякъ айран бир садакъагъа санала эдиле.

Садакъа ауругъаннга болушады, адамны джолун иги этеди, къыйынлыкъдан сакълайды деб алай къарагъандыла.

Садакъаны элде бусагъатда да джюрютедиле, алай а садакъа алгъан адам болмагъаны амалтын итге, тауукълагъа бердиле.

Былай болду

Сёз ючюн, къызла джыйылыб чага эте тургъанлай, неда кимге болса да юй сюрте, джамчы сала тургъанлай, юс-

лерине бир онглу адам келди эсе (эркиши, тиширыу да болсун), бары да ишни кѳююб, чагаларын атыб:

— Былай болду, — деб сюелиб кѳаладыла.

Юслерине келген адам кѳайсы болса да бир чаганы юсюне ачха салады, — аллай-былай бир деб джокѳду, ким да хурджунуна кѳре салады.

— Ишигизден кѳууаныгъыз, — деб джанлайды.

Джанында ачхасы болмагъан адам тюртюлдю эсе:

— Адетигиз мени бойнумдады, ишигизни бѳлмегиз, — деб джолуна кетеди.

Айтханыча, этмей да кѳоймайды.

Иш кѳойгъанлары ючюн алгъан ачхаларына къызла тюкенден татлы затла алыб, накъырда эте, кюле, ойнай ашайдыла.

Элде хар бирине да иш кѳююб бармайдыла, сыйын кѳрген адамларына кѳоядыла.

Бу адет аллындан артына дери накъырда, кюлкю бла барады.

Кѳалач тагъыу

Бу адет кѳбюсюне юйдегиде ал сабий тууса джюрютюледи.

Джерге узун багъананы урадыла. Багъананы теппесине эркиши кѳлек, бир-бирде костюм, кѳол керек, дагъыда былача затла тагъадыла. Аланы ичинде кѳалач тизиу болургъа амалсыз керекди.

Элде уллу, гитче да кѳалач такъгъан юйню арбазына джыйылады. Багъананы тѳппесине миниб, ол тагъылгъан затланы алыуда эриширикле джашладыла. Хар ким ашыгъыб сакълайды. Той да тохтамай барады.

Багъананы башындан энишге манс джиб тагъылыбды, джашла ол джиб бла ѳрлерге керекдиле. Джибни уа багъанагъа тагъардан алгъа сау сутканы джауда джибитиб тургъандыла, ол сеbebден тайгъакъ джиб бла ѳрлеген тынч тюлдю.

Джашла уа кѳарыуларын сынайдыла: кими ѳрге силки-нелмей кѳалады, кими чыгъа барыб, сылджыраб тюшеди, алай болса да тѳппесине дери чыгъыб, не зат болса да тагъылгъанладан бир затны (бир затны!) алыб тюшгенле боладыла. Аллай джашха атаб кѳобузчу эм багъалы тартыуун согъуб, кеси да биргесине тепсейди.

Бу адет джашланы усталыкъларын сынар ючюн чыкыгъан болур.

Сыйны юсюнден

Трактирле къачан да болуб тургъандыла. Алагъа барыргъа суйген ачха да табарыкъ эди, алай а, къарачайлы ол затны къуумагъанды. Сабий заманымда, джаш заманымда да мен эсирген къарачайлыны кёрмегенме.

Бюгюн, хар атлагъанынг сайын эсиргеннге тюртюлген кюн, къарачайлыны ичкиден ол заманлада не зат тыя болур эди деб сагыш этесе.

Аракъы бла чагыр гунахлы затланы этдирликдиле деб гунахданмы къоркъгъан болурла? Алай а къарачайлы диннге къаты болмагъанды — христиан динни тутхан заманында да, онсегизинчи ёмюрде муслиман дин киргенинде да.

Иш сыйда болгъанды. Сыйны къарачайлы неден да мийикге тутханды. Сыйы ючюн отха, суугъа да киргенди. Бабаланы, тукъумну, юйдегини, атаны, ананы, кесини, саудан да халкъыны сыйын тюшюрмез ючюн, къарачайлы ёлсе суйгенди. Эсирген, ичген адам а сыйны тюшюрмени амалтын ичкиден башларын кючлю сакълагъандыла.

Къууанчха джыйылгъан джерде уа бозаны эркин джюрютгендиле. Ким да суйюб уртлагъан боза уа башны азбуз тегерек айландыргъандан озуб, адамны акъылын башындан алмайды, аны къарт да, джаш да, тиширыу, эркиши да уртлайды. Той-оюн бозаны юсю бла баргъанды.

Къартла сыйны не къадар кёлтюртюр джанынлан кюрешгендиле. Сыйны юсюнден джырла, таурухла джюрюйдюле. Сыйны тута билген адамларын халкъ къачан да кёлтюргенлей келеди.

Бюгюн, «мен къарачайлыма!» деб кёкюреклерин туйгенлеге тубейсе, тынгыласаиг а, тиллери бюдюрдю эте турур...

Сыйны мийик тутууну юсюнден бюгюн айтылыр, джазылыр керекли да къалмайды, алай а, бу зат адамны къанында болургъа керекди.

Эки къатын алыу

Бу зат Къарачайда сан бир тубегенди. Юйдеги къачан да бир-бирин билиб джашагъанды: тамада кичини, эркиши тиширыуну, тиширыу эркишини эслей джашау этгендиле.

Къыз бла джаш бир-бирин танымагъанлай юй болсала да, бир-бирин сыйлаб джашау эте билгендиле. Алай бла юйдегини, сабийлени алларында борчну скоймекликден мийикге тутхандыла. Скоймекликни орнун бир-бирин сыйламакълыкъ тутханды.

Эр бла къатынны арасында тышына къарау, бир-бирин алдау болмагъанды. Ёмюрледен да алай келгенди.

Алай бла эки къатын алыу адет Къарачайда джюрюмегенди, сан бир а тубегенди.

Мени анамы къарнашы Махамет къатыны Шамахан бла бек ариу джашаб тургъанды, сабийи уа болмагъанды. Бу затха адамлары къуру да къыйналыб джашагъандыла, тукъумубуз юзюлюб къалады деб къоркъгъанлай тургъандыла.

Шамахандан разылыкъ алыб, Махаметни экинчи да юйлендирирге оноулашхандыла. Шамахан Махаметни сабийсиз къоймаз ючюн кетиб къалыргъа хазырлыгъын айтханды, алай а, бир-биринден айырылыу экисине да къыйын болгъаны себебли, Шамаханна иймегендиле. Аны юсюне Махаметни юйлендиргендиле. Талай сабийи да болгъанды. Бютеу Теберди ёзенде ол болмаса, эки къытыны болгъан адам болмагъанды. Махамет бу затха къыйнала эди дейдиле. Сабийлери уа къууандыргъандыла.

Юйлени башлары

Уллу Къарачайда юйлени башлары топракъ бла джабылгъан эдиле. Юйню башында базыкъ аркъаула чиримей тургъанлары сейир эди. Мында джел аз болгъаны себебли, юй башында топракъны сибирмей эди, артдан а къырдыш къозлаб, биченликча болуб къала эди.

Къыш къар джауса, аны юйню башындан кюреб, джерге атыучан эдиле. Джай джангур джауса, бир-бир юйлени башларындан ичине суу агъыучан эди, алай болса, юйню ичинде джер-джерге сауутла салыб, акъгъан джангурну джыйыгучан эдиле.

Сейир неди десенг, юйню топракъ башыны оюлуб ичине тюшмегени. Оюлду деб мен ёмюрюмде эшитмегенме.

Къаягъа бираз ёрлеб, къарамынг бла элни ауласанг, юй башла тау биченликчиклеча кёгериб, ичлеринде гокка ханслары кёзлеринги алдай туруучан эдиле.

Артыкъсыз да эчкиле юй башлагъа ёрлеб отларгъа бек сойюучен эдиле. Эчкиле киши эчкиле эселе, юйню иеси тиширыу:

— Иесиз къалыгъыз, схатха кесилигиз, бёрю азыгъы болугъуз, — деб дуняны къаргъышын къуя, тюбюнден ёрге таш атыб къыстаучан эди.

Онгу джашагъан къауумну юйлерини башлары уа не къанджал бла неда драњь бла джабылыб эди.

Топракъбаш юйлени бир къаууму Хурзукда бюгюн да сакъланады. Ала бусагъатда музейча бир затдыла.

От алыу

Кече джата туруб кёсеу башланы кюлге кёмюб къоюучан эдиле. Алай этселе, тамызыкъ джукъланмай эртденблагъа дери тура эди.

Хар юйде ингирден огъуна чыракъ джонгурчхаланы хазырлаб къоюб, эртдембла кюлден мыдыхланы алыб, алагъа тутуб къабындыра эдиле. Чыракъ джонгурчха сернекча къабыныб, сора аны бла от этиучен эдиле.

Сернек ол заманлада дыккы эди, алай болса да эртден сайын бир-биринден от алыу адетни башха магъанасы да бар эди.

— Отджагъангда отунг джукъланмасын, — деб алгъыш эте эдиле.

— Отджагъангда отунг кёмюлсюн! — деб къаргъай эдиле.

Джаш айырылыб башха юйге чыкъса, атасыны отджагъасындан кесеу башны элтиб, джангы отджагъада отну биринчи кере аны бла къабындыргъанды. Алай этиу отджагъабыз бирлей къалады демекликди.

Кёсеу башланы хар юйде да кюлге кёме эдиле, алай а бир-бирде джукъланыб, эртдемблагъа тамызыкъ къалмай олтуруучан эди. Алай болса, юйню иеси тиширыу темир арауунну да къолуна алыб, от алыргъа хоншусуна барыучан эди. Мыдыхланы хоншусунда къысхач бла араууннга кеси сала эди. Эки мыдыхдан кёбню алмаучан эдиле. Ол эки мыдыхны да араууннга салыб, ала джукъланыб къалмаз ючюн тиширыу ызына ашыгъыучан эди.

Бюгюн да Къарачайда айтыу джюрюйдю:

— Быллай бир хар эртден сайын элде от бир отджагъадан бир отджагъагъа кёчюб тургъанды. Оджакъладан тютюн бирден чыгъыб, элде джашау рахат болгъанын танытханды. Бир элчилени барыны отджагъасы бир болгъанын билдиргенди.

Къыш сейир эди: танг атмай, бир юйден бир юйге мынчакъ тизилгенча къарда аякъ ызла барыб туруп эдиле. Ала от алыргъа баргъанланы ызлары эдиле. Бу да адамланы бир юйюр этген ышанланы бири эди.

Бюгюн элде бири биринден от алгъан адет джокъду. Хар юйде сернек барды, алай а адамла бир-биринден узакъ бола барадыла.

Кюбюрчек оюн

Нек эсе да оюнну аты алай эди. Къачан эсе да бир кёзюуде шиндикни орнуна кюбюрчекчикге олтуртхан болурмедиле ыстым тойгъа джыйылгъан заманда? Билмейме.

Къызла бла джашла бир-бирде кечеги тойгъа джыйылыб тепсеген, ойнагъан, джырлагъан этиучен эдиле. Ол кёбюсюне ыстым той болуучан эди, алай демеклик, сабий туугъаны къууанчына джыйылмакълыкъ — не ал сабий, неда улан сабий тууса.

Тепсеб, джырлаб эрикселе, кюбюрчек оюнну ойнаучан эдиле. Юйню арасына гитче шиндикчикни салыб, анга кёзюу-кёзюу къызла, джашла чёгюучен эдиле. Ол былай болуучан эди: къаты бурулуб тургъан суу джугъу джанджаулукъну къайсы болса да бир джаш къолуна алыб, олтуруб сакълаб тургъан къызлагъа аны учун аз-аз тийире келиб, сора бир къызны иги огъуна къакъса, ол къыз чыгъыб шиндикге олтура эди. Джанджаулукъ бла къызны тобукъларындан башха джерине уругъа болмай эди. Къыз санын-къолун джыйыб, ариу олтурургъа керек эди. Джаш къолунда джанджаулугъу бла къызны тегерегине айланыб, аны тобукъларына къагъа эди. Джыйылгъанла уа ашыгъыш сакълайдыла не бла бошаллыкъды деб.

Джаш ол къызны сюе эсе, аны тобукъларын иги огъуна да къыздырыучан эди, сансыз эте эсе уа, джанджаулукъну азбуз тийириб, тегерегине бир-эки айланыб, сора джанджаулукъну къызны тобукъларына салыб орнуна олтурады. Бу джашны бу къызгъа суймеклиги джокъду.

Энди къыз джанджаулукъну да алыб къобады. Джашлагъа ууакъ-ууакъ тие келиб, къайсы болса да бирин маджалыракъ къакъса, ол джаш къобуб шиндикчикге олтурады. Джашны имбашларына, къолларына уругъа да болады.

Алай бла, къыз джашны сюе эсе, джашны уа андан халлары джокъ эсе, къыз аны джанджаулукъ бла иги огъуна къыздырыб, кесини суймеклигин билдиргенди.

Джаш бла къыз тойну тышында тюбешмегендиле — бир-бирине сезимлерин келечи бла айтыб тургъандыла. Кечеги тойда кюбюрчек оюнда ким кимни ачытыб урса, ол анга кесини суймеклигин айтханлыгъы болгъанды.

Атны юсюнден

Ат элде бек суйген хайуанларыны бириди. Адам бла ат бир-бирин бек сюедиле. Алай болмаса, таулу эркиши гитче джашчыкыны эртде огъуна ат белине олтуртурукъ тюл эди. Тёрт-беш джыл болгъан джашчыкыны кёпчекге олтурта, атасы адам бла сёлешгенча, ат бла ичинден ушакъ этеди:

— Билмейме, шохум, алаша, мен бу сабийни да сени да бирча сюеме. Сен акъыллыса, къаруулуса, бу сабий а алкъын зылдыды, сеннге аманат этиб олтуртама. «Да быллай гитчекни нек къондураса мени юсюме?» — дей болурса. Тюз сораса. Алай а, билемисе, сенсиз таулу эркиши джигитлик этмегенди, къалайгъа да сени бла джетгенди. Сен анга къуру да болушханлай келесе, къанат бересе. Ма ол себебден, къанат не зат болгъанын бу сабий да сезсе сюеме. Сенден бек бир тукъум бир машина сездирлик тюлду анга ол сезимни.

Къулакъларын ары бла бери аудура, ат кесини иесине тынгылайды. Бир-бирде джумушакъ эринлери бла иесини бетине, къолуна тиеди. Иеси да аны башын кёкюрегине къысыб къучакълайды.

Белиде джашчыкъ бла ат акъырын джюрюш алады. Джюген кёпчекге байланыбды, джашчыкъ да къолчукълары бла кёпчекни агъачындан къадалыб, къууанч тыбырлы болуб барады.

Ат арбазда акъырын джорта, бир-эки тегерек айланыб, сора иесини къатына келиб сиреледи. «Бу джол мындан кёбню джюрютмейик. Джашчыкъ аферимди, белчигин къатдырыб олтурду. Ол бла мен бир-бири тилибизни ангыларыкъбыз» деб ат иесине алай айта болур...

Ат бла джашчыкъ керти да бир-бирин ангыларыкъдыла. Джашчыкыны атасы аны биледи.

Джашчыкыны сыртчыгъындан да бир-эки къагъыб, атасы атдан алады. Джашчыкыны уа насыбы ичине сыйыныб болмайды. Атасы бла ат да насыблыдыла — ётгюрлюк, джигитлик не зат болгъанын джашауунда биринчи болуб ала джашчыкъгъа сездирдиле.

Къарачайны къадау ташы

Бу таш Уллу Къарачайгъа бара, Ташчыгъа джетерге аз къалыб, джолну сол джанындады. Аны къатында не зат эсе да, бир бош мекямчыкъ да барды.

Ташны джерге ташаймагъан джаны тегерекди. Былайда таш кѣбдю, ала бары да суу ташладыла, бу уа кѣксюдюм къара ташды. Ауурлугъу 30-40 тоннадан ауур болмаз.

Къарачайны не кыйынлыкъдан да сакълауда бу ташха артыкъ магъана нек берген болурла? Бу соруугъа джууаб этиу кыйынды. Мындан эсе уллуракъ ташны сайларгъа боллукъ эдиле. Бети кългъан ташлагъа ушамагъаны ючюн сайлагъан болурламы?

Метеорит а тюддю. Алай болса, анга кѣкден тюшген таш дерик эдиле. Неден да бек ол вулкан ташха ушайды, юсю чирчикди, алай а бу джерледе вулкан къобхан эди деб айтылмады. Минги Тау? Ол былайдан асыры узакъдады.

Емюрлери къарачайлыла аны къатына джетселе тохтамай озмагъандыла. Тохтаб, тегерегине айланыб, кѣрюб, орнунда тургъанына джюреклери рахат бола, джолларына кетгендиле.

Бу ташха баш урмагъандыла, багъалы уа кѣргендиле. Ол Къарачайгъа кирит болуб, кыйынлыкъны аллын кесиб тургъаннга саналгъанды, алай а аны ючюн кыйынлыкъ джол табар ючюн кълмагъанды. Ташха юренчек болуб джашагъандыла. Кюнлени бир кюнюнде ол таш тас болуб кълса уа, аны Къарачайгъа кыйынлыкъгъа санарыкъ эдиле.

Къарачайны къадау ташын бюгюн аз адам биледи, таныгъан а андан да азды.

Хоншулукъ

Сабий заманымда хоншулукъну аз ташымагъанма. Къууанч бла насыбдан башха алкъын джукъ билмеген джюрегинг, юйде эм иги сауут бла хоншулукъ алыб баргъанынга асыры къууаннгандан гыб-гыб этиучен эди.

Керек болса болмаса да, чабмай джюрюмеучю аякъларынг, хоншулукъну къолунга алгъанлай, акъыллы болуб къалыб, къолунгда алыб баргъан затынгы абыныб тѣкмезлей, эслеб атлаучан эдинг. Джюрегинг «дженгил бара кир» дей тургъанлыкъгъа, сен а сауутну ийиб къоюб, ичиндегин барыр джерине джетдиргинчи тѣгюб къояма деб, эки къолчугъунг бла да къадалыб барыучан эдинг. Сени сабийге кѣрюб калак ит джетиб къолунгда табакъдан хоншулукъну сермеб алыб да қетиучен эди, алай этсе уа, сора джерге джат да зырнайны тарт.

Төгөрекде кишини көрмей, не джукъ эшитмей, ол көолунгдагы кьайгылы болуб, атламларынгы санагъанча эслеб бараса, сеннге ышарыб, ариу айтыб тубериклерин билиб, эртдеден кьууаныб бараса, төппенги да уппа этерикдиле, эркетиб джумушакъ джеринге да кьагъарыкьдыла. Таб алай этмей кьойсала да, сеннге дери ёмюрлени сени халкьынгда джюрюб тургъан хоншулукьну сен алыб барыб бергенинг джюрегинги кьууандырады.

Бюгон сен хоншулукьгъа эт кесекни элтдинг болур, нек десенг, сизни юйде кьой сойгъандыла, хоншуларыгъыз а соймагъандыла. Неда сени ананг джангы сыгъылгъан бышлакьны иерге боллукьду, артыкьсыз да кьой бышлакь сыкьгъан эсе, кьой бышлакьны кьарачайлыла бек суйюучендиле. Кьысхача айтыргъа, бюгон сени юйюнге болуб, хоншулада болмагъан затдан этиучендиле хоншулукьну.

Тауда кийик ёлтюрюб келселе, хоншулагъа артыкъ да бек чачадыла. Хоншулукьгъа бир-бирде кьойну джартысы кетиб да кьалады. Кьайгырмаз. Аны ючюн, юйде киши гурушха этмейди — тийреде хар кимни да тилине тийди, бир хантны көрдюле, сен а хоншулукьну чачханынга кьууанч тыбырлы болдунг.

Сени табагъынгы бошатыб, ызына кьуру иймейдиле: не конфетле, не кьурмач, не да элде бек суйюучю тьойню кьуюб ашырадыла. Табакьны кьуру кьайтарлыкъ тьюдюле.

Ызынга, юйге адетингча дыбыртлаб келесе, бергенинг ючюн, джюрегинг кьууанч тыбырлы болгъанды. Ким биледи, хоншулукъ элтген кюнюнгден башлаб, адам адамгъа берирге керек болгъанын ангылай тебрей болурса.

Кюз чегетде көгет бишсе, тиширула бла сабийле аны джыяргъа чауулагъа чыгъадыла. Арысала да ингирде сауутлары толуб элге кьайтадыла.

Барыб наныкъ джыяргъа адам хар юйдегиде да табылыб кьалмайды, ол себеден келтирген көгетлеринден аллай юйдегилеге хоншулукъ этедиле.

Хоншулукъ — бири бирин эслемекликди, бир туздамны ашамакьлыкьды.

От

Тизилиб оджагъада олтурадыла. Юренчек джумушдан бош болуб кьалгъан көолларын кьайры атаргъа билмегенча, алайдыла. Халларына кьарасанг, бир уллу ишге оноу этерге башлагъанча, эслерин джыйыб кюрешгеннге ушайдыла.

Отдан бетлери кызаргъандыла. Кёзлерин кысаракъ этиб олтурадыла; эслери «ичлерине» кетиб, анда кюзгъай кетиб бир сейир хапар табыб былайда айтсакъ деб кызадыла.

Отда джана тургъан отунланы сеннге гитчелигинден да белгили чыракъ ийиси, асыры онгсуннгандан башынгы аз төгерек айландырады. Отунла уа, квачан эсе да, бир адам кьолдан тюл, джелден, борандан кырылгъан отунла, джарыкъ джанадыла. Квачан эсе да бир чегетде ёлюб бошагъан отунла отха джан салыб, төгереклешген адамлагъа той кьургъандыла: отну тиллери оджакъдан салыныб тургъан сынджыр бла илиниб ёрге чыгъадыла, неда арамкыарам этмей башларын энишге атадыла. Кысхасы, не этгенлерин да билмейдиле. Артда уа, арыб этгенча, отну тиллери, хауаны джутуб-джутуб, кеслерин сууутургъа излейдиле.

Кесини кыарыуна базгъаны, адамны кереклисин ангылагъаны отха асыры кыарыу бергенден отджагъагъа, «кийимине» сыйыналмай чыкырмайды, тигилген кийим сёгюлгенча. Аны кызыл кьапталы сёгюлюб, джылтырыб кьалмайды — кыаралыб джукъланыб кьалмаз ючюн чыкырмайды.

От кыаралыб кыалыргъа суймейди. Ол себебден, джилтинле, кёкде джуддузлача джарыкъ джана, джюрегинги джангы ишлеге тартадыла.

Былайда, отджагъада, адам кеси кесине кыалай эсе да бир джангы кёз бла кыарайды: акылына акыл кьошулгъанча болады; гыр-гыр адам шош болады, шош адам а ичин төгерге ашыгъады. Былайда, отджагъада, адам философ болуб кыалыб, бютсу дунияны оноун этерге сюеди. Бу кёзюуде адам, кесине кенгден кыараса, кесин танырыкъ болмаз эди — олмуду, ол тюлмюдю...

Халкъда джюрюген таурухла, айтыула да шынкъарт отну джанында — отджагъада туугъандыла; бир тёлюню бир тёлю бла байламлы болгъанын кёргюзюр ючюн кёсеу башны да джангы юйге былайдан, ата отджагъадан элтгендиле.

Адамны джюреги отджагъада бир тукъум бир рахатлыкъ табады: кыайгынг алай уллу болмагъанча кёрюнеди; кыйынлыкъны да кёлтюрюрча, кесинде кыарыу табаса. Кысхача, отну кючю, гынтдылылыгы сеннге да джукъгъанча боласа.

Ушакъ акырын барады. Тамада кичини, кичи тамаданы бёлмей, тынгылайдыла, ол огъай артыкъ кымылдагъанны кёрлюк тюлсе — хапаргъа бёлюнюбдю.

Олтургъанлада эм кичи, тиширыу, эркиши болса да, ууакъ-ууакъ отну ышырады, от а салынган жаркыны эрлей джатаргъа хазырды. Жаркыла, кызыл от болуб, адамланы тегереклерине джыядыла.

Кысхач бла отну да ышыра-ышыра, адамланы джуреклери бири бирине отджагыда артыкъ бек ачыладыла. Сёз ючюн, бири биринден кёлю квалгъан экеулен олтургъан эселе, шох болуб кьобарыкыдыла.

Жаркыла джаныб, кьуруб квалмайдыла, ала акъсылдым кюл боладыла, аны кыайры болса да тегюб кьоймай, бачхагы кьуядыла, алай бла кюйген отунла джангыдан адамгы джараб тебрэйдиле.

Таулула отну джай юйню отджагысында, кыш печде, джолоучулыкыда, кышда джагыдыла. Кёмюрлеге джауу агы, отда тишлик тишлейдиле, кюлге кёмюб гырджын, гардош биширедиле, кьууанч кюнде кызан асыб, боза кыайнатадыла.

Отну жарыкы кюнде, мутхуз кюнде да джагыдыла, Прометей аны аллахдан урлаб адамлагы берген кюнюнден бери джерде от джукъланмагынды. Прометейни уа отну урлагыны ючюн Кырачайда кыагы такыгындыла дейдиле. Бу айтыу да отджагыда туугынды. Олтургъанлада уа Прометейни байлагъан сынджырланы ызларын кыада кергенме дерикле чыгарыкыдыла. Алагы киши да ийнанмагыныкы этерик тюлдю: керген эсе кергенди, кыанатларым барды деген адам кимге аманлыкы этеди...

— Отджагында отунг кёмюлсюн!

Бу кыаргыш Кырачайда эм ачы кыаргышланы бириди.

Огыай, кёмюллюк тюлдю. Эллеге бюгюн газ келгенликге, ёмюрледен бери джаныб тургъан от кьурурукы тюлдю, адамланы тегерегине джыйгъанлай турлыкыду, ол себебден аны джилтинин джукълатмай мени халкыым кёз гинджисича сакылайды.

От дуняда сейир затланы бириди. Ол игиликге, аманлыкыгы да джумуш этеди. Кеси кыарыулу, кючлю болгъанлай адамгы бойсунады. Иш адамны кесиндеди...

Тил тутуу

Киши юйге келин болуб кирген кызы эрини атасы, анасы, тамада кыарнашы, эгечи бла селешмейди — тил тутады. Бу зат аланы сыйларын кермекликди.

Хоншуда, тийреде джыллары бла тамадалагъа да сѣлешмейди.

Келинни кеси тенгли къызла, джашла ортада келечи боладыла: келин аллай къызны къулагъына шыбырдаб, ол да аны тамадагъа айтады. Юйде эм кичи джаш неда къыз юйленгинчи тамада джаш айырылыб башха чыкъмаучанды. Къарачай юйдегини саны аслам болуучанды, келин юйдегини ичинде эртденден ингирге дери юйде тамадалагъа сѣлешмегенлей, неда келечи бла сѣлешиб джумуш этеди. Тил тутуб не къадар кѣб заманны барса, келин ол къадар адеблиге саналады. Ол огъай, ёмюрю тил тутуб кетген келинле боладыла. Кесини келинлери болсала да, къайын анасындан, атасындан тил тутханлай къалады.

Кѣбюсюне, адетдеча джыл кѣзююне, къайын ата бла къайын ана келинге тил ачдырадыла. Экиси да сюелиб:

— Сен «олтуругъуз» дегинчи олтурлукъ тюлбюз, — деб сакълайдыла.

Келин джунчуйду, тил тутуб туруб, сѣлешиб къойгъан тынч тюлдю, ол себебден ол да кѣзлерин джерге ийиб тынгылайды.

— Намысны, сыйны тутханынг ючюн сау бол, джаным, бусагъатда уа биз арыгъанбыз, бизни былай сюеб турургъа джазыкъсынмаймыса? — деучендиле.

Келин тауушу кючден чыгъа:

— Олтуругъуз, — десе, къайын атасы бла къайын анасы анга не зат болса да, бир саугъа да бериб олтурадыла.

Келин ауузундан сѣз чыгъармай къойса да, къайгырлыкъ тюл эдиле — асыры адеблиден сѣлеширге унамады дерик эдиле.

Бир къауум къайын атала, анала келинлерине тил ачдырмай ёмюрлери кетиб да къалгъанды.

Тил тутуу амалтын тюрлю затла да болуучандыла.

Бир джолда бир келин хоншуларыны киштигин алыргъа баргъанды. Юйде чычханланы тутдуруб ызына берирге. Бу кѣзюуде хоншуларында джаш адам болмагъанды, къуру аналары болгъанды, келин а андан тил тутта.

Келин босагъадан тюшюб, киштигни излей, юйню къарамы бла аулагъанды, бир джерде да кѣрмегенди. Не зат излегенин къоллары бла кѣргюзтюрге да кюрешгенди, алай а анга не зат керек болгъанын тишируу ангылаялмагъанды. Не къарыуун да бошаб, келин:

— Мияу, — дегенди.

Тиширыу кюлюрюн кючден тыя, гезенден улуу сары киштикни, чыгъарыб хоншусуну келиине тутдургъанды.

Тил тутуу адет Къарачайда бюгюн да джюрюйдю. Бу адет къайдан чыкъгъан болур? Ариу адетлени чыгъара билген халкъ бу адетни нек чыгъаргъан болур? Ким биледи, келин болур-болмаз ауузун бошлаб къойгъанланы ауузларына кирит салгъанлыкълары болурму?

Хайуанны суюмеклик

Тау джайлыкълада джаз тамамда спорт эришиуле барадыла: къозула бла улакъла сырларын да къынгыр этиб, кекге-кёкге чынгайдыла; абаданыракъ бузоула арт аякъларын ата, чабышадыла; аланы кютген джашчыкъла тёпелери бла чынгайдыла. Ортада уа къызыл тиллерин созуб, тюркюрюклерин агъа, мазаллы кавказ овчаркала хырылдай чабышадыла. Джазны тылпыуу бла кеслерини сабийликлерини башларына чабыб, дууулдаб айланганланы сан этмей, эшекле гусук къазыб кюрешедиле.

Ингил хансчыкъгъа тишлерин кючден илиндириб джырта, ат да кёкге кетгенди. Алай а анга тынгы бермейдиле: башчыгъы асыры джелден аякъ тюбюнде чёб сынмай, тели бузоу атны хамхотуна тие ары бла бери джюзеди; улакъ неда къозу къарын тюбю бла чыгъады. Ат а гымых хансдан юзгенчигин чайнай, башын джерден ёрге алыб, бу ууакъ къараланы ызларындан:

— Эй, сизни огъесе, мен кёргюзюрем къалай чабаргъа кереклисин, алай а сизнича эки къыркъгъанлагъа кёргюзюб неге къыйналама, — дегенча къарайды.

Быланы къатларында сабыр болмай бир адам озарыкъ тюдю: не иши болуб бара эсе да, биченликде бу джашауну къарамы бла аулаб, бетине джарыкъ ура ышарлыкълды.

«Джаш къауум а» башына джаз хауа чабыб, джукъну да эсгермей ойнайды — санлары резинден ишленмеген эсе анча тюрлю къынгыр къалай бола болурла?! Ма, къолан улакчыкъ ёрге секириб, таш тюшгенча джерге тюшюб, сора эси неге эсе да кетиб, симсиреб къалды: джерде бара тургъан къамжакънымы, огъесе кеселеккеними эследи. Ариу, алай а тели кёзчюклерини къамжакъны бу джолгъа дери кермегендиле. Бир джерде аслам мычыгъан анга неден да къыйынды, ол себебден төрт аякъчыгъын да бирден кёлтюрюб, кёкге чынгаб, чартлаб кетеди.

Былай камсыкны анасына тынч тюлдю: джангы кырдык бла зауукъланыргъа амал табмайды. Бурнун джерге джетдирир джетдирмез баласы думп болуб кетсе, ол аны излеб, төрт джанына къараб макъыра, тамагъы хырха болады. Кёрдю! Алай а камсык къараб къарагъынчы — думп! Анасы аны чакъыра, чакъыра хырха болуб, эм артында макъырыргъа къарыуу джетмей, ауузун ачыб къояды. Хунандан быллагъа къараб тургъан адам аны джазыкъсынады, болушалмайды ансын.

— Къозу, къозу, къозу! — деб камсыкны чакъырыргъа кюрешеди, ол бир джукъ ангыларыкъча, аны таба гитче ташчыкъланы атыб, анасы таба ышырыр дыгалас этеди. Бармагъа эди хо. Аны ариу башчыгъыны ичинде джелден ёзге джукъ джокъду. Алай а тохта! Эшта, бир затла эсгере башлады дейме, сирелди. Сора джортуууну салыб, джетиб анасыны быгъынына башчыгъын тиреб, къуйрукъчугъун ойната эмчек тартады. Анасы аны онгсунуб кёзлерин къысыб, кюшене тебрегенлей биягъы камсык — думп! Биягъы оюнларын джангыдан башлайды.

Орамланы, тыгъырыкъланы джанларында тагъылыб тургъан бузоуланы кёрлюксе. Аланы тал тереклеге, неда къязыкълагъа джиб бла такъмай, тыбына бла неда эски капрон чындайла бла тагъадыла, ала боюнчукъларын ачтмайдыла. Былайда, терек тюбледе, бузоучукъланы джашауларыны ал айларында санчыкъларына хауа сингдиредиле. Былайгъа келтириб сют ичиредиле. Была мылы къара бурунчукъларын джамызчыкъларына тиреб, кёбюсюне джукъугъа кетиб туруучандыла. Уянсала уа ёрге къобаргъа излемей, къатларында эриниб ханс джырта тургъан, неда бурнун джерге ийиб джукълаб тургъан гылыудан кёз айырмай сынаидыла. Бир-бирде уа бузоучукъну джанында джерни къазыб кюрешген тауукъну кёрлюксе, ол къазгъан зыгъыр да бузоуну ингил къабыргъачыгъына къуюла. Къайры да джетиучю чыпчыкъны былайда да кёрлюксе, алай а къонаргъа башха джер табмагъанча, ол баш къагъа тургъан гылыуну юсюне къоннганды.

Кюннге тынгылаб джатыб тургъан бузоучукъланы къозгъаргъа къоркъуб, адамла аланы къатлары бла эслеб атлайдыла. Бир-бирде уа не къызчыкъ, не джашчыкъ нарат чайыр чайнай, бузоучукъну бойнун къучакълаб олтургъанын кёрлюксе. Тум къара кёзчюклерин, мылы хамхотчугъун уппа этеди, джумушакъ джаякъчыгъына джаякъчыгъын салады. Экиси да бири-бирин онгсунадыла.

Сабий бузоучукъдан къоба барса, гылыучукъну да бойнун къучакълайды.

Хайуан аны суйген адамны сюеди, анга ёмюрлюкюне ийнаныб къалады.

Элде биргесине да кютю къою бла баргъан аз адамгъа тюбемейсе. Ол кютю къойду, кеси да къарачай къой: къара тюкю, мюйюзлери бурма бурулуб, мангылайында акъ джудузчугъу, къуйрукъ учусу да акъ, терт аягъында кёбюсюне терт акъ «чындайы». Кесин кишиге тенг этмегенча, муккур бурнун кёкге тутуб барады. Бойнунда къонгураучугъу зынгырдайды, мазаллы джассы къуйруйгъу ары-бери аунай барады. Бир-бирде уа асыры ауурдан къуйругъун келтюрелмей, тюбюне джыгырыкчыкъла салыныб барады.

Кютю этерге не анасы ёнгелеген къозуну, неда тёлюде эм ариу къозуну сайлайдыла. Аны не келин келсе, не джаш аскерден къайтса, не юйдегиде биринчи сабий тууса кесерге деб асырайдыла. Алай а бир-бирде тартыб алыб аны сояргъа кёллери баралмай да къалыучандыла:

— Муну бойнуна бычакъны къалай салгъын, ахырсы, бизни бла бирге ашаб, бирге джашаб тургъан джанны?! Кесини ууахтысы джетгинчи джашасын, — деб къоюб олтуруучандыла.

Джашаб къалады. Отджагъада тепсиде юйдеги ушхуур ашагъан заманда кютю ирк да къатларында джатыб, кёллерин къысаракъ этиб, кюушене туруп.

...Адам, танышларына тюбей да сёлеше, орамны барады, ирк да аны этегине бурнун тийире, ызындан барады. Иеси тохтагъанлай ол да тохтаб, исси кюн эсе ол семиз ичин ура, иесини салкъынына башын салады. Ушакъ дженгил юзюлмесе уа алайда огъуна джерге мыллыгын берликди, кюушеник а тюлдю, нек десенг, алайы рахат джатарлай джер болмагъанын ол сезеди. Сёлешгенлени сёлерине эс бёлүб тургъанча халы алайды, бу эки адамны ушакълары узакъгъа бармазын ол, не тели эсе да аланы ауазларындан биледи. Кеси уа не кесекчик да амал болгъанлай семиз санларын джерге бериб солуу алыргъа юреннгенди — не тоба десенг да ауур санланы кёлтюрюб айланган анга тынч тюлдю.

Иеси къайры кирсе, аны ызындан сугъулуб кетеди. Иесин кез туурасындан тайдырды эсе уа, аны къычыргъындан къулакъларынгы джаб, сау эл эшитеди. Не уа къычыргъаны бла къалмай, ол семиз санларына да къарамай терт джанына чабыуул этиб иесин излейди. Киши адамны къатына къоярыкъ тюлдю.

... Бизни юйде да алай бир асыралгъан иркибиз бар эди. Ол арбазда итни орнун да тута эди. Бизге келген адам арбаз кылычланы къатларына бармай, кенгден, тыгъырыкъдан:

— Э-эй, къочхар арбаздамыды? — деб къычырыучан эди.

Къайсыбыз болсакъ да, чыгъыб, къочхарны кезлерин джаба, мюйюзлеринден тутуб, адамны юйге бошлаучан эдик. Алай этмесенг а, киши адамны кѳргенлей, кѳзлерине къан къуюла, ызына кетиб, сора узакъдан ол адамгъа мыллыгын атыучан эди. Ненча адамны уруб аудургъан болур эди.

Биз нени ашасакъ аны ашы да ол эди, алай а азчыкъ ашай эди, асыры семизден ашар къарыуу джокъ эди.

Хайуан адамгъа кесин бериб къояды, хар адамгъа да тюл, огъурлу адамгъа, анга къайгъыра билгеннге. Бир-бир адамгъа бизде багъа хайуаннга ол не кѳз бла къарагъанына кере бериледи.

Наныкъгъа барыу

Кюз айлада Хурзукда хауаны татлылыгын айтыб айталыкъ тюлсе: аны алай этген чегетде кийик бал бла бишген кѳгетлени ийислеридиле. Мында хауаны бояуу да барды: ол джашилди, аны алай этген да элни тѳгерегиндеги джашил чегетледиле. Таулары джити тѳппелерине джабланыб тургъан кѳкню тилимди кесеги да джашилсыманды. Минги Тауну бузларындан саркъыб келген Къобан элни ортасы бла бара, хауаны адам суйюб солурча сууугъуракъ этеди.

Кюз тиширыула бла сабийле, джыйын-джыйын болуб, наныкъгъа чегетге барадыла. Бу зат алагъа байрамгъа баргъанча болады.

Ал кюнюнде уллу хазырланыу барады: аякъ кийим таб болургъа керекди, айтыргъа, табансыз сахтиян чарыкъла киедиле; таугъа иги кесек мийик ѳрлерге керек болгъаны себбли, дженгил кийим киерге керекдиле. Мийик а, мийик къуру да кесине тартханлай турады.

Кийимлерин хазырлаб бошасала, сауутха кѳчедиле. Сауутлары кѳбюсюне къанджал, агъач челек, къанджал башлы, кружка боладыла.

Кружка уа амалсыз керекди: наныкъ джыйгъан сагъатда челекни къатларына салыб, наныкъны кружкагъа кружкагъа джыйыб, челекте къуюб барадыла.

Азыклары да хазыр этедиле. Суулу затны алмайдыла, нек десенг, чегетде хар атлам сайын бир къара суу чыгъады, анга къабланыб, зауукъ этиб тогъуйдула.

Хар нелерин тамблагъа хазыр этиб джатадыла, алай а кёзге джукъу кирмейди — байрамны аллы бла къайдан джукъылаяснла! Наныкъгъа барыу керти да байрамды — адам табигъат бла бир болуб къалгъанча аллай халгъа киреди.

Танг атар-атмаз, ол барлыкъ адамла юй-юйден чыгъыб, сауутлары тыкъырдай, бир джерге джыйылыб, мал къысталырдан алгъа чегетге атланадыла. Чегетни уа уста биледиле — къалайда не зат кегет ёседи. Наныкъ джыяргъа Байрамукъланы тийреден Намазлыкъ къаягъа барыучан эдиле, анда Кёнчекли чауулда кёгетни учу-къыйыры болмаучан эди.

Башлагъа кюн къагъаргъа тиширыула джетер джерлерине джетиб солуучан эдиле. Тёгерекде мазаллы нарат терекле чыкъдан тешелиб. Джерде хансны, ууакъ кёкенлени юслери да чыкъ. Юслерин агъач тюк басыб тургъан кёксюл ташладан чыкъ тенгереб-тенгереб джерге агъады.

Тиширыула мийикге ёрлеб арыгъандыла. Аууб тургъан терекни юсюне олтуруб шум болгъандыла. Аякъларында чыкъдан сууланган чарыкъларына кёз джетдиредиле. Этеклери да сууду, дунияны чапырагъы джабышханды. Тёгерекде бир шыкъырт эшитилмейди. Бал ийис бурнунга кючю урады, алай эсе уа аю былайгъа джолну биледи. «Къайгъырмаз, — дейдиле тиширыула ичлеринден, — ол акъыллы джаныуарды, бизни дауурубузну эшитиб ол былайгъа келлик тюдю, адамгъа юренгенди».

Кёк тазады. Тереклени орталарындан джурун-джурун кёрюнеди. Сууугъуракъды.

Бу адамланы джюреклеринде бола тургъан затны айтыргъа сёз табарыкъ тюлсе: адам бютеу къайгъысын-сагъышын унутуб къююб, дун-дунияны башындан къараб тургъанча халгъа киргенди. Кючю неге да джетерча кеси кесине алай кёрюнеди. Джетген да этерикди. Бютеу джашауунда юсюне къакъгъан осал затны барындан былайда тазалана тургъанча алайды. Не алапат дарман, не тукъум ариу сёз этелмезликни табигъат этиб къояды.

Тиширыула бютеу джашауларын эслерине тюшюрюб бошаб, джукъудан уянганча болуб, алгъы бурун акъырын, артдан артха уллудан уллу сёлешиб башлайдыла, сора кеслерин тыялмай бир кюлкю къаныгъады, керти да алапат кюлкю.

Кюн башладан эне келиб, алагъа джетеди. Къабарлары да келеди, алай бош келмейди — ёмюрде тоймазлай кеслерине алай кёрюнедиле. Хар ким туюмчегин тешиб, азыгын чыгъарыб, джайылыб тургъан джанджаулукъга салады. Быллай татыулу хантны бюгюннге дери тиллерине салмагъанча бал татытыб ашайдыла.

Кюн энди иги джылытады. Чыкъ да кебгенди. Хар тиширыу энди кесине наныкъ терек сайлагъанды. Былайда къара дугъум, тартыч, такъюзюк, муртху — не суйсенг ол барды. Бутакълары ауурдан салыныб-салыныб турадыла. Челеклени толтурурдан алгъа тиширыула кёгетни кеслери ашайлгъанларын ашаб тоядыла. Джыйыб андан сора башлайдыла.

Сауутлары дженгил толадыла. Джыя тургъан заманларында былайда базар барады дериксе — ауузлары джабылмайды, кеслери да кёкенледен кёрюнмейдиле.

Тау джелчик тереклени теппелерин азчыкъ-азчыкъ кымылдатады. Хауа бекден бек кёгет татыу эте барады. Наныкъдан толгъан сауутла къара сууну джанына тизилгендиле. Тиширыула арыракъ болгъанларын онгсуна, джюрекклери джарый, джер джерге чекгендиле. Наныкъ къолларын кызыл этсе да джууаргъа ашыкъмайдыла. Эринлери да ингилик сюртгенча кызылдыла. Джаякълары да алай.

Къайсы болса да бири ийнар айтыб тебрейди, къалгъанла да къошуладыла. Къанатлыла да кеслерини джырларын тохтатыб, терек бутакълада былгъа тынгылайдыла.

Ийнарны къоюб, энди тюрлю-тюрлю кюлкюлю хапарлагъа кечедиле. Аллай хапар билмеген былайда киши джокъду. Харх этедиле. Ким болса да джашил джумушакъ агъач тюкге батыб, къалкъыугъа кетеди...

Сауутланы толтургъандан сора кетиб къалыргъа ашыкъмайдыла. Чегет хауа санларына сингиб, къалай эсе да джюрекклери насыбдан толуб, татлы арыб, экинди заманда тизилиб къулакъ бла элге тюшедиле.

Санлары да джюрекклери да джангырадыла. Тау чегетледе, айтыб айталмазлай, адамгъа къарыу берген бир балхам барды!

Адамны туугъан кюню

Адамны туугъан кюнюн Къарачайда хар джыл сайын белгилеген адет болмагъанды — къуп-къуру биринчи джылын белгилеб, джыл гырджын этгендиле.

Сабийни джылы джетген кюн джууукъ-тенг джыйылгъанды. Алай уллу болмаса да, маджал ашарыкъ этгендиле. Эм баш зат а бу болгъанды: джерге кийизни, неда кюйюзню джайыб, аны юсюне тюрлю-тюрлю затланы атхандыла. Къызчыкъ эсе — баш таракъны, кюзгюню, къыптыны, урчукъну, айтыргъа, тиширыу джюрютюучю затланы салгъандыла, джашчыкъ эсе уа — эркиши джюрютюучю затланы. Къуранны уа экисине да салгъандыла.

Аланы къатларына сабийни олтуртуб, уллула «нени алыкъды экен» деб ашыгъыб сакълагъандыла. Сабий джылтырагъан затны бек сюеди. Сёз ючюн, къызчыкъ узалыб кюзгюню алса, «оу-оу, бу уллу болса, кюзгюге къараб кесин тюзетиб тургъандан озуб, джукъгъа узалыкъ тюлдю» деб онгсунмагъандыла. Къыптыны алса, портной боллукъду деб къууангандыла.

Алай бла кийизге тепюлген хар затны кесини магъанасы болгъанды. Сабийле джылтырауукъ затны суйгенлери себбли, мазаллы ауур къураннга сан бири узалгъанды. Сабий къураннга тийсе уа ол иги ышаннга саналыб, тийреге хапар болуучан эди.

Къарачайлыда да туугъан кюнлерин бусагъатда хар джылында белгилейдиле.

Къан илипин

Илипинни эрни бла барама. Аны ичинде чокъракъ суу, тюбюнде ташла агъара, къачхы чапракъланы алыб барады. Туугъан тереклеринден айырылсала да ала, сюзюлюб, неге эсе да махтаныб баргъанча алайдыла.

Илипинни узунлугъу эки километр чакълы бир болур, теренлиги метр. Былайда, Хурзукда джер ташлы джерди.

Сагъышлы барама. Элни кёб ёмюрлю историясы келиб, тегерегиме алыб къойгъанча барама.

Былайда, бу илипинни эки джанында, алгъынлада Боташланы тийре орналыб эди. Элни кёчюргенлеринде, тийреде юй къалмай окулгъанды. Бусагъатда юй бла кийик болуб атылыб тургъан кегет терекле болмаса джукъ джокъду. Къанлы илипин а бюгюн да турады. Аны бла бачхаланы, биченликлени сугъарадыла.

Халкъымы озгъан джашаууну юсюнден сагъыш эте барама. Ол ёмюрюнде да къан тегерге излемегенди, киши

джерге чабмагъанды, кесини джерин а кёз гинджисича сакъ-лагъанды.

Къан бла къанны джууаргъа излемеген акъсакъалла да кезюме кёрюнедиле. Къачан эсе да бир элде къайсы эсе да Боташладан биреуню ёлтюргенди. Къартланы оноуу бла, мурдарны ёлтюрюб дерт алмай, анга Боташланы джерлерин сугъарыргъа илипин къаздыргъандыла. Киши болушмай, кеси къазаргъа керек болгъанды.

Неллей бир заманны къазгъанын бусагъатда киши да билмейди, алай а ол аны къазыб бошагъынчы мурдарлыкъ этгенине, эшта, ол аз сокъураннган болмаз эди.

Боташланы къан илипин къартланы таб оноуларын эсге сала, бюгюн да элге къуллукъ этеди.

Адамны эслеу

Бир-бирин эслеу къарачайлыны баш шартларыны бириди. Бу затны джашауда кёб джерде кёрюрге боллукъду: джангыз адамгъа, ауругъаннга къайгъырыуда, джунчуугъа тюшген адамгъа болушууда, сабийге кёз-къулакъ болууда.

Къыскача айтыргъа, къуанч-бушуу кюнюнде да адамла адамны атыб къоймай, биргесинде боладыла.

Бир-бирлерин уллу, гитче затда да эслейдиле. Сёз ючюн, сенден уллу къолунда джюгю бла бара эсе, сен аны алыб не юйюне дери (юйю сени джолунгда эсе), неда биразны элтирге керексе. Машинанг бла бара эсенг а, аны сёзю джожуу.

Джазда, къачда бачхалада иш этилген заманда этерге къолундан келмеген адамныкъына урлукъну алгын атыб, неда къазыб, артдан кеслериникин тындырадыла.

Хоншу хоншугъа алай бош кирди эсе, юйде хазыр зат бла аны ауузландырмай иймейдиле: сени босагъангдан атлагъан туздамынгдан тилине тийириб чыгъаргъа керекди. Иш этиб анга ушхууур биширмеселе да, чёмюч айранны узатмай къоярыкъ тюдлюе.

Джаш тиширыу Къобандан суу алыб келе, суугъа баргъан кесинден тамада тиширыу аллына тюбесе, челеклеринде сууну аныкъылагъа къотарыб, кеси ызына къайтады.

Джол къоюу

Бирн ёргеден, бирн энишгеден келген эки адам джолда тюбеселе, гитче уллугъа джол къоюб озады. Алай демеклик,

уллуну юсю бла уруб ётуб кетмей, бирджаякълайды. Уруб сансыз ётуб кетген ишленмегеннге саналады.

Мыйыкъ ийиу

Юйде атасыны сыйын кёре, джашы мыйыкъ иймейди. Атасы джокъ эсе, тамада къарнашыны сыйын этеди.

Тамаданы орну

Юйде тамада олтуруучу тапчаннга, шиндикге кичи олтургъан адет джокъду. Ишленмеген адам олтуруб къалыучанды. Ангылагъан къарачайлыгъа ол бек эрши кёрюнеди.

ДЖАШАУУМДА СЫНАГЪАНЫМ

(О ю м л а)

• • •

Дунияны башында эм таза зат джерди. Элек бла элен-
нгенча ол хар адамны бармакъ орталары бла чыкъгъанды.

• • •

Хар адам менден не зат болса да бир джукъ излейди. Мен да
адам болгъанымы, меннге да эс бёлорге кереклисин эслемейди.

Үйездә Писателәй СССР, Москва шәһәр, 1971

Солдан онгнга: башкир поэт Мустай Карим,
Байрамукъланы Халимат эмда орус поэтесса Л. Татьянаичева Кремльде.

* * *

Халкъны излеми аны адам санына кёре болмайды — ул-
лу, гитче халкъны излеми да бирчады.

* * *

Фахмулу адам кишиге да сукъланмайды, зарланмайды.
Сукъланыр зат — фахму кесинде барды.

* * *

Джашаугъа кыйыны аз кирген адам джашаудан кёб из-
лейди.

* * *

Мен Ариулукъну джесириме. Быллай джесирлик меннге
къанат бергени себебли, азат болургъа излемейме.

* * *

Бир-бир адам болуму келишмегенлей, къаллайла эсе да
абадан къуллукъгъа тюшсе, ол оруннга кесими тыйыншлы
кёргоземе деб кюлкюлюк болады.

* * *

Къуру «кесим» деб джашагъан адам тынч джашайды. Андан насыбсыз а джокъ.

* * *

Керти джазыучу ишине заманны джетишдирелмей кыйналады. Башхала уа — заманларын кыйры атаргъа билмей, пьедестал излеб кыйналадыла.

* * *

Берген демеклик, алгъан демекликди. Джюреги къаллай бир бай эсе, адам аллай бир береди.

Къызгъанч адамдан джарлы болурму?

* * *

Сен сѐлеширге трибунагъа чыкъгъан эсенг, алынгда олтургъан адамланы башлары бла бармагъанынгы унутмазгъа керексе.

* * *

Джашауубузда эм багъалы зат — гырджын барды. Бирбирин аяу а азлыкъ этеди.

* * *

Кесини адамлыгына базгъан тарыгыучу, кычырыучу болмайды. Тарыкъгъан, кычыргъан да болумсуз адамды.

* * *

Фахмусуз адам биреуге аманлыкъ этерге кесинде фахму табады.

* * *

Кыйгысыз, тынгылы джашаргъа излей эсенг, кѐблеге ушаргъа керексе.

* * *

Дунияда эм уллу къарыуу болгъан анады.

* * *

Тапхадан кетиб, ууалыб къаллыкъча, туугъан элимде мени алай джюрютедиле.

* * *

Фахмусу болмагъанлай, артдан-алдан сугъулуу бла кесине фахму чакъырыргъа кюрешген адам кеси кесине азаб салыб джашайды.

* * *

Къаллай бир къарыуум-кючюм болгъан болур джашауумда меннге джетдирген аманлыкъларын кѣлтюрген да этиб, ишими да къалдырмай, бююннге джетген эсем!

* * *

Кѣбюсюне биз джерге къараб джюрюйбюз. Башыбызда кѣк болгъаны, кекде джулдузла да болгъанларын кѣрмейбиз.

* * *

Джашау деген зат эки кюнню арасыды: туугъан кюнюнг бла ѳлген кюнюнгю.

* * *

Фахмуну адамгъа «муну фахмусу барды» деб бегитген шагъатлыкъ къагъыт керек тюлдю. Аллай къагъытланы фахмусуз адам джыйыучанды.

* * *

Ашхы адамла меннге къуру да дагъандыла. Узакъда, джууукъда джашай эселе да, мен аны сеземе.

* * *

Сѳге эсе, мени акъыллы адам сѳксюн. Сай адамны махтагъанындан эсе, аллай адам сѳксе сюеме.

* * *

Чола адам кесичалагъа тѳзеди, анга ушамагъан адам тюртюлдю эсе уа, аны ызындан таш атыб тебрейди.

* * *

Джер кесини юсюнде адамгъа орунну бошуна бермейди — адам аны багъасын джашауу бла тѳлейди.

* * *

Кесин ол асыры уллугъа санагъаны амалтын къалгъанланы кѣрмейди.

* * *

Къолунда оноуу болмагъан адам законну-джолну буз-майды. Бузгъанланы къолларында власть барды да, аны ючюн бузадыла.

* * *

Таза джюрекден джазмай эсенг, джазаргъа неге керекди.

* * *

Мен сабийлериме юретиб юрешмейме — кесим аланы алларында адам болургъа юрешеме.

* * *

Акъылым бла джашаргъа юренмегенме. Джюрегим бла джашагъаным амалтын джюрегим къолтюдден толуду.

* * *

Ёмюрюмде джашаудан тарыкъмагъанма. Джашай бил-мейме деб а кеси кесиме тиш къысханма.

* * *

Адам ёрге мине барса, тенглери агъа барадыла — ала анга джаулукъ этиб тебрейдиле.

* * *

Бююнню кюнде адамланы бир-биринден айырыб барадыла. Адамлагъа джангызлыкъ тюшеди.

* * *

«Мени суймегеннге, аллах, сен джетдир!» деб аллахдан тилей эсенг, кесинги къарыусузлугъунга къол саласа.

* * *

Эм бек аманлыкъ — игиликди. Мени игилигим башыма джау болмай къалмагъанды.

* * *

Бир къауум адам джыгъылса да, мийикден джыгъы-лыргъа излейди.

* * *

Джерни юсюнде оюмсуз адам джашай эсе, ол джерге ауурлукду.

* * *

Тюнене мен бир адамгъа джарадым. Асыры разыдан аны кёзлери мылы тартдыла.

Бюгюн а мени кёзлерим мылдыла — ол тюненеги адам джолума атхан ташха абындым.

* * *

Джашау къалай татлыды! Алай а бир-бирде аны джангыз такыйкъасы да адамны шибижи этиб атады.

* * *

Къалай-алай десенг да, адамны джюрегинде къышдан эсе джаз кюнле кёб боладыла.

Мени окъуучум

Джашауумда нснча кере тюбешеме окъуучум бла! Къачан эсе да бир тюбешген аудиториям бла тюбеше эсем да аны джангы кёргенча болама. Биринчи кере тюбешгенчама. Окъуучум бла мени джюреклерибиз бир-бирине эртдеден бери да джылыдыла, алай болса да джангы шагърейле излейме, джангы айтхан сёзюме не кёз бла къарарыкъдыла деб сакълайма.

Окъуучугъа кесими алдырыр ючюн дыгалас этмегенме: кюнде, кечеде кийген кийимим бла, алай тынч болмагъан назмуларым бла, къууанчым-бушууум бла окъуучуну аллына сюелеме — суйсенг, джарат, суйсенг, джаратма. Джаратсанг, мени сёзюм сеннге керекли болгъанын ангыларма, джаратмасанг а, сора ким ючюн джазарыкъма? Окъуучунг болмагъанлай джазгъан неге, кимге керекди?!

Мени окъуучум. Мен анга кесими аны бла тенг кёрюб барама. Аудитория сакъды — джюрегингден айтхан сёзюнг бла субай сёзню дженгил сезеди. Сен джазыучуланы Союзна членме деб кесинги окъуучудан уллу кёре эсенг, телилик этесе. Мен анга джюрегими айтыр ючюн барама, алайсыз болалмайма — ичими тегерге излеб турама.

Аудиториягъа мен да сакъма: анга кёзюм джетгенлей, бир-бири сёзюбюзню ангыларыбыз бла ангыламазыбызны

сеземе. Хар адамны бетин башха-башха кѳргенча болама, алай эсе уа — аны ич болумун ангыларгъа къолумдан келеди. Алгъы бурун биз бир-бирибизни сынайбыз: мен — аланы, ала — мени. Мени къалай кийиннгеними, къалай къымылдагъанымы чертиб, сора къалай сѳлешгениме къулакъ саладыла.

Бююнню окъуучуну билими, ангысы теренди: джашауну хар затына ол кесини багъасын береди; дуняда бола тургъан затдан хапарлыды, алай болса да ол мени бла тюбеширге келгенди, мени сѳюзюмю сакълайды, алай эсе уа меннге ийнанады, ол себебден мен анга кесими сѳюзюмю айтыргъа керекме. Меннге дери киши айтмагъан сѳзню табыб айталлыкъ тюл эсем, аланы алларына бармазгъа керекме.

Джазыучуну сѳзю. Не затды ол? Недеи къуралады? Мени тѳгерегимде джашаб тургъан адамланы акъылларын, оюмларын билирге, ангыларгъа къуру да излегенлей турама. Аладан алгъан затыма кесими билимими, чемерлигими къошуб ызына къайтарама.

Хар усталыкъны кесини тамгъасы болгъанча, кесини кѳзге кѳрюнмеген ариулугъу да болады. Мен, джазыучу, ол ариулукъну таба, кѳре билиб, адамны кѳзюне тутуб къууандыра да билирге керекме.

Окъуучугъа мен аппа-ачыкъ джюрегим бла барама, аны бла ачыкъ сѳлешеме. Аны да меннге ийнаннганын эслейме. Меннге эм уллу саугъа олду.

Ачха да, махтау да игидиле, алай а джазыучулукъ джолумда аланы сагъышын этмегенме.

Аманлыкъ бла игилик

Джылла ѳте баргъанлары бла бирге озгъан джашаууму бекден бек тинте барама. Сейир неди десенг, меннге игилик этген адамла эсимде сакъланадыла, аманлыкъ этгенле уа, аланы аманлыкъларындан джарсыгъан мен болмагъанча, эсимден тайгъандыла. Аманлыкъны унутмай турсам, къалай джашар эдим?! Джюрегими дерт ашай джашарыкъ болур эдим.

Мени джашау джолум тынч болмагъанды, алай а насыбым неди десенг, джюрегим къайтмай джашагъанма — дуняда осал адамладан эсе ашхы адамла аслам болгъанлары себебли, джюрегим юшюмегенди. Къыйынлыкъ кюнюмде ала мени джазыкъсыныб, джюрегими сындырмай, аякъ юсюмде туралырча кѳл бериб кюрешгендиле. Джазыкъсыныу а не кючлю адамны да къарыусуз этиб атады.

Джашауну тутуругъу недеди десенг, ашхы адамланы ашхы ишлериндеди. Ма ол себебден мен иги адамланы сюеме, алай а адамланы барысын да сюеме. Къуджурму айтдым? Ашхы адамланы аланы ашхы ишлери ючюн сюеме, аман адамла игилик этерге юренирлерин кюсейме, аланы джю-реклерине огъур чакъырама. Алай боллукъду деб кючлю ийнанама.

Меннге этген аманлыкълары артдан артха эсеме бекден бек тюше барады, алай а аманлыкъгъа аманлыкъ эте билмейме.

Былай къарасанг, табигъатда бир сейир зат барды — аманлыкъ этген кѣбюсюне аманлыкъгъа тюртюлмей къалмайды. Мени суймегенлерим меннге «уру къазыб» ненча кере кюрешгендиле, алай а «уругъа» кеслери тюшюб баргъандыла. Мен алагъа аманлыкъ излемегенме, кесими къарыуума бекми база болурма? Аланы уа джазыкъсыннган этеме.

Суймегенлерим

Неден да алгъа джауунг болсун, аны бла бирге шохунг да боллукъду деген айтыу барды. Алай огъунакъ да болур, ъзге мени джашауумда алай болмагъанды: тюненеги тенглерим бюгюн джаулукъ этиб баргъандыла. Алагъа мен кесими не бек берген эсем да, ала ызына аманлыкъ бла къайтаргъандыла. Алай болса да адамны джюреги чокъракъча таза болургъа керекди деген ийнанмакълыкъ башымдан кетмейди.

Биреуню бушуууна къууана эсенг, биреуню къууанчына бушуу эте эсенг, сора сен алкъын керти адам болуб бошамагъанса деучен эди мени анам.

Зарлыкъ бла суймегенлик кетиб, адамны джюреги тазаланыр деб ийнанама. Сейир тюлмюдю, аланы экиси да меннге кѣб джара салгъанлай да ийнамым тас болмагъаны?!

Айырылгъанла

Сабийлери ъсюб уллула болсала да, бир тиширыу бла бир эркиши хаман айырыла да джараша тургъандыла.

Бир джолда айырылыб тургъан кѣзюулеринде экиси да киногъа бир кѣзюуде тюшгендиле.

Кинода уа чачыла айланган юйдегини юсюнден кёргозгендиле. Хар ким киногъа уюб тургъан кёзюуде залны артындан:

— Эй, сен, аллында олтургъан, майна биз экибизни юсюбюзден кёргозе турадыла, иги къара! — деб тиширыу бютеу залгъа къычыргъанды.

Зал харх болгъанды.

Къобан

(Эссе)

Къобанла адамлачадыла — хар бирини кесини сыфаты, тили, халиси, ауазы болады.

Хар адамны кесини Къобаны болады. Аны сууу не суудан да татлы кёрюнеди; ауазын бютеу сууланы араларында айырлыкъса; халисин, тилин да.

Мени да кесими Къобаным барды. Андан башха дуняда Къобан джокъду деб гитче заманымда акъылым алай эди. Мени алкъын хапарым болмагъан дуня аны сууу бла джашайды деб тура эдим. Тенглеримча мен да аны джагъасында къайгъысыз ёсе эдим.

Бизни юйден Къобаннга кёб гоккалы тау биченлик эниб, къыйырларын кёксюл къумгъа бугъундура эди. Суу заманы бла келе да къумну джалай, сора джолума джетелмей къалама дегенча ашыгъыб, ызына кетиучен эди: Огъесе джылы къумда бизни къымыжа аякъларыбызны сууукъсуратыр ючюнмю къайта болур эди...

Алай исси болмагъан джай кюнледе да мен суугъа тобукъланыб, суусабымы къандырыучан эдим. Сууукъ сууну алай ичгенден татлы мен джукъ билмейме.

Эринлеринги алырынг келмей, ёмюрюнг турурча алай бола эди. Сууну да тогъуй, туугъан Къобанынгы ауазына да къулакъ салыб тынгыларгъа сюе эдинг. Суу меннге нени эсе да шыбырдаб, сора ары, Къобанны арасына джетсе, кимге эсе да ачыуланганча, гюрюлдеб тебреучен эди. Сора къыйырда, ортада ауазы да бирге къошулуб, бир сейир симфония болуб, адамла ёлюб кетгинчи джюреклеринде джашай эди.

Бир джолда мен Къобаным джагъасында джылагъаным эсимдеди. Бизни юйден Къобаннга, ол заманда айтыуларына кёре, къычырым жарымдан узакъ болмаз эди. Биченликни ичи бла къуру эки аягъынг сыйынган джолчукъ сени суу

ызына эндириб, джассы суу ташха тирер эди. Джаз суу тюбюнде кьалыучан эди ол, суу таркбая баргьаны бла ачыла, кьыш а джалан болуб кьалыучан эди.

Ол ташны джайгьы кюн кьыздыргьан заманда, аякьларынгы да сууда чыпылдата, аны юсюнде олтурсанг, сенден насыблы джокьча кеси кесинге алай кёрюне эдинг.

Мени ол кюн джылагьаныма шагьат болуб кьуру ол таш кьалгьанды.

Мен джыламагьанлай джылай эдим. Меннге киши да джукь этмеген эди, алай а...

Джыламуку тубан чабдыргьан кёзлерими кьарамын суудан айыралам эдим, нек десенг, суу суу болмай, джаны болгьан бир затча кёрюне эди. Бир кесек джерчикде ол неча кьабха кире эди: аны тамчылары кюн таякьла бла чалышыб, мынчакьлача бола эдиле — мени эгечим Кьанитат тагьыучу мынчакьлача; мазаллы ташны юсюнден суу тая барыб чунгургьа тюшюб, андан ызына акь багьана болуб сюеле эди. Кьара ташны юсюне минсе — кьаралады, кёк ташны юсюнде — кёгереди, ууакь ташчыкьлагьа барса, суу асыры тазадан тюбюнде аланы санарчады.

Алай бла суу тюрлю-тюрлю ауазла алады, мен а аны ангыларгьа излеб, ангыларгьа кьолумдан келмей джылайма. Акьылым бла тюл, бютеу саным-джаным бла бу сейирликни, ариулукьну сеземе, асыры бек сезгенден джылайма, джылайма.

Да, суула адамлачадыла, аланы кеслерини сыфатлары, тиллери, халилери, ауазлары болады.

Суула туугьан кюнлеринден башлаб, не да этиб башха суула бла джалгьашыб, тенгизге бирге джетерге деб кьаст этдиле.

Бу оюмгьа адам кеч тюшеди...

Адамла бир-бири ючюн джаратыладыла, суула да — адамла ючюн.

Суула китабладыла, фахмулу художник — табигьат аланы джагьаларын ариу ишлейди. Бу китабла окьургьа кимге да ачыкьдыла, алай а хар ким да аланы окьуб баралмайды.

Мени Кьобанымы да кесини бети барды. Анга суу суратды деб айталлыкь тюлсе. Бетинде джыйырыгьы аз тюлдю. Джыйырыкьланы уа ёмюрюню узакьлыгьы тюшюрмегенди — кесин аяй билмегени ючюн, тынч джолланы излемегени ючюн тюшгендиле. Ол аллына тюбеген затдан джанламай, кесине джол айырыб барады, нек десенг, башха суулагьа кьошулуб, тенгизге джетерге ашыгьады, тенгиз ансыз таркьайыргьа боллукьду...

Ол себеден ашыгдады, ашыгдады. Ташдан, каядан секиреди. Неда этиб барырга, тенгизге куюлурга.

Сора бети джыйырыкъ болмай калай калсын?!

Бети джыйырыкъга къартды дерге боллукъмуду да?

Къартлыкъ джолда тохтауду, бузлауду, джюрекни къатмаклыгыды, хар неге да сансызлыгыды. Джылла былайда джукъ да тюдюле. Тохтаб калмай джолуна барган — джашды, джашауда мураты болган адамны джюреги сансыз урмайды. Джашлыкъ бла къартлыкъ дегенни тюз ангыларга керекди.

Мени Къобаным исси джюреги барды, алай болмаса ол Минги Тауну тюбюнден джол айырыб чыгадлыкъ тюл эди.

Санымда къарыуу болган бары да къарыулу болуб калмайды, къарыуну къозгагъан муратды.

Мени Къобаным буз тауну тюбюнде бир тамчыдан башланганды. Тамчыны къарыуу болмаганы хакъды, алай а ол бузну тюбюнде кялыб кетерге суймей, кесине джол айырыб джарыкъ дунягъа чыгарга излепени анга къарыу бергенди.

Мени Къобаным, сеннге баш урама, муратынга джетерге излеб туруунгу мен бек джаратама.

Ким биледи, мени халкъымы алчы адамлары да сени халинги алыб, бир тукъум бир кыйынлыкъдан артларына къачмай, джолларына барыб турган болурла, сен — тенгизге, ала — Россияга. Мени халкъымы адамлары бир-биринге ушамай кяллыкъ тюл эдигиз.

Сейир тюлюдю, гитче суучукъла джай кюруб калмаз ючюн, къыш бузламаз ючюн, джер тюбюне джутулуб кетмез ючюн, бир-бирине къошуладыла. Аланы бири Уллу Хурзук, Минги Тауну бузларындан келеди, дагыда бири Баш Кавказ киришден, ючюнчюсю — Учкулан ёзенден. Алай бла ол уллу суу болуб, къарыу алыб, узакъ джолга чыгады. Ол суу джумуш тындыраллыкъды.

Юч суу да бир-бирине къошулган джерде ким эсе да анга Къобан деб атаганды, эшта, ол суйген къызыны аты болур эди. Субай, кём-кёк, сабыр, кюмюш ауазлы Къобан Къылиян кёпюрге джетгенлей къарыу алыб, эркиши къабха киреди. Ауазы, джюрюшю да тюрленеди.

Мени Къобаным алай башланады.

Къылиян аягъындан башлаб, Къобан кёб тюрлю кийимин ауушдурады, ол алай омакъ болурга излеб этмейди, джумушуна кёре этеди.

Суула халкыны халкы бла байлайдыла, алай этер ючюн узакъ джолланы аулайдыла, тауладан, тюзледен ётедиле.

Къобанланы акъыллы ишлери неди десенг, хаман тенгизге тартыб турууларыды, тенгиз а сууукъдан, иссиден да къоркъмайды.

Мени Къобаным аны джагыасында джашагъан мени халкымы юсюнден башха джерлеге хапар элтиб турады: аны джырларын, кюулерин; сюймегенине бармаз ючюн башын суугъа атхан кызыны ёлюсюн; кыйынлыкъ чекгенлени джыламукъларын. Ол джыламукъладан Къобан тузлу болуб да къалгъанды.

Бир джолда уа Къобан Ильични лампачыкълары болуб хар юйге кирди. Ильич, Владимир Ильич Ленин, башха сууну Волганы джагыасында туугъанды.

Мени Къобаным адамлагъа джумуш этиб башлады.

Табигъатда бошуна турургъа излеген джукъ джокъду: джер адамлагъа аш, суу берирге сюеди; чегетле джерни ариу, хауаны таза этерге; кёк чууакълай турургъа, сууун джерге себелерге сюеди. Ол огъай таш да джолда бош атылыб турмай, хунагъа салынса сюеди.

Суула уа артыкъсыз да.

Бюгюн мени Къобаным джумуш этеди. Сууун тенгизге алай бош алыб бармайды — джер-джерде электростанцияланы бура, шыбыла джарыкъ чыгъарады, ол сахарланы, эллени джарытады. Алай бла мени Къобаным ёмюрю къуллукъ этиб турур ючюн тенгизге барыб киреди.

Бюгюн ол мени халкымы юсюнден узакъ джерлеге къуанч хапарла элтеди.

Мени Къобаным. Хар адамны кесини Къобаны, кесини эли, кесини отджагыасы болургъа керекди. Ата джурт аладан башланады.

Джашауумда мен киши сууланы кеб кёргенме, аланы джагъаларында сюеле, кесими Къобанымы кёзюме кёргюзгенме, аны тансыкълагъанма. Ол суула меникиле тюл эдиле, аланы джагъаларында мени юйюм джокъду, отджагъам болуб джылытмайды, мени туугъан тилим бла киши сёлешмейди. Ол суула баргъан джерлени аты Россия тюлдю.

Заман заманы бла сабийлигиме къайта турургъа излеученме. Къуру мен болмам алай этген. Сабийлигинде адамны джашаудан сынамы болмагъанлыкыгъа, сабийлик кеси джюрекни таза тутады. Сабийлигинги эсге тюшюрюу джылынг келе барса, бекден бек керек бола барады.

Да ма, энтда кьайтама сабийлигиме. Джал ары узакъды, джууукъду дерге да боллукъду. Мен анга алгъынлада меннге аламат кёрюнючю арбасыз, бусагъатда мен сансыз джюрюучю лайнерсиз барама.

Кесими сабийлигиме ненча барсам да, анда неллей бир айлансам да, кесими анам бла Къобаныма тубейме.

... Анам Къобандан челекле бла суу алыб, боялгъан суу агъач бла элтеди. Санларын ариу тюзетиб барады. Имбашларындагъыла ауур суу челекле болмай, омакъ джаулукъ болуб, анга махтаныб баргъанчады. Челекледе суу да аны сакъ элтгенин онгсуна, чайпалыб тёгюлмей, «къубулуб» барады.

Суугъа кесинден тамада тиширыу эниб келгенин кёрсе, ол къатына джетгинчи огуна анам челеклерин джерге сала эди, ол джетсе уа челеклерин аныкъылагаъа бошатыб, кеси ызына кьайтыучан эди.

... Анам да мен да Донайны тирменине барабыз. Акъ хамхотун джал джанында букъу лыбыталагъа джетдире, аллыбызда эшек барады. Юсюнде джюгю ауурлукъ этиб кьыйнамай, эшек морт тишлери бла ийиле да, ханс джырга, рахат атлайды.

Тирмен суу баргъан илипинни джаны бла барабыз. Суудан кёзюмю айыралмайма. Бу да Къобан сууду — сюзюлюб, рахат барады.

Топракъ башлы гитче тирменчик чыртда бош турмаучанды. Ичинде да, арбазчыгъында да юслери ун джугъу болгъан тиширыула: аланы кьайсы болса да бирлери тирмен ташланы тегерегинде агъач кьуйгъуч бла унну сибириб къапчыкъгъа къуяды; бирсилери да саз топракъ бла сюртколген уллу зугул печни плитасында нартох кебдиреди. Башхала да кёзюлерин сакълай, арбазда олтуруб, дуняаны сёзюн этедиле. Донайны къатыны уа саудан да ун джугъу болуб, кишини ычхындырмай уууч алыр кьайгъылыды — хар пуддан бирер кьуйгъуч.

Мен а кёзюмю алмай, суугъа къарайма: былайгъа дери суу къубулуб келиб, былайгъа джетгенлей къара кырыкъгъа башын атады. Алай а суу менден акъыллы эди — кьайры, не ючюн мыллык атханын ол кеси биле кёре эдим: бютеу ючюн салыб, тирменни чархына кесин уруб, чачыраб, аны буралгъаны чакълы бир бурады — хар юйде да ун болса сюеди.

Алай бла, сабийлигимде Къобаныма тубегенлей тура эдим.

... Къычырыб селешгенледен танг атмай уянама. Бизни юйню къатында илипин бар эди, аны бла биченликлени

Байрамукъланы Халимат кесини кабинетинде. 1984 джыл.

сугъара эдиле. Сууну юлешген да алайда этиучен эдиле. Бир-бирине ал бермей, суу ючюн алайда кѣб даулаша эдиле, бир къауумла уа бугъунуб туруб, адамла чачылгъанлай, джетиб, сууну кеслерини биченликге буруб кетиучен эдиле.

Суу урлагъан гюнахха санала эди, алай а гюнах этер ючюн къалмай эдиле...

Мени Къобаным. Къайда болсам да сеннге ашыгъама. Не бек арысам да сени сууунг бла бет-къол джуугъанлай, арыгъаным кетиб къалады.

Мени тауларымда хар кимни, хар нени джашатхан да сен-се: адамла кѣзлерин къаты къысыб, сеннге къабланыб суусаб-ларын кеседиле, малла сеннге эринлерин джетдириб сюзедиле.

Къалайда да сен, Къобан. Ана сютден сора сен. Алай а ал-къын сеннге эсгертме джокъду...

Бюгюн мен энтда сеннге келгенме. Сен былайда, Хурзукда башланаса. Мен да. Мен кѣб джерни аулагъанма, кѣб тюрлю адамгъа тюбегенме, киши сууланы кѣргенме, алай а къайда болсам да сени бла татлы тюбеширими билиу-ченме. Мында сени джагъангда мени элим орналгъанды. Атамы юйю, отджагъасы барды, ол отджагъада мени ана ти-

лимде селешедиле; мында, сени сол джагъангда меннге багъалы атам бла джангыз кьарнашымы кьабырлары бардыла.

Мен былайдан энтда кетерге керекме, алай а сени бла джолумда туберикме, сен, халкынгы иннетича, таза суунгу элтиб кьуйгъан тенгиз бла да тубеширикме.

Ташла

Къайсы бирине ийилейим? Къайсы бирин ийнакълайым? Къайсы бири бла селешейим? Быланы барыны да джанлары барды. Хурзукда джерден чыкыгъан тюкден эсе, таш кёбдю.

Бир кьауум адамны юсюнден селеше келселе, «аны джюреги ташчады» деучендиле. Огъай, бу айтыу ташха учузлукъду, андан хапары болмагъанла айтадыла алай. Таш азы джарылады?! Къарачайда таш кёлтюрмеген не кьалгъанды?! Бир-бир ташла юйню кьабыргъаларын кёлтюрюб тургъандыла, бирсилери хуна болуб малдан биченликни, бачханы сакълагъандыла; меджисууланы заманында обагъа тизилгендиле; тыбыр ташла отджагъада кызыу отдан тарс деб атылгъандыла, неда оту кёмюлюб кьап-къара кьаралгъандыла; беджен этилиб, кёпюрлени кёлтюрюб тургъан да ташла болгъандыла.

Къалайгъа кьарасанг да, таш. Не затха да джарагъан ол, не затны да анга кёлтюрте. Хурзукну башында къала да ташдан ишленгенди. Атлауушчукълагъа салыннган ташла уа? Джолланы ташларын кюнде-кечеде нелляй бир адам аягъы теблей болур эди?! Джер белгиге да ташны салгъандыла. Кьол таш атыу а?

Кьууанчда, бушууда да таш дагъан болуб тургъанды.

Бюгюн Хурзукда ташла кымсыз джатадыла. Элни кёб ёмюрлю джашаууна аладан ёзге киши билмейди: ала хар төлюде джашаб кетген адамланы кьолларына тийгендиле, ёксюз кьалыб, аланы джылыуларын кеслеринде бюгюн да сакълайдыла...

Бери келирге да кьоркъама, келмей да чыдаялмайма. Мындан узакъда болсам, мен билиучю, мен таныучю Хурзук кёзюме кёрюнюб, кесине тартханлай турады, бери келсем а — ташла. Бу худжу кьалыб тургъан ташланы керсем, джыламукъ ичим бла Кьобанча барады... Алты-джети ёмюрню бу ташлы джерге тамыр ийиб джашаб тургъан элимден кьалгъан бюгюн кьуп-кьуру ташладыла. Мени эсимде уа бир-бирине кысыкъ тюшген тийреле турадыла. Джыйырма километрден узакъгъа созулгъан Хурзук элинде бир эли бош

джер болмаучан эди. Джалну озуб бара, тийреледе джашау-ну кёрюб бара эдинг: бир-бир юйледен кьобуз таууш чыгъа, сабий дауурла эшитиле. Ныгышлада кьартла кюннге тынгылай, межгитде азан тартыла. Анда-мында малла отлай, тауукъла джер кьаза, киштикле хуна юсюне чёгюб, тёрт джанларын сынай. Суу джагъада джашла атларын джууундура, кьызла тыркыклада чепкен согъа, кьайда эсе да трактор гюрюлдей, сабийле джырлай. Айтыргъа — джашау. Кьууанчы, бушуу бла да.

Кёзюмде — оджакъладан рахат чыкьгъан акъсыл тютюн, не уа эртден чыкьда кире тутуб баргъан чалкычыла. Бир-бир юйледе боза сюзюле, бирсиледе бышлакь сыгъыла. Берекет, кьайры кьарсанг да, берекет.

Хурзук Учкуланны туурасында, Багъатырлары бла Чотчаланы тийреледен башланыучан эди. Бу тийреле бла Кьарт-Джурт элни арасында джангыз бир кьазакь юй — Боташланы Юнюс хаджини юйю бюгюн да турады, алай а аны аллында биченликде джатыб рахат кюушене туруучу гамешлени энди кёрлюк тюлсе!

Багъатырланы тийрени юй тюблерини ташлары, бачхаларыны хуналары, кьаралмай кийик ёсген кёгет тереклери, атылыб кьалгъан кьабырлары болмаса, джугъу кьалмагъанды — бир джангыз юй да джокьду. Бу тийреден Супу бла Туугъан деб эки кьарнашны кюуюн эшитиучен эдим. Аланы экисин да кьайда эсе да узакьда ёлтюрюб кетген эдиле. Мени кьарт анам (ата джанындан) Кьызариу бу тукьумдан болгъанды.

Чотчаланы тийреде бюгюн кёзге тюртюлген бир эски кьанджалбаш юйдю. Бу юйде джыйырманчы джыллада ал башланган школ ачылыб, джууукьда тийреледен сабийле бери джюрюгендиле. Тийре энди ташха бёленибди.

Андан ары Хурзукга кире барсанг, джалну сол джанында кеси джангыз тургъан тёртгюл кьанджалбаш юйге тюбей эдинг. Анга Гыналары деучен эдиле. Анда джашагъан эки юйдеги бизге джууукь джетгенлери себебли, бир-бирде анам мени да кьолумдан тутуб алагъа кьонакьгъа элтиучен эди. Арбазы, неси да джарашхан юй болуучан эди. Бюгюн аны орнуна биягъы ташла.

Андан ары ёрге бара, онг джанында тикден суу джагъагъа тюшюб, Бехтелени тийре орналгъан эди. Бусагъатда ол тийреде бир юй да кьалмагъанды — кьуру ташла бла терекле. Тюб болуб кетген тийреге сарын этиб тургъанча Кьобан былайда артыкь да бек шууудагъанлай турады.

Джолну сол джанында, кая этегинде тийре болуб джашаган Чочхалары эдиле. Чочхалары, Бехтелери да Лайпанларыдыла, экиси эки атаууду. Быладан да бир джангыз юй кьялмагъанды. Къуру ташла бла терекле.

«Чочхаланы бегенелей» деб Къарачайда айтыу барды. Бегене мысты затды, какдан джукъа, биямукъдан кьялын болуучан эди. Аны нартюх ундан этиучен эдиле. Бегенени башла бармакыга джагыб, аны да шекер суугъа тийриб ашаучан эдиле. Айтыуларындан, Чочхалада бир юйде бегене биширгендиле да, аны бармакларына джагыб, чабханлай Бехтелеге эниб, шекер суугъа тийриб кьябханлай, дагыда ашыгыб ызларына Чочхалагъа чыгыб, биягы бегенени бармакыга джагыб энгендиле. Бегене бла шекер сууну бир джерге джыйышдыралмагъандыла.

Белгилисича, къарачайлыла онсегизинчи ёмюрню аягына дери христиан динни тутхандыла. Чочхалары ол динни барындан да кеч кюйгъандыла, Чочхалары деб да аны ючюн айтылгъанды. Бу тийреде джашаган мени къарт анамы чардагынды, деб хапар айтыучан эди мени тамада эгечим Айшат хариб, тонгуз тери сакълана эди. Ол юйге огъургъа, берекетге саналгъанды.

Андан ары Тотуркъуллеры орналыб эдиле. Былайда эки кызыл къанджал башлы юй бар эди да, ала бюгюн да турадыла, кьялган бары оюлубду. Ол эки юйню гитчереги Тотуркъулланы Сарыбашныкы эди. Ол юйде ал башланган школну биринчи классы ачылыб, мен ары джюрюген эдим. Джаргы акылы Гырау да киштиклери бла юйчюгюнде бу тийреде джашай эди.

Айсандырланы тийреде алты-джети юйден кёб джокъ эди. Айсандырланы межгит деб межгит да болуучан эди, аты алай болса да, бу межгитге Чочхалары, Бехтелери, Тотуркъуллеры, Ахтаулары да джюрюгендиле. Ахтаулары Айсандырлары бла хоншу джашай эдиле. Бусагъатда джер ташдан тешелибди.

Ахтауладан озуб, тик ёргерек чыкъсанг, дуппургъа чыгъаса. Былайдан бизни юйюбюз къол аяздача кёрюнюб тура эди. Дуппурну юсюнде уа Къаракетлени тийре орналган эди. Аны къатында ал башланган школ ишлениб, тёртючю классны мен анда бошаган эдим. Школну джанында биз терек бачха орнатхан эдик. Бюгюн школ да джокъ, терекле да — худжу кьялыб. Къаракетланы тийреде да — биягы ташла бла ичлерине оюлган кьябырла. Дуппурдан эниб суу джагъагъа тюшген джерде Донайны

тирмени болуучан эди, анам ары барса, мени да биргесине элтиучен эди. Джуккаланы тийре да бу тирменден узакъ болмай суу джагъада эди. Былайда да Туугъанчыкыны тирмени деб тирмен бар эди. Энди бир джангыз юй да къалмагъанды. Байрамукъланы тийрени бир этеги Джуккалары бла хоншу эди, ол хоншулукъ Байрамукъланы Асланбекни юйю бла бизни юйден башлана эди. Къаракетлары бла энген тюб джол бизни юйню аллы бла ёте эди.

Баш джол Ахтаулары бла келиб, Чомаланы тийрени къаты бла озуб, Байрамукълагъа кире эди. Чомаланы кеслерини межгитлери да бар эди.

Тийрени башында къая эрнине илиниб, къала ишленгенди. Анга ненча ёмюр болгъанды! Бу уллу тийреде анда-мында бир юй къалгъанды. Сени джауунг кёрсюн былайын...

Байрамукълары бла хоншу Гебенлары бла Хасанлары эдиле. Къарачайда биринчи драматург Гебенланы Гемманы атасыны юйю бюгюн сауду, Хасанлада да бардыла сау юйле — онтёрт джылны эбзеле кёбюсюне бу тийреде джашаб тургъандыла. Бу тийреде бурундан келген тенгертке юйле да сакъланадыла: топракъбашла, кенг оджакълары, терезелери уа джокъ. Асыры «къартдан» джартылары джерге-джерге кирибдиле. Эбзеле аланы чачыб отуннга кюйдюрмей, неда элтиб Пашинскеде сатмай къалай кёйгъан болурла? Алай а бош сорама — чачар юйле асыры кёбден быллагъа кёзюу джетмей къалгъанды.

Хасанлары элни арасы эдиле. Эл Совет, почта, медпункт былайда эдиле. Былайда дагъыда Байрамукъланы Ахмат бла Кърымшаухалланы Ислам ишлетген школ бар эди. Бу школ джети класслы школ эди, алай а элни ортасында болгъаны себбли, орта школ деб аты алай эди. Советни уллу тёртгюл къанджалбаш юйю революциягъа дери ишленген юй болуб бюгюн да турады. Былайы, элни ортачыгъы, окулмай, сауду. Совет джолну онг джанындады (элни ёрге бара), сол джаны биченлик майдан эди, арасында къызыл трибуна да бар эди. 1943-чю джыл ноябрны экисинде, гюрге кюн, элни адамларын сюрюб келиб былайгъа джыйгъан эдиле. Джылау, сарын, къычырыкъ, сыйыт ташланы тарс деб атылта болур эдиле. Ол ташла бюгюн да турадыла, ала кёргенни айтыргъа кыйынды...

Бусагъатда совхоз бу майданда эки юй ишлегенди, алада малчыла джашайдыла.

Майданны арт джаны дуппурду, ол дуппурну юсюнде Къарабашланы тийре орналыб эди. Аны кесини топракъбаш межгити да бар эди. Байрым кюн сайын анам ёлгенлеге

«ийис этдириб» (джауда биширгениге алай айта эдиле), чеген корзинагъа салыб, мени кесимчала бла бирге бу межгитге ийиучен эди, мен да кьюуаныб барыучан эдим.

Советни джанында тийре Алийланыкы эди, андан джукъ да къалмагъанды. Былайда, Къобан сууну онг джагъасында (бусагъатда школ ишленгенди) Хурзук тюзю эди, биченликле. Джай алайы къатапа кюйюзча чагъа эди, къачда уа Октябрь байрамны алайда этиучен эдиле: той бола эди, ат чабдыра эдиле, къол таш ата эдиле. Бусагъатда Хурзук тюзю деб джокъду.

Андан ары Джатдолары бла Тохчуклары эдиле, быландан анда-мында бир юй къалгъанды. Къобан былайдан башланды — бир бутагъы Уллу Къол сууу, бирси бутагъы да Уллу Кам. Уллу Къол сууну джагъасында Бегеуллары, Дудалары, Магъаялары джашай эдиле, аладан бирер хуртдак къалгъанды. Былайда Къулчаланы Эршини тирмени болуучан эди, ол тирменни энди джангыртхандыла.

Тюз къаяны этегинде, Къан илипинни джанында, Ёзденланы, Боташланы, Деккушланы, Къулчаланы тийреле болуучан эдиле, энди аладан кьюру ташла къалгъандыла.

Уллу Къол суудан кёпюрчюк бла ётгенлей, Къобанланы межгит бар эди. Архитектура джаны бла ол ариу ишленген межам эди, чыммакъ мийик минарасы да бар эди. Отузунчу джыллада аны чачыб клуб ётселе да, адамла аны къачын этиб, ары барыгъа сюймей эдиле. Бусагъатда аны тёнгеги турады. Былайына Эки суу арасы дейдиле. (Уллу Къол бла Уллу Камны арасы). Былайда Къазийлары, Гогуйлары, Къоджаклары, Борлаклары, Джырыклары, Къасайлары, Апайлары джашай эдиле. Хурзук эли деб бусагъатда былайына айтыргъа боллукъду. Былайда джарагъан джангы юйле да ишленгендиле.

Быланы туураларында, Уллу Кам сууну сол джагъасында, Къобанланы тийре. Анда-мында бир межам къалгъанды. Аладан ёрге барыб, эл Темирболатланы тийре бла бошала эди.

Энди уа ташла, къайры къарасанг да, ташла. Кёбню кёрген, кёбню чекген, кёбню билген ташла...

БАШЛАРЫ

Ал сѣзню орнуна 3

Кесими терегим

Нарат джонгурчхаланы ийиси	9
Мандалакъ	17
Джангыз терек	25
Отджагъада	32
Сакълау	46
Гитче хаджи	53
Кѣгюрчюнню тепсегени	63
Джыр	69
Келин	91
Керти	97
Джашау	115
Биринчи джаз	171
Ана тил	178
Сейир къач	187
«Акъбоз ат»	201
Талпыу	204
Бериу	228
Къанмагъан суусаб	249
Кесими терегим	259
Арт сѣз	263

Халкъны адетлеринден этюдла

Ал сѣз	267
Онг джаны бла сол джаны	268
Адам бла табигъат	269
Ашда кесин эслеу	271
Кюеу томурау	273
Оджакъдан къарау	275
Джарашхан, джарашмагъан кюнле	275
Дыдай	277
Ышанла	277
Ёрге къобуу	278
Къарачайлы	279
Джарамайды	280
Эшекни джуундуруу	280
Сабийле	280
Къайгъы аш	281
Къарачайлыны сѣлешиюу	281
Берюню ауузун байлау	282
Къыз урлау	283
Маммат	284
Джол	284
Саламлашыу	285
Бири бирине	286
Суу анасы	286
Къаргъышла	286
Къол таш атыу	287
Садакъа	287
Былай болду	287
Къалач тагъыу	288

Сыйны юсюнден	289
Эки къатын алыу	289
Юйлени башлары	290
От алыу	291
Кюбюрчек оюн	292
Атны юсюнден	295
Къарачайны къадау ташы	293
Хоншулукъ	294
От	295
Тил тутуу	297
Хайуанны скоймеклик	299
Наныкъгъа барыу	302
Адамны туугъан кюню	304
Къан илипин	305
Адамны эслеу	306
Джол къоюу	306
Мыйыкъ ийиу	307
Тамаданы орну	307

Джашауумда сынагъаным
(о ю м л а)

Мени окъуучум	313
Аманлыкъ бла игилик	314
Сюймегенлерим	315
Айырылгъанла	315
Къобан (эссе)	316
Ташла	322

Б 18

Байрамукова Х. Б. «Моя жизнь». Карачаево-Черкесское государственное республиканское книжное издательство, 1996—328 стр.

ISBN 5-7289-0057-7

Книги и отдельные произведения Х. Байрамуковой вышли на 50 языках народов нашей страны и за рубежом. О ней литературные критики написали много статей. Читательские письма, со всех концов России, говорят о ее популярности. Все это легло в основу данной автобиографической книги.

84(2Рос-Кара)6—4

Б 4702690000-1 1—96
9П 1(03)—96